

ARCHIEF
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

TWEEDE JAARGANG
1900

UITGEVERD DOOR DE
KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

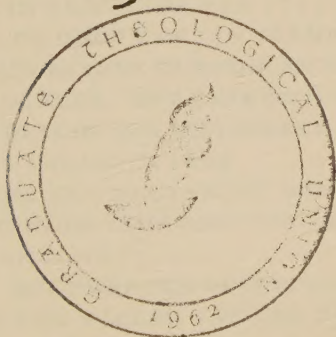
ARCHIEF
VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

Digitized by the Internet Archive
in 2025

Archief

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

TWEEDE JAARGANG
1960

MCMLX

UITGEVERIJ HET SPECTRUM N.V.
UTRECHT/ANTWERPEN

v. 2
1960

Archief

VOOR DE GESCHIEDENIS VAN
DE KATHOLIEKE KERK
IN NEDERLAND

TWEEDE JAARGANG
1960

UITGAVE VAN
HET NEDERLANDS
HISTORISCH ARCHIEF

INHOUD

<i>A. de Meyer O.E.S.A.</i> , ADRIAAN FLORISZ. VAN UTRECHT IN ZIJN CONTACTEN MET DE AUGUSTIJNEN	blz. 1
<i>P. Noordeloos</i> , FUGITIEVE PERSONEN IN WESTFRIES- LAND, EDAM EN MONNIKENDAM	„ 73
<i>Dr. B. A. Vermaseren</i> , DE BRONNEN VOOR ONZE KEN- NIS VAN HET LEVEN VAN CORN. MUSIUS	„ 93
<i>P. Noordeloos</i> , TWEE UITLOPERS VAN HET PATRONAATS- RECHT IN SCHAGEN NA DE HERVORMING	„ 109
<i>L. Ceyssens O.F.M.</i> , CALENUS' BETREKKINGEN MET DE HOLLANDSE SECULIEREN VLAK VOOR HET UITBREKEN VAN HET JANSENISME	„ 113
<i>Dr. P. A. M. Geurts O.F.M.</i> , NIELS STENSEN EN ALBERT BURGH	„ 139
<i>P. Polman O.F.M.</i> , CLERESIE EN STAATSGEZAG II. DE VERBANNING VAN DE JEZUÏETEN IN 1705	„ 153
<i>J. P. Rogier</i> , DE BETEKENIS VAN DE TERUGKEER VAN DE MINDERBROEDERS TE DELFT IN 1709	„ 169
<i>Dr. A. F. Manning</i> , EEN LEKENAPOSTEL IN DE LITE- RATUUR: MR. F. J. HOPPENBROUWERS (1789-1858)	„ 205
<i>Dr. J. J. Poelbekke</i> , DE TSARENDUCHTER EN DE MOLE- NAARZOOON	„ 221
<i>Mère Marie-José van Dun O.S.U.</i> , DE BEDEVAARTSPLAATS HEILO IN DE WINTER VAN 1713 OP 1714	„ 245
<i>A. J. J. M. van Peer</i> , DE DOOP VAN JAN VERMEER . .	„ 299
<i>M. J. Gasman</i> , PASTOOR BRAMER TE BORNE EN ZIJN EER- STE BROCHURE: 'HET KERKBESTUUR ENZ.'	„ 308
<i>M. J. Gasman</i> , OVERDRACHT DER BUITENKERK TE KAM- PEN, 18 AUGUSTUS 1809	„ 316
<i>M. D. Lammerts</i> , HOE EEN HOLLANDSE BOER VOOR- BEREIDINGEN TROF VOOR EEN REIS NAAR ROME ANNO 1617	„ 322
<i>Dom J. Hof O.S.B.</i> , DOCUMENTEN BETREFFENDE DE KEUZE VAN WILLEM VAN DER GOES TOT ABT VAN EGMOND, DECEMBER 1526 . .	„ 327
BOEKBESPREKING	„ 345
KRONIEK	„ 351
REGISTER	„ 369

ADRIAAN FLORISZ. VAN UTRECHT IN ZIJN CONTACTEN MET DE AUGUSTIJNEN

DOOR

A. DE MEYER O.E.S.A.

‘OP de veertiende dag, toen het feest van Kruisverheffing gevierd werd, legde paus Hadrianus VI de menselijke gestalte af en liet bij alle goedwillenden een gevoel van gemis achter; paus Hadrianus, die terecht tot de beste pausen gerekend dient te worden, hetzij men zijn rechtvaardigheid in het algemeen bestuur, ofwel de beheersing van zichzelf in het particuliere leven aan de dag gelegd, wil beschouwen.’¹

Dit eulogium, dat een van de zeldzame waarderingen is voor het pontificaat van paus Adriaan VI bij diens dood, schreef de secretaris van Gabriele della Volta, prior generaal van de Augustijnen Eremieten, in het ordesregister bij de 14e september 1523.²

Heel wat zakelijker en zonder toevoeging van bijzonderheden vinden wij de dood van Adriaans voorganger vermeld. In de marge bij 1 december 1521 schreef dezelfde hand: ‘Op de 1ste zondag van de advent en de 1ste dag van de maand overleed paus Leo X, Florentijn van geboorte.’³ Wij mogen echter hieruit niet concluderen, dat de Augustijnen geen waardering gehad hebben voor Leo X. Integendeel, op vele plaatsen in de registers van de prioren generaal blijkt dit overduidelijk. Maar het generaal bestuur van de Orde schijnt zeer sympathiek gestaan te hebben tegenover de persoon van de Nederlandse paus en zijn pogingen tot innerlijke hernieuwing van de Kerk. Immers, niet alleen de dood van Adriaan VI, maar ook zijn verkiezing tot opperherder, zijn aankomst in Rome en zijn kroning in St. Pieter zijn op dezelfde manier bij de overeenkomstige data opgetekend, terwijl er van de keuze van Adriaans opvolger geen woord gesproken is.

1) ‘Die 14° qui erat exaltate crucis sacer, hominem exiit bonisque omnibus sui desiderium reliquit, Hadrianus sextus pontifex maximus, inter optimos romanos pontifices iure connumerandus, sive iusticiam in republica, sive temperanciam illius in re domestica administrata spectes.’

2) Rome, Generaal Archief O.E.S.A., Register *Dd* 14, f. 138v. Deze registers citeren wij in het vervolg *Dd* met het corresponderende nummer.

3) ‘Dominica prima adventus et die prima mensis e vivis excessit Leo papa decimus patria florentinus,’ *Ibid.*, f. 58.

Het feit, dat op 2 maart 1959 het vijfde eeuwfeest herdacht werd van de geboorte van Adriaan Florisz. van Utrecht en de randbemerkingen, die voorkomen in het register van generaal Gabriël van Venetië, zijn voor ons de aanleiding geweest om eens na te gaan welke betrekkingen er bestaan hebben tussen de enige Nederlandse paus Adriaan en de Augustijnenorde.

Onze bijdrage tot de Nederlandse kerkgeschiedenis hebben wij verdeeld in drie afdelingen. De eerste omvat de tijd die Adriaan in Leuven doorbracht, vervolgens bestuderen wij de Spaanse periode en tenslotte de twee jaren van zijn pontificaat.¹

LEUVEN

Op zeventienjarige leeftijd kwam Adriaan Florisz. van Utrecht naar Leuven en werd op 1 juni 1476 als *Adrianus Florentii de Traiecto Inferiori* in het studentenregister van de Leuvense Alma Mater ingeschreven.² Aan het college 'het Vercken' begon hij zijn filosofische studies (de artes), die hij twee jaar later, in 1478, beëindigde als *magister artium* om dan zelf de *artes* daar te doceren tot 1490. Terzelfder tijd volgde hij als student de lessen in de theologie aan het H. Geest-college. Het licentiaat in de theologie behaalde Adriaan op 1 augustus 1490 en een jaar later, op 21 juni 1491, promoveerde hij tot doctor in de godgeleerdheid, welke hij doceerde tot aan zijn vertrek naar Spanje in 1515.³

Nadat Adriaan in 1488 een plaats gekregen had in de raad van de universiteit, werd hij op 28 februari 1493 tot rector gekozen, welk ambt hij bekleedde tot 31 augustus van dat jaar. Een tweede maal was hij rector van de universiteit van 31 augustus 1500 tot 28 februari 1501.

Drie jaar tevoren, in 1497, was hij deken van de St. Pieterskerk te Leuven geworden, waarmede het ambt van kanselier van de universiteit verbonden was.

1) Voor de levensbeschrijving van Adriaan van Utrecht, zie: C. BURMAN, *Hadrianus VI, sive Analecta historica de Hadriano Sexto*, Trajecti ad Rhenum 1727. Hierin staan afgedrukt de levensbeschrijving door Moring en door Giovio, de geschiedenis van het conclaaf, het *Itinerarium* van Ortiz, verschillende elogia op paus Adriaan en enige brieven van hem en aan hem geschreven. Verder: A. LÉPITRE, *Adrien VI*, Paris 1880; L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste* IV, 2 (Freiburg i. Br. 1907); D. HUURDEMAN *De Nederlandsche Paus Adriaan VI*, naar het Duits van Ludwig Pastor, Amsterdam 1908; G. PASOLI, *Adriano VI*, Roma 1913; E. HOCKS, *Paus Adriaan VI*, vert. W. Jurgens, O.E.S.A., Amsterdam [1942].

2) J. WILS, *Matricule de l'Université de Louvain*, II (1453-1485), Bruxelles 1946, p. 344.

3) *Ibidem*.

Bezien wij nu, na dit korte overzicht van Adriaans carrière aan de universiteit, de plaats die de Augustijnen aldaar innamen.

Reeds in de eerste helft van de dertiende eeuw vinden wij Augustijnen in Leuven. Hun klooster werd weldra een middelpunt van cultureel leven door de generale studies, die er in het begin van de veertiende eeuw door de generaal gesticht werden en waar vele Augustijnen uit diverse landen hun opleiding ontvingen.

Toen de stichting van de Leuvense universiteit een feit geworden was en vijf jaar later, in 1431, de colleges een normaal verloop kregen, moesten er vele professoren van buiten Leuven aangetrokken worden. Een der eerste professoren in de theologie was Antonio van Recanati, O.E.S.A., *doctor Parisiensis* en later bisschop van Senigallia († 1466).¹ Later volgden nog meer confraters hem op als professoren aan de universiteit.²

In 1447 liet prior Jan Godhebsdeel zijn klooster bij de universiteit inlijven. Kerkelijke plechtigheden van de Alma Mater werden vaak in de Augustijnenkerk gevierd, speciaal de feestdag van St. Augustinus, de patroon van de studies.³

Door de universiteit kwam Adriaan in contact met de Augustijnen. Hij is vaak binnen hun muren geweest. Elk jaar op 1 oktober werden de statuten van de universiteit in tegenwoordigheid van professoren en studenten voorgelezen en afgekondigd in de grote refter van het klooster.⁴ In diezelfde refter werd Adriaan twee keer tot rector van de universiteit gekozen. De rector van de Leuvense universiteit werd vier maal per jaar gekozen of herbenoemd en wel op de laatste lesdag van de maanden november, februari, mei en augustus. De keuze geschiedde in het convent van de Augustijnen, de herbenoeming had plaats in dat van de Dominicanen.⁵

1) E. VAN EVEN, *Louvain dans le passé et dans le présent*, Louvain 1895, p. 557; E. REUSENS-V. BARBIER, *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 2e série, VI, Louvain 1890-91, p. 244. Voor Antonio da Recanati, zie D. PERINI, O.E.S.A., *Bibliographia Augustiniana*, III, Firenze 1935, p. 115-16.

2) E. REUSENS-V. BARBIER, *Analectes*, p. 240-318.

3) E. BRAEM, O.E.S.A.-N. TEEUWEN, O.E.S.A., *Augustiniana Belgica Illustrata*, Lovanii 1956, p. 39. Voor Jan Godhebsdeel, ook wel *Deus habeat partem* genoemd, prior van Leuven en later provinciaal van de Keulse provincie († 1490), zie E. REUSENS-V. BARBIER, *Analectes*, p. 245-46.

4) *Codex veterum statutorum Academiae Lovaniensis*, ed. P. F. de Ram, Bruxellis 1861, p. 4 (= tit. I, n. 5): 'Omnia statuta semel in anno, prima scilicet die mensis octobris (nisi dominica sit) in refectorio magno Augustinensium vel alibi, ubi universitati placuerit, in praesentia omnium membrorum, scholarium et suppositorum universitatis, ad hoc per edictum publicum vocatorum, legantur et publicentur.'

5) *Ibidem*, p. 5 (= tit. II, n. 1): 'Rector tamquam totius Universitatis caput eligatur

De invloed die Adriaan uitoefende op de studies aan de Alma Mater is duidelijk te bemerken in de vernieuwing van de statuten. In 1512 werden deze met aanvullingen opnieuw bekrachtigd. Wat betreft de leer over de *contingentia* en de *possibilia* had de *facultas artium* in 1447 bepaald, dat de tekst van Aristoteles niet moest worden uitgelegd volgens Wyclef, Ockham en hun volgelingen, maar zoals die begrepen en verklaard was door zijn commentator Averroës, daar waar hij niet in strijd is met het geloof, ofwel door Albertus Magnus, Thomas van Aquino, *Aegidius Romanus* of een ander, die door de faculteit eenparig zou geaccepteerd worden.¹ Adriaan voegde hier in 1512 aan toe: 'opdat er geen onenigheid ontstaat in de faculteit, over wie in deze kwestie als goedgekeurde auteurs beschouwd moeten worden, kunnen behalve bovengenoemde commentatoren ook aanvaard worden alle andere beroemde doctoren uit de scholastiek als Alexander van Hales, Bonaventura, Gregorius van Auxerre, Duns Scotus, Henricus van Gent en meer dergelijke.'² Uit het bovenstaande mogen we afleiden, dat Adriaan voor zijn colleges ook de werken van Aegidius Romanus, de grondlegger van de Augustijnse school, meerdere malen geraadpleegd zal hebben.

Ook na zijn vertrek naar Spanje blijft Adriaan in contact met de Leuvense universiteit. Verschillende keren werd er op hem een beroep gedaan. De stichting van het beroemde *Collegium Trilingue* is nauw verbonden met Adriaan en de Leuvense Augustijnen. De humanist Hieronymus Busleyden († 22 aug. 1517) was de eigenlijke grondlegger van dit instituut, waar men zich toelegde op de studie van de Latijnse, Griekse en Hebreeuwse letteren, maar na diens dood was het Erasmus, die de plannen van Busleyden ten uitvoer bracht en ondanks heftige tegenstand van de zijde der

vel continetur quater in anno, videlicet ultimo die legibili mensium novembris, februarii, maii et augusti, nisi is dies pisculentis sit, nam tunc poterit electio antipari ad proxime precedentem diem, quo carnibus vesci licebit, sive is legibilis sit sive non, dummodo huiusmodi anticipatio ultra tres dies non extendatur, ad quos quidem dies electionum Rector Universitatis in conventu fratrum Augustiniensium, et ad dies continuationum in conventu fratrum Praedicatorum, vel alibi ubi Universitati placuerit, convocet et congregationem indicat.'

1) J. MOLANUS, *Les XIV livres sur l'histoire de la ville de Louvain*, ed. P. F. de Ram, I, Bruxelles 1861, p. 583, 585. Aegidius Romanus (c. 1244-1316), *doctor fundatissimus*, was magister van Parijs, generaal van de Augustijnen en later aartsbisschop van Bourges.

2) *Ibidem*, p. 585. Op de volgende pagina: 'Interiectam a domino decano D. Petri interpretationem anno 1512 approbavit artium Facultas eodem anno, die 28 Maii. Est autem interpretatio Adriani postea summi pontificis.'

professoren en studenten van de universiteit het *Collegium Trilingue* in 1518 opende.

De bekende hebraïst Matthaeus Adriani was zijn lessen reeds in maart van dat jaar begonnen, maar de 1ste september 1518 wordt als de officiële stichtingsdatum beschouwd, toen Adriaan Barlandus zijn Latijnse en Rutger Rescius zijn Griekse voorlezingen begon in een zaal van het Augustijnenklooster aan de Vismarkt, welke voor dit doel belangeloos was afgestaan.¹ De oppositie, die geleid werd door verschillende reguleren en sommige van de meest invloedrijke theologen, verstoorde de lessen en colleges² en stelde alles in het werk om te voorkomen, dat het college geïncorporeerd zou worden in de universiteit. En zij zouden hierin geslaagd zijn, als niet de protector van het college, Adriaan, toen kardinaal van Tortosa, dit verhinderd had, schrijft Erasmus op 13 augustus 1521 aan Petrus Barbirius.³ Toen het *Collegium Trilingue* op 2 november 1520 het nieuwgebouwde instituut kon betrekken, werd 'den portier vanden augustijnencloester te lovene van te hebben de porte op ende toe ghedaen jnt cloester als men die lessen jn latine & greco aldair ghedaen heeft die wyle men jnt collegie timmerde ende metste voer dringelt gegeven vj s.'⁴

De theologische faculteit van Leuven veroordeelde op 7 novem-

1) H. DE VOCHT, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense* (1517-1550), I, Louvain 1951, p. 60; 294-95.

2) *Ibidem*, p. 570: '... hostile demonstrations by the young students who, at the periods of animosity against the Institute, when passing the Augustine Convent, or what buildings there were of the New College, cried out the slogan: *Nos non loquimur Latinum de Foro Piscium*.' Het tweede gedeelte van deze slogan luidde: *sed loquimur Latinum matris nostrae Facultatis*, cf. J. MOLANUS, I, p. 588.

3) '... omnino mea sententia subversuri fuerant rem tanto ornamento futuram ditioni Principis, tanto usui publicis studiis, ni conatus illorum cohibuisset reverendissimus dominus Cardinalis Dertusensis: sic enim accipio,' P. S. ALLEN, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* IV, Oxford 1922, p. 555 (= n. 1225), gecit. bij DE VOCHT, I, p. 526. 'Being asked his advice in the struggle against humanism and reform, he [i.e. Adriaan] had counselled prudence and circumspection, charity and discrimination; he evidently was aware that there were some who wanted to prevent that the new College should be founded; yet as he was at the same time an intimate friend of John Robbyns, the great promoter of Busleyden's Institute, as well as of the recently deceased John Briart, he prevented all undue opposition, and, as Erasmus gratefully declares, saved the Trilingue Collegium from subversion,' DE VOCHT, I, p. 525-26. In een andere brief, van 28.III.1531 aan Nicolaus Mallarius, schrijft Erasmus: 'Vix nostra phalanx sustinuisset hostium coniuratorum impressionem, ni Adrianus tum cardinalis, postea Rom. Pontifex, hoc aedisset oraculum: Bonas litteras non damno, haereses et schismata damno,' ALLEN, IX, Oxford 1938, p. 225 (= n. 2466), gecit. bij DE VOCHT, I, p. 526. Zie ook DE VOCHT, II, Louvain 1953, p. 2-3.

4) *Ibidem*, p. 62-63.

ber 1519 de geschriften van Martin Luther.¹ Diezelfde dag zond zij een lijst van *23 errores excerpti ex probationibus et declarationibus conclusionum Martini Luther ordinis fratrum Heremitarum sancti Augustini* naar Adriaan van Utrecht met het verzoek zijn oordeel hierover te geven.² Op 4 december 1519 stuurde de kardinaal vanuit Pamplona een brief terug, waarin hij de faculteit gelukwenste met de veroordeling van Luther's leerstellingen en beloofde in Rome stappen te zullen doen, dat er een proces tegen Luther zou worden ingesteld. Hij hoopte weldra in de Nederlanden terug te zijn om met hen de zaak mondeling te kunnen behandelen.³

Buiten het universitaire leven trad Adriaan eveneens in contact met de Augustijnen. Vooreerst als rector van het Groot-Begijnhof te Leuven, welke functie hij in 1490 verkregen had. De Leuvense Augustijnen waren in deze tijd met de Franciscanen en Dominicanen de vaste predikanten in de Begijnhofkerk. De verdeling van de preekbeurten werd opnieuw geregeld met de grootmeesteressen en de pastoor in een akte van 10 mei 1560. Nicolaas de Tombeur, O.E.S.A., copieerde deze in zijn *Annales conventus Lovaniensis Ord. FF. Eremitarum S.P. Augustini*. . . A° 1716, II, 494-96 (MS. Prov. Archief O.E.S.A. te Gent).⁴

1) P. FREDERICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae* IV, Gent-'s-Gravenhage 1900, p. 14-16 (= n. 26); P. KALKOFF, *Forschungen zu Luthers römischem Prozess*, Rom 1905, p. 188-193.

2) De *errores excerpti* met het oordeel van Adriaan achter elk artikel staan afgedrukt bij KALKOFF, p. 194-203. Hiervoor is het originele HS. gebruikt, dat paus Adriaan als een teken van waardering voor zijn werk tijdens zijn eerste Duitse nuntiatuur (1520-22) aan Aleander ten geschenke gaf, toen deze hem in het voorjaar van 1522 in Spanje bezocht, cf. KALKOFF, p. 191. Achter de laatste *qualificatio* schreef Aleander: 'Hec ab universitatis Lovaniensis theologis ad Adrianum tunc cardinalem in Hispaniam missa; ipse mox factus Pontifex mihi dedit.' Op de rugzijde van dit blad staat het adres: 'Reverendissimo in Christo patri Domino cardinali Dertusensi,' daaronder, weer van de hand van Aleander: 'Hic postea fuit Adrianus papa VI et, ut puto, theologi Lovanienses miserunt Hispaniam hos articulos.' Dit HS. bevindt zich in het Vat. Archief, Arm. LXIV, 17 (*Acta Wormaciensia*), f. 261-64, cf. KALKOFF, p. 202-3. Aleander beschrijft de audiëntie bij Adriaan VI (26.IV.1522) in een brief van 5 mei 1522 aan Willem van Enckenvoirt, cf. G. BROM, *Archivalia in Italië*, II, 's-Gravenhage 1911, p. 103 (= n. 65, i). Misschien heeft Adriaan het HS. aan Aleander gegeven voor de Vat. Bibliotheek, want hij was enige jaren tevoren door Leo X tot bibliothecaris benoemd.

3) FREDERICQ, IV, p. 17-18 (= n. 27); KALKOFF p. 189. Dat Adriaan een afschrift van de *errores* naar Rome gezonden heeft, blijkt uit de bulle *Exsurge Domine* van 15 juni 1520, die Luthers leer veroordeelde, want in de 41 artikelen van deze bulle is gebruik gemaakt van het oordeel van Adriaan van Utrecht.

4) Vriendelijke mededeling van p. N. Teeuwen, O.E.S.A., te Leuven.

Uit de tijd dat Adriaan deken van Leuven was – hij bekleedde dit ambt van 1497 tot zijn vertrek naar Spanje in 1515 – vinden wij de volgende gebeurtenissen. Jean Molan († 1585) schrijft in zijn geschiedenis van Leuven, dat daar zes grote processies gehouden zijn tussen 1479 en 1539, waaraan de deken en het kapittel van St. Pieter deelnamen. In het jaar 1501 werd de processie gehouden 'naar de Augustijnen' ter ere van het Sacrament van Mirakel, dat in deze kerk vereerd werd.¹

Een minder prettige affaire verplaatst ons naar Antwerpen.

In 1513 ontstaat daar een conflict tussen de Augustijnen en het kapittel van de Lieve Vrouwekerk. De prior van het Augustijnenklooster in Enkhuizen, Jan van Mechelen, die in de Saksische observantencongregatie een belangrijke plaats heeft ingenomen ², had

1) MOLANUS, II, p. 872. Voor de geschiedenis van dit Sacrament van Mirakel, dat nu nog bewaard wordt in de St. Jacobskerk te Leuven, zie bijlage 1.

2) Jan van Mechelen wordt ook genoemd van Rathem, Raten, van Osbach of Orsbach. Rathem = Ratheim en Orsbach = Orsbeck liggen in het voormalige hertogdom Gulik, Kreis Heinsberg en dekenaat Wassenberg op de hoogte van Sittard. Waarschijnlijk zal hij daar geboren zijn en zijn intrede in de Augustijnenorde gedaan hebben in het klooster te Mechelen. Hij komt voor als lector in de registers van de prioren-generaal op 16 maart 1492: 'Commisimus vicario, provinciali, et diffinitoribus capituli provincie colonie proxime celebrandi differentiam conventus dordracensis cum lectore fratre Iohanne de mechlinia super erectione cuiusdam conventus,' *Dd 8*, f. 67v. Met dit convent is het Haarlemse Augustijnenklooster bedoeld, dat in 1490 gesticht, in 1493 wordt overgenomen door de Saksische observantencongregatie tegen de zin van Dordrecht, cf. TH. KOLDE, *Die deutsche Augustiner-Congregation und Johann von Staupitz*, Gotha 1879, p. 147-48. De vrede tussen beide conventen zal eerst in 1496 een feit zijn (*Dd 8*, f. 68v).

In het begin van de 16e eeuw is hij prior van Enkhuizen, want wanneer hij in 1507 gaat studeren aan de universiteit van Wittenberg, wordt hij als volgt ingeschreven: 'Frater Iohannes mechelinie alias de Rathem lector ordinis heremitarum prior enchusensis dioc. Traiect,' *Album Academiae Vitebergensis ab A. Ch. MDII usque ad A. MDLX*, ed. C. Förstemann, I, Lipsiae 1841, p. 22. In hetzelfde jaar verwierf hij 'omnes promotiones et gradus usque ad licenciam exclusive,' *Liber Decanorum, Das Dekanatsbuch der theologischen Fakultät zu Wittenberg*, ed. J. Ficker, Halle 1923, f. 14. Kolde neemt aan, dat Jan van Mechelen Luthers metgezel was op diens reis naar Rome, 1510-11, cf. *Innere Bewegungen unter den deutschen Augustinern und Luthers Romreise*, in *Zeitschr. für Kirchengeschichte*, 2 (Gotha 1878), p. 468. R. WEIJENBORG, O.F.M., *Neuentdeckte Dokumente in Zusammenhang mit Luthers Romreise*, in *Antonianum*, 32 (1957), p. 147-202, zegt echter, dat dit Johann Nathin geweest is, *ibidem*, p. 187-89. Jan van Mechelen werd door Staupitz naar Rome gezonden begin 1512 om de generaal te berichten, dat de herenigingspogingen van de congregatie met de provincie van Saksen mislukt waren, *ibidem*, p. 201.

Op 12 sept. 1511 had hij het licentiaat behaald in de theologie: 'Feria sexta post natiuitatem marie [= 12 sept. 1511] responditur pro licentia religiosus pater Mag. iohannes de Mechlinia prior Enchusensis praesentibus multis egregiis hospitibus religiosis et

in dat jaar enige medebroeders onder leiding van Georgius Stephani naar Antwerpen gezonden om daar een klooster van de observantie te stichten. Zij kregen contact met enige burgers die hun de grond schonken, waarop zij binnen korte tijd een kapel bouwden ter ere van de Allerheiligste Drieëenheid. Omdat zij echter verzuimd hadden verlof te vragen aan het kapittel, werden ze, zodra de kapel eenmaal voor de gelovigen was opengesteld, aangeklaagd bij de deken van St. Pieter te Leuven, Adriaan van Utrecht. Adriaan was namelijk na de dood van Adrianus Sandelicus, 18 november 1512, ook tot deken van het Antwerpse kapittel gekozen. Hij bleef echter in Leuven resideren. Hoewel Jacobus de Bannissiis, secretaris van keizer Maximiliaan, langs niet al te rechte wegen in Rome de provisie van het dekenaat verkregen had en in april 1513 het bezit daarvan opeiste, werd Adriaan toch als de rechtmatige deken van het kapittel beschouwd. Rome had namelijk de clausule toegevoegd: *salvo iure cuiuslibet*. De twist hierover ontstaan duurde 3 jaar en eindigde ten gunste van Jacobus. Hoogstwaarschijnlijk stond Adriaan hem zijn recht af in het jaar, waarin hij naar Spanje vertrok.¹

Adriaan verordende reeds op 20 augustus 1513, dat de Antwerpse Augustijnen de kapel moesten afbreken en het intussen ontvangen offergeld aan het kapittel zouden afdragen. Omdat zij dit weigerden, werden zij op straffe van excommunicatie voor de kerkelijke rechtbank in Mechelen gedaagd. Zij verschenen daar echter niet, zich beroepend op het feit, dat zij daartoe van hun superieuren geen verlof hadden, maar het offergeld werd ingeleverd. Jan van Mechelen was intussen zelf naar Antwerpen gekomen en bracht op aanraden van twee vooraanstaande burgers, Judocus Hoens en Marcus Mussche, de zaak voor de raad van Brabant, die op 23 februari 1514 ten gunste van de Augustijnen besliste en hun tevens toestond naast de kapel een klooster te bouwen. Het kapittel protesteerde daartegen en er vloeyde nog heel wat water door de Schelde voor de bouw tot stand kwam. De raad van Brabant stelde voor beide

secularibus; et concorditer est ab facultate admissus,' *Liber Decanorum*, f. 20v. en op zaterdag 4 okt. d.a.v. was hij in de theologische senaat van Wittenberg opgenomen: 'Enchusensis una cum magistro nostro Wenzeslao [= Wenzeslaus Link, o.e.s.a.] relati sunt in senatum theologicum sabbatho francisci,' *ibid.*, f. 20v. Martin Luther behaalde de doctorsgraad te Wittenberg op 18 okt. 1512. In 1520 en 1521 wordt hij als prior in Dordrecht vermeld, G. SCHOTEL, *Het klooster, het hof en de kerk der Augustijnen te Dordrecht*, Dordrecht 1861, p. 56 en in 1522 werd hij vicarius-generaal van de Nederlandse Augustijnenkloosters, afgescheiden van de Saksische congregatie.

1) *Synopsis actorum ecclesiae Antverpiensis*, ed. P. F. de Ram, Bruxellis 1856. p. 144.

partijen bijeen te roepen om tot een vergelijk te komen. Op 24 april kwam men tot een voorlopige overeenstemming, waarbij bepaald werd:

1. dat de Augustijnen binnen 6 weken zouden zorgen, dat er enkele broeders door de vicarius-generaal gemachtigd zouden worden om met het kapittel te onderhandelen en de vrede te tekenen;
2. dat zij zouden zorgen, dat de overeenkomst door de paus en de oversten van de Orde bekrachtigd werd.
3. De Augustijnen mochten in die 6 weken in hun kapel de H. Mis lezen, maar slechts één met open deuren; eveneens op zon- en feestdagen één gezongen H. Mis voor het volk en niet meer.
4. Binnen die tijd mochten zij 3 preken houden, behalve op het feest van 's Heren Hemelvaart en Pinksteren.
5. Wanneer zij een van die preken wilden houden, moesten zij bovendien het kapittel ervan verwittigen en het uur bepalen.
6. Mocht er over het voorafgaande enige twijfel ontstaan, dan berustte de interpretatie bij de twee commissarissen van de raad van Brabant: Petrus van der Voert en Franciscus van der Hulst.

Definitief werd de overeenkomst gesloten op 22 juli 1514 in de kanselarij van Brabant tussen Jan van Mechelen enerzijds en de kanunniken Theodoricus Houwagen, Livinus Nilis en Nicolaus Boekelaer van de tegenpartij. Als tussenpersonen traden op Johannes Sauvage, kanselier van Brabant en Adriaan Florisz., deken van St. Pieter te Leuven. Aanwezig waren ook nog Johannes Loemel en Wilhelmus Heda, proost van Arnhem en deken van St. Jan in Utrecht. In de pagina's lange tekst van het concordaat wordt bepaald, dat de Augustijnen hun klooster, gelegen tussen de *Ridderstraet* en de *Boxsteghe*, mogen afbouwen en bewonen. Verder worden er regelingen getroffen in zake de predicaties en de predikanten ten opzichte van de Lieve Vrouwekerk en de parochiekerken van Antwerpen, zo ook wat betreft de toediening van de sacramenten, de biechtvaders, de begrafenis, processies en de HH. Missen te lezen voor het kapittel en de overleden kanunniken. Voorts zullen de Augustijnen zorgen, dat de overeenkomst binnen 6 maanden bekrachtigd wordt door de H. Stoel en de vicarius-generaal van de Saksische congregatie en dat het document jaarlijks opnieuw zal worden afgekondigd, zodat de conventuales zich niet zullen kunnen beroepen op onwetendheid.

Omdat het concordaat gesloten was door afgevaardigden van beide partijen, ging Adriaan Florisz., die voor de totstandkoming van de verzoening veel had bijgedragen, dezelfde dag met twee

notarissen naar het kapittel, dat in vergadering bijeen was, om na voorlezing van het document te vragen of zij het concordaat accepteerden, wat zij deden. Daarna ging hij naar het convent van de Augustijnen, die, eveneens bijeengekomen, de overeenkomst aanvaardden en beloofden deze te zullen onderhouden. Het convent bestond uit de volgende leden: Jan van Mechelen, prior, Reinier van Deventer, subprior, Jan van Doetinchem, Augustinus van Eindhoven¹, Gregorius van Ghestel, Jan van Esschen², Gerard van Keulen en Adam van Doetinchem, conventuales. Paus Leo X bekrachtigde de overeenstemming in de bulle *His quae concordia* van 12 september 1514.³ Begin oktober kwam Johann von Staupitz, vicarius-generaal van de Saksische observantencongregatie, naar Antwerpen en ratificeerde ook hij het concordaat.⁴

Het convent van Antwerpen was dus canoniek opgericht. De Augustijnen kwamen als overwinnaars uit de strijd; Adriaan en het kapittel van de Lieve Vrouwekerk waren in zekere zin in het ongelijk gesteld.

Het omgekeerde ware misschien wenselijk geweest! De geschiedenis van het Antwerpse convent leert ons, dat het een uitstel van executie is geweest en dat Adriaan 9 jaar later, zij het onder veel droevere omstandigheden en op voorstel van anderen, zijn besluit van 1513 tot opheffing van het Augustijnenklooster moest herhalen.

Niet lang na de stichting namelijk, werd het klooster van de Augustijnen te Antwerpen een nest van Lutherse ideeën en opstandigheid. Dat begon tijdens het bestuur van de tweede prior van Antwerpen, Jacobus Praepositus van Yperen, die in Wittenberg gestudeerd had en bevriend was met Luther.⁵ Samen met de prior van Dordrecht, Hendrik van Zutfen⁶, had hij zich bij deze be-

1) Augustinus van Eindhoven was prior van Dordrecht in 1530, SCHOTEL, p. 56.

2) Jan van Esschen, ook wel van Esch, de Essendia, werd op 1 juli 1523, beschuldigd van ketterij, voor het stadhuis van Brussel verbrand.

3) Zie bijlage 2.

4) Voor deze hele geschiedenis zie J. A. DIERCKSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, III, Antverpiae 1773, p. 279-311. Wij willen hier graag onze dank betuigen aan Dr. H. Moonen, O.E.S.A., directeur van de Wetenschappelijke Bibliotheek te Eindhoven, door wiens bemiddeling wij dit werk hebben kunnen consulteren. Zie ook KOLDE, p. 260-61.

5) Voor het leven van Praepositus, zie H. Q. JANSSEN, *Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend, geschetst in zijn lijden en strijden voor de Hervormingszaak*, Amsterdam² 1866.

6) Hendrik van Zutfen wordt als prior van Dordrecht vermeld in 1515, SCHOTEL, p. 56 en in een brief van Luther, gedateerd 16 okt. 1516, waarin Luther schrijft, dat Hendrik voordien subprior was in Keulen, cf. J. F. IKEN, *Heinrich von Zütphen*, Halle 1886, p. 8.

klaagd over hun vicarius, Jan van Mechelen, dat hij niets deed voor de hervorming van de Nederlandse conventen. Zij wilden enige medebroeders als afgevaardigden sturen of zelf de zaak komen bespreken. Luther schreef dit op 3 oktober 1519 aan Stauptz¹. Dat Praepositus volgens de nieuwe leer preekte in Antwerpen, weten wij uit een getuigenis van Erasmus van mei 1519.²

Beide prioren besloten zelf maar naar Wittenberg te gaan. Hendrik van Zutfen vertrok reeds in de loop van 1520 – Jan van Mechelen nam het bestuur van Dordrecht zelf in handen – en maakte van de gelegenheid gebruik zijn theologische studies, die hij daar in 1508 begonnen was³, voort te zetten. Hij behaalde het baccalaureaat *pro Bibliis* op 14 januari 1521 en op 11 oktober van hetzelfde jaar het baccalaureaat *pro Sententiis*.⁴ In het begin van dat jaar kwam Praepositus in Wittenberg aan, die eveneens zijn studies weer opnam en op 12 juli 1521 het licentiaat in de theologie behaalde.⁵

Omdat op last van Karel V de boeken van Luther in Antwerpen openlijk verbrand waren, 13 juli 1521⁶ en er streng werd opgetreden tegen Luthers aanhangers, keerde Praepositus naar zijn convent terug en begon met hernieuwde ijver te preken en de nieuwe leer te verdedigen met het gevolg, dat hij op 6 december 1521

1) 'Scripsit mihi uterque prior inferiorum partium, Jacobus et Henricus, querulosisime ac desperatissime prorsus, tete implorantes, nihil agi per eorum vicarium, missuros tamen dicunt se fratres, imo se ipsos venturos,' geciteerd bij IKEN, p. 112.

2) Erasmus aan Luther, 30 mei 1519: 'Est Antverpiae Prior eius monasterii, vir pure Christianus, qui te unice deamat, tuus olim discipulus, ut praedicat. Is omnium pene solus Christum praedicat: caeteri fere aut hominum fabulas aut suum quaestum praedicant,' ALLEN, III, Oxford 1913, p. 606–7 (= n. 980). Cf. FREDERICQ, IV, p. 35–36 (= n. 36).

3) *Album Academiae Vitebergensis*, I, p. 26: 'Fr. hinricus geltrie de zutphania ord. S. augustini,' ingeschreven tussen 1 mei en 18 oktober 1508, cf. IKEN, p. 6; 11.

4) 'Anno Domini MDXX sub decanatu hiberno Reverendi Patris Doctoris Martini Lutheri... Respondit pro Bibliis pater Henricus Zutphaniensis, Augustinensis, feria sexta post Epiphanie [= 11 jan.] anno 1521, feria secunda proxima [= 14 jan. 1521] promotus,' *Liber decanorum*, f. 31. In de marge is door een latere hand toegevoegd: *Martyr*. Cf. IKEN, p. 13.

'Anno MDXXI sub estivo decanatu Andree Carolostadii... F. Henricus Zutphaniensis XI octobris respondit pro sententiis post prandium presidente Feltkirchio et promotus fuit,' *Liber decanorum*, f. 32v, Cf. IKEN, p. 17.

5) 'Anno MDXXI sub estiva decanatu Andree Carolostadii... Eodem die [= 13 mei 1521] post prandium responderunt similiter Religiosus pater Jacobus Iperensis S. Theologie lector et prior Antwerpiensis... et promoti sunt presidente Carolostadio Baccalarii Biblic. Reverendus frater Jacobus iperensis prior Antwerpiensis me Carolostadio preside decano et promotore respondit pro Licentia, et promotus est die 12 Mensis Iulii anno MDXXI,' *Liber decanorum*, f. 32.

6) FREDERICQ, IV, p. 78 (= n. 51); KOLDE, p. 388; IKEN, p. 26.

gevangen genomen werd en zich te Brussel voor de inquisitierechtbank te verantwoorden had. Uit vrees voor de brandstapel herriep hij op 9 februari 1522 zijn dwaling; maar eenmaal terug in Antwerpen ging hij op dezelfde voet voort, totdat hij voor de tweede maal gearresteerd werd. Een Minderbroeder hielp hem uit de gevangenis ontsnappen en samen met de Franciscaan, die zich in Augustijnerhabijt gestoken had, vluchtte hij naar Duitsland.¹ Zijn plaats als prior van Antwerpen werd ingenomen door Hendrik van Zutfen.

Van hoger hand werd nu getracht de verbreiding van de Lutherse ideeën in de Nederlandse Augustijnenkloosters tot staan te brengen door deze te onttrekken aan de Saksische congregatie. De landvoogdes Margaretha van Oostenrijk besloot in Dordrecht een kapittel bijeen te roepen, waar de afgevaardigden van de kloosters te Gent, Edingen, Dordrecht, Haarlem, Enkhuizen, Antwerpen en Keulen een vicarius voor de Nederlanden zouden kiezen. De afgevaardigden van de laatste drie weigerden aan de verkiezing deel te nemen, die van de overige huizen kozen eenparig Jan van Mechelen, prior van Dordrecht, als hun vicarius.² De verkiezing werd door paus Adriaan VI geconfirmeerd in een breve van 23 november 1522.³

Hendrik van Zutfen had intussen het werk van zijn voorganger inzake de verbreiding van het nieuwe evangelie voortgezet, maar lang heeft hij dit niet kunnen volhouden. Op het feest van St. Michaël, 29 september 1522, werd hij tijdens een preek in de openlucht bij de St. Michaëlsabdij van de Witheren gearresteerd en in de abdij opgesloten, totdat hij verhoord zou worden. Maar een menigte vrouwen, die voor het feest naar de abdij gekomen waren, ontwrichtte de deuren en vensters van de abdij en bevrijdde Hendrik van Zutfen, die het veiliger vond de wijk te nemen. Via Enkhuizen en zijn geboortestad vluchtte hij naar Bremen, waar hij zich als predikant vestigde.⁴

1) FREDERICQ, IV, p. 80 (= n. 54), p. 88-100 (= n. 65-70), p. 136 (= n. 96); DIERCKSENS, III, 362-63.

2) *Ibidem*, p. 132-34 (= n. 91).

3) KOLDE, p. 391, citeert L. ENNEN, *Geschichte der Stadt Köln*, IV, Köln 1863, p. 184, maar geeft het jaartal foutief, namelijk 1523. Adriaan was op die datum niet meer in leven. R. POST, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, II, Utrecht 1957, p. 173, heeft de fout van Kolde overgenomen. Van deze breve hebben wij geen afschrift kunnen ontdekken.

4) FREDERICQ, IV, p. 137-38 (= n. 97), p. 139 (= n. 99), p. 156-57 (= n. 109). Brief van Hendrik aan zijn medebroeders, met name Praepositus, over zijn ontvluchting

Twee jaar later, 10 december 1524, werd hij te Dithmarschen bij Meldorf verbrand.¹

De landvoogdes Margaretha wilde nu een eind maken aan het bestaan van het Augustijnenklooster in Antwerpen. Begin oktober

reis en werk in Bremen, *ibidem*, p. 157-59 (= n. 110). KOLDE, p. 390; IKEN, p. 26-30; DIERCKSENS, III, p. 372-73.

Sir Robert Wingfield schrijft in een brief van 30 sept. 1522 aan Wolsey: 'My Lady [i.e. Margaretha] has ordered the prior of Austin Friars in this town to be arrested by the Margrave of Antwerp, as by words used in his sermons he seems to be of Luther's sect. When the Margrave had obtained custody of him by subtle means, he led him to an abbey of White Monks, called St. Michael's, where he was to remain till called for. Being a holiday, great numbers of women were there for devotion, and hearing that the Friar was taken, and in the abbey, they broke doors and windows, and compelled his delivery,' *Letters and papers foreign and domestic of the reign of Henry VIII*, ed. J. Brewer, III, 2, London 1867, p. 1100 (= n. 2586).

Op 4 okt. 1522 schrijft dezelfde eveneens vanuit Antwerpen aan Wolsey: 'She [i.e. Margaretha] told me what trouble she had with the estates of the country, who are to be here again today to make a full conclusion, and to punish those that incited the rescue of the Austin prior; for, though it was attributed to the women, there were men amongst them who provoked it, of whom some were taken and some fled. The Prior himself had fled. Though my Lady ordered the Prior to be taken out of the Friars, and inquiry to be made who began the affair, the officers durst not do it till the governors of the town had assembled the great council, which is only done upon a great cause. The council agreed that inquiry should be made, and the offenders punished, but, while they were deliberating, the Friar and principal setters on fled. The people were so foolish that if he or any of the others had been taken, they would have made a disturbance', *ibidem*, p. 1103 (= n. 2593).

1) Voor de dood van Hendrik van Zutphen en de voorgeschiedenis daarvan, zie IKEN, p. 74-92.

Praepositus, die met Hendrik van Zutphen in Bremen samenwerkte, schreef over het gebeurde een brief aan Luther, aanvankelijk bedoeld voor de broeders in Antwerpen. De Duitse vertaling hiervan verscheen later in druk onder de titel: *Ain erschrockliche geschicht wie etliche Ditmarschen den Christlichen prediger Heinrich van Zutfeld newlich so jemerlich umb gebracht haben, in einem Sendbrieff Doctor Martino Luther zugeschrieben im jar MDXXV*, afgedrukt bij JANSSEN, p. 415-17, cf. IKEN, p. 96-97.

Luther zond daarop een brief aan zijn volgelingen in Bremen: *Von Bruder Hainrich inn Diethmar verprennt sampt den zehenden psalmen ausgelegt*, Luthers Werke, kritische Gesamtausgabe, Weimar, Bd. XVII, p. 224, cf. IKEN, p. 100-102.

Melanchton wijdde een gedicht aan de nagedachtenis van Hendrik: *Philippi Melancthonis carmen de Henrico Sudphaniensi martyre a Ditmarsis, impulsu episcopi Bremensis, frigore et plagis misere enecto tandemque combusto Meldorfiae 1524*. Een Nederlandse vertaling geeft C. H. VAN HERWERDEN, *Het aandenken van Hendrik van Zutphen onder zijne landgenooten vernieuwd*, Arnhem² 1864, p. 141-42.

In 1824 richtte men op de plaats van de terechtstelling een monument op met de volgende inscriptie: 'Dem Glaubenshelden Heinrich von Zütphen, der dieses Feld durch sein Blut heiligte. Geb. im Jahre 1488. Gest. den 11. Dec. 1524,' cf. IKEN, p. 106-107. Zie ook C. BERTHEAU, 'Heinrich von Zütphen', in *Realencyklopädie f. prot. Theol. u. Kirche*, 21, Leipzig³ 1908, p. 737-42.

1522 gelastte zij de gevangenneming van alle conventuales, die naar Vilvoorden bij Brussel gevoerd werden. Het H. Sacrament liet zij in processie overbrengen van de in aanbouw zijnde Augustijnenkerk naar de kerk van O.L. Vrouw en nam zich voor kerk en klooster tot de grond af te breken.¹ Zij schreef hierover aan haar neef, keizer Karel V, die haar op 10 januari 1523 vanuit Valladolid antwoordde, dat hij, wanneer de H. Vader daarvoor verlof gegeven zou hebben, haar plannen goedkeurde alleen wat betreft het klooster. De kerk moest behouden blijven en parochiekerk worden.²

De 16e januari 1523 begon men het klooster af te breken. Paus Adriaan VI had zijn toestemming daarvoor gegeven. De goederen werden verkocht en de kerk verder afgebouwd. Eerst in 1529 werd zij tot parochiekerk verheven en toegewijd aan de H. Andreas.³

Van de gevangen genomen Augustijnen herriepen er 13 hun dwaling en werden over de andere kloosters verdeeld. Jan van Esschen en Hendrik Vos, beiden afkomstig uit 's-Hertogenbosch, werden op 1 juli 1523 in Brussel verbrand. Volgens twee getuigenissen, van de grootinquisiteur Franciscus van der Hulst en van Erasmus, zijn ze op de brandstapel teruggekeerd tot het oude geloof. Voor Luther en zijn volgelingen golden ze als de eerste martelaren van het nieuwe evangelie.⁴

1) FREDERICQ, IV, p. 139 (= n. 100); IKEN, p. 31, 114. Brief van Sir Robert Wingfield aan Wolsey, Antwerpen 7 okt. 1522: 'Wrote last on the 4th. My Lady and the council have since decreed by consent of the great assembly of this town, that the whole convent of the Austin Friars should be voided, which was done yesterday. The company left the town; some on foot, and some in waggons. Today, as the sacrament was to be conveyed from the Friars to the great church, my Lady sent for me to accompany her from her lodging to that church. ...' *Letters and papers*, III, 2, p. 1103 (= n. 2593).

2) '...Et quant à la démolition que désirez faire dudit cloistre et de l'église pour une perpétuelle mémoire du cas y advenu, je suis bien d'aviz, quant en aurez eu le congé de nostre saint père, que les habitacions des religieux soient desmolies en réservant seulement en son entier l'église pour en faire une paroisse, et en ce complaire à ceulx de ladite ville, qui vous en ont requiz,' FREDERICQ, IV, p. 176 (= n. 120).

3) Brief van Margaretha aan Karel V, d.d. 22 april 1523: 'Je vous ay averti que de l'auctorité de nostre St. Père j'eusse fait démolir le monastère des Augustins en Anvers et que partie desd. augustins feust mené à Vilvorde,' *ibidem*, p. 183-84 (= n. 131). Cf. DIERCKSENS, IV, p. 29-36; LEPITRE, p. 322. Zie ook bijlage 3.

4) DIERCKSENS, IV, p. 1-7; FREDERICQ, IV, p. 192-206 (= n. 139-146); p. 207-14 (= n. 148). Luther schreef een open brief aan de broeders in Holland, Brabant en Vlaanderen over de marteldood van de 2 Augustijnen te Brussel, bij FREDERICQ, IV, p. 223-24 (= n. 158). Hij maakte op hen ook een lied, eveneens bij FREDERICQ, IV, p. 225-28 (= n. 160).

Aldus eindigde de korte maar roerige geschiedenis van het Antwerps Augustijnenklooster.

Terugblikkende op de evenementen uit de Leuvense periode van Adriaans' leven – hij bracht hier bijna 40 jaar door – mogen wij vaststellen, dat Adriaan Florisz. rond de wisseling van de 15e naar de 16e eeuw een van de vooraanstaande en invloedrijke mannen geworden was in het universitaire en kerkelijke leven van Leuven en het hertogdom Brabant, een positie die hij zich niet veroverd had, maar die hij voornamelijk dankte aan zijn gaven van geest en hart.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat in 1507 Maximiliaan van Oostenrijk, die na de dood van Philips de Schone een leermeester en voogd zocht voor zijn kleinzoon Karel, Adriaan van Utrecht verzocht deze taak op zich te willen nemen.¹ Dat hij zich nauwgezet en ter dege van deze gewichtige opgave gekweten heeft, blijkt uit de vrome en katholieke levenshouding die kenmerkend is voor Karel V. In deze jaren zijn daarvoor de kiemen gelegd.² Ook Girolamo Seripando, O.E.S.A., generaal van zijn Orde, later aartsbisschop van Salerno en kardinaal-legaat op het concilie van

Brief van Franciscus van der Hulst aan Johannes Pascha, O. Carm., prior te Mechelen, 1 juli 1523: '...prae gaudio non potui omittere, quin scriberem reverentiae vestrae, me certe e tribus Fratribus confessoribus istorum duorum igni traditorum, ac aliis habere, eos ipsos ultra modum catholice mortuos, et in praecinctu mortis, satis tamen notabili spatio sive tempore, revocasse nedum omnes haecreses, verum Lutheranos ab Ecclesia condemnatos, et praesertim eos, quos ipsi tenuerunt; credentes nedum in sanctam Ecclesiam Catholicam, sed addentes Romanam; rogantes assistentes, ne quis proprio sensu staret praesumptuose, unde et ipsi se deceptos fatebantur, sed in fide parentum, praedecessorum et Ecclesiae Praelatorum; credentes Dominum nostrum Papam verum esse Petri successorem etc.,' DIERCKSENS, IV, p. 5.

Erasmus schrijft op 1 juli 1529 aan Karel Utenhove: '...pridie Visitationis [Bruxellae] exusti sunt [duo Augustinenses] et Nicolaus [Egmondanus] Carmelita magno studio sacrificium hoc procurarat. Rogatus carnifex ecquam poenitentiae vocem acclidissent in rogo, negavit; sed quum ducerentur ad palum clara voce testati sunt se mori Christianos, et alligati palo, admoto igni canere coeperunt Symbolum fidei, mox Doxologiam "Te Deum laudamus", donec flamma vocem intercluderet,' ALLEN, VIII, p. 211-12 (= n. 2188).

1) Philips I, de Schone, koning van Spanje en aartshertog van Oostenrijk, was de zoon van keizer Maximiliaan I en Maria van Bourgondië. Hij huwde met Johanna de Waanzinnige, koningin van Spanje, de dochter van Ferdinand V, koning van Aragon en Isabella, koningin van Castilië. Hij stierf te Burgos op 28-jarige leeftijd in 1506. Na zijn dood bestuurde zijn schoonvader Ferdinand Castilië en maakte zich meester van Navarre.

2) K. BRANDI, *Kaiser Karl V*, München⁴ 1942, p. 41; HOCKS, *Paus Adriaan*, p. 63.

Trente, spreekt daarover in zijn lijkrede op Karel V: 'Toen hij [Karel] die leeftijd bereikt had, dat hij onderwezen kon worden in de godsdienst en de christelijke en koninklijke levenswandel, hebben zijn vader Philips en de beide grootvaders [sic] met grote zorg iemand gezocht, die voor zo'n belangrijke zaak geschikt was. Door goddelijke ingeving, zoals men zegt, is toen de geleerde en bij uitstek hoogstaande en rechtschapen priester Gods Adriaan gevonden, aan wiens zorgen de begaafde jongen werd toevertrouwd, om in alles wat een christelijk en voortreffelijk vorst dient te weten, onderwezen te worden. Zowel in zijn jeugd, als in de opgroeiende jaren, zag Karel in Adriaan meer een vader dan een leermeester, alsof hij als het ware voorzag, dat hij eens de grote en heilige vader van de gehele wereld zou worden. Zijn heilige vermaningen en voorschriften hield hij vast in zijn geheugen en zette ze om in daden.' ¹

Na het beëindigen van deze taak hoopte Adriaan zich te kunnen terugtrekken in het stille Utrecht en de rest van zijn leven aan de studie te wijden. Het verliep echter anders. Verontrustende berichten waren uit Spanje bij de Bourgondische regering binnengekomen. Ferdinand de Katholieke, grootvader van prins Karel, was ernstig ziek en het gerucht ging, dat hij in zijn testament de jongere broer van Karel had aangewezen als opvolger op de Spaanse troon. De vereniging van de Bourgondische landen met de Iberische rijken dreigde verbroken te worden. Er moest iemand naar Spanje gezonden worden, die het volste vertrouwen had van Karel, die als diplomaat de rechten van de oudste zoon kon veilig stellen en eventueel het regentschap op zich nemen. Voorzeker was er niemand in de Nederlanden voor deze ingewikkelde taak berekend. Adriaan werd hiervoor uitgekozen en we kunnen ons voorstellen, hoe zwaar deze diplomatieke zending naar een onbekend land op de theologie-professor gedrukt zal hebben.

1) '...Cumque eam aetatem attigisset, qua de religione et moribus Christianis ac regis doceri poterat, magna diligentia a Philippo patre et utroque avo quaesitus est tantae rei vir aliquis idoneus. Divinaque, ut aiunt, virgula repertus est doctus et cumprimis honestus et integer ille Dei sacerdos Adrianus; cuius fidei traditus est, praeclarae indolis puer de rebus omnibus erudiendus quae Christianum et optimum principem scire decet. Adrianum Carolus et puer et ineunte adolescentia, quasi divinare magnum eum et sanctum orbis terrae parentem futurum, non magistri sed parentis loco habuit. Sanctissima eius monita atque praecepta memoriter tenens, ac factis exprimens,' *Hieronymi Seripandi Archiepiscopi Salernitani oratio in funere Caroli V Imp. Max. habita Neapoli VI Kal. Martii 1559*, Neapoli apud Matthiam Cancer, 1 Mart. 1559, [f. 6]. Cf. H. JEDIN, *Girolamo Seripando. Sein Leben und Denken im Geisteskampf des 16. Jahrhunderts*, II, Würzburg 1937, p. 430-36.

Prins Karel zond in oktober 1515 zijn vroegere leermeester naar Spanje zogenaamd om zijn grootvader te raadplegen over zijn trouwplannen met de dochter van Frans I van Frankrijk. Maar in zijn diplomatieke reistas droeg Adriaan de volmacht met zich mee om het regentschap over Castilië te bemachtigen, zodra Ferdinand de ogen gesloten zou hebben.

Aan het Spaanse hof werd de afgezant met alle eerbewijzen ontvangen, maar omdat er in Adriaan geen diplomatenbloed aanwezig was, kon de eigenlijke bedoeling van zijn missie niet lang verborgen blijven, zodat Ferdinand hem van het hof verwijderde en liet opsluiten in het beroemde klooster van Guadalupe. Adriaans opdracht leek mislukt, maar even voor zijn dood veranderde de koning, onder invloed van zijn omgeving, toch nog het testament, dat hij ten gunste van Karels jongere en in Spanje geboren broer Ferdinand gemaakt had, waarbij hij de Spaanse rijken aan Karel naliet en het regentschap over Castilië toevertrouwde aan kardinaal Francisco Ximenez de Cisneros.¹

Zodra Adriaan na de dood van Ferdinand in januari 1516 het klooster van Guadalupe verliet, eiste hij het regentschap op over Castilië, maar Ximenez overtuigde hem van de geldigheid van zijn opdracht, zodat Adriaan zich voorlopig met een bijrol tevreden moest stellen.² Toch bleven zij niet lang naast elkaar leven. Ximenez ontdekte spoedig de kwaliteiten van Karels leermeester en Adriaan kreeg een hoge achting voor de kardinaal, die de stuwer was van de innerlijke reformatie van de Spaanse kerk en de vernieuwer van het geestelijke leven. Adriaan was hem hierbij een zeer grote steun.

In zijn levensbeschrijving van Ximenez vertelt Alvaro Gomez een aardig gesprek tussen beiden. Ximenez zit met een moeilijkheid omtrent de professoren en studenten in de theologie aan de door hem gestichte universiteit van Alcalá de Henares.³ Hij be-

1) Francisco kardinaal Ximenez de Cisneros, O.F.M., aartsbisschop van Toledo en primaat van Spanje (1437-1517), minister van staat, theoloog en scripturist, is vooral bekend om zijn stichting, de universiteit van Alcalá, het oude Complutum en de polyglotte bijbel, waaraan men 12 jaar werkte en die in 1515 gedrukt werd. Een goed overzicht van het leven en de betekenis van Ximenez geeft G. SCHNÜRER, *De katholieke Kerk en de beschaving tijdens de barok*, Haarlem 1951, p. 116-30.

2) A. HENNE, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique*, II, Bruxelles 1858, p. 160; LÉPITRE, p. 49-56; HOCKS, p. 67-69.

3) Vanaf 1500 had Ximenez hier een reeks colleges laten bouwen. In 1508 werd het *studium generale* geopend. Een van de eerste studenten van het *Colegio Mayor de San*

schikt wel over de middelen om in hun levensonderhoud te voorzien zolang zij aan de universiteit verbonden zijn, maar ziet nog geen mogelijkheid hen te helpen, wanneer zij door ouderdom of vanwege het beëindigen van hun studies de universiteit moeten verlaten. Adriaan licht hem daarop in over de regeling die er in Leuven getroffen wordt, waar de professoren een beneficium of een kerkelijk ambt, in zijn eigen geval het dekenaat van de Pieterskerk te Leuven, verleend wordt. Ximenez juicht deze oplossing zeer toe, omdat hij daardoor niet alleen zijn professoren tegemoet kan komen, maar ook het aantal studenten kan opvoeren.¹

Waarschijnlijk op voorstel van Ximenez werd Adriaan door paus Leo X op 18 aug. 1516 benoemd tot bisschop van Tortosa.² In november van hetzelfde jaar volgde zijn benoeming tot inquisiteur van Aragon en Navarra. Adriaan genoot om zijn onkreukbaarheid in deze zaken het volle vertrouwen van de jonge koning, die er bij de paus op aandrong hem tot kardinaal te verheffen. Zo werd Adriaan van Utrecht op 1 juli 1517 tot kardinaal benoemd en kreeg de SS. Joannes en Paulus als titelkerk toegewezen.

Sinds de dood van Ferdinand was er meer dan een jaar verlopen, voordat de nieuwe koning eindelijk op 19 sept. 1517 in Villaviciosa voet aan wal zette.³ Twee maanden later, 18 november, deed Karel zijn intocht in de hoofdstad van Castilië, Valladolid. De ambassadeur van Venetië aan het Spaanse hof beschrijft deze intocht en vertelt, dat de kardinaal van Tortosa tussen de gezant van de paus en die van keizer Maximiliaan vlak voor de koning in de stoet reed⁴ en in een andere brief schrijft hij, dat een pauselijke afgezant [dit was Willem van Enckenvoirt] eind november in het bijzijn van de koning aan Adriaan de kardinaalshoed over-

Ildefonso was de bachalarius artium Thomas Garcia de Villanueva de los Infantes (1486–1555), die daar in 1514 een leerstoel in de filosofie zal bezetten. Twee jaar later treedt hij te Salamanca in de Augustijnenorde in. In 1544 wordt hij aartsbisschop van Valencia en door paus Alexander VII in 1658 heilig verklaard. Ximenez had Erasmus verschillende malen een leerstoel aangeboden in Alcalá. In 1517 vergezelt de Rotterdammer het hof van Karel V op weg naar Spanje. Hij had mee kunnen gaan met schitterende vooruitzichten, maar hij sloeg het af. Karel vertrok naar Spanje en Erasmus ging naar Leuven, J. HUIZINGA, *Erasmus, Haarlem*⁴ 1947, p. 101.

1) 'De rebus gestis a Francisco Ximeno Cisnerio, archiepiscopo Toletano, libri octo, autore Alvaro Gomecio,' in *Hispaniae illustratae scriptores*, I, Francofurti 1603, p. 1018, Cf. LEPRITRE, p. 66.

2) C. EUBEL, *Hierarchia catholica*, III, Monasterii 1910, p. 202.

3) P. DE SANDOVAL, *Historia de la vida y hechos del emperador Carlos V*, I, Pamplona 1634, p. 112; HENNE, II, p. 209; BRANDI, p. 69.

4) MARINO SANUTO, *I diarii*, XXV, Venezia 1889, c. 128.

handigde.¹ Ximenez heeft dit niet meer mogen meemaken. Hij stierf de 8ste november 1517 in de leeftijd van 82 jaar. Door het overlijden van Ximenez werd nu Adriaan na de koning de voor-naamste man in Spanje; en zoals hij vroeger Karel geleid heeft, zo zal de kardinaal van Tortosa ook nu de koning steeds vergezellen en bijstaan. Op 7 februari 1518 wordt Karel in de kerk van St. Paulus te Valladolid tot koning uitgeroepen van Castilië, Granada en Leon.²

Na de inbezitneming van de Castiliaanse troon gaat Karel naar Aragon om zich daar als koning te laten huldigen. De 6e mei komt hij in Saragossa aan en weer vinden we onder zijn gevolg de kardinaal-bisschop, die op zondag 9 mei getuige is van de grootse huldiging, die het wereldlijk en geestelijk bestuur de jonge vorst bereid heeft.³ Voorlopig blijft Karel en dus ook Adriaan in Saragossa resideren.⁴

Wanneer wij nu ons zoeklicht richten op de Augustijnen in Adriaan's omgeving, dan moeten wij eerst vaststellen, dat de volgelingen van Augustinus in Spanje enige tientallen jaren tevoren een periode van grote opbloei begonnen waren, zowel naar binnen, als voor het oog van de buitenwereld, welke periode de gehele zestiende eeuw bestrijken zal. Zij resulteert in mannen van grote heiligheid, als S. Joannes van Sahagun (S. Facundo) † 1479, S. Thomas van Villanova † 1555 en Z. Alfonsus van Orozco † 1591, geleerden en redenaars, als Jacobus Perez van Valencia † 1490, Dionysius

1) *Ibidem*, c. 162; SANDOVAL, p. 115; LEPITRE, p. 82-83. 'Guiglielmo Enchenvoirt portò in Ispagna il cappello cardinalizio allo stesso Adriano da parte del papa Leone X,' B. ORTIZ, *Descrizione del viaggio di Adriano VI*, trad. coll'aggiunta di varie annotazioni da N. de Laguna, Roma 1790, p. 64, nota b.

2) De plechtigheid, waaraan een pontificale H. Mis, opgedragen door Adriaan, voorafging, is beschreven door SANDOVAL, I, p. 121. In de maand februari van 1518 ontvingen de steden van de Nederlanden de verordening 'de faire cérémonies et festes de ce que le roy leur sire le septième jour dudit mois de février, en l'église Saint Paul en la cité de Valladolid [de hofkerk, bediend door de Dominicanen], avoit esté receu très honnorablement et solempnellement pour vray roy et seigneur de ses royaumes de Castille, de Grenade et de Léon,' HENNE, II, p. 209-10.

3) D. DORMER, *Anales de Aragon*, Zaragoza 1679, p. 84-88; HENNE, II, p. 210; BRANDI, p. 76.

4) Adriaan resideerde niet in zijn bisdom Tortosa - de verordening, dat de bisschoppen hun dioceses zelf zouden besturen, komt eerst met het Concilie van Trente - maar bleef aan het hof van Karel in Valladolid tot februari 1519. In de brieven van de Venetiaanse gezant wordt hij iedere maand vermeld bij verschillende audiënties. Vele moeilijkheden, die de koning voorgelegd worden, bespreekt hij met Adriaan of stuurt ze aan hem door, cf. SANUTO, XXVI, Venezia 1889, c. 115, 223, 260, 446, 459.

Vázquez van Toledo † 1539 en Luis de Leon † 1591. Voorts in een ongekennde missioneringsdrang naar het Verre Oosten, Philipijnen, China en Japan en naar bijna alle landen van het tegenwoordige Latijns Amerika.

In direct contact kwam Adriaan met Dionisio Vázquez de Toledo (1479-1539), een van de beroemdste redenaars van zijn tijd. Ferdinand van Aragon had hem benoemd tot hofprediker, welke functie Karel V confirmeerde. Ook voor paus Leo X heeft Dionisio met succes gepreekt, waarom hij dan ook *capellán y predicador de su Santidad y de sus Magestades* genoemd werd. In zijn functie als hofprediker woonde Dionisio in het koninklijk paleis en vergezelde de vorst op zijn reizen. De generaal van de Orde, Egidius van Viterbo, had hem op 24 januari 1518 verlof gegeven om met twee medebroeders, over wie Vázquez dezelfde macht had als een provinciaal in zijn provincie, in de curie van de koning te verblijven.¹ Op diezelfde datum was hij tot visitator en vicarius-generaal benoemd in de provincies van Castilië en Keulen, onder welke laatste ook de Nederlandse conventen ressorteerden. Hij kreeg de volmacht te hervormen waar zulks nodig was en plaatsvervangers aan te stellen in de Keulse provincie.² Of hij in eigen persoon in de Nederlanden geweest is, hebben wij niet kunnen achterhalen.

In de eerste statenvergadering van Castilië die koning Karel maakte en waarbij vanzelfsprekend ook Adriaan van Utrecht tegenwoordig was, werd de jonge vorst een memorandum aangeboden over de regering van Spanje, in het bijzonder over de handhaving van de rechtsorde. Dit document was in het Spaans opgesteld door de bejaarde Pedro Ruiz, rechter aan de kanselarij te Valladolid. Het werd Karel overhandigd door onze Dionysius, die het in een humanistisch Latijn vertaald had.³ Het originele HS. van Dionisio heeft Brandi teruggevonden in het Staatsarchiv van Wenen en gepubliceerd in 1941.⁴

1) 'Eidem [i.e. Dionysio] concedimus facultatem commorandi in curia catholici regis cum duobus sociis nostri ordinis ab eo deligendis, super quibus auctoritatem habeat in utroque foro, quam provinciales priores habent in suis provinciis,' *Dd* 12, f. 152.

2) 'Magistrum Dionysium Tholetanum in provinciis Castelle et Colonie visitatorem et nostrum vicarium facimus, dantes illi auctoritatem oportunam ad reformandum et alia agendum pro divino honore, que nostri vicarii facere possunt, concedentes etiam ut in provincia Colonie vicarios substituere possit,' *ibidem*. Beide faculteiten werden op 17 juli 1518 bekrachtigd door Egidius' opvolger, *ibidem*, f. 178v.

3) K. BRANDI, *Kaiser Karl V*, I, p. 74 en II (*Quellen und Erörterungen*), München 1941, p. 93.

4) *Berichte und Studien zur Geschichte Karls V.*, XIX, in: *Nachrichten von der Akademie*

Tijdens de opstand van de Castiliaanse steden bleef Dionysius trouw aan de koning en bewees de regeerders, Adriaan en zijn raad, goede diensten, waarom de 'admiraal' van Castilië in augustus 1521 voor hem aan Karel V een lijfrente vroeg, opdat hij in zijn levensonderhoud zou kunnen voorzien.¹

De humanist Vázquez was een groot bewonderaar van Erasmus, die hij in 1527 tegenover de inquisitie – men wilde de boeken van de Rotterdammer in Spanje verbieden – heftig verdedigde. Hij was de eerste professor in de H. Schrift aan de universiteit van Alcalá. Toen de senaat in 1531 aan Karel V vroeg of Dionysius deze leerstoel mocht aanvaarden, stelde Karel als conditie, dat fray Dionisio zou doorgaan zoals vroeger van de kansel in het koninklijk paleis zijn vastenpreken te houden.²

In deze eerste periode van Adriaans verblijf in Spanje valt de diplomatieke missie van de generaal van de Augustijnen, kardinaal Egidio van Viterbo, door paus Leo naar koning Karel gezonden om hem te bewegen deel te nemen aan de kruistocht tegen de Turken. Wij zullen bij deze missie iets langer stilstaan, niet alleen vanwege de belangrijkheid van de zaak zelf, waarin Adriaan als raadsman van Karel een groot aandeel gehad heeft al treedt hij dan niet steeds op de voorgrond, als wel om de persoon van Egidius, die met Adriaan veel punten van overeenkomst heeft en tot de toonaangevende persoonlijkheden behoort van de eerste decennia van de 16e eeuw, beter te leren kennen. Het is immers geen toevalligheid, dat Pastor aan het begin van het vierde deel van zijn *Geschichte der Päpste* als motto twee uitspraken laat afdrukken,

der Wissenschaften in Göttingen, philol.-hist. Klasse, Jhrg. 1941, n. 9, p. 168–181. In de inleiding, die begint met: *Invictissimo principi Carolo Hispaniarum ac utriusque Sicilie regi catholico, archiduci Austrie etc. Fr. Dionysius Toletanus sacre theologie et Augustiniani ordinis professor eiusque regie maiestatis concionator indignissimus, utriusque hominis S[alutem] P[urimam] D[icit]* vertelt Dionisio, dat Pedro Ruiz, wiens familielid hij is, algemeen geacht om zijn kennis van het recht en zijn onbesproken levenswandel, dit memorandum heeft opgesteld, opdat de *vir prestantissimus summus tue maiestatis cancellarius* [i.e. Joannes Sauvage] *ceterique, in quorum forte manus devenient, quibus hispana lingua peregrina est, ea possint de quibus disserit facilius contueri*. Er zijn 38 punten en het geheel is gedateerd: Valleoleti, 23 Novembris 1516.

1) '... que el maestro fray dionisio de la orden de Sant Agostin ha bien servido y que vuestra Magestad le haga mercedes con que tenga de comer', M. DANVILA, *Historia crítica y documentada de las Comunidades de Castilla*, IV (Memorial histórico español, XXXVIII), Madrid 1898, p. 464.

2) Cf. F. OLMEDA, S.J., *Fray Dionisio Vázquez, O.S.A., Sermones*, Madrid 1943, IX–XLIV; G. de SANTIAGO VELA, *Ensayo de una Biblioteca Ibero-Americana de la Orden de S. Agustín*, VIII, El Escorial 1931, p. 103–106.

een van Egidius en een van Adriaan VI, beiden betrekking hebbende op de hervorming van de Kerk, want dit was het program van hun leven.¹

Egidio Canisio, of Antonini, van Viterbo (1469-1532) was een veelzijdige persoonlijkheid. Hij blonk niet alleen uit als dichter en redenaar, filosoof en theoloog, maar ook als geschiedschrijver en als voortreffelijk kenner van de oosterse talen, die een indrukwekkende lijst van meer dan 40 werken naliet.² Het is bijna raadselachtig, schrijft Pastor, hoe Egidio naast een zo veelomvattende geestesarbeid nog de tijd kon vinden om als predikant en hervormer van zijn Orde een zowel wijdvertakte als zegenrijke activiteit te ontplooien.³ Reeds in 1506 zond paus Julius II hem met een diplomatieke opdracht naar Venetië. Als 38-jarige werd hij in 1507 tot prior generaal van de Augustijnen gekozen en bleef dit, op verzoek van Leo X ook na zijn verheffing tot kardinaal, tot 1518.

Sedert hij zijn magistrale rede gehouden had bij de opening van het Lateraans Concilie in 1512, waarin hij de woorden sprak: de mensen moeten door de Kerk en niet de Kerk door de mensen

1) 'Homines per sacra immutari fas est, non sacra per homines.' (Egidio Canisio 1512). 'Omnes nos declinavimus unusquisque in vias suas, nec fuit iam diu, qui faceret bonum, non fuit usque ad unum: quamobrem necesse est, ut omnes demus gloriam Deo et humiliemus animas nostras ei, videatque unusquisque nostrum unde ceciderit, et se potius quilibet iudicet, quam a Deo in virga furoris sui iudicari velit. Qua in re, quod ad nos attinet, polliceberis nos omnem operam adhibituros, ut primum curia haec, unde forte omne hoc malum processit, reformetur, ut sicut inde corruptio in omnes inferiores emanavit, ita etiam ab eadem sanitas et reformatio omnium emanet.' (Adriaan VI aan zijn nuntius in Duitsland, 1522).

'Auch Aegidius gehörte zu den Männern, welche wie Savonarola von der Ahnung einer ereignisvollen Zukunft erfüllt, Rettung in dem Ausserordentlichen suchten; aber im Gegensatze zu dem florentinischen Reformator blieb er auf dem Bodem der Kirche stehen, während der Ferrarese in Vermengung des Politischen und Kirchlichen Heil erwartete - und dadurch unterging, während Aegidius zwar nicht die Glaubenspaltung aufhielt, wohl aber jenen Verein hoch begabter Männer bilden half, durch den in der Kirche eine Reformation zu stande kam'; C. HÖFLER, *Analekten zur Geschichte Deutschlands und Italiens*, in Abhandlungen der hist. Classe der K. Bayer. Akad. der Wissenschaften, IV, 3 (1846), p. 38.

Op 4 december 1517 schreef Egidius aan het convent van Bologna: 'Conventui Bononiensi publice scribimus dolentes quod quidam nos de reformatione non curare dixerint, testantes Deum et angelos, nihil nos post Deum et salutem in terris magis querere, confirmaturi idem usque ante Christi tribunal in magni iudicii die', *Dd 12*, f. 143.

2) Voor leven en werken van Egidius zie G. SIGNORELLI, *Il Card. Egidio da Viterbo, Agostiniano, umanista e riformatore*, Firenze 1929; D. PERINI, *Bibliographia Augustiniana*, I, Firenze 1929, p. 177-186.

3) L. VON PASTOR, *Geschichte der Päpste*, IV, 1, Freiburg i. Br. 1906, p. 141.

hervormd worden, uitgegeven door Sadoletto die hem niet genoeg te prijzen weet¹, was Egidius' naam een program geworden. Het is dan ook niet te verwonderen, dat paus Leo erover dacht Egidius in de senaat van de Kerk op te nemen. Bij de grote kardinaalsbenoemeningen van 1 juli 1517 – het waren er 31 – werd tegelijk met Adriaan ook Egidius benoemd. Wat Lorenzo Grana in zijn lijkrede op Egidius over deze kardinaalsbenoeming zegt, kunnen we met hetzelfde recht ook op Adriaan toepassen. Ook hij was tot deze hoge waardigheid gekomen 'niet door het onaangenaam dingen door middel van anderen, noch door macht of rijkdom, ook niet door gedienschtigheid of dagelijks dienstbetoon, maar louter wegens persoonlijke verdiensten en deugd.'²

Voordat Leo X overging tot deze benoemeningen, raadpleegde hij Egidius.³ Het antwoord van Egidius, die in deze zaak volgens zijn geweten gehandeld had, verbaasde Leo, omdat hij niets voor zichzelf gevraagd had. Maar de paus liet hem op 24 juni 1517 door Bembo terugschrijven, dat hij het niet met hem eens was. Hij had hem nodig voor het algemeen belang van de Kerk. Daarom wilde hij nu ten uitvoer brengen, wat hij reeds lang van plan was, namelijk Egidius op 1 juli met de anderen tot kardinaal te benoemen.⁴

1) *Jacobi Sadoleti S.R.E.Card. epistolae proprio nomine scriptae*, I, Romae 1760, p. 18–20. De oratio van Egidius met de brief van Sadoletto in *Sacrosancta Concilia*, ed. Ph. Labbei, XIX, Venetiis 1732, c. 667–676.

2) 'Quanta tunc litteratis laetitia, quanta spes bonis, quanta accessit auctoritas, cum Aegidium cernerent non ad alienae petitionis odiosum ambitum, non potentia, et fastu, non diuturno obsequio, ac famulatu, verum commendantibus meritis, conciliante virtute, ad eam dignitatem pervenisse.' L. GRANA, *Oratio in funere Aegidii Canisii Card. Viterbiensis*, ed. J. Amaduzzi, in: *Anecdota litteraria*, IV, Romae 1783, p. 306–307. In de brief van 25 jan. 1518 aan Karel V roemt paus Leo X de wetenschap en deugd van Adriaan en hij is er met de dag meer verheugd over, dat hij hem het kardinaalspurper verleend heeft. 'Adrianum Episcopum Dertusensem in Cardinalium collegium libenter cooptavimus, cum propter ipsius singularem sacrarum literarum doctrinam, probatissimosque mores, et virtutum plurimarum praestantiam, tum ut tibi morem gereremus, remque omnium gratissimam faceremus, cum probum virum et doctum ac prudentem hominem, magistrum etiam et praeceptorem tuum, in amplissimum huius reipublicae dignitatis gradum adscisceremus. Quia quidem de re magis magisque nunc dies laetor. Spero enim fore, ut ea hominis dignitas et tibi et mihi et reipublicae usui et voluptati sit futura,' *Opere del Card. Pietro Bembo*, IV, Venezia 1729, p. 139.

3) 'Romae, 19 Iunii 1517... His autem literis pro meo in te amore hoc intelliges, cogitare me senatum cogere, ut illum ordinem augeam, adsciscamque eo in collegio aliquot, qui mihi valde probantur, aliquot etiam, quos reip. necessitas postulat. Puto autem te cognoscere cuius modi ea necessitas sit. De eo velim cogites, rescribasque mihi, quid sentias. Nondum enim statui quo die. Quod cum erit faciam te de eo meis literis certiorum,' *ibidem*, p. 132.

4) '...Puto autem reipublicae maiori et usui et honori fore dignitatem tuam quam

Toen in het oosten van Europa de sterke ontwikkeling van Turkije, sinds Selim in 1512 aan de regering gekomen was, een dreigend gevaar begon te vormen voor de christelijke nabuurstaten en Italië, werden er in Rome plannen beraamd voor een kruistocht. Begin januari 1517 had Egidio Canisio in de St. Augustinuskerk van Rome in een gloedvolle preek, die 4 uur duurde en waarbij 3 kardinalen tegenwoordig waren, op dit dreigend gevaar gewezen en hij had het zo onheilspellend afgetekend, dat de vrouwen in de kerk hun tranen niet meer konden bedwingen, alsof de Turken reeds voor de poorten van Rome stonden.¹ Een commissie van kardinalen stelde een memorandum op en in het consistorie van 3 maart 1518 werden er 4 kardinalen-legaten *de latere* benoemd, die de keizer en de drie jonge vorsten van het westen, Hendrik VIII, Karel V en Frans I moesten bewegen samen een leger en vloot te formeren om tegen de Turken op te trekken. Lorenzo Campegio werd aangewezen voor Engeland, Egidio Canisio voor Spanje en Portugal, Bernardo Bibbiena voor Frankrijk, terwijl Alessandro Farnese, die wegens ziekte een maand later zal vervangen worden door Tommaso de Vio (Caietanus), voor Duitsland benoemd werd.²

tibi ipsi; maior enim atque illustrior iam est virtus tua, quam quae magistratu illo egeat, ordo vero ipse talibus viris, ut tu es, egere mihi quidem magnopere videtur. Quare plus tu ordini quam tibi ordo, ornamentum afferes. Efficiam igitur id nunc, quod dudum, ut dixi, meditor, teque cum reliquis qui a me creandi sunt, Cardinales nominabo. Id erit Cal. Quintilibus [= 1 juli]. Quem ad diem mando tibi Romae ut sis, ut te statim videre atque amplecti possim,' *ibidem*, p. 133.

Daags voor zijn benoeming tot kardinaal vinden wij in *Dd* 12, f. 116: 'Etsi hac die a multis dictum sit et nobis coram relatum, nos cetui cardinalium esse omnino in crastinum ascribendos, nos nihil minus nostram insufficientiam et indignitatem ad tantum honorem attendentes, minime ad credidimus, immo nostris fratribus de tali nuncio exultantibus silentium magnis minis imposuimus.'

De paus schreef hem op 1 juli: 'Hodie inducti probitate, prudentia, doctrina, rerum agendarum experientia, moribus probitatis, religione et aliis praestantibus virtutibus et meritis tuis te magnam gloriam ord. s. Augustini in numerum et portionem aliorum ven. fratrum nostrorum S.R.E. cardinalium vocavimus,' *PASTOR*, IV, 2, p. 696.

1) 'Son stato a la predica di frate Egidio in Santo Augustino frati di Heremitani, et ce era tre cardinali a la sua predica, dove dito frate Egidio predicoe 4 hore di longo zercha li tre Magii, in ultimo vene zercha la cose dil Turcho... Le done tutte che erano a la predica, pianzevano, sicome turchi fosseno stati su le porte di Roma,' *SANUTO*, XXIII, Venezia 1888, c. 486-88; cf. *PASTOR*, IV, 1, p. 150.

2) KALKOFF, *Forschungen zu Luthers römischem Prozess*, p. 114-15; 119. *Dd* 13, f. 4v.: '3 Martii 1518. Dominus R. mus Cardinalis Egidius in Hispanie et Portugalie regna legatus de latere publicatur, et ad suas edes ab universo Cardinalium cetu de more rediens associatur.' Het waren er 27, zegt *SANUTO*, XXV, c. 294: 'il card. Egidio fu acompagnato a caxa da 27 cardinali.' Cf. *PASTOR*, IV, 1, p. 158-59.

Lorenzo GRANA zegt in zijn lijkrede op Egidius, zich richtend tot de kardinalen onder

De eerste drie werden op 12 april officieel uitgezonden¹ en drie dagen later vertrok Egidius uit Rome.² Onder zijn gezelschap bevond zich, naast enige beambten van de pauselijke curie, ook Gabriele Mascioli da Ancona, O.E.S.A., aartsbisschop van Durazzo en sacrista van de paus.³ Op 13 juni komt Egidius in Barcelona aan en wordt door speciale afgezanten van de koning aan de stadspoort ontvangen en plechtig naar de kathedraal geleid.⁴ Enige dagen logeert Egidius in het Augustijnenklooster van Barcelona

zijn gehoor: '...cum pro christianorum principum concordia legati essent ex vestro numero deligendi, eum ad Carolum tunc Regem, nunc Imperatorem felicissimum, auctore eodem Leone Pont., in Hispanias proficisci voluistis, quem pro sua dignitate ille princeps summa cum benignitate suscepit, atque illius animum, consilium, eloquentiam admiratus, viri insuper religione, ac sanctitate commotus enixe rogavit, ut quando eius quotidiano, ac familiari sermone nil gratius, nil iucundius audiret, concione aliqua suum animum recrearet, cui legatus benigne annuens stato die, cum primum Caroli, eiusque maiorum praestantiam, virtutem collaudasset, de his, quibus christiana respublica indigebat, conterendo videlicet aspide, ac basilisco, haeresi turpissima radicitus exstirpanda, et in Turcas bello acriter suscipiendo dixisset, ad pacem, amicitiam, compositionem tanto est ardore animi, ac vehementia adhortatus, ut maiora homine protulisse sit visus, et Caroli ducumque omnium, qui astabant, animum mirum in modum commovisse,' *o.c.*, p. 312-13.

1) '12 April, die Lunae: facta est expeditio legatorum videlicet... Laurentii... de Campegio in Angliam... Egidii... ad Hispanias... Bernardi... ad Gallias, quos ante crucem genuflexos stantes S. mus D. N. benedixit dicens solitas et consuetas orationes, qui osculato pede S. mi recesserunt ad provincias suas profecturi ab omnibus cardinalibus de more usque ad S. Mariam de Populo comitati sunt,' KALKOFF, p. 119

2) *Dd 13*, f. 9v.: '15 Aprilis 1518: R.mus D. Cardinalis Egidius in Hispaniae Portugaliaeque regna Legatus recedit.'

Twee maal reeds had paus Leo Egidius als legatus de latere uitgezonden; in 1515 naar keizer Maximiliaan om de vrede met Venetië te bewerkstelligen en in 1517 naar de hertog van Urbino, Francesco della Rovere, die erin geslaagd was zijn gebied terug te veroveren, dat de paus aan zijn neef Lorenzo de Medici gegeven had.

3) A. FERRAJOLI, *Il Ruolo della Corte di Leone X*, in: Archivio della R. Società Romana di Storia Patria, XXXV (1912), p. 221.

4) '1518, Juny 13. - La entrada del Cardenal legat del Sanct pare qui fonch dita jornada ab cerimonia', *Manual de novells ardis vulgarement apellat Dietari del Antich Consell Barceloni*, III (1478-1533), Barcelona 1894, p. 277.

Op 7 juni had koning Karel aan de raad van Barcelona de volgende brief gericht, waarin hij bekend maakte, dat Joan Albarell, zijn hofkapelaan en Galcerán Albanell, een van de hofdignitarissen, door hem aangesteld waren de kardinaal-legaat te ontvangen en te begeleiden:

A los amodos y fihelos nuestros los jurados de la nuestra ciudad de Barcelona. El rey. Amados y fieles nuestros: Nuestro muy sancto padre, por cosas, que cumplen al estado de la fe cristiana, embía a nos al reverendíssimo fray Egidi, cardenal, son legado, al qual, así por el cargo que trahe, como por la honra que se deve fazer a la Sede Apostólica, queremos que sea muy bien tractado y recibido y honrrado en todas

en einde juni wordt hij door Karel in Saragossa ontvangen.¹ Het is de eerste keer dat Adriaan en Egidius elkaar ontmoeten.

De onderhandelingen tussen de koning en de kardinaal-legaat hebben 8 maanden geduurd en het heeft Egidius veel overredingskracht en diplomatiek doorzettingsvermogen gekost om zijn plannen stelselmatig te ontwikkelen en tot een succesvol einde te brengen. Er gingen veel brieven over en weer tussen Egidius en Rome. De afschriften van de romeinse brieven, waarvan er verschillende gepubliceerd zijn, geven een interessant beeld van het verloop van deze missie en daaruit blijkt tevens, dat Egidius buiten het eigenlijke doel van de legatie nog andere zaken te verzorgen kreeg.² Het zou ons teveel op zijpaden voeren, wanneer wij deze, overigens interessante, lectuur in extenso zouden behandelen. Alleen de ons onderwerp betreffende brieven zullen wij aanstippen. Zo b.v. een slechts met het jaar 1518 gedateerde brief, die paus Leo door Sadoletto liet schrijven om Francesco de Rossi en Rodrigo del Rio aan Karel V en Adriaan van Utrecht aan te bevelen.³

Een eerste resultaat kon Egidio op 10 augustus 1518 bereiken.

nuestras tierras e senyorios, al qual dicho cardenal embiamos al venerable y amados nuestros mossén Joan Albanell, chantre de la iglesia de Barchinona, nuestro capellán, e Galcerán Albanell, gentil hombre de nuestra guarda, para que de nuestra parte le visiten y acompañen, e fagan de nuestra parte proveher en todas las cosas que fueren menester para el buen tractamiento del dicho cardenal, segund que les abemos mandado. Por ende, nos vos encargamos y mandamos que en la entrada del dicho reverendíssimo cardenal en esta ciudad, le fagan todo el recibimiento y honrra que a ssemejantes legados apostólicos se acostumbran, que nos vos lo ternemos en muy accepto servicio, segund que de nuestra parte los dichos chantre et Galcerán Albanell os dyran. Data en Çaragoça a VII. dias de junio de quinientos y deziacho anyos.

Yo el rey.

Albornós, secretarius.

(*Llibre de les solemnitats de Barcelona*, edd. A. Duran I Sanpere-J. Sanabre, I (1424-1546), Barcelona 1930, p. 381.)

De plechtigheden staan er beschreven op p. 381-89 onder de titel: 'Assí sera continuada la cerimonia y la receptió feta al reverendíssimo senyor fray Egidio, del orde dels Augustins, cardenal y legat apostolich del nostre Sanct pare Papa Leó X^o en las parts d'Espanya.' Cf. SIGNORELLI, p. 70-71.

1) *Llibre de les solemnitats*, p. 387-88; DORMER, p. 93; SIGNORELLI, p. 71.

2) De brieven aan Egidius staan afgedrukt in *Jacobi Sadoleti S.R.E.Card. epistolae Leonis X, Clementis VII, Pauli III nomine scriptae*, Romae 1759, p. 71-80 (= n. LVI-LXIII). Een andere serie van 11 brieven, gedateerd tussen 24 aug. 1518 en 26 febr. 1519 en verzonden door de pauselijke kanselarij, is gepubliceerd door C. GUASTI in *I MSS. Torrigiani donati al R. Archivio di Stato di Firenze*, in: *Archivio Storico Italiano*, serie III, vv. 23 (1876)-25 (1877).

3) Zie bijlage 4.

Karel stemde toe in een vijfjarige wapenstilstand.¹ Dit verheugende nieuws – Karel was de eerste van de 4 vorsten, die zijn adhaesie aan dit voorstel van de paus betuigde – werd in het consistorie van 23 augustus bekend gemaakt.² De volgende dag schreef Pietro Ardinghelli, secretaris van Leo X, namens de vice-kanselier Giulio de Medici, aan Egidius een brief met de volgende aanhef: ‘Zo de brieven van Uwe Eminentie van de 1ste en 4e augustus al welkom waren aan Zijne Heiligheid om het vooruitzicht op een goede uitslag voor de algemene eensgezindheid en de heilige kruistocht, de laatste brieven van 10 en 11 augustus stemden hem buitengewoon dankbaar. En welk een voldoening U de H. Vader bezorgd hebt, is gemakkelijker voor U zich voor te stellen, dan voor mij om te schrijven. In die brieven immers heeft hij niet alleen Uw voorzichtigheid, ijver en toewijding gezien en de genegenheid van de katholieke koning jegens deze H. Stoel, door met zoveel reverentie de vijfjarige wapenstilstand te hebben aanvaard, maar ook een begin en een fundament voor de kruistocht, die zo nuttig is, goed en noodzakelijk en waar de gehele wereld naar verlangt...’³ De paus zinspeelt op deze brief in een schrijven van dezelfde datum.⁴

Tussen de besprekingen door preekte Egidius in de kerken ‘over de dingen van de Turk’ en dat koning Karel de man was die tegen de Turken zou optrekken. ‘Heel Spanje liep uit om hem te horen preken,’ voegt Francesco Cornaro, de gezant van Venetië, hier aan toe.⁵ Vervolgens had de vicarius-generaal van de Orde, Gabriël

1) Een Duits uittreksel van de brief die Egidius op 10 augustus aan de paus schreef, is te vinden in H. ULMANN, *Studien zur Geschichte des Papstes Leo X.*, II, in: Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft hrsg. von L. Quidde, XI (Freiburg, 1894), p. 95–96. In deze brief prijst Egidius de paus gelukkig, omdat zijn bevelen steeds opgevolgd en gehoorzaamd worden. De vorsten leggen op bevel van de paus de wapens neer en sluiten vrede. Met name noemt hij keizer Maximiliaan en de koning van Frankrijk en vervolgt dan: ‘Heute endlich am 10. August gibt sich dir mein katholischer König hin, nimmt deine Befehle an und führt sie aus.’

2) ‘23. August, die Lunae: consistorium: fuerunt lectae binae literae regis Catholici et... Egidii tit. S. Mathei presb. card.... in Hispania legati, quibus significabatur, ipsum regem Catholicum acceptasse indutias quinquennales a S.mo D. N. indictas et publicatas. Rexque Catholicus idem dicebat, se suaque omnia pro honore et comodo s. sedis ap. et totius christianitatis offerebat,’ KALKOFF, p. 126; PASTOR, IV, 1, p. 163.

3) *I MSS. Torrigiani*...: Archivio Storico Italiano, serie III, 23 (1876), p. 416.

4) Zie blijlage 5.

5) ‘Zaragoza, 31.VII.1518... El cardenal frate Egidio aveva ditto messa in Aragona, et quelli populi aveano zurato fedeltà al Re et a la Raina madre, et el dito Egidio avea predicato di le cosse dil Turco e di le profezie, e che questo Catolico re sarà quello che anderà contra el Turco; et che tutta la Spagna li coreva dietro per aldirlo predicar,’ SANUTO, XXV, Venezia 1889, c. 600.

van Venetië, Egidius *plein pouvoir* gegeven de conventen te visiteren en te hervormen, niet alleen in Spanje, maar overal waar hij passeerde.¹ We mogen dus aannemen, dat Egidius, gezien zijn ijver die hij reeds als generaal aan de dag legde om provincies en conventen tot hervorming aan te sporen, de kloosters in Saragossa en omstreken in deze tijd bezocht heeft.

Einde augustus had de in het bevoordelen van zijn familie onvermoeibare paus Leo weer een nieuw object aan Egidius voor te leggen. Nu de koningin gestorven was ² en Karel de nalatenschap zou gaan verdelen, zou de koning Zijne Heiligheid voor eeuwig aan zich verplichten, als hij 'iets van de staten', die de koningin bezat, aan 'onze hertog' [Lorenzo de Medici, hertog van Urbino] zou afstaan. De paus had gedacht dit Egidius maar voor te leggen, opdat hij er direct met de koning en monsieur de Chièvres ³ over zou kunnen spreken. En als Egidius dacht, dat het nuttig zou zijn, ook met Adriaan, de *reverendissimo Cardinale Dertusiense*. Hij mocht wel zeggen, dat de paus hem erover geschreven had, maar niet, dat hij daartoe uitdrukkelijk opdracht had gekregen.⁴

Was de eerste fase tot tevredenheid van Rome vlug bereikt, de uitrusting van het kruistochtleger leverde meer moeilijkheden op,

1) *Dd 13*, f. 25v.: 'Rome, 1 Iulii 1518. R.mo Domino Domino Egidio Apostolice sedis legato de latere Hispaniarum, omnem nostram quam possumus damus auctoritatem in universa religione, reformandi, visitandi, instituendi, privandi et alia quecumque faciendi, que nos facere possumus. Has autem litteras magnas edidimus, sperantes suam R.mam Dominationem Religioni et divino honori quam maxime consulturam.' Deze faculteit werd op 17 juli vernieuwd en uitgebreid 'in ultramontanis citramontanisque provinciis,' *Ibidem*, f. 27.

2) Giovanna, weduwe van Ferrante II, koningin van Napels, gest. 27 aug. 1518. In haar testament liet zij 100.000 dukaten na aan koning Karel, cf. G. A. SUMMONTE, *Dell' Historia della città, e regno di Napoli*, IV, Napoli 1675, p. 18-19. Zie ook F. NITTI, *Leone X e la sua politica secondo documenti e carteggi inediti*, Firenze 1892, p. 116.

3) Willem van Croy, heer van Chièvres (1458-1521), was samen met Adriaan gouverneur geweest van de jonge Karel en had hem ingeleid in de kunst van de diplomatie en de strategie. Zijn eerezucht was er de oorzaak van, dat Adriaan in 1515 uit de omgeving van Karel werd weggepromoveerd naar Spanje, cf. Hocks, p. 64; *Biographie nationale*, IV, Bruxelles 1873, c. 528-33.

4) *MSS. Torrigiani*, 23 (1876), p. 420, brief van 31 aug. 1518. Het woord *staat* heeft hier, zoals vaak in die tijd voorkwam, de betekenis van *leen* met een inkomst van minstens 5000 gouddukaten en een *titolo honorato*. Lorenzo had zich over deze aanvraag beklagd, omdat hij de Franse koning hierdoor niet wilde beledigen - hij was in januari van dit jaar in Amboise getrouwd met Madaleine de la Tour, die geparenteerd was aan Frans I - en daarom werd het verzoek hernieuwd ten behoeve van een andere neef van Leo X, Ippolitino, die een leen kreeg van 6000 dukaten, cf. NITTI, p. 116, n. 1; 139. Uit het huwelijk van Lorenzo en Madaleine werd Cathérine de Medicis geboren.

vooral wat betreft de financiële kant van de zaak¹, maar op 20 november 1518 schreef Karel aan de paus, dat leger en vloot in maart van het volgende jaar gereed zouden zijn.² Karel zou zelf meegaan, maar de paus moest zorgen, dat de andere vorsten ook zouden meewerken.³ Hij wilde zijn troepen alvast naar de beide Siciliën sturen, doch de paus wenste de heren niet in Italië, waar nog niets aan de hand was en gaf Egidius met klem opdracht de plannen van de koning te wijzigen, maar met een dusdanige tact, dat de zaak niet scheef zou lopen en de kans, dat Karel meedeed aan de kruistocht verkeken zou zijn. Het leger moest maar zolang naar Afrika gestuurd worden, waar het wel gebruikt kon worden om de christenen te beschermen tegen de aanvallen van de ongelovigen.⁴

Tot overmaat van ramp overleed op 12 januari 1519 keizer Maxi-

1) '... A N.S. è piaciuto la cerimonia et opera havete facta col Re Catholico, ma non li è già molto satisfatto tante difficoltà che loro fanno de le provisioni de' danari per la sancta expeditione,' brief van 4 sept. 1518, *MSS Torrigiani*, 24 (1876), p. 8.

2) De brief is afgedrukt bij SANUTO, XXVI, Venezia 1889, c. 268-70. We vinden er de volgende loftuiting op Egidius: '... Cumque omni consiliorum nostrorum ratione quam in huiusmodi belli administratione sequituri sumus, Beatitudini Vestrae constare velimus, accitis rev.mo cardinali fratre Egidio legato apostolico, reverendoque Archiepiscopo Cosentino Beatitudinis Vestrae nuntio, hominibus honestissimis atque integerrimis summaeque virtutis spectataeque prudentie viris deque Beatitudine Vestra sacrosanctaque hac sede apostolica ac universa republica christiana, incredibili pietate, singulari fide, maximaque sollicitudine benemerentibus, de belli gerendi ratione, de genere ac numero copiarum, deque totius expeditionis summa pluribus loquuti eos hortati sumus, ut maxima cum diligentia omnia, nomine nostro, Beatitudini Vestrae significent.'

3) *Ibidem*, c. 250. De paus schreef op 12 dec. 1518 aan Egidius een dankbrief, waaruit wij het volgende willen overnemen: 'Quantam accepimus letitiam et quo animi gaudio fuerimus affecti ex litteris Circumspectionis tue, vel potius ex tua prestanti et singulari fide, opera, diligentia, quam et Deo et nobis et sue perpetue virtuti prestitisti, malumus Circumspectionem tuam existimare quam nos scribere...'

Tue vero Circumspectioni toto corde pollicemur et confirmamus, nos, quod expectare potuimus a prudentissimo homine, doctissimo viro, integerrimo gravissimoque Sancte huius Sedis legato, Romane Ecclesie meritissimo Cardinali, ample atque abunde in te esse assecutos. Que quidem spes antea de te suscepta nos minime fefellit. Noveramus enim ingenium et efficaciam; sed tamen, quod hec tantum effecerint, prima etiam laus et gloria Domino Deo nostro habenda est, sine quo profecto nostre omnes essent inanes contentiones. At nunc, dilecte fili noster, consiliis fortibus et generosis capris, reliqua cura et continens labor debet esse, ut ad facta res deducatur, que maximo illius Regis animo, summaque pietate invictorum procerum Hispanie ac Belgii ardenti studio decreta sunt de classibus apparandis, exercitibus convocandis, ut perficiantur et executioni mandentur...,' Arch. Vat., Arm. XLIV, vol. 5, f. 161, afgedrukt bij SIGNORELLI, p. 252-53.

4) *MSS. Torrigiani*, 25 (1877), p. 14, brief van 16 jan. 1519.

miliaan van Oostenrijk, hetgeen de kwestie van de opvolging van de Rooms-keizer in een acuut stadium bracht. De voornaamste pretendentes waren Karel en Frans I van Frankrijk, die beiden, via hun ambassadeur, een beroep deden op de paus. Leo X had reeds in de brief van 16 januari aan Egidius geschreven, dat hij zich in deze neutraal hield.¹ De 16e februari schreef hij de keuze op geen enkele wijze te willen beïnvloeden. De keurvorsten moesten zelf kiezen en degene die gekozen zou worden *venit in nomine Domini*.²

Egidius' taak in Spanje liep ten einde. De paus liet hem weten, dat hij kon terugkomen – de andere legaten hadden eenzelfde oproep gekregen – nadat hij de koning daartoe verlot gevraagd had. Naar Portugal behoefde Egidius niet te gaan, omdat daar de pest was uitgebroken. Voorts had de paus zijn nuntius in Spanje opgedragen Egidius 1000 dukaten te geven voor de terugreis.³

Zo kwam de kardinaal-legaat half februari 1519 met het hof naar Barcelona, alwaar de koning gehuldigd werd.⁴ Bij de pontificale H. Mis van Requiem voor de zielerust van keizer Maximiliaan, die Adriaan van Utrecht op 2 maart in de kathedraal van Barcelona opdroeg en die werd bijgewoond door de groten van het rijk en het corps diplomatique, was Egidius niet aanwezig.⁵ Hij lag met derdedaagse koorts te bed.⁶ Op 5 mei vertrok Egidius uit Barce-

1) *Ibidem*, p. 14: '... Quanto a la domanda de la corona di Cesare, Vostra Signoria può essere certa che in tutte le cose che Sua Beatitudine potrà gratificare et a Cesare et al Catholico, con honore di questa Sancta Sede, che lei di bona voglia lo farà. Et per essere questa proposta del momento et gravità che V.S. intende, non si è potuto anchora farvi ferma resolutione. Potete bene in generale, quando vi occorre, far fede di questa bona mente del Papa inverso di loro, senza obligarlo.'

2) *Ibidem*, p. 378; SIGNORELLI, p. 75-76.

3) '... Parendo a N.S. che V.S. reverendissima habbi satisfatto quasi a tutte le commissioni de la sua legatione con satisfatione universale et propria di Sua Santità; et disegnando richiamare li altri Legati che andorno per il medesimo conto, per non li tenere in disagio et fuori de la Corte senza bisogno, et con spesa grande de la Sede Apostolica; mi ha commesso che io scriva a V.S. reverendissima che si prepari al ritorno; perchè pensa liberarla del sinistro grande che lei harebbe a lo andare in Portogallo...' MSS. *Torrigiani*, 25 (1877). p. 378-9.

4) *Llibre de les solemnitats*, p. 396; SANUTO, XXVII, Venezia 1890, c. 252-53. Adriaan was reeds twee dagen tevoren in Barcelona aangekomen, cf. *Llibre*, p. 392.

5) *Ibidem*, p. 406-7.

6) Francesco Cornaro, de Venetiaanse gezant in Spanje, schreef op 8 maart vanuit Barcelona, dat hij Egidius bezocht had: 'Scrive aver visitato el cardenal Egidio legato, qual era con febre terzana. Li ha ditto è molto aficionato a la Signoria nostra fino quando l'era in *minoribus*, et fo a Venetia, unde portava grande amor; per il che, facendosi el capitolo zeneral queste Pentecoste qui a Venetia a San Stephano di frati dil suo ordene, li par di non meritar altro el zeneralato, che si farà in loco suo Marco

lona, uitgeleide gedaan door de koning en het gehele hof. Karel schonk hem 2000 dukaten.¹ De twee kardinalen namen afscheid van elkaar, niet vermoedende, dat bij de volgende ontmoeting Egidius dan de meerdere in Adriaan zou erkennen.

Via Montpellier en Milaan reisde Egidius naar Venetië, waar hij het generaal kapittel van de Augustijnen wilde bijwonen, dat zijn opvolger zou kiezen. Op 7 juni komt hij in de stad van de lagunen aan, wordt door de republiek van S. Marco met staatseer tegemoetgegaan en in triomf de stad binnengeleid.² 1100 Augustijnen waren er op het kapittel aanwezig, die Gabriele della Volta van Venetië, tot dan toe vicarius, als generaal van de Orde kozen.³

Niet lang daarna zette Egidius zijn reis voort naar Rome. De 6e juli haalden de kardinalen hem af aan de S. Maria del Popolo om hem naar het pauselijk paleis te begeleiden, waar Egidius in het consistorie aan Leo X mondeling verslag uitbracht van zijn legatie.⁴

Gabriel di Venetia che è vicario zeneral; però lo racomanda a la Signoria, e lui li darà ogni suo favor a far el sia eletto,' SANUTO, XXVII, c. 142.

1) SANDOVAL, I, p. 138; SANUTO, XXVII, c. 349: 'Il cardinal Egidio legato parti Zuoba [Donderdag 5 mei 1519] di lì; vien per venir a Venetia al suo capitolo, fu accompagnato fuori di la terra dal Re, li oratori et altri signori, habuto in don dal Re ducati 2000 in contadi e promision di uno vescoado prima vachante. . . Dito Cardinal de lì ha fato bon officio per la Signoria nostra in queste tradition contra il Turco'; SIGNORELLI, p. 76.

2) *Dd* 13, f. 73: 'Hoc ipso tempore R. mus Dominus Card. Egidius ex hispaniis rediens, ubi iam anno fuerat legatione functus, honorandi gratia capitulum Venetias venit, exceptus ab Ill. mo Duce Venetorum cum honore et pompa incredibili. Cui missum est obviam Buccentorium cum Nobilitate civitatis universe ac Illustri Vice Duce et Domino Patriarcha. Ex patribus vero Religionis prope viginti in buccentorium ipsum sunt admissi et a nobilibus associati, sicque plaudente ea die scilicet septima Iunii, mare et iubilante Venetorum caelo atque patria, ad palatium honorifice deputatum Dominus ipse Egidius R. mus cum sua familia trahicetur,' cf. *Analecta Augustiniana*, IX (1921-22), p. 38.

De secretaris van generaal Gabriël van Venetië die dit in het register schreef, voegde er nog aan toe: 'Latius scripsissem, si tempus, occupationes, imbecillitas mea, et ipsius rei magnitudo me non prohibuissent.' Cf. SANUTO, XXVII, c. 363-69. De republiek wilde Egidius op deze wijze eren om zijn verdiensten voor Venetië en vanwege de mogelijkheid, dat hij paus gekozen zou kunnen worden, *ibidem*, c. 338-39; 343; 358. SIGNORELLI, p. 76-77.

3) Ter gelegenheid van dit generaal kapittel werd er een gedenksteen geplaatst in het klooster, cf. *Analecta Augustiniana*, IX, p. 39.

4) 'Die mercurii sexta iulii habitum est consistorium publicum pro admissione r. mi domini card. Aegidii a sua Hispaniae legatione reversi, pro quo actu omnia servata sunt quae servari solent; cardinales interfuerunt viginti octo,' PARIDE DE GRASSIS, *Il diario di Leone X*, ed. M. Armellini, Roma 1884, p. 74; SANUTO, XXVII, c. 473.

Het is mogelijk, dat Adriaan in de loop van 1519 nog een andere Italiaanse Augustijn ontmoet heeft, magister Marco Alcherio da Taranto. De bewoners van deze stad hadden Marcus aangewezen om Karel V bij gelegenheid van zijn keuze tot Rooms-keizer geluk te wensen en met hem enige zaken te bespreken. Hij verkreeg van de nieuwe keizer de bevestiging van alle privileges, die door de voorgangers als koningen van Napels en Sicilië aan Taranto verleend waren.¹ Voor deze bijzondere missie had Marcus van Taranto reeds einde 1518 verlof gevraagd aan de vicarius-generaal van zijn Orde, Gabriël van Venetië.²

Hoewel de bevolking van de Spaanse rijken hun nieuwe koning aanvankelijk met groot enthousiasme hadden ingehaald en bejubeld, verkoelde bij velen de genegenheid en maakte langzamerhand plaats voor openlijk verzet. De jonge vorst ontbrak het aan tactvol beleid. Hij luisterde meer naar de eierzuchtige Willem van Croy, markies de Chièvres, dan naar de doordachte raad van Adriaan, die in de loop van de jaren iets van de Spaanse mentaliteit had begrepen. Daarbij wilde hij zo spoedig mogelijk naar Duitsland vertrekken om zich tot keizer te laten kronen.

Voor zijn vertrek riep hij nog een statenvergadering bijeen, maar week van de gewoonte af deze in Castilië te houden. De afgevaardigden van de steden moesten naar Santiago de Compostella in Gallicië komen, waardoor de ontevredenheid van de Castiliaanse steden vergroot werd.

Dwars door Spanje reisde koning Karel van Barcelona over Burgos en Valladolid naar het beroemde bedevaartsoord van St. Jacob om daar eind april 1520 de vergadering te openen. De ontevreden afgevaardigden van Toledo en Salamanca maakten echter zoveel rumoer, dat zij buiten gezet werden en de vergadering verplaatst werd naar de nabijgelegen havenplaats Coruña. Karel V kon vandaar zo gauw mogelijk wegzeilen naar het noorden. Op verschillende belangrijke posten stelde hij buitenlanders aan en gaf op 17 mei 1520 kardinaal Adriaan van Utrecht de opdracht alle

1) A. MARTINI, *Breve storia di Taranto*, Taranto 1923, p. 58.

2) *Dd* 13, f. 47: 'Rome, 28 Decembris 1518. Fr. Gabriel Venetus Vicarius Generalis venerabili magistro Marco de Taranto salutem. — Ob causas quam plures et honestas rationes exposuisti te decretum esse oratorem a civibus Tarentinis ad Cesaream Maiestatem et ad Catholicum Regem atque etiam ad Maiestatem Regis Polonie, et quoniam absque litteris nostris testimonialibus et legitima licentia dicis te ire nolle, iccirco ex hac profectione tua sperantes tibi non modo sed etiam religioni accessurum honorem, gloriam et ingentem utilitatem, presentium litterarum tenore huiusmodi licentiam et facultatem tibi concedimus, in nomine Patris etc.'

Spaanse rijken, de Canarische eilanden en de ontdekte en te ontdekken gebieden van Amerika tijdens zijn afwezigheid te besturen. Tevergeefs trachtte Adriaan van deze taak ontheven te worden. Drie dagen later vertrok Karel naar de Nederlanden.¹

Voor Adriaan, die als medebestuurders de *admiraal* van Castilië, Don Fadrique Enriquez (1466–1538) en de *condestable* van Castilië, Don Iñigo Fernandez de Velasco († 1528), kreeg toegewezen, begonnen de zwaarste jaren van zijn leven, waarvan de dood hem uiteindelijk verlost. 'Hier ligt Adriaan VI', zal hij drie jaar later op zijn graf laten beitelen, 'die het als zijn grootste ongeluk beschouwde, dat hij moest regeren'.

Danvila, die in een rijke documentenpublicatie van zes delen de opstand van de Castiliaanse steden, de *Comuneros*, van maand tot maand volgt, geeft als oorzaken van de opstand: 1. de uitbuiting van de Spanjaarden door de Nederlanders, 2. de afwezigheid van de koning, 3. de vermeerdering van de belastingen, 4. het misnoegen van Toledo over de behandeling van haar afgevaardigden in de statenvergadering, 5. de voorkeur van Karel voor de keizerstitel boven die van koning van Spanje.²

De opstandige beweging, die voornamelijk in Toledo en Salamanca begonnen was, zette in korte tijd heel Castilië in rep en roer en sloeg over naar de andere rijken. Verschillende steden sloten zich aaneen in een *heilige Junta*, onder leiding van Juan de Padilla, Juan Bravo en Francisco Maldonado, die Johanna de Waanzinnige trachtte te overreden de regering van haar zoon Karel over te nemen en die de buitenlanders van hun posten wilde verdrijven.

1) SANDOVAL, I, p. 216. Hij zegt daar van Adriaan: 'el qual era persona muy docta y bien intencionada' en op p. 249: 'que era un santo'. Zie ook C. HÖFLER, *Der Aufstand der castillianischen Städte gegen Kaiser Karl V.* (1520–1522), Prag 1876, p. 56 en LÉPITRE, p. 90–98.

GIROLAMO SERIPANDO, O.E.S.A., zegt hierover in zijn lijkrede op Karel V: 'Quare cum in Germaniam redeundum esset, cuinam Hispaniarum gubernacula commendaret et concrederet, diu multumque cogitavit; tandem ad Adrianum tum Cardinalem mentem inclinavit, cui mandasse in primis ferunt, ut pari pietate, diligentia, benevolentia Hispaniarum regna moderaretur, atque se puerum fecerat. Quo quidem inandato abunde declaravit, populos se amare suos tanquam seipsum. Hoc autem integerrimus ille senex sancte omnino et accurate praestitit, quoad ipse quoque absens divino potius quam humano consilio Pont. max. creatus est, atque Adrianus VI nuncupatus. Quam ego remunerationem paternae charitatis et officiorum adversus Carolum divinitus ei contigisse existimo,' o.c., f. 7.

2) M. DANVILA, *Historia crítica y documentada de las Comunidades de Castilla I* (Memorial histórico español XXXV), Madrid 1897, p. 240–43. Een overzicht van de opstand in LÉPITRE, p. 99–133; HOCKS, p. 74–87.

Andere steden bleven trouw aan de koning en het wettige bestuur in Spanje, zodat de verdeeldheid onder de bevolking hand over hand toenam en zelfs doordrong tot in de kloosters, waar de ene helft bad voor de overwinning van de regeringspartij, de *agermanados*, de andere voor die van de opstandelingen, de *cavalleros*.¹

Adriaan zat midden in de brand en trachtte de gemoederen tot bedaren te brengen. In zijn brieven, die hij ondertekent met *vostro amigo*, of *vostro buen amigo Adrianus cardenal de Tortosa*, nodigde hij de rebellen uit te komen onderhandelen en hun grieven bekend te maken. Hij wilde alles in het werk stellen om de vrede te herwinnen.

Er zijn er, schrijft hij op 16 november 1520 aan Karel V, die me zeggen, dat de vrede in het rijk hersteld kan worden, als ik me bij de rebellen aansluit en de regeringszaken behandel met de afgevaardigden, die zij aanstellen. Hierbij willen zij twee dingen en wel de *grandes* uit de regering zetten, die zich maar verrijken ten koste van de staat en ten tweede met hun afgevaardigden voortaan het rijk besturen en daardoor in staat zijn die dieven en rovers, zoals zij die noemen, uit hun ambt te zetten. Ik heb daarop geantwoord, dat ik niets liever verlang dan het herstel van de vrede en om dat te bereiken is geen enkele inspanning mij teveel, ofschoon ik nog liever van deze taak bevrijd zou willen zijn, maar ondanks dat ben ik bereid te doen wat zij vragen op voorwaarde, dat uwe majesteit daardoor niet beledigd wordt. Wat me het meest aanzet deze kwellingen te verduren is op die manier de rebellenleiders uit Tordesillas te kunnen weghalen, die er bij de koningin [Johanna] op aandringen, dat zij tekent [om de regering over te nemen], want dat is het enige punt, waardoor het gehele rijk te gronde zal gaan, meer nog dan zo de zaken nu staan.²

1) SANDOVAL, I, p. 302.

2) '... Algunos me dicen que el reyno se podria algo apaziguar si yo me quisiessse juntar con los procuradores de la dicha junta y con ellos tratar los negocios del reyno como ahora con los consejeros por ellos deputados, en lo qual muestran tener fin a dos cosas, es a saber a echar los grandes de la governacion, a los quales sobresto tienen por sospechosos diziendo que todo lo procurarian para en utilidat y provecho dellos y en daño del reyno, lo otro es que los dichos procuradores continuen en la governacion, y que juntamente con ello puedan echar a los del conseio a los quales dicen ladrones y robadores, yo he respondido ad algunos que no desseo cosa mas que la pacificacion del dicho Reyno, y que para procurarla no recuso ningun trevaio, ahunque no dessee cosa mas que ser libre deste cargo, y que cada die solicite dello y suplique a v. Al. mas que no enbargante esto seria contento hazer con los procuradores todo lo que piden, pero con condicion que se hiziese aquello sin ofensa e indignacion de vostra majestat, lo que en grande manera me mueve a sufrir estos trevaioes es que desta manera pueda sacar estos procuradores de tordesyllas para que no insten mas en que

Er werden echter geen onderhandelingen gevoerd tussen Adriaan en de rebellen en koningin Johanna was nog niet zo waanzinnig, dat zij haar zoon zou afvallen.

Met de populariteit van Karel was het voorlopig gedaan. Half januari 1521 schreef Adriaan aan de koning: Toen wij in Santiago waren, heb ik uwe majesteit al gezegd, dat zij de afhankelijkheid van al deze volkeren verloren had en ge hebt het niet willen geloven. Maar nu zie ik uit eigen ervaring, dat er maar weinige of geen zijn, die u zonder tegenzin dienen. Bijna allen zoeken hun eigen voordeel.¹

Steeds groter werd de aanhang van de Comuneros en met een leger trokken zij op tegen de regeringstroepen. Het grote treffen vond plaats bij Villalar op 23 april 1521, maar zij werden verslagen. De drie leiders werden gevangen genomen en de volgende dag onthoofd. Het lichaam van Francisco Maldonado werd later met verlof van Karel V opgegraven en in het convent van de Augustijnen te Salamanca begraven.²

Dit is een zeer gedenkwaardige dag, schreef Adriaan op 25 april naar de koning en laten we hopen, dat hiermede de vrede hersteld is. Maar iedereen hier en ik met hen, vreest, dat, wanneer uwe majesteit niet spoedig terugkeert, zoals ge beloofd hebt, de zaak weer omdraait. Daarom smee ik u uw terugkomst te verhaasten ten behoeve van het rijk en tot behoud van Spanje.³

Karel had echter nog geen haast en zou nog meer dan een jaar op zich laten wachten. De tegenstand was door de slag bij Villalar voldoende geknakt en nam langzamerhand af. De steden onderwierpen zich en de gouverneurs zorgden voor amnestie op grote schaal.

la reyna N.S firme que este es un solo punto con el qual se perderia todo el Reyno a mas de lo que ya lo sta como por otra lo he scritto a vostra majestat,' DANVILA, II (Memorial hist. esp. XXXVI), Madrid 1898, p. 502-3.

1) '... Quando estavamos en Santiago yo dixe a v. Al. que havia perdido el amor de todos estos pueblos y no lo crehia y ahora lo veo por experiencia que pocos o ningunos hay que le sirvan con voluntad mas quasi todos por sus intereses,' DANVILA, III (Memorial hist. esp. XXXVII), Madrid 1898, p. 34.

2) *Ibidem*, p. 727-49; 762-63; 777.

3) '... lo que cierto fué una grandissima jornada y speramos que con esto el Reyno se apaziguara por algunos dias mas todos los de aca e yo con ellos tememos e recelamos que si V. Majestat non viniesse como ha prometido questos Reynos no estaran mucho tiempo sin recaher y que estonces seria pehor la recruada que la dolencia principal y assi lo digo a V. Majestat suplicandole me lo crea y que en ninguna manera alargue su venida que esto es lo que mas cumple a su Real servicio y a la buena conservacion de Spaña,' *ibidem*, p. 750.

Er dreigde echter een nieuw gevaar. Frans I van Frankrijk had van de situatie gebruik gemaakt Spanje binnen te vallen om het rijk van Navarre te annexeren. Het nationale bewustzijn van de Spanjaarden werd wakker geschud en de onderworpen steden boden de regering hun diensten en troepen aan om de gemeenschappelijke vijand uit het land te drijven. Met de slag van Pamplona, waarin Ignatius gewond werd en waaraan hij zijn bekering dankte, werd de Franse opmars voorlopig gestuit. Maar Toledo had zich nog niet gewonnen gegeven en was weer begonnen te ageren tegen de regering. Zo zat Adriaan tussen twee vuren.

In de winter van 1521-1522 was het rustig en Adriaan hoopte hartgrondig, dat Karel V nu spoedig zou terugkomen om de zaak te redden. Hij zou hem echter niet meer zien in Spanje. Een bode uit Rome kwam de kardinaal einde januari melden, dat hij tot paus gekozen was.

De Augustijnen hebben zich tijdens de opstand van de Comuneros niet beter of slechter gedragen dan de Dominicanen en Franciscanen. Wij hebben reeds gezien, dat de verdeeldheid onder de bevolking was doorgedrongen tot in de kloosters. Aanvankelijk waren de bedoelingen niet slecht. De ene partij verdedigde het wettig regiem en zag in de rebellen een aantijging tegen het gezag van de koning, de andere zag het vaderland uitgebuit door onwaardige figuren en plaatsten deze met de vervangende regeerders op één lijn.

De goede bedoelingen blijken reeds uit een brief, die de Augustijnen van Salamanca samen met de zonen van Dominicus en Franciscus op 24 febr. 1520 aan hun medebroeders te Zamora zonden om te bewerken, dat Zamora ter zake kundige afgevaardigden naar de statenvergadering in Santiago zou sturen. Daarin werd gewezen op verschillende fouten in Karels beleid. Vooral de kwestie van de belastingen en de hoge salariëring van de buitenlanders ten koste van de Spanjaarden moesten worden besproken. De koning moest ook niet teveel buitenlanders in Spanje en Amerika op hoge posten benoemen. Het zou beter zijn als de koning eerst ging trouwen en zorgde voor een opvolger en dan pas naar Duitsland vertrok, want voor het moment was het belangrijker Spanje te besturen, dan de Duitse landen erbij te nemen. Het geld dat in Spanje verzameld was voor de kruistocht, moest voor dit doel besteed worden en de belastingen voor de kroon moesten niet naar het buitenland uitgevoerd worden. Wanneer de koning in deze

toch zijn zin doordreef, zouden de steden niet meer verplicht zijn hem te volgen. De twee Augustijnen, die deze brief mede ondertekenden, waren fray Juan de Jarandilla en fray d. [dionisio of diego?] docapo.¹

De politiek bleek echter een glibberig terrein voor de religieuzen, die zich daarop begaven. Zo liep de verdeeldheid in de Augustijnenprovincie van Castilië uit op een schisma, waarbij de tegenpartij, die het met de rebellen eens was, een eigen provinciaal koos.

Voor het in 1521 te houden kapittel benoemde generaal Gabriël van Venetië op 31 oktober 1520 een praesidium onder leiding van de prior van Salamanca, Thomas van Villanova, dat de opdracht kreeg de klachten tegen de provinciaal Francisco de la Parra te examineren, als ook een onderzoek in te stellen naar die medebroeders, die rebelleerden tegen de provinciaal en de koning en die zich ingelaten hadden met de politieke partijen. Tegen hen moest een proces ingesteld worden en de schuldigen moesten uit de provincie verwijderd en naar de generaal doorgestuurd worden.²

Deze opdracht werd opnieuw uitgevaardigd op 26 januari 1521, waarbij de generaal mededeelde, dat hij brieven ontvangen had van Juan de Padilla, de rebellenleider, en de stad Toledo, die er op aandrongen de zaak tegen de provinciaal te laten onderzoeken.³ Hieruit blijkt, dat Francisco de la Parra niet aan de kant van de

1) DANVILA, I, p. 272-74.

2) *Dd 13, f. 161*: 'Rome, 31 Oct. 1520. Presidentem in capitulo provincie Castellae facimus in primo loco magistrum Thomam priorem Salmanticensem in secundo loco magistrum Antonium de Villa Sandino, in tertio loco fratrem Petrum de Carrio, quibus auctoritatem damus consuetam in celebratione capituli; committentes insuper ipsis diffinitoribus cum presidente, ut querelas omnes illic audiant factas contra fratrem Franciscum de la Parra, provincialem presentem. Auscultent etiam suas defensiones, atque demum omnibus bene intellectis, si reum invenerint dictum fratrem Franciscum, eundem puniant sicut leges mandant, administrentque iustitiam unicuique illam petenti. *Committimus etiam eisdem ut causam inquirent diligentissime illorum fratrum, qui eidem fratri Francisco fuerunt rebelles et in regem oblocuti sunt, quique in factionibus civium se intromiserunt, mandantes ut processum conficiant contra illos et illum ad nos transmittant, fratresque illos, si adeo inveniantur culpabiles, expellant a provincia et ad nos mittant.*'

3) *Dd 14, f. 7*: '... Pars enim una est plurium fratrum qui fratrem Franciscum prefatum accusant, ex alia vero parte est ipse frater Franciscus de cuius gestis est inquisitio facienda, qui est puniendus si erraverit, defendendus si non erraverit. Quod factum est in causa prefata per litteras missivas aperimus Domine Marie d'Aragonia, sanctimoniali nostri ordinis, et Domino Magnifico Iohanni de padiglia et Magnifico Communitati Tho[letane], per quorum litteras id negotii nobis fuit diligentissime commendatum.'

opstandelingen stond en zijn onderdanen herhaalde malen tot de orde geroepen heeft.

Door de oorlogen in Spanje kon Rome niet op de hoogte blijven met de gebeurtenissen in de Castiliaanse provincie. Eerst in oktober van het volgende jaar kwam er bericht, dat de afgescheidenen een eigen kapittel gehouden hadden in Toledo, waar Diego de la Torre tot provinciaal gekozen was. De generaal schreef hem op 7 oct. 1522 een lange brief, waarin hij zijn misnoegen uit over het schisma in de provincie. Maar bij gebrek aan informatie weet hij niet te oordelen wie de rechtmatige provinciaal is. De andere partij had nog niets van zich laten horen. Wel gingen er geruchten, dat de zaak bij keizer Karel aanhangig gemaakt zou zijn en Francisco de la Parra gevangen gezet was. Daarom wendt de generaal zich tot Diego de la Torre en bezweert hem het schisma te doen beëindigen, omdat daardoor niet alleen de provincie, maar de gehele Orde in opspraak geraakt is bij de paus, Adriaan, en de koning.¹

Zo was Francisco de la Parra, die een zeer vroom man was, het slachtoffer geworden van de kuiperijen van de rebellen, maar later, toen de zaken klaarder werden, is hij door de generaal gerehabili-

1) *Ibidem*, f. 100v-102: 'In Balneoregio, 7 Oct. 1522. Ad fratrem Iacobum de la Torre, unius partis nostre provincie Castelle dissidentis provincialem, altero ab altera parte electo, sequentes dedimus litteras. . . Presertim cum ex illis [binis litteris tuis] aliud nihil intelligi licuit preterquam duos provinciales patribus turpiter dissidentibus fuisse electos, ac varia fratri Francisco de la Para crimina obiecta perinde atque istius dissidii caput fuerit et origo, alium contra patrum decreta locum capituli habendo deligens. . . at vos qui sine lege, sine exemplo, sine ullo cogente, ac forte sine presidente, congregati, nullius sancitis legibus, nullo servato religionis instituto, provincialem delegistis, nescimus plane quo pacto nulli sitis errori obnoxii, qui licet ubi debuerat, non tamen qua decuit serie capitulum habuistis. . . Nunc vero ex posterioribus (quasi ansulis quibus sibi innexis erroris cathena conflata sit, malumque ex malo trabatur) audimus rem omnem ad cesaree maiestatis vices gerentes delatam, eos illam quatuor viris religiosis iudicandam componendamque demandavisse, nostre ne religionis an alterius ii fuerint, ne id quidem litteris expressum est, fratrem Franciscum illorum sententia carceribus mancipatum, te provincialem declaratum, innumera denique scandala, dissidia, iurgia ac plus quam civilia bella cum summo religionis dedecore instinc exorta. . . Verumtamen cum iamdudum binas tuorum patrum litteras receperimus, aliorum nullas, ne te tuosque semper ob alienam negligentiam aut taciturnitatem suspensos teneamus, ita statuimus, ut posthac nostra autoritate muneris tibi collati potestate fungaris, provincialemque agas, in iis presertim provincie locis, que sine scandalo aut periculo tibi adire ac visitare licebit, semper cautus, ne durius aliquid moliendo maius incendium excites. Rem enim prudentie ac sanctitatis plenam, nobisque et immortalis Deo gratissimam effeceris, si dexteritate, consilio, maturitate aut honesta aliqua conditione proposita, detestandum scisma atque exitiale odium extinxeris, perpetuam pace firmata, omnem memoriam discordiarum oblivione sempiterna deleveris. Incredibile est ista provincia totaque nostra religio, ob eiusmodi seditiones apud Summum Pontificem proceresque regni quam male audiat. . .'

teerd.¹ De H. Thomas van Villanova stond aan de kant van de wettige provinciaal en was dus ook een verdediger van Adriaans rechten als bestuurder van Spanje. Karel V had een grote achting en verering voor Thomas, die hij zijn hofprediker maakte en tegen vele kandidaten in aan Paulus III voordroeg als aartsbisschop van Valencia in 1544.²

Ook in de Augustijnerprovincie van Aragon hadden verschillende broeders niet alleen met de rebellen tegen het wettige gezag geageerd, maar zelfs vanaf de preekstoel het volk opgeruid. Op 12 januari 1523 verbood de generaal hen op straffe van excommunicatie zich te mengen in politieke kwesties, hetzij privatim, hetzij vanaf de kansel.³

Er zijn drie gevallen bekend van Augustijnen die als predikanten zich aan dergelijke praktijken hebben schuldig gemaakt.

De ergste van de drie was fray Bernardino Flores. Deze stond bekend als een groot redenaar. Reeds in 1512 wordt hij als zodanig vermeld in het register van generaal Egidio da Viterbo. Op 22 september van dat jaar werd hij verplaatst naar Sevilla op voorstel van Don Fadrique Enriquez de Ribera de Andalusia, die in relatie stond met het hof van koning Ferdinand de Katholieke.⁴

1) Dd 14, f. 115, brief van 20 maart 1523.

2) Voor de geschiedenis van het schisma in de Castiliaanse provincie, zie B. RANO, O.E.S.A., *Notas críticas sobre los 57 primeros años de Santo Tomás de Villanueva*, in: *La Ciudad de Dios*, 171 (1958), p. 675-84 en ook D. GUTIERREZ, O.E.S.A., *Santo Tomás de Villanueva visto por sus contemporáneos*, ibidem, p. 525-63.

3) Dd 14, f. 108v-109: 'In Balneoregio, 12 Ian. 1523. Provincie Aragonie. Venerabiles etc. salutem. - Intelleximus iamdudum non sine maxima animi molestia nonnullos aliquando in provincia extitisse atque in presentiarum adhuc esse nostre religionis viros sue prorsus et professionis et salutis oblitos, qui se non modo regni istius turbinibus ac populi cum proceribus dissidio temere immiscuerint, sed quod omnium deterrimum est infelicem ac damnosam seditionem suis publicis contionibus aluerint ac contra pontificiam cesareamque iussione miseris vulgi animos ad rebellionem concitaverint...'

Nos igitur ut talium audaciam commissa nobis atque officii nostri autoritate comprimamus, preter censuras in cesaree maiestati rebelles iam pridem a summo pontifice latas presentium tenore omnibus et singulis in ista provincia nobis subditis in salutaris obedientie meritum ac sub officiorum dignitatumque privationis pena atque sub excommunicationis late sententie censura precipimus et stricte mandamus, ne quis posthac regni turbinibus, populi seditionibus ac publicis civitatum a cesarea maiestate defectionibus, sese immisceat aut quovis pacto quicquam pro rostris dicere audeat, quod seditionem ac defectionem nutriet... Nam id rerum ordo postulat, Summus Pontifex urget, R.mi Domini Protectoris [i.e. Egidio da Viterbo] autoritas premit, Principes stimulant, populi id concordibus votis extorquent, salus denique nostra efflagitat...'

4) Dd 11, f. 78v: '23 Sept. 1512. Locavimus fratrem bernardinum predicatorem in conventu nostro divi augustini Ispalensi ad instanciam domini domini federici Enrici

De rebellen hadden hem afgevaardigd naar Palencia om deze stad voor de Comuneros te winnen. In een brief van einde oktober 1520 brengt hij aan de Junta verslag uit van zijn onderneming. Hij had Palencia in opschudding aangetroffen, omdat de stadsbestuurders aan de kant van de regering stonden en zich openlijk hadden uitgesproken tegen de 'heilige zaak' van de Junta. De bevolking voelt echter meer voor de rebellen, schrijft Bernardino, maar staat onder druk van het gemeentebestuur. Daarom wilde men niet, dat hij in het openbaar de wensen van de rebellen kenbaar zou maken, want dat kon een revolutie ontketen. Bernardino wilde hiervan niet horen en vertelde, dat hij verschillende gewapende mannen had klaar staan. Daarop liet men omroepen, dat het volk zou samenkomen. Toen hij voor de saamgestroomde menigte aan het spreken was, zoals God hem dat ingaf, kwam er een bode van de *condestable* met een brief van Adriaan, waarin 'laster en beledigende woorden' stonden tegen de Junta, die met kwade bedoelingen de koningin uit Tordesillas wilde wegvoeren. Valladolid had zich aangesloten bij de gouverneurs en er waren daar twee rebellen opgehangen. De regeringstroepen stonden klaar om de koningin te komen helpen. Door deze berichten waren de inwoners van Palencia wat geschrokken en zeiden Bernardino de volgende dag mede te delen of zij zich bij de Junta zouden aansluiten. De spreekbuis van de rebellen had wel de indruk, dat de bevolking op zijn hand was, maar de regering had nog al wat troepen in de stad liggen, zodat de Junta beter iemand kon sturen om poolshoogte te nemen.¹

Fray Bernardino werd echter gegrepen en naar Adriaan in Medina del Rioseco gevoerd, waar hij in verzekerde bewaring gesteld werd.²

Dat hij een gevaarlijke figuur was, blijkt uit Adriaan's brief van

de ribera de andalictia prefecti maioris Regis Catholici consanguinei, cupientes ut sine litteris nostris eo non amoveretur. Hortati sumus eum ad sanctam vitam.'

1) Zie bijlage 6.

2) '...Destos frayles que andan seduziendo e incitando los pueblos con sermones se han prendido uno que se dize *fray Bernardino de la orden de St. Agostin* que casi es tan maligno como el *fray alonso* [de Medina, O.P.] pero yo le he fecho poner a muy buen recaudo y spero que habra su castigo devido,' (brief van Adriaan aan Karel V, Medina del Rioseco, 1 nov. 1520), DANVILA, II, p. 474. SANDOVAL, I, p. 287, vertelt de episode zonder echter de naam van de Augustijn te noemen. Volgens hem werd *fray Bernardino* opgehangen. HÖFLER, *Der Aufstand*, p. 126, schijnt zich hierop te baseren: 'Fray Bernardino, ein Ordensbruder Luthers, wurde aufgegriffen und wie es scheint für immer unschädlich gemacht.'

6 febr. 1521 aan Karel V. Men is hier van mening, schrijft de kardinaal, dat het goed zou zijn enkele gevangen genomen rebellen de vrijheid terug te geven en ook, dat wij in ruil voor Don Martin de Acuña of 2 of 3 anderen, die door de opstandelingen in Valladolid gevangen gehouden worden, fray Bernardino zouden vrijgeven. Dat heb ik uit alle macht geweigerd, want om de waarheid te zeggen, heeft die pater in deze opstand zich zo slecht gedragen, dat ik geloof, dat hij, wanneer hij de vrijheid herkregeen heeft, met zijn rappe tong meer schade en oorlog teweeg zal brengen, dan honderd van de beste lansknechten die de rebellen er op na houden.¹

Bernardino bleef dus netjes zijn straf uitzitten. Bij koninklijk besluit van 1 april 1522 werd hij uitgeleverd aan de bisschop van Oviedo, Don Diego de Muros, die het proces tegen Bernardino overgedragen had aan een commissie van drie onder leiding van de provinciaal van de Augustijnen.² Hij moest echter nog tot 28 oktober van dat jaar wachten, alvorens hij weer in het normale leven zou terugkeren. Bij de grote amnestie, op die dag door Karel V in Valladolid gepubliceerd, vinden wij tussen verschillende Dominicanen en Franciscanen ook *Bernaldino de flores de la orden de Sant Agustin*.³

In Cordoba was het Juan Bravo, O.E.S.A., die in de kerken en kloosters van deze stad tegen de regering preekte en een volksoproer ontketende. Ook hield hij bijeenkomsten met de edelman Pedro de Hoces en andere personen om in het geheim een rebellie voor te bereiden. In de raadsvergadering van Cordoba, gehouden op 8 maart 1521, werd de activiteit van Juan Bravo veroordeeld,

1) '...A muchos parece que convendria mucho paral bien de los negocios soltar algunos de los procuradores de la junta que stan aqui presos y tambien me importunan que en excambio de don Martin de Acuña que sta preso en Valladolid o de dos o tres otros de los dichos procuradores demos a *fray bernaldino* lo que cierto rehuso todo lo a mi possible porque en verdat este frayle me dizen que ha sydo muy maligno en estas rebelliones y levantamientos, y creo que viendose en libertad con sus malas persuasiones haria mas daño y guerra, que las mejores cien lanças que tienen los contrarios y rebelles,' DANVILA, III, p. 205.

2) 'Por Real Cédula de 1º de Abril de 1522, se ordenó á Armijo de Sosa, Alcaide de la fortaleza de Villalva, que tenía preso á *Fr. Bernardino, de la Orden de San Agustin*, porque en tiempo de las alteraciones predicaba en deservicio del Rey, lo entregase al Obispo de Oviedo porque habia cometido su causa al Provincial de la Orden de San Agustin, al Dr. de Alba, Provisor de la Iglesia de Salamanca, y al Dr Loart,' DANVILA, V (Memorial hist. esp. XXXIX), Madrid 1899, p. 103.

3) *Ibidem*, p. 246. Voor Bernardino Flores († 1546), zie G. DE SANTIAGO VELA, *Ensayo de una Biblioteca Ibero-Americana de la Orden de S. Agustin*, II, El Escorial 1915, p. 501-503.

zijnde een schending van het koninklijk gezag en van de goede naam van de stad, die steeds haar trouw bewezen had aan de kroon en speciaal tijdens de afwezigheid van de koning. Voorts was de openbare orde door hem verstoord, zodat de raad besloot in de stad te laten omroepen, dat ieder die inlichtingen kon verschaffen over de verblijfplaats van fray Juan verplicht was dit aan de burgemeester en de politie bekend te maken. Er werd een beloning van 100 goudstukken uitgelooft voor degene die hem zou aanbrengen, terwijl de doodstraf en verbeurdverklaring van alle goederen hem dreigden, die fray Juan Bravo hielp onderduiken.¹

Twee jaar later werd er in Cordoba een proces gehouden over de poging tot opstand en de onderdrukking daarvan. Er zijn enige fragmenten bewaard gebleven, die Danvila gepubliceerd heeft. Uit de getuigenissen van verschillende personen kunnen we lezen, dat er krasse maatregelen getroffen zijn tegen de samenzweerders. Pedro de Hoces werd onthoofd, anderen werden gevierendeeld of zwaar gestraft. Fray Juan Bravo is echter de dans ontsprongen. Het was bekend geworden, dat hij zich schuil hield in het Augustijnenklooster van Cordoba, maar ondanks de omsingeling van het convent en de afzetting van de wegen, waarlangs men meende, dat hij zou kunnen ontsnappen en niettegenstaande de grote beloning, die er op zijn hoofd stond, had men toch niet kunnen verhinderen, dat hij ontvlucht was.² Over de verdere lotgevallen van fray Juan Bravo is ons niets bekend.

- 1) *Actas de las sesiones capitulares de Córdoba. Sesión del 8 Marzo 1521*: '... Estos señores dijeron que por quanto es público y notorio en esta ciudad que fray Juan Bravo, de Orden de San Agustín, así por cosas que ha dicho predicando en iglesias y monasterios de esta ciudad, como en algunos ayuntamientos e concilios secretos que ha tenido con Pedro de Hoces, e Cristóbal Ruiz, zapatero, e con otras personas, es muy culpado, así por haberles aconsejado e atraído á que se rebelase esta ciudad contra Sus Majestades e su Corona Real con muy grande escándalo de ella, de que si se efectuara, Dios, e la Reina, e el Rey nuestro señor fueran muy deservidos, e la paz y sosiego de esta ciudad perturbada en grande infamia de esta ciudad, siendo la que más principalmente ha servido e mostrado su muy antigua lealtad, mayormente en este tiempo de la ausencia del Rey nuestro señor, atento como los delitos que el dicho fray Juan ha cometido, atrocísimos y muy graves, acordaron los dichos señores de mandar que se pregone por las plazas e lugares acostumbrados de esta ciudad, porque venga á noticia de todos, que todos e cualesquier personas que supieren dónde está el dicho fray Juan, lo vengán á decir al señor corregidor, e á los alcaldes mayor e de la justicia, e que les darán por ello cien ducados de oro, los cuales están depositados en Fernan Rodriguez, escribano público, e que ninguna persona sea osada de encubrirlo sopena de muerte e de perdimiento de todos sus e bienes,' Colección de documentos inéditos para la Historia de España, CXII, Madrid 1895, p. 87, cf. DANVILA, III, p. 543.
- 2) '...sabe este testigo que porque un frayle agustino predico cosas de alboroto

Na de opstand van de Comuneros stelde de stad Avila 100 en de onderhorige dorpen 400 man ter beschikking van de regering voor de oorlog tegen de Fransen in Navarra. De Augustijn Pedro de la Cruz laakte dit besluit in een preek, gehouden in het klooster van O.L. Vrouw van Genade te Avila, met ergerniswekkende woorden aan het adres van de regering. De burgemeester gelastte zijn arrestatie en bij koninklijk besluit, in Burgos op 3 juni 1521 uitgevaardigd, werd de provinciaal van de Augustijnen opgedragen fray Pedro vast te zetten en hem zodanig te straffen, dat zowel hij als de anderen het voortaan niet meer zouden wagen op die manier tegen de plaatsvervangende regeerders te preken. De provinciaal was verplicht verslag uit te brengen van de toegediende straf.¹

Zo hebben wij Adriaan direct en indirect zien kennis maken met verschillende Augustijnen, weliswaar niet altijd onder prettige omstandigheden. Maar vergeleken met de andere Orden valt de lijst van sinistere figuren nog al mee. Hoewel de Spaanse periode in Adriaan's leven weinige jaren omvat, is zij toch meer bewogen geweest dan de 40 jaren die hij in Leuven doorbracht. Misschien hebben wij ons iets te lang bezig gehouden met deze tijd. Dit moge dan gerechtvaardigd worden door verschillende nieuwe feiten die aan het licht gekomen zijn en die men tevergeefs zoekt in de levensbeschrijvingen van paus Adriaan VI.

con acuerdo de la cibdad enbio a sus justicias y a muchos cavalleros del Regimiento y fuera del e otras gentes del pueblo a cercar el monesterio y lo cercaron con voluntad de prender al frayle y lo prendieran sy lo pudieran aver para castigallo y se hizieron muchas diligencias asi en cercar la casa y entalla como en pregonar hallazgo a quien supiese del y no se pudo aver puesto que enbio por los caminos que se penso que yria gente para prendello con promesas de hallazgo,' DANVILA, V, p. 476, zie ook p. 477.

1) 'La ciudad de Avila contribuyó con cien hombres y sus pueblos con cuatrocientos para la guerra de Navarra. A pesar de la significación de este hecho, un fraile llamado *Pedro de la Cruz*, en sermón que pronunció en al Monasterio de N. S. de Gracia, de Avila, dijo algunas palabras escandalosas en deservicio de los Gobernadores, y el Corregidor instruyó y remitió pesquisa, y por Real Cédula firmada en Burgos á 3 de Junio [1521], se ordenó al P. Provincial de la Orden de S. Agustín que viese dicha pesquisa y castigase el mencionado fraile, de manera que en adelante ni él ni otros no se atreviesen á predicar, semejantes cosas en deservicio de los Gobernadores Vissoyres, enviándoles relación del castigo, y entre tanto teniendo preso y á buen recaudo al dicho Fr. Pedro de la Cruz,' DANVILA, IV, p. 244.

De geschiedenis van het conclaaf, waarin Adriaan Florisz. van Utrecht tot paus gekozen werd, is voldoende bekend, zodat we ons zullen bepalen tot het Augustijns aandeel in deze, kardinaal Egidius van Viterbo.

Na de dood van Leo X op 1 december 1521, duurde het nog meer dan drie weken alvorens de 39 kardinalen, die in Rome aanwezig konden zijn, in de Sixtijnse kapel werden opgesloten.¹ Heel Rome was in rep en roer, zoals dat bij een dergelijke gelegenheid de gewoonte was en overal waren versterkingen van huursoldaten aangebracht om de paleizen van de kardinalen tegen plundering te beschermen.

Er werden honderden medailles van goud, zilver en lood verkocht, waarop de kardinalen en andere personen, die iets met de curie te maken hadden, in symbolen en motto's aan de kaak gesteld werden.² De medaille tegen Egidio vertoonde de drie kruisen uit zijn wapen, hijzelf gekruisigd in het midden tussen de twee andere *frati*, Tommaso de Vio (Caietanus) O.P. en Cristoforo Numai (Ara-coeli), de vroegere generaal van de Franciscanen. Daaronder als motto: *Hodie mecum eritis in paradiso*.³ Iedereen was aan het wedden geslagen wie van de kardinalen de meeste kansen had de opvolger te worden van de vrijgevinge Leo X. Het hoogste stond diens neef Giulio de Medici, de latere Clemens VII, geclassificeerd met 30-50 %. Egidius bracht het tot 15 %.⁴ Met de mogelijkheid van de

1) *Dd* 14, f. 60: 'Septimo et vigesimo presentis mensis die, sacris sancto spiritui rite peractis, novo pontifici deligendo in conclave sese Cardinales receperunt' (in de marge bij 27 dec. 1521).

De H. Mis werd opgedragen door de sacrista Gabriël Mascioli van Ancona, O.E.S.A., aartsbisschop van Durazzo, cf. *Ordo et gesta conclavis post mortem Leonis X* opgenomen in S. TIZIO (1458-1528), *Historiarum senensium tom. IX*, Bibl. Vat. MS. Chigi II. 39, f. 88.

2) SANUTO, XXXII, Venezia 1892, c. 288; G. CESAREO, *Pasquino e pasquinate nella Roma di Leone X* (Miscellanea della R. Deput. Rom. di Storia Patria, 11), Roma 1928, p. 278.

3) *Ibidem*, p. 283.

4) *Ibidem*, p. 272. Hoe de financiële toestand was aan het pauselijk hof en hoe groot de vrees voor een nieuwe Medici op de H. Stoel, wordt uitgedrukt in een gedichtje dat tegen Pasquino geplakt was, *ibidem*, p. 271. Christus vraagt Petrus waarom hij zo snel, blootvoets en alleen gekleed in een hemd de poorten van Rome uitvlucht. De Medici hebben me van alles beroofd, antwoordt Petrus, en nu vlucht ik voor een nog erger lot. Ga maar terug, zegt Christus, want Medici is dood. Maar ziet u dan niet die andere (Julius), die me achterna zit om met zijn scepter mij ook nog van mijn hemd te beroven?

(Vervolg van noot 4 op blz. 45).

keuze van Egidius had reeds Venetië rekening gehouden.¹ Eveneens waren de kardinalen, die niet direct tegen Medici stemden, bang, dat deze kardinaal Wolsey van York, Quattro Coronati (Pucci) of Egidio naar voren zou schuiven, wanneer hij zijn eigen kans op de tiaar zag ontglippen, om zo door middel van de gekozenen practisch zelf te regeren.²

John Clerk, ambassadeur van Hendrik VIII, schreef op 4 januari 1522 aan Wolsey: de berichten over het conclaaf variëren van dag tot dag, maar de kardinaal van Siëna (Piccolomini) en kardinaal Egidius worden het meest genoemd. Beide zijn zeer deugdzaame en geleerde mannen en 50 jaar oud.³ Met veel genoegen vertelt Clerk, dat Egidio het boek, dat Hendrik VIII tegen Luther geschreven heeft, zozeer aanbeveelt. Hij had er zelfs een index op gemaakt en droeg het steeds bij zich. Telkens wanneer Clerk de kardinaal ontmoette, sprak Egidius minstens een kwartier over het boek. Van alle mensen die ik ken, zegt Clerk, lijkt hij het meest op de abt van Westminster; hij stamt niet van een aanzienlijke familie en heeft weinig verwanten. Onder ons gezegd heeft hij niets tegen zich, alleen dat hij een pater is.⁴

In de stemming van 6 januari kreeg Farnese 12 stemmen. Pucci riep al: 'Papam habemus' en verschillende kardinalen gaven daarop hun stem aan Farnese. Cesarini, die op Farnese gestemd had, liep over naar Egidio, die er die dag gehaald had. Het verhaal gaat dan, dat Egidio van de ene naar de andere kardinaal ging om min-

(Vervolg van noot 4).

Christus et Petrus

- Ch. Dove fuggendo vai, Pietro, turbato
Scalzo in camisa fora dalle porte?
Pi. Li Medici che in tutto m'han spogliato
Fuggo, per non venir a pegior sorte.
Ch. Torna, non temer d'esser più scacciato
Chè provveduto ò a Medici la morte.
Pi. Non vedi tu quest'altro che m'è dietro
Per tormi la camisa col suo sceptro?

1) Zie noot 2, blz. 31.

2) C. HÖFLER, *Wahl und Thronbesteigung des letzten deutschen Papstes, Adrians VI. 1522*, in: Sitzungsberichte der k. Akad. der Wissensch. philos.-hist. Classe, LXXXII (Wien 1872), p. 163.

3) *Letters and papers foreign and domestic of the reign of Henry VIII*, ed. J. Brewer, III, 2, London 1867, p. 828 (= n. 1932).

4) *Ibidem*, p. 829: 'He is a friar Austin, and of all men living most commendeth the King's book... finally, amongst us hath no spot, saving that he is a friar.'

der fraaie dingen van Farnese, wiens biechtvader hij vroeger geweest was, te vertellen.¹ Dit strookt echter niet met het karakter van Egidio en Höfler hecht er daarom weinig waarde aan.²

De lijst van de uitgebrachte stemmen in de 11 scrutinia vertoont een zeer onevenwichtig beeld.³ Het is een heen-en-weer-geschuif van kandidaten en partijen, die niet tot overeenstemming kwamen, totdat eindelijk Medici voorstelde een van de afwezige kardinalen te kiezen en op zijn gewone luchthartige manier suggereerde hij de kardinaal van Tortosa te nemen, die in goede verstandhouding stond met keizer Karel V. Caietanus hielp de keuze van Adriaan vooruit door diens wetenschap en vroomheid te roemen. In de laatste stemming van 9 januari behaalde Adriaan 15 stemmen en ondanks de oppositie van meerdere kardinalen om de 'barbaar' niet te kiezen, gaven vele anderen openlijk hun stem aan Adriaan, zodat hij de meerderheid kreeg en zijn pauskeuze een feit werd.

Dat Egidius ook voor Adriaan in de bres gesprongen is, vermelden de verslagen van het conclaaf niet, maar we kunnen dit opmaken uit een spotprent die tegen Pasquino – hij had het die dagen erg druk⁴ – geplakt was. Daar werd weer dankbaar gebruik gemaakt van de drie kruisen uit zijn wapen. Voor drie gekruisigde kardinalen, Medici in het midden, rechts SS. Quattro (Pucci) en links Armellini, knielde Egidius neer zeggende: *Dignum et iustum est*.⁵

1) *Calendar of letters, despatches, and state papers relating to the negotiations between England and Spain preserved in the Archives of Simancas and elsewhere*, ed. G. Bergenroth, II, London 1866, p. 391-92 (= n. 375); SANUTO, XXXII, c. 413: 'Egidio nato vasallo di Farnese, non volse dare el voto suo, il quale dicesi li havea promesso.'

2) HÖFLER, *Wahl und Thronbesteigung*, p. 176. Ook SIGNORELLI, p. 81-82, trekt de waarheid van dit verhaal sterk in twijfel.

3) De uitslagen zijn o.a. te vinden in *Ordo et gesta conclavis post mortem Leonis X*, f. 90-102. Wij geven hier de uitgebrachte stemmen op Adriaan en Egidio:

Deriatusensis: 2, 2, 3, 3, 8, 2, 3, 2, 2, 1, 15

Egidio: 3, 4, 3, 4, 6, 7, 3, 9, 6, 8, 5

De lijst bij SANUTO, XXXII, c. 384, is voor beiden iets verschillend. In de eerste stemmingen noteert hij voor Adriaan: 0, 0, 0 en in de 10e voor Egidio: 7. Zie ook PASTOR, IV, 2, p. 10-19.

4) Pasquino is een torso van een oud Grieks beeld, waartegen vroeger spotternijen, meestal in dichtvorm, werden aangeplakt, die de politieke en andere toestanden hekelden. Zie behalve CESAREO, *Pasquino e pasquinate* ook M. DELL'ARCO, *Pasquino e le pasquinate*, Milano 1957.

5) 'Fu ancora su l'arma dil cardinale Egidio, lo quale porta 3 croce, crucifixi tre cardinali, in mezzo Medici, a dexteris Santi Quattro, a sinistris l'Armellino et a pié de la croce inzenochiato Egidio, il quale dicea: "Dignum est justum est"', SANUTO, XXXII, c. 416.

‘Op de tiende dag van januari is tot paus gekozen en uitgeroepen de hoogstwaardige heer Adrianus van Utrecht, kardinaal van Tortosa, Nederlander van geboorte, toen hij van keizer Karel de Spaanse rijken gekregen had om er de orde en rust te herstellen en met dit doel in Spanje vertoefde,’ schreef de secretaris van generaal Gabriël van Venetië in het register van de Augustijnenorde.¹

Adriaan ontving het nieuws van zijn verkiezing eerst op 24 januari 1522. Hij verbleef toen in Vittoria in Noord-Spanje en het was Blas Ortiz, die het hem namens de bisschop van Gerona, die vanuit Rome een koerier gestuurd had, kwam melden. Als het waar is wat me verteld wordt, zei Adriaan, ben ik zeer te beklagen.² Op 9 februari kwam eindelijk het officiële bericht uit Rome bevestiging brengen.³

De keuze van paus Adriaan was onder vele opzichten een gelukkige gebeurtenis voor Spanje. De politieke situatie veranderde totaal en niet alleen werd de invloed van Karel V in Europa daarvoor vergroot, maar de pauskeuze was van groot belang ten aanzien van de veroveringspolitiek van Frankrijk. Weldra zou de terugkeer van de keizer samenvallen met de bevrijding van het bezette gedeelte van Spanje.⁴ De houding van de Spanjaarden tegen-

1) *Dd* 14, f. 62: ‘Decimo Ianuarii die Summus pontifex electus et declaratus est Reverendissimus Dominus Adrianus Traiectensis Cardinalis dertusensis patria flandrinus, dum hispanias componendas pacandasque ab imperatore Carolo accepisset, illique operi intentus in hispaniis ageret,’ (in de marge bij 10 jan. 1522).

2) LÉPITRE, p. 143; L. TORELLI, O.E.S.A., *Secoli Agostiniani*, VIII, Bologna 1686, p. 78-79 (= an. 1522, n. 1): ‘(Adriano) meritò poi anche di essere assunto al Sommo Pontificato. Scrivono... che quando le fu portato la nuova della sudetta sua assunzione... il buon servo di Dio... dicesse: *Si vera sunt quae nunciantur valde nobis dolendum est*. E non mutò già questo Santo Pontefice il suo sentimento, doppo che hebbe provato le grandezze di Roma, ed assaggiata la dolcezza di così alto Trono; anzichè nel fine di sua vita, che non istette guari a comparire, ordinò, che nel suo Sepolcro fosse intagliato il seguente sensatissimo Epitaffio: *Adrianus Sextus hic situs est, Qui nihil sibi in hac vita infelicius duxit, quam quod imperasset*.’

Blas Ortiz was verbonden aan de inquisitie-rechtbank van Calahorra en werd door Adriaan opgenomen in de pauselijke familie. Hij is de eerste biograaf van paus Adriaan. Zijn *Itinerarium Hadriani sexti ab Hispania usque Romam ac ipsius pontificatus eventus* publiceerde hij te Toledo in 1548. C. BURMAN gaf het opnieuw uit in zijn *Hadrianus VI*, Trajecti ad Rhenum 1727, p. 156-243. N. DE LAGUA vertaalde het in het Italiaans met bijvoeging van verschillende aantekeningen, Roma 1790.

3) PASTOR, IV, 2, p. 32. De brief die de kardinalen aan Adriaan zonden is afgedrukt bij M. GACHARD, *Correspondance de Charles-Quint et d’Adrien VI*, Bruxelles 1859, p. 3-5. LÉPITRE, p. 144-46 geeft er een Franse vertaling van.

4) DANVILA, V, p. 57-58.

over Adriaan, die over het algemeen nooit vijandig geweest is, maar men kon nu eenmaal niet vergeten, dat hij een buitenlander was, veranderde in een laaiend enthousiasme. Zij beschouwden hem nu bijna als een der hunnen en alle wrok en wrevel was verdwenen.

De vorsten trachtten zich de gunst van de nieuwe paus te verzekeren en zonden deputaties om hem met zijn verheffing op de stoel van Petrus te feliciteren. De kardinalen drongen aan op een spoedig vertrek naar Rome om de gemoederen daar tot rust te brengen. Zij die de hervorming in de Kerk voorstonden, zagen in Adriaan de door God gezondene om de individuele pogingen, die reeds op verschillende plaatsen en op velerlei manieren begonnen waren, door het officiële gezag van de Kerk gesanctionneerd en op groter schaal doorgevoerd te krijgen.¹ Maar niet weinigen in Rome, voor wie de nieuwe paus, die als een ascetische en strenge man was aangekondigd, het einde van een prettig leven betekende, putten zich uit in smaadschriften en spotternijen tegen de persoon van Adriaan en de kardinalen die hem gekozen hadden.

De generaal van de Augustijnen Eremieten zond Felix van Prato († 1558) als speciale afgevaardigde naar Spanje om de paus geluk te wensen en verschillende zaken in het belang van de Orde met hem te bespreken.² De rabbijn Felix van Prato was in zijn vijftiger jaren tot het katholicisme bekeerd en in de Augustijnenorde ingetreden. Zeer bedreven in Hebreeuws, Grieks en Latijn is hij vooral bekend geworden om zijn Latijnse vertaling van het psalterium uit de grondtekst, gedrukt in Venetië 1515 en zijn *Biblia sacra Hebraea cum utraque Masora ac Targum; item cum commentariis rabbiorum editio prima*, Venetië 1518, beide opgedragen aan Leo X.³

1) 'Egidius von Viterbo hielt Hadrian als allein fähig, den Ruin der Kirche abzuwenden,' M. VON DOMARUS, *Die Quellen zur Geschichte des Papstes Hadrian VI.*, in: Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft, XVI (1895), p. 71. Ook al heeft W. FRIEDENSBURG in Zeitschr. f. deutsche Geschichtswissenschaft, N.F. I (1896-97), p. 71-73 bewezen, dat de *Oratio ad Hadrianum VI habita* van kardinaal Campegio is en niet, zoals Höfler, die deze ontdekt en uitgegeven heeft - *Analecten zur Gesch. Deutschlands und Italiens*, in: Abhandl. der hist. Classe der K. Bayer. Akad. der Wissensch., IV, 3 (1846), p. 62-89 - meende, aan Egidio moet toegeschreven worden, mag men toch in dit hervormingsprogramma de ideeën van de Augustijnse kardinaal weerspiegeld zien, cf. PASTOR, IV, 2, p. 62-64; SIGNORELLI, p. 84.

2) *Dd 14*, f. 63: 'Rome, 15 Ian. 1522. Fratrem Felicem Pratensem in hispanias proficiscentem omnibus nostri ordinis Prioribus commendatum volumus, uti illum ad sua loca declinantem ea humanitate excipiant, qua nos ipsos essent accepturi quandoquidem nostra et ordinis negotia obiturus ad summum pontificem creatum a nobis mittitur.' Zie ook TORELLI, VIII, p. 80-81 (= an. 1522, n. 6).

3) *Dict. de la Bible*, II, Paris 1899, c. 2187; PERINI, III, p. 100-102.

Op 29 juni 1523 werd hij om zijn kennis en deugd door generaal Gabriël van Venetië, die daartoe tijdens een audiëntie van paus Adriaan de opdracht gekregen had, tot magister in de H. Theologie bevorderd.¹

De overkomst van Spanje naar Rome was een riskante en kostbare onderneming en de voorbereidingen vroegen veel tijd en geld. Nadat paus Adriaan op zijn weg van Vittoria naar de kust verschillende steden bezocht had, kwam hij op 18 juni in zijn vroegere dioceses Tortosa, waar hij tot 8 juli bleef. Die dag reisde hij naar Ampolla, de haven van Tortosa, waar hij scheep ging. De kleine vloot voer langs de kust, deed Tarragona en Barcelona nog aan en stak daarna over naar Italië. In Frankrijk werd niet geland, omdat men de Fransen niet vertrouwde. In Savona, Genua en Livorno ging paus Adriaan aan wal en werd overal feestelijk ontvangen. De 26e augustus betrad hij voor het eerst bij Civitavecchia zijn pauselijk grondgebied.²

Kardinaal Giulio de Medici had op 17 augustus in Rome bericht gekregen, dat de pauselijke vloot in aantocht was en binnen enkele dagen in Civitavecchia verwacht werd. De kardinalen kwamen daarop in de St. Augustinuskerk in spoedvergadering bijeen om te beraadslagen.³

Eindelijk 'in de avond van de 28e augustus, de feestdag van St. Augustinus, kwam paus Adriaan van Utrecht, na lang en angstig wachten van de stad Rome, bij St. Paulus buiten de muren aan, waar hij die nacht uitrustte; de volgende dag vertrok hij vandaar onder groot gejuich van de Romeinen naar St. Pieter,' lezen wij in het register van Gabriël van Venetië.⁴

Op dezelfde pagina staat de vermelding van de kroning: 'op 31 augustus, die op zondag viel, werd paus Adrianus, door God begunstigd, met plechtige ceremoniën en onder buitengewoon

1) *Dd 14*, f. 129: 'Rome, 29 Jun. 1523. Fratrem felicem Pratensem lectorem, ob suam virtutem et eruditionem qua summis viris charus habitus est, in sacra theologia magistrum fecimus autoritate pontificia vive vocis oraculo nobis facta.' Cf. TORELLI, VIII, p. 86 (= an. 1523, n. 6).

2) ORTIZ, *Itinerarium*, bij BURMAN, p. 190; PASTOR, IV, 2, p. 42-45.

3) E. RODOCANACHI, *Histoire de Rome. Les Pontificats d'Adrien VI et de Clément VII*, Paris 1933, p. 52.

4) *Dd 14*, f. 96v: 'Die 28 qui est divo nostro parenti Augustino sacer. Summus pontifex electus Adrianus Traiectensis vesperi post longam et anxiam urbis expectationem ad divum Paulum extra urbem triremibus advectus est et ibidem noctu quievit, postridie summa cum urbis alacritate ad divum Petrum profectus' (in de marge bij 28 aug. 1522).

applaus van alle aanwezigen op de apostolische stoel geïnstalleerd en legden de kardinalen met ongewone ijver en toewijding in zijn handen de eed van trouw af.'¹

Na afloop van de plichtigheid bleven de kardinalen met de paus dineren, zoals dat de gewoonte was. Allen bleven behalve Fiesco, Grassis, Trani, Egidio en Aracoeli.²

Nu Adriaan persoonlijk geconfronteerd werd met de toestanden aan het pauselijk hof, begon hij een grote opruiming te houden onder de vele overbodige lieden, die daar rondzwierven. De exuberante renaissance-geest kwam in botsing met de gotische ingekeerdheid van de Noorderling; de spiritualiteit van de Moderne Devotie ontmoette de paganistische uitwas van het humanisme. Niet alleen de lagere beambten, maar ook de prelaten en kardinalen werd versobering van leven voorgehouden en de paus gaf daarin zelf het voorbeeld. Behalve Egidius van Viterbo mochten de kardinalen geen baard meer dragen. Welke de bedoeling van deze uitzondering was, is onbekend. Zeker niet de reden, die Sanuto opgeeft, omdat Egidius Augustijn was³, want reeds op het generaal kapittel van 1519 was er bepaald, dat allen, ook de predikanten en de magisters, die er tot dan toe een baard of lange haren op na gehouden hadden, verplicht waren deze binnen drie dagen te verwijderen en men moest voortaan op straffe van verlies van convent en ongeschiktheid voor ieder ambt om de drie weken naar de kapper.⁴

Ook kreeg Egidius al spoedig van de paus een inkomen van 600 dukaten van een bisdom, omdat hij een arme kardinaal was.⁵

1) *Ibidem*: 'Ultimo mensis qui et dominicus erat, summus pontifex Adrianus auspice Deo, solemnibus ceremoniis et miro omnium applausu, sedi apostolice inauguratus est atque inaudito studio in sua verba a Cardinalibus de more iuratum' (in de marge bij 29 aug. 1522).

2) SANUTO, XXXIII, Venezia 1892, c. 418. Een curieuze beschrijving van het diner in ORTIZ, *Itinerarium*, bij BURMAN, p. 198-99.

3) 'Item havia fato talar la barba a tutti li cardinali excepto il Cardinal Egidio, *qual per esser frate heremitano li havia concesso la portasse*,' SANUTO, XXXIII, c. 444; SIGNORELLI, p. 84.

4) *Dd* 13, f. 72v: 'Definimus et mandamus ut quicumque, etiam predicatorum et magistrorum, cuiuscumque sint conditionis, qui barbam, sive comam hactenus nutriverunt, a presentium notitia in spacio trium dierum illas omnino deponant, et in posterum nulli ipsas sub quovis pretextu deferre ultra viginti dies, a rasura, liceat sub pena privationis conventuum suorum et inhabilitatis ad omne officium,' cf. *Analecta Augustiniana*, IX (1921-22), p. 37.

5) SANUTO, XXXIII, c. 449, brief van 10 sept. 1522; SIGNORELLI, p. 84.

Om de snelle uitbreiding van het protestantisme te stuiten, wilde paus Adriaan een theologische renaissance beginnen in het Vaticaanse paleis, door bekwame theologen en juristen naar Rome te halen, samen met hen de problemen te bestuderen en uit te werken en hun raad in te winnen. Hij slaagde erin de beroemde theoloog Johannes Faber, O.P. (1470-1530), naar Rome te krijgen. Egidius en Caietanus maakten ook deel uit van de groep. Het plan strandde echter toen Erasmus zijn medewerking weigerde.¹

Voor de doorvoering van zijn reformatieplannen, riep Adriaan als helpers Marcello Gazella en Giampietro Caraffa, de medestichter van de Theatijnen en latere paus Paulus IV, naar Rome. Maar er waren veel tegenstanders, zelfs kardinaal Pietro Accolti van Ancona verzette zich tegen de hervorming.² – In het pauselijk paleis ontmoette Adriaan een bekende: Gabriël Mascioli van Ancona, aartsbisschop van Durazzo en sacrista van Leo X. Hij had de voortreffelijke Augustijn in Spanje leren kennen tijdens de legatie van Egidius van Viterbo. De komst van Adriaan betekende voor hem niet het einde van zijn ambt, zoals voor velen aan het pauselijk hof; de paus bevestigde hem als sacrista en liet hem een zeer delicate kwestie onderzoeken, die op het eerste gezicht onverenigbaar lijkt met zijn functie. Hij moest een onderzoek instellen naar het bestuur in de mark Ancona, want de paus had zeer veel klachten binnengekregen, zowel van steden als private personen. Gabriël kwam van deze streek en was er vroeger provinciaal geweest (1503-1505). Hij reisde de mark af en bracht verslag uit aan de paus, die hem daarop benoemde tot president van een commissie voor het opstellen van wettelijke voorzieningen. Deze werden in een bulle vastgelegd, maar traden naar het schijnt niet in werking door de vroege dood van de paus. Het origineel is bewaard in het Vaticaanse Archief en is uitgeschreven in september 1523.³

Gabriël van Ancona moet een zeer wijze en beminnelijke mens

1) LÉPITRE, p. 251-52; 255.

2) 'De Adriano VI. – Marcellum Gazellam vocavit et Theatinum. Reformationi Anconitanus resistit. Rhodus amissa.' Deze korte aantekening over het pontificaat van Adriaan, schreef de Augustijnergeneraal Girolamo Seripando in het MS van Egidio van Viterbo's *Historia XX saeculorum* (Roma, Bibl. Angelica, MS 351). HÖFLER publiceerde de aantekeningen van Seripando over de pausen van zijn tijd in *Analecten*, cf. p. 52. Voor de tegenwerking van Accolti is Seripando de enige bron, JEDIN, *Girolamo Seripando*, II, p. 51, noot 5. Over Marcello Gazella van Gaëta en Caraffa, zie P. GIOVIO, *Vita Hadriani VI*, bij BURMAN, p. 137-38.

3) A. FERRAJOLI, *Il Ruolo della Corte di Leone X*, in: Archivio della R. Soc. Rom. di Storia Patria, XXXV (1912), p. 222.

geweest zijn, getuige reeds zijn jarenlange en intieme vriendschap met Egidius van Viterbo. In 1529 werd hij maestro van de Sixtijnse kapel, een post die een beetje vreemd aandoet voor een meer dan zeventigjarige religieus-bisschop, die voor zover bekend geen uitzonderlijke muzikale gaven bezat. Maar sinds 1397 was dit de gewoonte, totdat Sixtus V in 1586 bepaalde, dat de zangers zelf hun maestro zouden kiezen. Begin 1530 was Gabriël in Bologna voor de kroning van Karel V en leidde hij er de kerkelijke plechtigheden. In september 1534 begeleidde hij paus Clemens VII naar Marseille, waar het huwelijk gesloten werd tussen Catharina de Medici en de tweede zoon van Frans I. Na de huwelijksinzegening, die de paus zelf verrichtte, celebreerde Gabriël de H. Mis voor de jonggehuwden. Op de terugreis naar Rome stierf hij, waarschijnlijk tussen 18 en 26 november 1534, in Savona, waar de pauselijke vloot wegens een storm gedwongen was aan te leggen.¹

De Augustijnen uit paus Adriaan's onmiddellijke omgeving hebben wij voldoende naar voren gebracht. Bezien wij nu welke zijn betrekkingen waren ten opzichte van de Orde in zijn geheel en in zijn geledingen.

Bullen en breven aan de Orde der Augustijnen Eremieten als zodanig heeft Adriaan tijdens zijn kort pontificaat niet uitgevaardigd. Wel vinden wij in het register van generaal Gabriël van Venetië in het jaar 1523 drie maal de vermelding van een bulle in voorbereiding, waarin de observantencongregatie van Saksen met de daartoe behorende huizen weer onder de generaal en de desbetreffende provinciaals gebracht zouden worden.²

1) *Ibidem*, p. 223-26 met bibliografische aantekeningen; PERINI, II, p. 188-89.

2) De aanvraag voor de bulle op 20 maart 1523: 'Provinciali Colonie scribenti se ad nos codicillos quosdam, et 50 aureos *pro recuperatione monasteriorum a vicariatis olim interceptorum* misisse, respondimus nihil horum adhuc ad nos esse perlatum, nos tamen rem omnem cum summo pontifice contulisse ac facilem impetratu arbitrari modo provincia rei non desit, denariosque mittat sine quibus res ipsa confici nequit, nos neque laboribus neque studio paruros,' *Dd* 14, f. 115.

De tweede vermelding in een brief aan dezelfde provinciaal op 12 juni 1523: '... Preterea significavimus illi *bullam pontificiam cudi pro monasteriorum recuperatione quam prope diem confectam fore speramus*,' *ibidem*, f. 126.

De derde op 15 juni 1523 aan de provinciaal van de Rijn-Zwabische provincie, Conrad Treger: 'Acta capituli Rheni et Suevie anno 1521 celebrati et provincialem electum Magistrum Conradum Tregarium confirmavimus, hortantes eum ut totis viribus heresim lutheranam a provincia arceat fratresque si quos invenerit ea contaminatos, omni genere censurarum et penarum ad rectum ecclesie dogma redire compellat, diximusque *litteras apostolicas cudi prope diem in publicum prodituras, quibus tota illa congregatio*

Hier moet echter een onderscheid gemaakt worden. In het schrijven aan provinciaal Conrad Treger gaat het duidelijk over de Saksische congregatie. Wij menen een dergelijke bulle te hebben teruggevonden, zij het in een enigszins andere vorm. In het Kreisarchiv te München wordt een afschrift bewaard van een breve door paus Adriaan VI op 7 augustus 1523 uitgevaardigd voor de prior en het convent van het Augustijnenklooster aldaar.¹ Vooreerst wordt het klooster onttrokken aan de obediëntie van de Saksische congregatie, maar het wordt niet aan de generaal, noch aan de provinciaal van de Saksische of die van de Beierse provincie onderworpen, maar onmiddellijk aan de H. Stoel. Vervolgens wordt het convent verlot gegeven een eigen vicarius te kiezen, die van de H. Stoel de volmacht krijgt de andere kloosters in Beieren, zowel van de eerste als van de tweede Orde te visiteren en de conventen en kloosterlingen, die zich bij hen willen aansluiten in zijn vicariaat op te nemen en te incorporeren.²

Het andere geval, betreffende de Keulse provincie, ligt iets anders. Zoals wij gezien hebben, werden de Nederlandse conventen, die, van de Keulse provincie afgescheiden, zich hadden aangesloten bij de Saksische observantencongregatie, in een eigen vicariaat samengebracht onder leiding van Jan van Mechelen.³ De provinciaal van Keulen, Henricus Salem, wilde deze conventen weer tot zijn provincie terugbrengen, nu ze door de breve van Adriaan van 23 november 1522 aan de obediëntie van de Saksische congregatie onttrokken waren. In Nederland was de situatie van de Augustijnen anno 1523 als volgt: Maastricht en Middelburg stonden onder de provincie van Keulen, Dordrecht en Haarlem behoorden bij het *vicariatus Germaniae inferioris*, Enkhuizen bij de Saksische congregatie en Appingedam bij de provincie van Saksen. Het hoofdklooster van de provincie, dat van Keulen, dat geweigerd had zich aan te sluiten bij het vicariaat van de Nederduitse conventen, werd

et eorum domus Generali provincialibusque subiicietur, quas ut confecte fuerint ad eum nos missuros polliciti sumus, *ibidem*, f. 127v.

1) München, Kreisarchiv KL 411/ex 7. Wij willen hier onze dank betuigen aan Dr. A. Zumkeller, O.E.S.A., te München, die ons op vriendelijke wijze een copie bezorgde van het afschrift.

Zie J. HEMMERLE, *Archiv des ehemaligen Augustinerklosters München* (Bayerische Archivinventare, Hft. 4), München 1956, p. 129 (= n. A. 102) en *Geschichte des Augustinerklosters in München*, München 1956, p. 19 en *Die Augustiner-Eremiten in Bayern*, in: *Augustiniana*, 6 (1956), p. 392, 434.

2) Zie bijlage 7.

3) Zie p. 12.

op eigen verzoek door paus Adriaan eveneens rechtstreeks onderworpen aan de H. Stoel en de theologische faculteit van Keulen. Jan van Mechelen kwam in de loop van 1524 met een aanbevelings-schrijven van de landvoogdes Margaretha toch nog naar Keulen om het convent te visiteren, maar de raad beval hem de stad te verlaten.¹

De bullen van paus Adriaan waren in deze kwestie dus anders uitgevallen dan verwacht werd.

Op het in 1524 gehouden kapittel werd magister Petrus van der Enden (de Fine) tot provinciaal van de Keulse provincie gekozen.² Tegelijk met de acta van het kapittel zond hij een exemplaar van Adriaans breve van 23 november 1522 naar Rome, met de bedoeling dat de generaal deze bij de nieuwe paus, Clemens VII, ongedaan zou maken, zodat de nederduitse conventen weer bij de provincie ingelijfd konden worden. Gabriël van Venetië schreef hem op 4 november terug, dat dit niet mogelijk was, als niet eerst Margaretha van Oostenrijk, die de breve van paus Adriaan verkregen had, haar toestemming verleende.³ Pas in 1533 werden onder provinciaal Rogier de Jonghe alle conventen weer verenigd in één provincie, die voortaan *provincia Belgica* genoemd werd.⁴

Een verordening van paus Adriaan in het belang van de gehele Orde is de verlenging van het generaal kapittel, dat in 1523 gehouden zou moeten worden. De paus had hiervoor toestemming verleend in verband met de oorlogen in verschillende landen en de zich uitbreidende pestepidemie in Italië. Kardinaal Egidio van Viterbo, protector van de Orde, had deze toestemming verkregen

1) ENNEN, *Geschichte der Stadt Köln*, IV, p. 184-85; KOLDE, *Augustiner-Congregation*, p. 397-98.

2) Petrus van der Enden († 1537), werd op 7 juni 1525 wijbisschop van Luik, EUBEL, *Hierarchia catholica*, II, p. 201.

3) *Dd* 14, f. 181r-v: 'Rome, 4 Nov. 1524. Confirmavimus acta Capituli provincie nostre Colonie, ac Magistrum Petrum de Fine brugensem provinciale electum, significantes provincie patribus provinciale electum litterarum apostolicarum exemplar misisse, quibus germanie inferioris congregatio munita, provincie monasteria occupat, ut autoritate moderni summi pontificis rescindantur. Id autem non posse fieri diximus, consultis prius rerum curie peritis et iis qui pontificis ingenium callent, nisi prius Illustrissime Margarite consensus adveniat, que prefatas litteras et Congregationis illius munimen ab Adriano papa impetravit. Quare si quid hac in re confici velint, opus esse diximus in primis, ut vite sanctitate reformatos equent tum ut Illustrissime Margarite assensus accedat. Deligaturque illic aliquis summe authoritatis vir et religionis nostre fautor / cui littere apostolice exequende cum summa potestate committantur.'

4) BRAEM-TEEUWEN, *Augustiniana Belgica Illustrata*, p. 20.

tijdens een audiëntie samen met de protector van de Servieten, die met dezelfde moeilijkheid zaten.¹

Aan de observanten-congregatie van Lombardije verleende paus Adriaan VI de volgende dingen: hij geeft verlof hun kapittel enige maanden uit te stellen; beveelt de stad Reggio Emilia de Augustijnen van de observantie zout en kleding te verstrekken, zoals dat de gewoonte was; keurt goed, dat het convent van S. Simon in Tortona zich aansluit bij de congregatie en brengt de nonnen van S. Agostino in Ferrara onder het toezicht van de observanten.²

Het zou te ver voeren de relaties van Adriaan met Martin Luther te behandelen. Terloops hebben we iets daarvan gezien. Hoewel paus Adriaan de ernst van de toestand in de Duitse landen niet ten volle heeft doorzien, heeft deze hem toch zeer veel verdriet bezorgd. Zoals zijn goddelijke Meester, wiens plaats hij op aarde innam, heeft hij de schuld van de gezagsdragers in de Kerk op zich geladen, wat tot uitdrukking komt in de brief aan Chieregati voor de rijksdag te Worms in 1522³ en dit heeft hem zijn dood helpen verhaasten samen met de val van Rhodos, het laatste bolwerk van de christenheid in het nabije oosten tegen de opdringende macht van de halve maan. Voor zijn herhaalde oproep tegen dit gevaar eensgezind samen te werken, hetgeen zijn voorganger, Leo X, meende bereikt te hebben, zijn de drie jonge vorsten van West-Europa doof gebleven en lagen onderling voortdurend overhoop. De klacht, die Adriaan op zijn graf liet beitelen, is geenszins zonder betekenis geweest en wordt nog versterkt door het opschrift dat Willem van Enckenvoirt 10 jaar later op het door hem opgerichte monument liet plaatsen onder de beeltenis van paus Adriaan, die zijn hoofd met de veel te zware tiaar ondersteunt: 'Proh dolor, quantum refert in quae tempora vel optimi cuiusque virtus incidat; Helaas, wat maakt het veel uit, in wat voor tijden de deugd valt zelfs van de voortreffelijkste mens.'

1) Zie bijlage 8.

2) Rome. Generaal Archief O.E.S.A., *Indice dell' Archivio della Procureria Generale dei PP. Agostiniani della Congregazione di Lombardia nel convento di S. Maria del Popolo di Roma*, Anno 1777, f. 3v: '1523 - Adriano VI. Nel breve Pontificato di un anno, mesi otto e giorni sei di questo Pontefice Olandese, circa la nostra Congregazione si ottennero le seguenti cose: proroga di qualche mese il nostro Capitolo di Medoli - Ordina alla città di Reggio, che si dia ai nostri Religiosi la solita elemosina di sale e panno per vestirsi. Conferma l'unione del priorato di Tortona di S. Simone. Pone sotto la custodia della Congregazione le Monache di S. Agostino di Ferrara.'

3) Zie noot 1, blz. 22.

Tot slot willen wij nog melding maken van twee beroemde Augustijnen, die kort na Adriaan's dood over de Nederlandse paus geschreven hebben, Onofrio Panvinio (1530-1568) en Girolamo Seripando (1493-1563).

Aan Panvinio¹, die tijdens zijn korte leven, hij werd slechts 38 jaar, een enorme litteraire activiteit ontplooidde en met recht de grondlegger mag genoemd worden van het kritisch historisch onderzoek zowel op profaan als christelijk terrein², danken wij een levensbeschrijving van paus Adriaan in het vervolg van de geschiedenis der pausen van Platina³ en een van kleinere omvang in zijn *Epitome Pontificum Romanorum a S. Petro usque ad Paulum VIII*, Venetiis 1557, p. 386-89.

Panvinio zegt van paus Adriaan, dat hij niet alle hervormingsplannen ten uitvoer kon brengen vanwege de droeve omstandigheden van zijn tijd, maar dat hij er veel van doorgevoerd heeft en er zeker nog meer gevolgd zouden zijn, had niet de dood hem zo vroeg aan de Kerk ontrukkt.⁴

Van recente datum is de uitgave van de consistorieverslagen van

1) Voor leven en werken, zie D. PERINI, O.E.S.A., *Onofrio Panvinio e le sue opere*, Roma 1899 en *Bibliographia Augustiniana*, III, Firenze 1935, p. 53-65.

2) De grote archeoloog G. B. DE ROSSI schrijft in zijn *La Roma sotterranea cristiana*, I, Roma 1864, p. 9 over 'il primo scrittore che de' cristiani cemeteri ha trattato,' Panvinio: 'Egli, che nel breve giro di soli 38 anni, quante ne visse, ai contemporanei parve un vero miracolo di scienza e di incredibile operosità, dopo ideato ed in parte composto il corpo gigantesco delle romane antichità, le quali volle abbracciare in cento libri, primo di tutti si volse alle cristiane. La morte immaturissima gli ruppe in mano la trama del gran lavoro, in che l'ampia sua mente l'ingolfava; ma rimase il vasto apparato di documenti e di studii per la storia ecclesiastica, il quale aperse la via al Baronio ed accese la sacra fiamma, dipoi non mai più spenta, della scienza antiquaria cristiana.'

3) *Historia B. Platinae De vitis Pontificum Romanorum a D. N. Jesu Christo usque ad Paulum II Venetum, Papam, longe quam antea emendatior doctissimarumque annotationum Onuphrii Panvini accessione nunc illustrior reddita. Cui eiusdem Onuphrii accurata atque fideli opera, reliquorum quoque Pontificum vitae usque ad Pium V Pont. Max. nunc recens adiunctae sunt*, Coloniae 1568, p. 374-83.

4) Cf. *ibidem*, p. 379. Ook Panvinio blijkt meer sympathie te hebben voor paus Adriaan dan voor diens voorganger en opvolger. Het leven van Leo X beschrijft hij in 6 pp. (369-374), dat van Clemens VII in 8 pp. (383-390), terwijl hij voor het leven van Adriaan VI 10 pp. (374-383) nodig heeft. Wij geven hier nog één direct citaat: '... immatura mors eorum virosum, meo quidem animo, omnibus videri debet, qui per ingenium etiamnum florentissimum, per memoriam adhuc praesentissimam, per multiplicem rerum usum, quanto maiorem eum senes iam, quam olim iuvenes habent, quae omnia in Hadriano erant, in publicum prodesse, et possint et velint quidem, sed per communem omnibus mortalitatis sortem non permittuntur,' *ibidem*, p. 383.

Adriaan's pontificaat.¹ Deze korte aantekeningen door Panvinio in 2 handschriften verzameld, had Giuseppe Panfilo, O.E.S.A., sacrista van de paus, in 1559 geschonken aan Silvio Antoniano voor de bibliotheek van het college van kardinalen.²

Girolamo kardinaal Seripando zijn we reeds enige malen tegengekomen in verband met Karel V.³ Seripando behoort tot de weinige Italianen, die het edele streven van paus Adriaan VI tot zijn volle recht liet komen. Zo ongunstig zijn oordeel over het pontificaat van Leo X, zo gunstig dat over Adriaan.⁴ Zijn korte pontificaat, het opdringen van de Turken met de val van Rhodos, de pestepidemie in Rome⁵ en de tegenstand die hij ondervonden heeft zelfs in de curie, dat alles heeft, volgens Seripando, verhindert, dat Adriaan zijn hervormingsprogram ten volle kon uitvoeren. Niettemin heeft hij steeds getracht door brieven en gezanten Duitsland te behouden voor het geloof der vaderen en daarvoor zelfs geprobeerd Erasmus en andere geleerden te winnen.⁶

1) A. MERCATI, *Dall' Archivio Vaticano, II Diarii di consistori del Pontificato di Adriano VI* (Studi e Testi 157), Città del Vaticano 1951, p. 82-113.

2) *Ibidem*, p. 81. Aan het begin van elk HS. schreef Antoniano respectievelijk: 'Liber fragmentorum ex libris propositionum sacri Collegii a Fr. Onophrio Panvinio collectus et mihi Silvio Antoniano, eiusdem sacri Collegii clerico, dono datus a R. P. Josepho Pamphilo sanctissimi D.N. sacrista, ut inter reliquos sacri Collegii libros reponatur. A.D. M.D.LXIX.' en 'Huius libri fragmenta collegit frater Onuphrius Panvinus vir ecclesiasticae historiae peritissimus et in conquienda antiquitate diligentissimus, quem librum mihi Silvio Antoniano sacri cardinalium collegii clerico dono dedit reverendus Pater Josephus Pamphilus S.D.N. sacriste, ut a me cum ceteris eiusdem collegii libris reponeretur. A.D. M.D.LXIX.'

3) Zie p. 15; p. 33, noot 1; p. 51, noot 2. Voor leven en werken, zie H. JEDIN, *Girolamo Seripando. Sein Leben und Denken im Geisteskampf des 16. Jahrhunderts*, (Cassiciacum Bd. II-III), Würzburg 1937; PERINI, *Bibliographia Augustiniana*, III, p. 193-201.

4) JEDIN, II, p. 51.

5) In tegenstelling met vele kardinalen die Rome ontvlucht waren voor de pest, bleef Adriaan steeds in Rome. Onbekommerd om dit gevaar bezocht hij op 28 sept. 1522 de Augustijnenkerk S. Maria del Popolo, cf. PASTOR, IV, 2, p. 72.

6) 'Adriani VI pontificatus, qui sequutus est Leonem anno a vera salute MDXXII, ad hanc comprimendam periculosam sane controversiam, quae probris, convitiis atque maledictis utrinque iactatis et pervulgatis inimicitii incensa erat, parum omnino opis afferre potuit. Fuit enim cum brevis - nam ad biennium non pervenit -, tum etiam in magnam illam et acrem Rhodi Turcicam obsidionem et expugnationem incidit, atque etiam Romanae urbi calamitosam pestilentiam. Non omisit tamen per litteras et nuntios cum Germaniae principibus agere, ne a patria et avita religione perversis pravorum hominum consiliis abduci se sinerent, neve genti suae turpissimam hanc mutatae religionis notam inurerent ad ignominiam sempiternam. Qua de re non ad principes modo, verum etiam ad Erasmus Roterodamum et alios fortasse doctos viros accurate sane perscripsit,' *Hieronymi Seripandi de Tridentino concilio Commentarii*, in: *Concilium*

Tijdens de Bolognese periode van het Concilie van Trente las Seripando het juist verschenen werk van Paolo Giovio over het leven van Leo X en Adriaan VI. Vooral het laatste las hij met zeer veel genoegen 'con infinito piacere' en beval het zijn vriend Cocciano ter lezing aan.¹ Een paar weken later vroeg hij aan dezelfde, of hij het leven van paus Adriaan reeds gelezen had en of hij het ook niet het beste werk vond van Giovio.²

Dit alles bewijst Seripando's grote waardering voor de persoon en het werk van de Nederlandse paus en daarmee verdedigde hij tegenover velen in Italië het pausschap van Adriaan VI. In dit opzicht is hij een voortzetter van de traditie in de Augustijnenorde, die, zoals bekend is, begon met de geschriften van Aegidius Romanus, Jacobus van Viterbo en Augustinus Triumphus.

Tridentinum. Diariorum, actorum, epistolarum, tractatum nova collectio, ed. Soc. Goerresiana, II, Freiburg 1911, p. 400-401.

1) 'Bologna, 9 Jun. 1548. . . Io non ho altro, sa non che vi esorto a leggere il libro di Monsigr. Giovio, hora stampato, della vita di Papa Leone X. il quale io hora leggo con infinito mio piacere, et vi troverete tratti divini, massime nella vita di Hadriano,' G. CALENZIO, *Documenti inediti e nuovi lavori letterarii sul Concilio di Trento*, Roma 1874, p. 269.

2) 'Bologna, 23 Jun. 1548. . . Vorrei saper se havete letta la vita di Papa Adriano, et se havete trovato che cosa me mosse a lodarla segnalatamente tra quei scritti di Monsignor Giovio,' *ibidem*, p. 271.

*De geschiedenis van het H. Sacrament van Mirakel te Leuven,
afkomstig uit Middelburg*

Ibidem (i.e. in ecclesia Augustinensium) claret memoria miraculosi Sacramenti, cuius historia a nobis describenda est ex antiqua eiusdem monasterii membrana.

Anno 1374 nobilis et pia quaedam matrona Middelburgi famulum suum Ioannem, partim muneribus, partim minis coëgit in quadregesima ad sumptionem corporis Christi. Quum illud sumeret, vertebatur manifesto miraculo in speciem visibilem carnis et sanguinis, et tres guttae sanguinis distillabant in mappam communicantibus suppositam, cuius facti plurimi testes fuerunt. Hic famulus postea Coloniam, vitam suam emendaturus, abiit, ibique obiit. Et quoad vixit hoc miraculosum Sacramentum penes se in summa veneratione habuit.

Quum autem Coloniae miraculis clareret, Ioannes de Gesto¹, lector, obtinuit eius lintei portionem cum carne et sanguine sibi donari. Erat enim ipse conventus Coloniensis, ut asserunt, prior et archiepiscopi Coloniensis confessarius. Quare facile id obtinuit, et conventui suo Lovanio transmisit. Mox autem, opera huius Ioannis de Jacia, crux argentea, imo et mons argenteus, ex multorum collatione, ad honorem miraculosi Sacramenti fabricantur. Crucem fieri procurasse Ioannem de Gesto, lectorem, ipsa inscriptio loquitur.

Porro beneficio huius Sacramenti, recenti memoria, pueri aliquot submersi revixerunt, mulieres per multos dies in partu laborantes, adportato venerabili Sacramento, mox pepererunt; incendia extincta sunt; nonnulli e faucibus mortis erepti sunt. De quibus exempla quaedam conscripta conservantur, alia per negligentiam non sunt conscripta.

J. MOLANUS, *Les XIV livres sur l'histoire de la ville de Louvain*, ed. P. F. de Ram, I, Bruxelles 1861, p. 366-67.

1) Jan vander Gheest.

A

Bulle van paus Leo X, waarin de overeenstemming gesloten door toedoen van Adriaan Florisz. van Utrecht en Joannes de Sauwaige tussen het kapittel van O.L. Vrouw te Antwerpen en de prior en het convent van de Augustijnen van de observantie aldaar goedgekeurd en bekrachtigd wordt

Romae, 12 Sept. 1514.

LEO episcopus servus servorum Dei ad perpetuam rei memoriam.

Hiis, que concordia terminata fuisse dicuntur, ne in recidive contentionis scrupulum relabantur, sed firma perpetuo et illibata pesistant, libenter, cum a nobis petitur apostolici adiicimus muniminis firmitatem.

Sane pro parte dilectorum filiorum Vice-decani et Capituli, ac Magistrorum Wilhelmi de Enckenvoirt et Johannis de Beka Scriptorum cubicularium et familiarium nostrorum, Canonicorum Ecclesie beate Marie oppidi Antwerpiensis Cameracensis diocesis, nec non Prioris et Fratrum domus Ordinis fratrum Heremitarum sancti Augustini de Observantia nuncupatorum dicti oppidi, Nobis nuper exhibita petitio continebat: quod cum alias inter tunc Decanum dicte Ecclesie et prefatos Vice-decanum et Capitulum, ac Priorem et Fratres eorum que litis-consortes super dicta domo noviter infra limites parochie dicte Ecclesie, que etiam parochialis existit, constructa, et eius occasione lis seu questionis materia exorta fuisset: dicte partes cupientes litium anfractus amputare ac laboribus et expensis parcere, pacemque et concordiam inter eos iungere, intervenientibus ad id dilectis filiis Adriano Florentii de Traiecto, Preposito Ecclesie sancti Salvatoris Traiectensis, magistro in Theologia, dilecti filii nobilis viri Caroli principis Hispaniarum et Archiducis Austrie pedagogo et consiliario; ac nobili viro Johanne Sauwaige equite aurato Cancellario Brabantie, ad certam inter se concordiam et compositionem devenerunt, prout in instrumento publico desuper confecto, cuius tenorem in Cancellaria apostolica diligenter inspicere, et omissis caracteribus et signis Notariorum inde rogatorum de verbo ad verbum presentibus inseri fecimus, plenius continetur.

Pro parte Vice-decani, Capituli, Wilhelmi et Johannis, ac Prioris

et Fratrum predictorum Nobis fuit humiliter supplicatum, ut Concordie et compositioni predictis, pro earum subsistentia firmiori, robor apostolice confirmationis adicere ac alias in premissis oportune providere de benignitate apostolica dignaremur.

Nos igitur . . . huiusmodi supplicationibus inclinati, Concordiam et compositionem predictas, et prout illas concernunt, omnia et singula in dicto instrumento contenta et inde secuta quecumque, auctoritate apostolica tenore presentium approbamus et confirmamus, ac presentis scripti patrocinio communimus; ad partes predictas hinc inde ad illorum omnium observationem perpetuo fore efficaciter obligatas, et ad illa observandum etiam per censuras ecclesiasticas compelli posse et debere.

Nec non irritum et insane, si secus super hiis a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attemptari, decernimus; supplentes omnes et singulos defectus, si qui forsan intervernerint in eisdem. Non obstantibus constitutionibus . . . ceterisque contrariis quibuscumque. Tenor vero dicti instrumenti sequitur et est talis.

In nomine Domini amen etc.¹

Nulli ergo omnino hominum . . . Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis Dominice millesimo quingentesimo quartodecimo pridie idus septembris, Pontificatus nostri anno secundo.

J. C. DIERCXSENS, *Antverpia Christo nascentis et crescens*, III (1461-1522), Antverpiae 1773, p. 307-9. Cf. *Leonis X. P. M. Regesta*, ed. J. Hergenroether, Freiburg 1888, p. 718 (= n. 11622).

1) De tekst van de overeenkomst, waarvan wij de inhoud hebben weergegeven, bij DIERCXSENS *o.c.*, p. 288-302.

B

Bulle van paus Leo X, waarin hij de abt van St. Michaël te Antwerpen en de dekens van St. Pieter te Leuven en St. Rumoldus te Mechelen opdraagt de voorafgaande bulle uit te voeren

Romae, 12 Sept. 1514.

LEO episcopus servus servorum Dei dilectis filiis Abbati monasterii sancti Michaëlis Antwerpiensis, et sancti Petri Lovaniensis ac sancti

Rumoldi Mechliniensis Cameracensis et Leodiensis diocesium Ecclesiarum Decanis salutem et apostolicam benedictionem.

Hodie certas concordiam et compositionem, in quodam instrumento publico desuper conscripto contentas, per alias nostras litteras, in quibus tenor dicti instrumenti insertus est, approbavimus, et confirmavimus, prout in illis plenius continetur.

Quocirca discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus vos vel duo aut unus vestrum, si et postquam dicte littere vobis presentate fuerint, per vos vel alium seu alios, premissa ubi, quando et quotiens expedire cognoveritis, fueritisque desuper pro parte dilectorum filiorum Vice-decani et Capituli, ac magistrorum Wilhelmi de Enckenvoirt et Johannis de Beka Scriptorum cubicularium et familiarium nostrorum, Canonorum Ecclesie beate Marie oppidi Antwerpiensis Cameracensis diocesis, nec non Prioris et Fratrum Ordinis fratrum Heremitarum sancti Augustini de observantia nuncupatorum dicti oppidi, vel alicuius eorum legitime requisiti, sollempniter publicantes, eisque in premissis efficacis defensionis presidio assistentes, faciatis auctoritate nostra compositionem et concordiam predictas, cum omnibus et singulis in eis contentis clausulis, et inde secuta quecumque perpetuis futuris temporibus inviolabiliter observari. Non permittentes unam partium per aliam et e contra, seu per quoscumque alios desuper quomodolibet indubite impediri, molestari, vel perturbari: contradictores per censuram ecclesiasticam, appellatione postposita, compescendo; invocato etiam ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii secularis. Et nichilominus illos, quos censuras et penas huiusmodi incurrisse constiterit, excommunicatos publice nuntietis; ac legitimis super hiis habendis servatis processibus, eos, quos sententias et censuras predictas, per vos pro tempore latas, etiam incurrisse constiterit, quotiens opus fuerit, iteratis vicibus aggravare curetis. Non obstantibus omnibus, que in dictis litteris volumus non obstare...

Datum Rome apud sanctum Petrum anno Incarnationis Domini millesimo quingentesimo quartodecimo pridie idus septembris, Pontificatus nostri anno secundo.

DIERCXSENS, *o.c.*, p. 309-10. *Leonis X Regesta*, p. 718 (= n. 11623).

Instructie voor Franciscus van der Hulst, raadsbeer van Karel V, om in opdracht van Margaretha van Oostenrijk met de raad van Antwerpen te onderhandelen over de op te richten parochiekerk van St. Andries in de voormalige Augustijnenkerk

6 januari 1529.

Instructie voor Meester Franchois van der Hulst Raedt ordinarys des Keyzers in zynen Rade van Brabant, van't ghene des hy van weghen mynre genedichster Vrouwen die Eirs-Hertoghinne van Oistenrycke Regente van desen Landen van herwaerts-over zeggen ende verclaren sal den Buergmeesteren, Scepenen ende Raide der Stadt van Antwerpen, aengaende den Convente van den Augustynen aldaer ende lest gedemolgeert.

Eerst sal presenteren den voirs. Bourgmeesteren, Scepenen ende Raide de brieven, die mynre voors. genedige Vrouwe henlieden scryft, inhoudende credentie op hem.

Ende voir zyn credentie sal henlieden seggen, dat mynre voirs. G.V. hen houdt wel indachtich, hoe over vijf oft zesse jaeren, dat men alsdoen in der waerheyt vernomen hadde, dat de Religieusen van den voirs. Convente besmet waren van der Lutheraensche heresie, 't voirs. Cloester ende Convent tot heuren versoeke ende begheerte heeft aengeslagen, gebroken ende gedemolgeirt, ende de Religieusen van dien zekeren tyt gevangen geweest.

Item oick, hoe die Wethouders ende Regeerders der selver Stad beduchtende, dat 't ghene des zy met goeder meyningen gedaen hadden, anderssins hen soude mogen afgenomen worden, ende dat men hadde mogen zeggen, dat mits dien zy gevallen waren in de Ban van den Pauws, oft anderssins weerdich gestraft te worden, hebben mynder G.V. versocht, dat zy, om alle perykel ende scrupuleusheyt van conscientien te scuwenen, aen onsen alderheylichsten Vaeder den Pauws ADRIAEN begheeren ende versoecken woude, dat in dien zy Wethouders, in't ghene des voirs. es, yet mesdaen hadden, dat hy hen dat woude vergheven ende absolveren, zoo verre als't van noode ware: 't welck onsen voirs. heylige Vader de Pauws alsoe gedaen heeft: consenterende tot dien, dat men't voirs. Cloester geheel soude afbreken, ende dat men tot hueren begeerten een Prochie Kerke daer omtrent soude moghen maken ende erigeren.

Item dat wel kennelick es den voirs. Wethouders ende Regeerders, hoe de plaetse, daer't voirs. Cloester gestaen heeft, ende die nadere plaetse daer aen gelegen, grotelick belast waren met erffelycken ende lyf-tocht-renten, ende dat eenighe creditueren, de selve Renten daer op hebbende, begonst hadden te procederen op huere panden metter vyrscharen-recht der voirs. Stadt van Antwerpen, d'welck eenighe andere creditueren met brieven van den Rade in Brabant by diversche redenen deden schorsen. Soe dat ter causen van dien processen geresen zyn in den voirs. Rade. Ende dat, nae dien de partijen hadden gehoord geweest, geordonneert ware, dat de selve partijen, om proces te schuwen, zoo verre als't doenlyck was, souden compareren voor sekere Commissarysen van den selven Rade, om te verlycken.

Item dat de voirs. Commissarys met vele communicatien de voirs. partijen verleken heeft, zoe ende in sulcker manieren, als dat gesloten ende gedelibereert is geweest, dat men alle de voirs. panden den hoogsten dair voere biedende vercoopen soude. Ende soe verre, datter genoeg af gemaect soude worden, om eenen yegelycken van den partyen te vernuegen, ende mits dien soude 't voirs. proces smelten ende te nyente syn.

Item 't selve alsoe geschiet synde, syn de voirs. erven wel ende diere vercocht geweest, op hope dat daer een Prochie-kercke wesen soude, ende oick, dat alle de voirs. creditueren met hueren achterstelligen renten vernuegt souden worden, mits doende eenighe cleyne quyttscheldinge van hueren achterstel tot behoef van der voirs. toecomende Kercken. Ende behoudelick dat de voirs. Stadt van Antwerpen coopen ende crygen soude zekere eynden van Nyeuwen-straten ende anderen erven, daer men duer de erven onvercocht zynde gaen zoude; ende die Penningen, die men daer toe behoeven zoude, vuytreycken ende betalen oft zekere renten daeromme vercoopen.

Item alsoe dat dit niet alleene en zoude wesen ten voirdele van der voirs. toecomende Prochie-Kercken, maer oick ten proffijte ende verchieringen der voirs. stadt, soe sal die voirs. Meester Franchois den voirs. Regeerders versoecken van wegen mynre voirs. G.V. dat sy daer toe verstaen willen, ende een eynde daerom stellen, aengesien dat sy daerinne geconsenteert hebben.

Item want eer de voirs. Kercke gemaect ende geerigeert werde, wel van noede es te maken de Limiten van der Prochien, soe sal de voirs. Meester Franchois van der Hulst daer van communiceren met die van den Capittel van onser liever Vrouwen Kercke t'Ant-

werpen ende die Kerck-meesters van sint Joerys Kercke aldaer. Ende om't selve te bat moghen geschieden, soe ordineert mynre voirs. G.V. den Regeerders van der voirs. stadt van Antwerpen, dat sy den selven Meester Frans alle hulpe ende bystant doen zouden aen die van den Capitle (ende die) van sint Joerys, om hen t'onderwysene de voirs. limiten te begrypen ende t'ordineren, ten eynde dat van gheenem noede en zy daer op anderssins te versiene.

Aldus gedaen ende geordineert by onser genadichster Vrouwen den VI. dach van Januario anno MD. acht-en-twintich (stylo hodierno 1529) MARGEURIT.

Verdelve.

DIERCXSENS, *o.c.*, IV (1523-1566), p.
32-35.

BIJLAGE 4

Brief van paus Leo X aan kardinaal Egidius van Viterbo, waarin hij hem opdraagt Francesco de Rossi en Rodrigo del Rio aan te bevelen aan koning Karel en kardinaal Adriaan van Utrecht

Romae, 1518.

Aegidio Matthaeo¹, Legato de Latere.

Dilecte Fili. Ante tuum hinc discessum commendavimus Circumspectioni tuae dilectos filios Franciscum de Rubeis Notarium, et Camerarium, nostrum familiarem, continuum commensalem, et Rodericum Del-rio Licentiatum, eius germanum; commisimusque tibi, ut eosdem, illorumque res omnes, et negotia apud charissimum in Christo filium nostrum Carolum Hispaniarum Regem Catholicum, et dilectum filium nostrum Hadrianum sanctorum Ioannis et Pauli Presbyterum Cardinalem, et quoscumque alios, Maiestatem regiam auctoritate et gratia propius appropinquantes, praecipue foveres:

1) De titelkerk van Egidius was S. Matteo in Via Merulana, die bediend werd door de Augustijnen en bekend was om de wonderbare schilderij van Maria van Bijstand. Op dezelfde plaats staat nu de St. Alfonsuskerk van de PP. Redemptoristen, die de schilderij op het hoogaltaar plaatsten en de devotie tot de Moeder Gods onder de titel van Maria van Altijddurende Bijstand over de hele wereld verspreid hebben.

quod etsi non dubitamus te diligenter facturum, tamen quia haec res nobis praecipue cordi est, ob paternam, qua dictum Franciscum, ob ipsius virtutes et merita, complectimur, dilectionem, duximus ad te desuper scribendum, ut res ipsa tibi fiat in memoria recentior. Gratissimum itaque nobis feceris, si Francisco, et Roderico praelatis tantum favoris, et patrocinii impenderis, quantum pro tua virtute, et dexteritate opus esse duxeris: id enim nobis valde gratum, et acceptum et in eo ipso diligentiam plurimum commendabimus. Datum Romae 1518.

Leo X.

Sadoletus.

Jacobi Sadoleti S.R.E. Card. epistolae Leonis X, Clementis VII, Pauli III nomine scriptae, Romae 1759, p. 72-73.

BIJLAGE 5

Brief van paus Leo X aan de kardinaal-legaat Egidius van Viterbo

Romae, 24 Aug. 1518.

Aegidio Matthaeo. – Dilecte Fili. Delectaverunt nos mirum in modum litterae tuae scriptae amanter erga nos quidem, sed in Christianae Reipublicae causa, et pie, et prudenter, quae nobis peroptatum nuncium attulerunt, esse inducias quas indiximus quinquennales ab illo clarissimo Rege Catholico acceptas et approbatas; idque inter solemnes divinae rei ceremonias, quasi Deo ipso teste: in qua re tuae Circumspectionis fidem, virtutem, prudentiam vehementer enituisse, teque optimi, et gravissimi Cardinalis officio functum fuisse, non gaudemus solum, sed pro singulari erga te amore nostro, etiam gratulamur. Huic quoniam Regi per litteras gratias agimus, quarum exemplum ad te iussimus mitti, et ea quae supersunt non videntur faciliora; reliquus labor tuae Circumspectionis fuerit, urgere et instare omni studio, ut quae ad belli apparationem necessaria sunt, iam nunc in cura, et meditatione versentur. Sicut enim ab illo praestantissimo Rege prima laus occupata est pietatis suae declarandae, quam ceteri procul dubio nunc sequentur; sic arripienda prima gloria est, potentiae suae ad Turcarum terrores opponendae. Eo enim initium faciente, reliqui principes non deerunt.

Sed cum de hac tota re satis superque edoctus instructusque sis, prudentia vero, et industria tua singularis monitorem non requirat; tuum erit dare operam, et omnes moliri vias, quo ad speratos optatosque exitus nostra optima et sanctissima consilia deducantur: sicut latius ad te dilectus filius noster Iulius de Medicis perscribit, cuius litteris fidem adhibebis. Datum Romae die 24 Augusti 1518. Pontificatus anno 6.

Leo X.

Sadoletus.

Jacobi Sadoleti epistolae, p. 77-78.

BIJLAGE 6

*Brief van fray Bernardino Flores, O.E.S.A.,
aan de Junta te Tordesillas*

Palencia, [27] october 1520.

Muy Ilustres Señores,

He hallado tanta rebuelta y mudanza en esta Ciudad de Palencia que no lo podria relatar en breve porque Don Diego de Castilla y el Corregidor estan dañadisimos y publicamente por el Condestable en palabras muy importantes contra este santo negocio. Yo el viernes [26 oct.] en la tarde tenia muy buena la Comunidad y así lo esta ahora pero esta tan oprimida y tiranizada destos y de otros allegados que no se osen determinar, y como no quisiesen que las provisiones de V.S. se leyesen en Comunidad allegando que era alborotar en pueblo, yo respondi que la creencia de V.S. no se avra de leer en particular sino delante todos y tenia para esto prevenido los cuadrilleros y muchos del Comun, y oydo lo que yo dixie dieron todos voçes que hiziese Ayuntamiento publico y a su desplacer se hizo pregonar que todos se llegasen; llegados les di mi creencia como Dios me inspiro y todo el pueblo acudio al reclamo y estando en esto con el favor del pueblo, llego un mensajero del Condestable que les embiava una carta del Señor Cardenal ¹ que dezia blasfemias de V.S. y muy descortes es palabras entre las quales dezia que V.S.

1) Adriaan Florisz., kardinaal van Tortosa.

con sus malas y dañadas intenciones querian sacar la Reyna hoy ó mañana de ay de Tordesillas, y que ya Valladolid era con el y no estava en la intencion que antes, porque avian ahorcado dos hombres porque estaban bien con la Junta por eso que estuviesen a punto de guerra para ayudar que la Reyna no saliese, porque tenia por cierto que V.S. no pararia ay, estando Valladolid en aquella disposicion y que la Reyna no avia de estar tiranizada sino en livertad, V.S. deve estar muy a punto que esta dañado esto de aca; la respuesta me an de dar mañana, espero en nuestro Señor que sera buena, aunque el Condestable tiene aquí muchas lanzas y acostamientos, por Dios y la verdad es sobre todo quando hablava al pueblo siempre me yva a la mano Don Diego diziendo que callase y el pueblo contra el en mi favor, mucho daño haz aquí V.S. despache luego ese mensajero; en Becerril haze el Corregidor gente para el Cardenal y todo lo daña con correos de dos a dos Cremos – Nuestro Señor su muy Ilustre estado conserve, de Palencia hoy Sabado a las dos – de V.S. = Capellan que sus manos besa = Fray Bernardinus Flores.

M. DANVILA, *Historia crítica y documentada de las Comunidades de Castilla*, II (Memorial histórico español, XXXVI), Madrid 1898, p. 434-35.

BIJLAGE 7

Breve van paus Adriaan VI, waarin hij het Augustijnenklooster van München wegens het schisma van Martin Luther onttrekt aan de gehoorzaamheid van de Saksische observantencongregatie

Romae, 7 Aug. 1523.

Adrianus papa Sextus

Dilecti filii salutem et apostolicam benedictionem. Cum sicut accepimus nuper dum caput et magna pars fratrum ordinis Heremitarum Sancti Augustini regularis observantie, olim sancte congregationis, nunc vero synagoge sathane, provintie Saxonie omni Dei timore postposito in laqueum mortis se ipsos dantes, et cum hu-

mani ¹ generis inimico portionem accipientes perditionis filio Martino Luthero scismatico et heretico adhesissent, et in eorum conventibus nonnullos articulos scismaticos et erroneos edidissent, conventus seu domus vestra (que alias reformata et dicte congregationi incorporata seu unita fuerat) procurantibus et instantibus dilectis filiis nobilibus viris Bavarie principibus ab eadem congregatione et provintia fuerit divisa, et ab obedientia prioris provincialis et vicarii ipsius provincie tanquam supradicta peste infectorum vos subtraxeritis, Nos ut in fide et devotione, ac Sancte Romane Ecclesie obedientia liberius et quietius perseverare ac salubriorem fructum Deo offerre possitis providere volentes, motu proprio et ex certa scientia domum vestram ac vos ab omni superioritate, visitatione, correctione, cura, auctoritate, dominio, et potestate prioris provincialis et vicarii dicte provincie (donec ipsi ad unitatem Ecclesie et fidei catholice veritatem dimissis eorum erroribus redierint), auctoritate apostolica eximimus et totaliter liberamus, ac sub nostra et dicte Sedis protectione suscipimus, et nobis ac dicte Sedi immediate subiicimus. Ita quod prior et vicarius provincialis predicti nullam interim in domum predictam aut vos iurisdictionem, visitationem, correctionem, auctoritatem, vel potestatem quoquomodo exercere possint, vobisque ut alium vicarium seu prelatum dicti ordinis professum non scismaticum, aut scismati quovismodo faventem vel adherentem, sed catholicum, alias iuxta constitutiones ordinis eligere vel postulare possitis, qui prima vice iuxta dictarum constitutionum tenorem eo ipso apostolica auctoritate confirmatus censeatur, ac eidem vicario sic electo vel postulato et confirmato vestram predictam et alias domos fratrum et sororum dicti ordinis Ducatus Bavarie vice prioris generalis seu provincialis, prout verus vicarius Saxonie dum in unitate Ecclesie perseverabat, facere consueverat seu poterat, secundum constitutiones ordinis huiusmodi visitare, necnon conventus et personas ordinis huiusmodi ex dicta provintia causa scismatis predicti recedentes et ad ipsum vicarium sic electum et confirmatum, ac sibi subditos tanquam catholicos regularium institutorum observatores confugientes, apostolica auctoritate acceptare, sibi que incorporare et aggregare, et tam vicario sic electo quam sibi subditis, ut omnibus et singulis privilegiis, immunitatibus, concessionibus, gratiis, indulgentiis, prerogativis, facultatibus, exemptionibus et indultis, dicte olim congregationi Saxonie concessis, et quibus illius provincialis vicarius et persone

1) Er staat: humano.

sibi subiecte antequam huiusmodi scismate polluerentur, quomodo libet utebantur, potiebantur, et gaudebant, ac uti, potiri, et gaudere poterant, uti, potiri, et gaudere libere et licite possint, concedimus, et indulgemus, ac etiam statuimus et ordinamus, irritum decernentes quicquid contra actum aut attentatum fuit. Non obstantibus premissis ac constitutionibus, et ordinationibus apostolicis ac statutis, ceterisque contrariis quibuscumque.

Datum Rome apud Sanctum Petrum sub annulo piscatoris, die vij Augusti M D XXIII pontificatus nostri Anno primo.

Dilectis filiis Priori et Conventui domus Sancti Augustini ordinis Heremitarum eiusdem Sancti Augustini de observantia Monacensis Frisingensis diocesis.

Kreisarchiv München, KL 411/ ex. 7.

BIJLAGE 8

Brief van de generaal van de Augustijnen, Gabriël van Venetië, aan de gehele Orde, waarin medegedeeld wordt, dat de kardinaal-protector, Egidius van Viterbo, wiens schrijven opgenomen is, van paus Adriaan VI verlof gekregen heeft het generaal kapittel wegens de oorlogen en de pest uit te stellen

Romae, 18 Mart. 1523.

Prorogatio Capituli Generalis ad universam religionem.

Frater Gabriel Venetus etc. Dedimus nuper ad vos litteras, quibus generalia ordinis nostri comitia, futura pentecoste Tarvisii habenda significavimus, nam et tempus et maiorum nostrorum non aspernande sanctiones urgebant. At nunc quia in ea incidimus tempora, quando armorum strepitu et succrescentis in dies pestilentie metu, itinera ferme omnia precluduntur, placuit Sanctissimo Domino Nostro Adriano, ut hoc anno capitulo cogendo supersedeatur, collata Reverendissimo Domino nostro Protectori, eius prorogandi potestate, ut ipsius littere locupleti sunt testimonio, quarum tenorem subiecimus.

EGIDIUS VITERBIENSIS, Sancte Romane Ecclesie tituli sancti Mathei Presbyter Cardinalis atque universe religionis Eremitarum

sancti Augustini Protector venerabilibus in Christo dilectis Provincialibus, Rectoribus, Vicariis, Definitoribus, Discretis, Magistris, Prioribus atque omnibus eiusdem Ordinis patribus et fratribus salutem. Quamvis temporum labentium ratio et probata religionis consuetudo Generale Capitulum proxima pentecoste haberi postulabant idque iam Reverendus pater Generalis, publicis suis litteris, omnibus omnium Provinciarum patribus magna cum spe et rerum necessariorum preparatione indixit, quia tamen in eam temporum conditionem nos publica quedam calamitas detrusit, ut nulla ferme sit totius italie provincia, que non pestifera contagione laboret, usque adeo ut cum gravissimo suo incommodo iter agentes ab omni urbium introitu et hospitio passim arceantur, cumque transalpinis, gallis presertim et hispanis ob continuas acerbissimorum bellorum terra marique procellas omnia in italiam itinera interclusa sint, iccirco his rerum difficultatibus et viarum discriminibus pensiculatus consideratis, quodque vel eandem ob causam fratres Carmelite alique nonnulli, sua comitia hoc anno habenda in aliud tempus distulerint, Nos una cum Reverendissimo Domino sancte Praxedis Cardinale ordinis servorum dive Virginis Protectore hac in re Sanctissimum Dominum Nostrum consulendum duximus. Ipse autem ut est prudentissimus pastor, horum temporum statu maturius pensato, utriusque ordinis Capitulum differendum censuit, fecitque nobis liberam ac facilem prorogandi potestatem. Nos itaque hac sue Sanctitatis voluntate ostensa, ac vive vocis oraculo auctoritate nobis facta, presentium tenore prememoratam ordinis synodum pro hoc anno in aliud tempus prorogamus ac prorogatam declaramus. Hortantes vos summopere ut interim in sancta pace, mutua charitate perseverantes eam prestetis reformatissime vite sanctimoniam, morum integritatem atque exactissimam legum observantiam, que vestram quam maxime ¹ decet professionem. Constitutionibus, ordinationibus, consuetudinibus, definitionibus ordinis vel capitulorum et ceteris in contrarium facientibus non obstantibus quibuscumque. In quorum fidem presentes fieri et sigilli nostri iussimus impressione muniri. Quarum exemplaribus Reverendi patris Generalis sigillo munitis tantum fidei haberi volumus quantum nostris si coram exhiberentur prestaretur.

Datum Rome in edibus nostris decima septima Martii Anno 1523, Pontificatus vero Sanctissimi Domini Nostri Adriani Pape sexti Anno primo.

1) Er staat: maxima.

Audistis itaque charissimi temporum nostrorum calamitatem, que huic dilationi causam prebuit, et Sanctissimi Domini Nostri voluntatem. Reliquum est ut sedulis precibus Deum Optimum Maximum deprecemini, ut depulsa hac sevientis fortune procella tranquilliora concedat tempora. Quodque hoc anno tot malis prementibus fieri non licuit, alio tempore vobiscum de communi reipublice nostre salute dignitate et incolumitate conservanda commodius agamus. Valete.

Rome 18 Martii anno 1523. Teste nostri officii sigillo solito.

Rome, Gen. Archief O.E.S.A., Register *Dd 14*, f. 114r-v.

FUGITIEVE PERSONEN IN WESTFRIESLAND, EDAM EN MONNIKENDAM

DOOR

P. NOORDELOOS

IN de jaren 1567-1571 zijn meerdere personen onder de druk der omstandigheden ondergedoken, anderen weken uit naar het buitenland. Na de inname van Den Briel en de overgang van Enkhuizen in 1572 nemen wij een soortgelijk verschijnsel waar. Wie ernstig reden meende te hebben om de dictatuur van Lumey en Sonoy te vrezen, zocht een goed heenkomen met achterlating van have en goed en veelal ook van zijn gezin.

Nu worden deze laatste gemeenlijk 'glippers' genoemd. Jan Smit bijv. fulmineert tegen hen in zijn *Den Haag in den Geuzentijd*: 'de in Den Haag en elders hartgrondig verwenste "glippers".' Het is ons echter niet duidelijk, waarom deze laatste groep nu juist met deze denigrerende benaming moet worden belast. In wezen is er geen verschil tussen beide categorieën. Beider vlucht kan in verband worden gebracht met geloofsovertuiging. Wordt aan de laatsten verweten, dat zij naar de vijand vluchtten, onder de eersten zijn er zeker niet minder geweest, die de toenmalige vijand actief steunden. Tenslotte hadden goede geestelijken, strijdvaardige katholieken en overtuigde uitvoerders van de voorschriften van de overheid van vóór 1572 niet minder te vrezen van de terreur van de watergeuzen dan de heterodoxen van die van de Raad van Be-roerten. Het is om deze redenen, dat wij de naam 'fugitieve personen' hebben gekozen, welke in de eigen tijd zowel voor de ene als voor de andere categorie gangbaar was.

Omtrent de eerste groep zijn wij vrij goed ingelicht, dank zij de sententiën en indagingen, welke J. Marcus heeft gepubliceerd. Wie zich vollediger wil oriënteren, zal er goed aan doen met te gaan speuren in *Inventarissen van in beslag genomen meubelen ende im-meubele goeden van fugitive ende geapprehendeerde rebellen, 1567-1568*.¹ Daarin vinden wij namen, die bij Marcus niet voorkomen. Bovendien zijn er nog enkele rekeningen van commissarissen bewaard. Zo bijv. een van Cornelis Stalpaart van der Wyele betreffende

1) Den Haag, Algem. Rijksarch. Archieven der verschillende besturen over de domeinen, nr. 683.*

Edam en Monnikendam en een van Jarich Tjepma en een van Frederick van Zevender betreffende Schagen, Medemblik, Enkhuizen, Hoorn en omgeving.¹

Aan de tweede groep is minder bekendheid gegeven, hoewel zich in het Algemeen Rijksarchief nog wel behoorlijk materiaal bevindt, dat ons inlicht over fugitieven uit meerdere steden van Zuidholland. Processen-verbaal van verpachtingen van geannoteerde goederen van fugitieve personen uit Westfriesland, Edam en Monnikendam trokken onze aandacht² en prikkelden ons tot vergelijking van de groepen van voor en na april 1572 uit het hiervoor genoemde gebied.

1567-1571

Bij onderzoek is ons gebleken, dat meerdere personen die in de sententiën voorkomen reeds eerder in aanraking met de justitie zijn geweest. Dit stelt ons in staat om de zwaarte van de aanklacht enigmate te benaderen, of de eigenlijke reden voor de vlucht te achterhalen. Wij nemen hiervoor als voorbeeld Medemblik.³ Blijkens de berichten was het een broeinest van heterodoxie. Predikanten van de nieuwe religie hielden er ongestraft hun predikaties; de aanhangers van de nieuwe leer hun bijeenkomsten. In de nacht klonk de klank van het psalmengezang huizenver. Iedereen was ervan op de hoogte. Schippers voorzagen de geuzenschepen van mondkost of dienden in het leger van graaf Lodewijk van Nassau. Zij werden daar door andere Medemblikkers gezien en kwamen weer rustig naar de thuishaven. Iedereen wist alles, gelijk dat gebruikelijk is in een kleine plaats. Maar voor het gerecht wist niemand iets, of niets met zekerheid, of maakte men excepties, of weigerde men zonder meer te getuigen. Een enkele maal komt er iets los. De schout speelde dit heel handig uit. Tegenover de overheid deed hij zogenaamd zijn best door af en toe te trachten de voorschriften uit te voeren. Van de andere kant zorgde hij ervoor, de tegenpartij niet te ontstemmen, om niet bij een of andere commando-overval door de watergeuzen te worden gegrepen en af-

1) Hun rekeningen bevinden zich aldaar in: Rekeningen rekenkamer domeinen van Holland, nrs. 4870, 4868, 4869.

2) Alkmaar, Stedelijk archief, nrs. A2 en A3.

3) Wij kunnen dit, omdat Medemblik een van de zeer weinige plaatsen is van welke een schepenrol uit 1567-1578 bewaard is gebleven. Haarlem, Rijksarchief, Oud-rechterlijke archieven, nr. 5225. Dit nummer sluit jammer genoeg niet direct aan bij nr. 5224.

gemaakt. Medemblik lag daarvoor zeer gunstig. Dit alles is oorzaak, dat het aantal fugitieve personen aldaar naar verhouding zeer gering is.

De Raad van Beroerten veroordeelde 6 augustus 1569: Marie Siverts, Barent Henricxz., Thymen Cuper, Jan Dircxz. Moller, Jan Smit, Allert Jansz. Brouwer, Benedictus Gerritsz., Roelof Jansz. Metselaar, Holle Eytges v. Winkel Vries, Willem Henricxz. Wilschut v. Utrecht en Evert Allertsz. Brouwer. In de rekeningen van de inbeslaggenomen goederen treffen wij slechts aan: Th. Cuper, B. Gerritsz., E. Az. Brouwer en Jan Barbier.

Over Barent Henricxz., voormalig Cisterciënser van het klooster Marienhaven te Warmond, die huwde met het verlopen begijntje Marie Siverts, vernemen wij uit de schepenrol alleen, dat schepenen beiden 'vellich contra den schout vuyte voorsz saecke' verklaarden¹, maar welke deze zaak was kunnen wij slechts gissen, aangezien deze schepenrol niet direct aansluit bij de voorgaande. Dat zij, onderwijs gevende, aan de kinderen beginselen van de nieuwe religie hebben bijgebracht ligt voor de hand, evenals de aanklacht, dat zij hun huwelijk voor een predikant hebben gesloten.

Er is geen twijfel aan, of Thijmen Cuper was een aanhanger van de nieuwe predikatie. Des avonds kwamen geestverwanten in zijn huis bijeen om de Heer met psalmengezang te loven. Dat was toen een enigmatische gevaarlijke wijze om zijn godsdienstige gevoelens te uiten, want geluid pleegt in de nacht, als alles overigens stil is, ver te klinken. Hun luide lofprijzingen trokken dan ook de algemene aandacht en moeten natuurlijk gehoord zijn door de personen, die de buurwake hadden. Toen deze door de schout werden ondervraagd, konden zij niet ontkennen dat zij hadden horen zingen, maar hoewel zij bij Thijmen achter het huis waren geweest, konden zij toch eerlijk niet verklaren of het psalmen, dan wel andere liederen waren geweest. Een andere door de schout gedagvaarde getuige werd door schepenen gediskwalificeerd, aangezien Sibrich, Thijmens vrouw, deze enige 'scoffiericheden naegeseyt' had. Enige maanden later had de schout meer succes. Een getuige verklaarde toen, dat Gerrit Theusz., 'geweest sijnde predicant van de nieuwe predication, ten tijde der voorleden oproerten' ten huize van Thijmen was geweest en daar ook gelogeerd had. Dit werd bevestigd door Neel Borrijs. En de vrouw van Thijmen gaf toe,

1) Schepenrol Medemblik 15 nov. 1567.

dat er destijds twee predikanten, Jan Gerritsz. en Gerrit Theusz., hoewel tegen haar wil, te haren huize hadden gelogeerd. Van consistoriën, consistorialen, ministers of diakenen wist ze niets af. Die woorden verstond zij niet.¹

De predikatiën moeten voor de schout wel een lastig punt zijn geweest, maar ook in dit opzicht slaagde hij erin tussen de klippen door te zeilen. Er werden in Medemblik in de jaren 1566 en 1567 op meerdere plaatsen openbare predikatiën gehouden. Dat wist iedereen en de schout belette het niet, maar liet officieel vaststellen, dat hij ze verboden had en er geen vergunning voor gegeven had.² Een Schout Piet, in wiens schuur een bijeenkomst was gehouden en een Sijvert Cornelis Wieringers, die eraan deelgenomen had, werden niet vervolgd, hoewel hun namen in de schepenbank werden genoemd. Zelfs niet Reinier en Zeger Fransz., van wie werd verklaard dat zij 'dickmaels in den nieuwen predication den psalmen mede hebben helpen singen mit meer anderen,'³ en evenmin heer Christoffel Fransz., vicecureit van Medemblik, van wie onder meer de priester Cornelis Adriaensz. getuigde, dat hij meerdere malen bij de predikaties op het weidje ten zuiden van de stad was gezien. Bij zulk een houding zal men het niet erg gevonden hebben, als een aantal gedagvaarde personen weigerde te getuigen of met een beroep op een schrijven van Alva verklaarden, niet gehouden te zijn te getuigen, aangezien daarbij was verboden kennis te nemen 'van saecken inde voerleden troublen'.⁴ Schepenen beteugelden de plotselinge ijver van de schout tot zij de commissarissen van het Hof van Holland, die toen te Hoogwoud vertoefden, zouden hebben gehoord. De interpretatie van de getuigen is blijkbaar niet juist geweest, want er vielen toch nog een paar slachtoffers. Via enige getuigenverklaringen kreeg de schout vat op Jan Dirck Mollens, Jan Claesz. Smit en Allert Jansz., die 'mitten schotel ommegegaen hebben, biddende aelmisse'.⁵

Op 16 september 1568 richtte de commissaris Charles Smytre het verzoek tot de schouten om na te gaan, of er in hun jurisdictie

1) Als voren 13, 15 en 20 nov. 1567, 19 en 20 mei 1568 en 26 mei 1569.

2) Als voren 18 en 22 nov. 1567.

3) Als voren 18 nov. 1567 en 26 mei 1569. Heer Christoffel wordt in de zittingen van 1, 8, 12 en 17 juli 1568 wel pastoor en personaat genoemd, maar 15 juli 1569 verklaarden heer Heynrick, persona, met mr. Christoffel Fransz., vicecureit, dat zij zich eerst kort geleden in de stad hadden gevestigd en diensengevolge niet wisten, wie van heresie verdacht waren.

4) Als voren 8 april 1568 en 17 en 24 mei 1569.

5) Als voren 8 april 1568 en 26 mei 1569.

nog bezittingen waren van gevangenen of geëxecuteerden en of zich daarin ook personen bevonden, die dienst gedaan hadden in het leger van de rebellen voor Groningen of Daelhem, of op enige andere wijze steun verleenden aan de rebellen. Nu gonsde het in de stad van verhalen over dusdanige personen, zo zelfs, dat de schout reeds enige actie had ontplooid. In juli had hij een zekere Alijt Maertens, die er zelf was geweest, aan de tand gevoeld. Het bleek, dat zij daar een Benedictus Gerritsz. had ontmoet, die op haar vraag: wie hij diende, had geantwoord: 'Den Coningh!' Ook Anna, de vrouw van Benedictus, die er tegelijk met Alijt was geweest, was gedagvaard en verschenen, maar wenste geen verklaring af te geven. Nog een derde persoon kon inlichtingen verschaffen. Het was notaris Jan Woutersz., die aanvankelijk ook al de exceptie maakte, dat de schout 'de hant soude gesloten wesen bij seecker brieff van den hertoch van Alven'. Iets later echter had hij zijn vorm gevonden. Benedictus had hem een paar maal opgezocht, toen hij in Winschoten 'int losement van de provoost' van Lodewijk van Nassau gevangen zat. Aangezien zijn stadgenoot een rapier onder de arm droeg, vroeg hij hem of hij in dienst was, waarop hij ten antwoord ontving: 'Wat, bistu mal?'¹

In verband met de drang, door Smytre uitgeoefend, werd aan genoemde getuigen gevraagd, of zij geen andere Medemblikkers hadden ontmoet. Toen schoten hun nog te binnen Roel Metselaer, Holle Eytges van Winkel Vries en Willem Wildschut van Utrecht. Alijt wist er nog een. Zij had daar ook Allert Jansz. Brouwer aangetroffen, die later vertrokken was naar Embden. Hij deed zaken in het leger met de schippers Herck en Jacob Jansz. 'die van de guesen mit huere schepen anghielt waeren om hun te helpen an huer goeden te komen'.²

Blijft nog over ter behandeling de zaak van Evert Allertsz. Brouwer. Het is niet precies na te gaan, om welke reden hij in de schepenbank werd gedaagd. Er wordt vermeldt: 'omme te kennen oft ontkennen seeckere brieve van certificatie', hetgeen zou kunnen betekenen, dat de schout een bezwarend geschrift van hem in handen had gekregen, dat hij voor schepenen behandeld wilde zien. Maar Evert ging hierop niet in. Vooreerst diskwalificeerde hij twee schepenen, omdat deze met heresie waren besmet, maar afgescheiden hiervan zat er naar zijn overtuiging maar een echte volwaardige schepen in de bank, aangezien de overigen niet uit

1) Als voren 8 en 17 juli, 7 augustus en 14 oktober 1568.

2) Als voren 14 oktober 1568.

de veertig pontrijksten waren gekozen.¹ In een volgende zitting preciseerde hij zijn beschuldiging van heresie, verklarende dat zij, 'alsoe sy inde guese predicacie geweest hadden, geen officie mochten bedienen, na uytwyzen van de missive van de hertoginne van Parme'. Zo bleef de zaak slepende tot hij met Jan Claesz. Smit, Heyn Dircxz., Benedictus Gerritsz., Claes Pietersz. Buer, mr. Jacob Luytgisz en Dirick Jansz. Visscher werd veroordeeld tot betaling van drie pond als boete voor hun weigering om hun woorden waar te maken.² Hierdoor geenszins uit het veld geslagen, ging Evert nog een stap verder door de schout zelf te verwijten, dat hij in de nieuwe predikatie was geweest en dat hij al dertig jaren geus was. Op een vordering om zich nader te verklaren antwoordde hij: 'Heer schout ick laet u weten, dat de predicant tot Claes Jacobsz. dier tijt in ende uyt gegaen heeft.' Gevolg was, dat de verbolgen schout beslag legde op zijn goederen. Daarna is Evert vermoedelijk ondergedoken, want 13 juli 1568 wordt hij veroordeeld tot betaling van 42 £ ten bate van de verbrande kerk³ en een zelfde bedrag aan de schout. Bovendien moest hij in de processie op Maria Tenhemelopneming met brandende waskaars achter het H. Sacrament gaan en, na zich te hebben omgekeerd, schuld bekennen. Dit, omdat hij de schout verwijten had gemaakt. Het verwijt aan de schepenen kwam hem te staan op 10 £ voor de schout en 12 gulden voor een venster in de kerk. Daarin moest tot voorbeeld van anderen worden vermeld, dat niemand de schepenen mag belasteren. Iets later wordt hij nog veroordeeld om een gouden halsband met een papegaai eraan aan de hoofdlieden der schutterij te schenken. Evert zelf zien wij nu niet meer voor het gerecht verschijnen. Anderen gaan op verzoek van zijn vrouw voor hem in beroep. Als klap op de vuurpijl volgt dan op 26 mei 1569, dat vier personen verklaren, dat er predikatiën zijn gehouden op de 'Coningshoff', een weide ten zuiden van de stad, welke aan Evert Brouwer toebehoorde!⁴

Hoewel dit hem het vonnis van ban en confiscatie van de Raad van Beroerten heeft bezorgd, hebben wij toch de indruk, dat hij geen aanhanger van de nieuwe leer is geweest, aangezien hem op

1) Dit ziet op een conflict betreffende de samenstelling van het bestuur van Medemblik, waarbij ook de nog te noemen Wigger Allertsz. in ernstige mate betrokken was.

2) Schepenrol Medemblik, 20, 22, 27 november 1567, 5 en 21 febr., 6 en 8 april en 6 mei 1568.

3) De kerk van Medemblik was in 1555 afgebrand.

4) Schepenrol M. 8, 18, 26 mei, 3, 22 juni, 1, 6, 13, 27 juli 1568 en 18 en 27 jan. 1569.

dat stuk niets tenlaste is gelegd. Hij heeft zich in een onbewaakt oogenblik laten gaan en schepenen verweten, dat zij niet rechtzinnig waren. Dit zal iedereen wel geweten hebben, maar anderen zullen er niet voor gevoeld hebben, dit te zijnen behoefte voor het gerecht te verklaren. Dit gold natuurlijk nog in verhoogde mate voor de schout jhr. Cornelis van Rijswijk. Als vijf poorters op 28 september 1568 door schepenen worden ondervraagd 'up seeckere articulen, geexhibeert bij den schout', waarvan het eerste luidde: 'off zijl. wel weten ende oick gesien hebben, dat den voorsz. scout inde nieuwe predication geweest is offte dieselve aangehoort heeft?' aanhoren zij dat met uitdrukkingloze gezichten en verklaren zij bij 'huer mannewaarheyt' van niets te weten. Toch moet er een reden zijn geweest, waarom men die vijf mannen voor de rechtbank had gehaald. Werden zij beschouwd als zegslieden op de straat van zo iets? Er moet een reden zijn geweest, waarom de tachtigjarige Trijn Claes Kaens voor de schout in het gerecht werd gevorderd om te verklaren – beter gezegd om daar te herhalen – 'wat guesen op straet souden gaen, die de scout dagelick soude sien voor sijn oogen ende niet en apprehendeerde.' Maar het oudje hield zich van den domme. Zij kende dergelijke mensen niet 'en weet oock, dat sij sulcke woorden after rugge van den scout noyt gesproken heeft'. Toch moest de schout het eens in het gerecht horen. Geerlof Jansz. legde het slim aan, zodat hijzelf buiten schot bleef, maar het toch zeide. Hij reisde met Thijmen Lijsbeth Bouwens van Amsterdam naar Medemblik. Zij kenden elkander goed, want zij hadden samen gediend op 's konings schepenen. Al pratende vroeg Geerlof hem: 'Wel maet, de spraek gaet over de straet, dat gij op de guese schepe geweest soude hebben. Zoudt ghij wel tot Medemblik derren comen?' Waarop zijn medereiziger antwoordde: 'Waerom, als ick den scout een daler acht of thien int wange worpe'.¹ Daarna volgen meerdere verklaringen betreffende Medemblikker schippers, die gevaren hadden voor de Franse of Engelse kust en 'gescrobt werden van de piraten die men gemeenlijk guesen noemt,' die Thijmen en nog een vijftal andere Medemblikkers op de geuzenschepen hadden aangetroffen.² En daarmee is de zaak uit. Thijmen bleef onvindbaar, maar komt ook niet voor op de lijst van de fugitieve personen. Evenmin gaf de schout gevolg aan een mededeling van Wigger Allertsz., dat Coster Lenertsz., een der watergeuzen, in de stad was.

1) Als voren 12 en 30 dec. 1570.

2) Als voren 2, 30 okt., 26 nov. en 21 dec. 1571.

Wij hebben de indruk, dat jhr. Cornelis v. Rijswijk dezelfde rol speelde als Reinier Feyntsz., schout van Enkhuizen, die een uit Amsterdam uitgeweken Jan Jansz. Tasch, later soldaat onder hoptman Jacques Hennebert, waarschuwde om niet onder de ogen te komen van heer Jan Claesz. Noems, pastoor van de S. Gommarus, omdat deze ook uit Amsterdam afkomstig was en hem soms mocht herkennen. Op Goede Vrijdag 1571 ontbood hij hem om door een achterdeur bij hem binnen te komen en zich bij hem schuil te houden, want hij had van de burgemeester opdracht gekregen om hem te arresteren.¹ Als haas en hond het zo met elkander eens zijn komt de jager met een lege weitas thuis.

Het vorenstaande geeft ons enig inzicht in hetgeen zich voor 1572 afspeelde in Medemblik. Er blijkt duidelijk uit, dat een gering aantal fugitieven niet altijd een bewijs is voor het gehalte van de rechtzinnigheid van de bewoners; evenmin mag men alle fugitieven als verstokte aanhangers van de nieuwe leer kwalificeren. Iedere plaats zal haar typische kanten hebben gehad. Het is alleen maar te betreuren, dat er zo weinig materiaal uit die tijd bewaard is gebleven.

De namen der veroordeelden zijn, zoals wij reeds zeiden, bekend uit het werk van J. Marcus. Niet alle veroordeelden vinden wij terug in de lijsten van gekonfiskeerde goederen. Dat is mogelijk. Er zullen eronder geweest zijn, die niet veel te verspelen hadden, of schipper waren en er met hebben en houden vandoor zijn gegaan. Anderzijds noemen die lijsten ons nog enkele, overigens niet bekende namen. Bovendien wordt daarin de woonplaats vaak nader aangegeven.

Enkhuizen: Dr. Leo, predikant, Gerrit Gerbrantsz. in het Westeinde, Ellert Jansz. Wrigh, schipper, Frederick Broersz. en Gerrit Cornelisz.

Oosterblokker: Pieter Harcxz.

Hoorn: Evert Gerritsz. Gorter, Jan Pietersz. Smit, schipper, Willem Pietersz., burgemeester, en Pieter Markensz.

Medemblik: Jan Barbier.

Twisk: Cornelis Jansz, voorheen pastoor aldaar.

Nieuweniedorp: Inventaris des vervlochen pastoir van Nuedorp. Inventaris van de goeden gevonden ten huyse van Pieter Dircxz. eertijts pastoir tot Nyeuwe Nyedorp bij den E. Heere mr. Johan Greuel, deecken van Westvryslant. De concubine was mede ge-

1) Haarlem, Rijksarch. Protocollen van notaris J. Cloethenius, p. 277, 4 maart 1573.

vlucht. Cornelis Jansz., eertijds altarisist aldaar. Inventaris werd eveneens door de deken opgenomen. Concubine was ook gevlucht.

Winkel: Jan Brouck.

Warmenhuizen: Adriaen Cornelisz. Roodhooft.¹

1572-1576

In Westfriesland begon de uittocht eind mei, nadat de regering van Enkhuizen was omgezet en de watergeuzen binnen de stad waren gehaald. Pieter Opmeer verhaalt, dat de watergeuzen, die de koster van Haringhuizen hadden opgelicht, overnachtten ten huize van Cornelis Broersen, die zelf naar Amsterdam was gevlucht. Zo wordt ons bij toeval een naam bekend en men kon veronderstellen, dat hij niet de enige zou zijn geweest, maar zekerheid dienaangaande had men niet.

Uit Hoorn wisten wij iets meer, dank zij Velius. Het was op 17 juni 1572, dat de burgemeester Willem Pietersz. Enkhuizen naar Amsterdam trok, 'alsoo hij den moed/ dat de saken hier in haer ouden stand souden blijven/ nu heel verloren gaf.' Zijn voorbeeld werkte aanstekelijk, want de volgende dag dienden de andere burgemeesters gezamenlijk hun ontslag in en toen dat niet werd aanvaard, verlieten ook zij de stad, 'gelijk ook deden verscheyden ander luyden/ meest van de treffelijksten/ soo van middelen/ als aensien'. Twee burgemeesters, mr. Jan Binnenblijf en Jan Berchout, werden op de dijk gevolgd, toen zij door de Westerpoort de stad verlieten. Men drong er bij hen op aan, terug te keren. En zij gaven hieraan gevolg, maar later is mr. Jan Binnenblijf toch naar Amsterdam gegaan.²

Er was echter nog een andere kategorie. Het beleg van Haarlem veroorzaakte in Hoorn onrust onder de troepen van Sonoy. Deze vreesden blijkbaar, dat er wel eens zoveel soldaten aan deze omgeving zouden moeten worden onttrokken, dat daardoor aan de Spaansgezinden de gelegenheid zou worden geboden om de stad weer onder het gezag van Alva te brengen. Daarom werden verdachte burgers gesommeerd om in tegenwoordigheid van de burgemeesters en Sonoy de eed te vernieuwen, die zij de koning, de prins van Oranje en de stad hadden gedaan. Maar de tekst was

1) Ontleend aan Den Haag, ARA, Archieven der verschillende besturen over de domeinen, nr. 683*, *Inventarissen van in beslag genomen meubelen ende immenbele goeden van fugitive en geapprehendeerde rebellen*, 1567.

2) TH. VELIUS, *Chronyk van Hoorn*, Hoorn 1740, p. 337 en 338.

voor meerderen van die aard, dat zij zich daarop niet wilden vastleggen. Toen werden achttien weigeraars zonder vorm van proces en zonder dat zij naar huis mochten terugkeren, door Sonoy op 5 december 1572 de stad uitgezet. Hiertoe behoorden onder meer: Pieter Reynertsz., oud-burgemeester, afgevaardigde op de eerste vergadering der Staten te Dordrecht, Isbrant Willemsz., oud-burgemeester, Claes, zijn broer, Cornelis Jacobsz. Waerden, regerende schepen, Jacob Sijmsz. Potjen, oud-schepen, Willem Codde, secretaris, Jacob Pietersz. Pilles, Pieter Arisz. Biersteker, Andries Bas, Jan Cornelisz. Vyg, Claes Euftsz. en mr. Ellert in de Rode Molen.

De kapiteins en hoofden van de schutterij, die er trouwens in hoofdzaak verantwoordelijk voor waren, dat de stad naar de prins was overgegaan, informeerden bij Sonoy naar de reden van zijn optreden. Deze was echter niet gewoon, ondervraagd te worden over zijn optreden en deelde dan ook zonder meer mede, dat er nog honderdvijftig op nominatie stonden om opgelicht en buiten de stad gezet te worden. Maar hier tegen protesteerden de heren zo heftig, dat hij inbond en van zijn voornemen afzag.¹

Over Edam bericht Pieter Opmeer aan Paulus Taphaeus: 'Tenslotte de groeten van de eminente belijder mr. Meinardus van Enkhuizen, die uit dat eertijds ketterse boerenstadje Edam nu meer kranige en vastberaden katholieke mannen, met achterlating van al het hunne, naar hier heeft meegenomen, dan er bij de aankomst van de shoreme geuzen uit enige andere Hollandse stad zijn getrokken.'

Tenslotte willen wij ook nu enige aandacht voor Medemblik vragen. Het aantal fugitieven is weer zeer gering. In het algemeen zijn zij ons onbekend en hebben wij de reden voor hun vlucht niet kunnen achterhalen. Alleen weten wij iets meer van Wigger Alvertsz., die een der voornaamste patriciërs was van het Medemblik van die tijd. Hij woonde in het huis 'Ter Lucht' beoosten de Dam en was een voor Westfriesse begrippen vermogend man, te beoordelen naar zijn bezit aan huizen en landerijen. Hij was af en toe burgemeester, kerkvoogd en dijkgraaf van het Houtwouder ambacht van Westfriesland. Pieter Opmeer noemt hem als een der personen, die hem gegevens verschaften voor zijn verhaal betreffende Adriaen Olafsz., koster van Haringhuizen, die op 1 november 1572 te Grootebroek voor het huis van Jan Frederiksz. aan een notelaar werd opgehangen door de watergeuzen.

1) TH. VELIUS, *a.w.*, p. 357.

Wij vernemen, dat het in 1561 niet boterde tussen de schout en de dijkgraaf. In een hooglopende ruzie verweet Wigger de schout: 'Hebstu die gemeente tot Hoorn voer den commissarissen niet belast angaende heresye. Dat weetstū wel. Dū bist er bij geweest. Hebt gij t niet gedaen? Dat weet ghy wel. Och vogel! Watten vogel zijt ghij. Ghij sijt een bloo boef'. Ghy sijt te bloo de delinquenten te vangen. Dū bist een quant, quant, quant! Watten quant bistu!' ¹ De oorzaak van de ruzie hebben wij niet kunnen achterhalen en wat haar heeft doen ontaarden in een vete is voor ons onderwerp niet van betekenis. Zeker is, dat de schout stierlijk het land aan hem had. Want, toen op een mooie meidag in 1567 heer Symon Folkertsz., heer Hendrick, pastoor van Medemblik, heer Louris, Jan Woutersz. en mr. Henrick van Hemelum met elkaar een praatje maakten op de stenen brug kwam de schout met een brief in de hand op hen toegelopen en spuwde tegenover hen zijn gal uit over de dijkgraaf, terwijl hij daaraan toevoegde: 'Ghij geestelicke hant, ick sal u doen verdagen om getuygenis des waerheys, off ick den guesen onderhouden hebbe. Indien dat soe is als mij gescreven is, soe sal ick t met recht vervorderen. Ende can ick daer geen recht van krijgen, soe sal ick hem duerstecken ofte duerschieten'. ² De schout kon, wat de uitvoering van zijn bedreiging betreft, blijkbaar niet tot een beslissing komen en heeft er toen maar van afgezien. Als hij Wigger voor de Raad van Beroerten kon krijgen was hij veiliger uit. Hij keek zijn dossier eens door en bespeurde daarin enkele aantekeningen, die hem van dienst konden zijn. Een paar mensen hadden vroeger losgelaten, dat zij de dijkgraaf bij de predikatie buiten Hoorn hadden gezien. Dat verklaarden zij ook voor het gerecht, maar zij wisten niet te vertellen, hoelang hij daar was geweest. Ook was de schout niet erg fortuinlijk met de tweede pijl, welke hij op zijn boog had. Lance-lot van Brederode was op 24 augustus 1566 de gast geweest van de dijkgraaf. Deze zou bij die gelegenheid: 'Vive le gues, lijff ende goet voor U', hebben geroepen. Hij wilde dat notaris Jan Woutersz. laten verklaren, maar deze voelde daar niets voor. Het was al twee jaar geleden, zo verontschuldigde hij zich, 'ende mijn hooft geen register en is'. Mogelijk was, dat een Pieter Jansz. eens 'Vive le gues' had geroepen. ³

Het slot van dit alles speelde zich af eind mei 1572. Cornelis

1) Schepenrol Medemblik, 27 november 1561.

2) Schepenrol Medemblik 3 juni 1567.

3) Als voren 11 maart en 7 augustus 1568.

van Rijswijk hing nu openlijk de huik naar de wind. Hij bleef de Ehrentfeste Castelein en schout der stede van Medemblik tot zijn dood. Wigger Allertsz. vluchtte naar Amsterdam. Wij geloven, dat hij dit niet zou hebben gedaan, als de felle vete tussen de schout en hem er niet was geweest.

De fugitieven zochten een goed heenkomen of, gelijk te Hoorn, werden verdreven met achterlating van have en goed. Dit bracht Adriaan van Swieten, gouverneur van Gouda, op de gedachte beslag te leggen op de bezittingen van hen, die gevlucht waren naar steden, die zich nog niet als vijanden van Alva hadden verklaard. Verder moest men ook aan gouverneur en gecommitteerden aangeven de goederen van inwoners van zulke plaatsen. De Goudse maatregel verkreeg algemene rechtskracht bij plakkaat van 23 augustus 1572, waarbij gelast werd, alle goederen van geestelijke en wereldlijke personen, die uitgeweken waren, te annoteren. De goederen moesten in de steden door de magistraat en te plattelande door de Gecommitteerde Raden in bewaarderhand genomen worden en dat 'ter tijd en wylen toe, dat daer op gedisponeert zal zijn, of die voor prijs en verbeurt gehouden sullen wesen dan niet, daarvan die Rade kennisse ende judicature hebben sullen'. Een nadere uiteenzetting volgde bij plakkaat van 25 augustus 1572.¹

De beide plakkatën van Willem van Oranje, gesanctioneerd door de Staten, vormden de juridische grondslag voor de annotatie voor welke de Staten op 10 februari 1573 de administratieve voorschriften nader uitwerkten. Men stond er echter blijkbaar niet overal even enthousiast tegenover. De plakkatën waren feitelijk een reactie op het eigenmachtig optreden van ongedisciplineerde troepen en hun aanvoerders. Daarbij waren de meeste goederen niet onbeheerd achtergelaten, omdat het vaak alleen de man was, die was weggetrokken. Tenslotte was men in de steden gewoon naar eigen inzicht te handelen. En dan blijkt bijv., dat een zo vurig prinsgezinde stad als Enkhuizen niet zo drastisch tegen haar eigen gevluchte burgers wenste op te treden. Jhr. Dirck v. Sonoy, jhr Filips v. der Aa, jhr Frederick v. Zevender, Frederick Ottesz. en mr. Willem Bardesius namen hieraan aanstoot en verzochten de prins op 24 juli 1573 vanuit Medemblik, om een 'scherpe commissie te zenden aan Cornelis Boom, 'dat der fugitiven en vyandelijke goederen geannoteert, de vruchten bij hem ontfangen en ten gemeene nut geemployeert' zouden worden, omdat die van Enk-

1) P. BOR, *Oorsprong, begin, en vervolg der Nederlantsche oorlogen*, Amsterdam 1679, p. 399 en 401.

huizen daar helemaal niets aan deden.¹ In Medemblik zelf vlotte het ook niet bijzonder. Hoewel de schout confiscatie van de goederen der vluchtelingen eiste, besloten schepenen af te wachten, wat anderen op dit stuk zouden doen of totdat nadere voorschriften van de prins zouden komen.²

Het is er tenslotte toch van gekomen. Ook in Enkhuizen en Medemblik heeft men evenals elders lijsten aangelegd van de vaste goederen welke voor annotatie in aanmerking kwamen, en deze in het openbaar verhuurd en verpacht. Zijn van enige andere gedeelten van Holland blafferts van geannoteerde goederen bekend en enkele rentmeestersrekeningen, van Westfriesland, Edam en Monnikendam bezitten wij thans alleen nog maar de processen-verbaal van de verpachtingen van 1576. Zij werden georganiseerd door de plaatselijke rentmeesters in tegenwoordigheid van een of meer leden van het plaatselijk bestuur – schout, burgemeesters, schepenen – ten overstaan van Jan Albertsz. Raet als commissaris van gouverneur en Staten. De pachter moest twee borgen stellen, wier soliditeit door het plaatselijk bestuur moest worden gegarandeerd. De ontvangsten van de pacht bedroegen in 1576 ruim 30.000 gulden voor het door ons aangehouden gebied. Wij laten nu de plaatsen, in de processen-verbaal genoemd, volgen met de namen van de fugitieve personen. Dit laatste in de hoop, dat wij in het dagboek van de laatste prior van Stein, buiten Gouda, dat op het punt staat gepubliceerd te worden, nadere gegevens over sommigen van hen zullen aantreffen. Zeker is, dat meerdere personen welgestelde lieden waren, hetgeen blijkt uit hun bezit aan huizen en landerijen.

ENKHUIZEN

Aecht Outgers
Albert Dol
Allert Pietersz. Jans
Arien Vredericx
Barent Roest
Claes Luytgsz.
Claes Bolles
Claes Taenman
Cleyen Luytsz.

Coninc uit Westeinde
Cornelis Bestemoer
Cornelis Hellemans
Cornelis Jansz. Swaech
Cornelis Luytgen Dircxz.
Cornelis Pietersz.
Cornelis Pietersz. Nelles
Dierick Cornelisz.
Dierick Jansz.

1) P. BOR, *a.w.*, p. 447.

2) Schepenrol Medemblik 10 februari 1573.

Dierick Piet Munninx
 Dierick Reynertsz.
 Eefke (Aefke) Jans
 Evert Freecksz.
 Floris Jansz.
 Folker Taenman
 Frans Claesz.
 Freeck Kintsz.
 Frerick Ramp
 Frederick Symonsz. De Oude ¹
 Freeck Sieuwertsz. (Zyvertsz.)
 Garbrant Reynertsz. Kaerse-
 maker
 Gerrit d'Apotheker
 Gerrit Claesz.
 Gerrit Metselaer
 Gerrit Meynertsz.
 Gerrit Schieze
 Griete Hillebrants
 Griet Reynerts
 Harcke Claesz.
 Mr. Heertgen ²
 Heyndrick Outgersz.
 Herman Cornelisz.
 Herman Jansz. mette Neuse
 Hillebrant Pieter Jonghe
 Jacob Sampsoen ³
 Jan Allertsz.
 Jan Claesz. Coster
 Jan Cornelisz.
 Jan Jesus

Jan Reynertsz. ⁴
 Jan Rieuwertsz.
 Jan Willemsz. Boecke
 Jan Willemsz. Suermondt ⁵
 Jonge Comen
 Lambert Reynersz.
 Luytgen Diericx
 Maerten Pompmaker
 Pater Cornelisz.
 Pater Gerrit
 Pieter Heynsz. Toebe ⁶
 Pieter Jonx
 Pieter Pietersz.
 Reulof Reynersz.
 Rieuwert Jacobsz.
 Rieuwert Jansz.
 Rieuwert Luytgisz.
 Schoonhouwer
 Sieuwert Pietersz.
 Sieuwert Watermans
 Sy Groen
 Symen toe eue
 Symon Diericksz.
 Strickebolle
 Sym Pauwelsz.
 Tade Reynersz.
 Tonis Wybrantsz.
 Trijn Meester Segers
 Trijn Moer Groenmoer
 Trijn Rijns (Remmes)
 Welmet Piet Gaps

1) Een der grote reders van de stad. Hij ontkende, dat admiraal Bossu 2 mei 1572 bij hem in huis was geweest. G. BRANT, *Historie der vermaerde zee- en koopstadt Enkhuizen*. Hoorn 1747, p. 137, 150, 152, 160, 291.

2) Was een zeer vermogend man, meermalen schepen der stad. Wordt genoemd Heritius Isbrandi van Wijdenes. Stierf 4 jan. 1611 oud 88 jaar. G. BRANDT, *a.w.*, p. 308.

3) Zeer vermogend man, was afgevaardigde van Enkhuizen naar Bossu. G. BRANDT, *a.w.*, p. 157. Hij assisteerde als schepen de schout bij de verpachting van geannoteerde goederen vóór de alteratie.

4) Burgemeester, koopvaarder.

5) G. BRANDT, *a.w.*, p. 103, 105.

6) Hopman van de schutterij.

Willem Cornelisz.
Willem Pouwelsz.

Wouter Simonsz. toe eeue
Ysbrant Lambertsz.

BOVENKARSPÉL

Claes Jacobsz. Smit
Cornelis Diercxz. (Baenman)
Cornelis Luytgisz.
Dirick Arisz.
Dirick Geerlofsz.
Dirick Rieuwertsz.
Dirick Zybrantsz.
Evert Willemsz.
Harcke Zegersz.

Heertgen v. Bovenkarspel
Mathijs Reynertsz.
Meynert Pietersz.
Meynert Pylles
Nanne Outgersz.
Pieter Meynertsz. Lakeman ¹
Thijs Reyniersz.
Ysbrant Meynertsz.

GROOTEBROEK

Aef Louris
Aelbert Pietersz. Smit
Cornelis Broer Olfertsz. ²
Cornelis Dirixz.
Cornelis Jan Harcxz.
Cornelis Jansz.
Frederick Fredericksz.
Frederick Simonsz.

Gerrit Harcxz. ³
Harck Jansz.
Hercke Jan Harcxz.
Herman Luytgensz.
Jan Cornelisz.
Jan Lourisz.
Symon Pietersz.
Willem Fredericx

LUTJEBROEK

Pieter Reynertsz.

HOOGKARSPÉL

Jacob Jacobsz. Blank

Jan Reynertsz.

VENHUIZEN

Harcke Pietersz.

1) Een strijdbaar katholiek bij wie de ambulante missionarissen later een veilig onderdak hadden. Bijdr. Haarlem, 35 (1913), p. 304; 37 (1917) p. 4.

2) Hij is de Cornelius Germanici F. van P. OPMEER, *Historia Martyrum Batavicornum sive defectionis a fide maiorum Hollandiae initia*, Keulen 1625, p. 57. Zijn huisvrouw Lysbeth Cornelis pachtte huis en landerijen. Dat hij dezelfde is als Cornelis Broersz. tot Grootebroek, maken wij op uit het feit, dat in beide gevallen Lysbeth de pachtster is en telkens dezelfde borgen optreden.

3) Vermoedelijk de vader van de klopjes Dieuwer, Machtelt en Reinou Gerrits en van de geestelijke Hercke Gerritsz. Bijdr. Haarlem 19 (1894) p. 309-313; 55 (1938) 133-148.

WESTERBLOKKER

Pieter Jansz.

HOORN

Aerjan Deeckens
Aerjan Theunis
Anthonis Pouwelsz.
Burger Schilder
Claes Heyndricksz.
Claes Jacobsz. Waechmeester
Claes Jacobsz. Oordt
Claes Jacobsz. Vleyshouwer
Cornelis Luycevaer
Cornelis Verlaen
Cornelis Witgen Kistenmaker
Mr. Dirick, eertijds pastoor
Mr. Dirick Arisz. Coster
Dirick Gerbrantsz.
Dirick Gerbrantsz. Jesus
Dirick Mathijsz. Vleyshouder
Mr. Ellert v. Hoorn
Heer Frans Jansz.
Gerbrand Duyn
Gerbrant Gerritsz.
Gerbrant Heynsz. Rol
Gerbrant Knoes
Harmannus Contactus ¹

ZWAAG

Cornelis Albertsz.

OUDENDIJK

Trijn Maertens

BEETS

Ael Willems

WERVERSHOOF

Ryke Luytgen
Claes Jaep Schoutes

Heyndrick Maertensz.
Jacob Coltgen
Jacob in de Drie Schoppen
Jacob Leeuwen
Jan Barnoogs
Jan Broer Schipper
Jan Buyrmansz.
Jan Cornelisz. Baerts
Jan Gerritsz. notaris
Maerten Pieter Pauwelsz.
Pauwel Plocks weduwe
Pieter Cuyper
Pieter Foppsz.
Pieter Wiggersz.
Pieter Willemsz.
Pilgrom Jansz.
Thijs Claesz. Oly
Thijs Jansz.
Trijn Diricks Verduyn
Trijn Ellerts Verduyn
Willem Diricksz. Cod
Willem Pietersz.

Luytgen Meynerts Caech ²

1) Was stadssecretaris van Hoorn.

2) Caech, thans Kaag geschreven, is een bekende Wervershover familie.

MEDEMBLIK

Claes Jobstis
Dieuwer Jacobs Mutsgen
Jan Nietsoon

Maerten Claesz. Coster
Wigger Allertsz.
Willem Pietersz. Schyrtgelt

LAMBERTSCHAAG

Maerten Jacobsz.¹

ABBEKERK

Groot Jaep¹

Jan Maertesz.¹

BENNINGBROEK

Bouwen Vreeksz.

WOGNUM

Jan Reyer

HOOGWOUD

Jonge Pieter Allartsz.
Cornelis Pieter Wiggersz.

Schout Valck

SPANBROEK

Cors Claesz. oude Ballu

Dirick Bouwensz.

HARINGHUIZEN

Louris Simonsz.

Claes Meinertsz.

SCHAGEN

Aerian Jacobsz
Boycken Aeriaensz.
Claes Meynertsz.
Cornelis Groof Aehtes
Cornelis Harck Jansz.
Cornelis Jan Jelis

Jacob Jacobsz. Leeuwen
Jan Tedden
Jan Willemsz. v. Beyeren
v. Schagen²
Joost Jan Olfertsz. v. Burghorn

WIERINGEN

Den kinderen Quateland?

EDAM

Aecht die Boef
Aecht Jan Foxes

Aernt Pieter Aernts
Anna Greeuwes

1) Van deze personen werden niet alleen huizen en land geannoteerd, maar ook de veestapel.

2) Heer van Schagen en Burghorn. De van hem in beslag genomen goederen zullen allodiaal bezit van hem zijn geweest, aangezien hier van zijn leen niet wordt gesproken.

Heyn Cornelisz. Cuyper
 Jan Claesz.
 Jan Jaep Arentsz.
 Jan Ubbelsz.
 Jan Weynesz. Goudtsmit
 Jan Willemsz. Brouwer
 Jeroens dochter
 Jonge Jan Claesz.
 Pieter Fransz.
 Pieter Hannis
 Pieter Heyn Judas
 Remmet Marten
 Willem Brantges
 Ysbrant Marsz.

Symon Cornelisz.

Symon Cornelisz.

voor na
1 april 1572

90

Hierbij moet worden opgemerkt, dat deze cijfers geen absolute verhoudingen weergeven. Uit de gegevens van voor 1 april 1572 blijkt, dat er meerdere personen veroordeeld zijn, die geen vast goed hadden. Deze maatstaf aanleggende voor de getallen van na die datum, mogen wij aannemen dat er toen ook personen zijn gevlucht, die geen vast goed hadden. Hiervoor hebben wij echter geen andere controlebron tot onze beschikking, dan enkele incidentele gegevens. In Enkhuizen worden van tenminste tien huizen de eigenaars niet opgegeven. Het heet dan: 'Het huys daer Jan Botdingh, of Cornelis Cannegieter of mr. Heyndrick of de provoost inne woont'. En als er in Hoorn na de Pacificatie van Gent ruim 180 poorters terugkeren ¹, dan moeten wij aannemen, dat er minstens zoveel zijn uitgetrokken. Bovendien, wij ontmoeten maar een heel enkele maal de naam van een geestelijke; te weinig om aan te nemen, dat de zeer vele anderen rustig ter plaatse gebleven zijn of de nieuwe religie hebben aangehangen. Met deze factoren zal men bij de beoordeling van deze cijfers rekening dienen te houden.

Behalve de bezittingen van particuliere personen zijn ook nog de goederen van enkele instellingen in beslag genomen en ten behoeve van het gemene welzijn verpacht. Maria v. h. Nieuwe Licht te Westerblokker, een capelrie en Sint Pietersdal te Hoorn, de capelrie van Jan Maertensz. te Schagen en vrij volledig de landerijen van Galilea te Monnikendam.

Tenslotte blijkt uit de processen-verbaal van verpachting, dat poorters en poortersen en instellingen uit steden, welke nog niet met Willem van Oranje geconformeerd waren, bijv. Amsterdam en Haarlem, bezittingen hadden in het door ons beschreven gebied. Aangezien het belang hiervan in een ander vlak ligt dan dat der fugitieven, laten wij dit verder rusten.

Na de Pacificatie van Gent (8 nov. 1576) werd een streep gezet onder de wederzijdse annotaties en confiscaties. Ieder mocht weer in zijn rechten en bezittingen treden, voorzover zij niet waren verkocht of vervreemd en ze aanvaardden in de staat, waarin zij zich bevonden (art. 10). Op grond hiervan bepaalden de Staten van Holland en Westfriesland dat de uitgewekenen, die terugkeerden, weer recht op hun goederen hadden, mits zij verlof hadden van de Staten en de eed op de Pacificatie hadden afgelegd.² In aansluiting hierop stelden Gecommitteerde Raden van Westfriesland vast, dat de schout en burgemeesters in tegenwoordigheid van de

1) TH. VELIUS, *a.w.*, p. 452.

2) Resolutiën v. d. Staten v. 9 december 1576.

schepenen de binnengekomen poorters de eed zouden afnemen, zoals deze door de Staten was geformuleerd. Het formulier moest door de betrokken poorter worden ondertekend. Onder overlegging van de verklaring, dat hieraan was voldaan, moest de teruggekeerde zich wenden tot de Gecommitteerde Raden om een consent voor de ontvanger om zijn geannoteerde goederen overeenkomstig de bepalingen van de Pacificatie van Gent terug te ontvangen. Hierbij bleef de termijn van huur of pacht van kracht. Alleen de vruchten zouden vanaf Sint Jansmisse ten goede komen aan de eigenaar. Allen die vòòr de Pacificatie van Gent waren teruggekeerd moesten alsnog de voorgeschreven eed afleggen.¹

Wij vernemen van zulke personen in Hoorn. 26 april 1575 werd aan Toenis Pauwelsz. Silverscoen, vuytgeweken, toegestaan terug te komen in Hoorn, 'mits betalende vande qualité van zijn goederen, hetwelk tot discretie van burgemeesteren gesubmitteerd is'. Het was toen nog maar een enkeling, maar na de Pacificatie stroomde de grote massa terug naar de oude bedding en legde de voorgeschreven eed af.² Op 28 december waren het er driementwintig, onder wie Willem Pietersz. Enkhuizen, Gerbrand Heynsz. Rol, Gerbrand Verduyn, Hermannus Contractus en Jan Symonsz. Rol. 4 januari 1577 werd door de Staten een veel korter formulier opgesteld, waarop toen 48 personen de eed aflegden. Dit geschiedde op 7 januari 1578 nog door 109 personen.³

De restitutie van de goederen mag een offertje gevraagd hebben van de eigenaars – in Hoorn werd bepaald, dat 'alle d'ingecomen borgheren, die uit sake van de trouble latiterende zijn geweest, betalen sullen den 100^e penning van hunne meubel'⁴ – over het algemeen schijnt deze zonder veel strubbelingen te zijn verlopen. Uit de eerste tijd worden er door de Staten een paar klachten behandeld. Willem Pz. Schytgelt en Jan Reyers van Enkhuzen winnen in juni 1577 inlichtingen in omtrent executies door Laurens Jacobsz., ontvanger in de Streek, en van Cornelis Berchout, ontvanger te Hoorn. Gevolg was, dat de Staten de ontvangers vermaanden, de geannoteerde goederen terug te geven aan hen, die op de Pacificatie van Gent waren teruggekeerd.⁵ Verder vernemen wij hierover niets meer.

1) Haarlem Rijksarch. Resolutiën v. Gecommitteerde Raden 22, 23 en 27 dec. 1576.

2) TH. VELIUS, *a.w.*, p. 453, 454, n. 695.

3) TH. VELIUS, *a.w.*, p. 452-454.

4) Hoorn Stedelijk archief, Resolutiën van de Vroedschappen, 19 aug. 1579.

5) Resolutiën van de Staten van Holland en Westfriesland, 24 juni en 3 juli 1577.

DE BRONNEN VOOR ONZE KENNIS VAN HET LEVEN VAN CORN. MUSIUS

DOOR

DR. B. A. VERMASEREN

DE naam van Mr. Cornelis Muys of Musius uit Delft (1500-1572) is tot aan het verschijnen van Noordeloos' boeiend boek alleen maar in de geschiedeniswerken voorgekomen in verband met Lumey's optreden tegen de katholieke geestelijkheid in Holland. Musius' afschuwelijke en tragische dood onder de handen van het soldatengepeupel van de Luikse condottière is vanwege de ontzettende martelingen, die men de vrome priester op zijn oude dag liet ondergaan, dan ook méér het voorwerp van beschrijving geweest dan het weinig spectaculaire leven dat deze rector van een zusterklooster leidde.

Temidden van de Delftse kunstenaars- en humanistenkringen was Musius weliswaar een figuur, die opvallend afstak door zijn trouw aan de Moederkerk en zijn diepe, innerlijke beleving van het geloof, die beschouwd werd ook als verreweg de voornaamste in het milieu dergenen wier belangstelling sterk naar de wereld der klassieke oudheid uitging; maar deze kringen zelf waren binnen het kader van de bewegingen van hun tijd verre van oorspronkelijk. Zó was ook Musius dat niet.

In hem ziet men weerspiegeld wat de meesten zijner vrienden en kennissen te zien gaven: een soort stille vroomheid, die aan *De Navolging* doet denken of aan de Doopsgezinden, vermengd met een zekere belangstelling voor de klassieken, die echter nooit zó ver ging, dat daaruit problemen oprezen als zulke, waarvoor humanisten van faam zich op den duur in hun geweten gesteld hadden gezien. Filosofische problemen van licht of zwaar gewicht hebben hen amper of niet beroerd. Nieuws bracht de Delftse humanistenkring waarlijk niet: zij was en bleef trouwens nog meer op de Middeleeuwen dan op de klassieken gericht.

Het zwaartepunt van het Hollandse humanisme lag rond het midden van de 16e eeuw dan ook elders. Steden als Leiden, Haarlem, Dordrecht en Amsterdam lieten iets totaal anders zien: Dousa, Coornhert, Van der Noot, Spiegel en tutti quanti waren mannen van een onbetwistbaar andere en hogere allure dan de Delvenaars, wier kring trouwens na ongeveer 1570 opghield te bestaan.

Musius was op dit alles geen uitzondering. Wanneer men één conclusie uit de studie van Noordeloos over hem kan trekken, is het zeker wel deze, dat hij en zijn vrienden humanisten van de tweede of derde rang waren. Dit feit neemt echter niet weg, dat Muys door zijn omgeving en tijdgenoten ten zeerste bewonderd werd. Vonden zijn vrienden hem wellicht om de rustige zekerheid van zijn geloofsleven een soort toeverlaat te midden van de onzekerheid, die Luthers vraag naar de basis van het eeuwig heil voor de mens allerwege in Europa had doen ontstaan en die zich zeer zeker ook in het Delftse intellectuele milieu deed gevoelen?

Een van Musius' meest intieme vrienden en fervente bewonderaars was wel Pieter Opmeer, bijgenaamd 'De Oude', omdat hij een gelijknamige zoon had. Feitelijk is hij het geweest, aan wie het nageslacht rechtstreeks of zijdelings vrijwel alles te danken heeft wat over Musius in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden vóór en na 1600 is gepubliceerd of wat van hem bewaard is gebleven. Deze Opmeer werd op 20 augustus 1526 te Amsterdam geboren.¹ Hij genoot een uitstekende humanistische en principieel-katholieke opleiding in zijn geboortestad waarna hij nog enige tijd te Leuven en Doornik kon studeren. Op negentien-jarige leeftijd trad hij in het huwelijk met Sophia Sasbout, dochter van de Delftse burgemeester Pieter Sasbout; sindsdien woonde hij in Delft, waar hij weldra zeer in aanzien stond. Bemiddeld als hij was, kon hij zich onbezorgd aan de studie van een groot aantal vakken wijden, onder welke de theologie niet de minste plaats innam. Toen in de zomer van 1572 Delft naar de partij van de opstand overging, verliet hij de stad, die hem zo lief was geworden, en vestigde zich in de eerste helft van 1573 weer te Amsterdam. Doch bij de 'Alteratie' van 1578 moest hij vandaar, evenals zo vele andere vooraanstaande katholieken, opnieuw de vlucht nemen. Hij ging toen weer te Delft wonen, waar hij op 8 november 1595 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde.

Van Opmeer heeft verschillende werken gepubliceerd, die alle getuigenis afleggen van zijn ijver voor zijn geloof en van zijn geleerdheid. Zo zond hij in 1570 te Antwerpen een *Officium Missae* in het licht, welke een goede synthese bevat van het katholieke standpunt over dit onderwerp. Bovendien stelde hij een *Opus Chronographicum* samen (Antwerpen 1611), een wereldgeschiedenis

1) Voor het volgende verwijs ik naar mijn *De Katholieke Nederlandsche Geschiedschrijving in de XVIe en XVIIe eeuw over den opstand*, Maastricht 1941, 192-196. Enige fouten in de data, die daar voorkomen, zijn hier verbeterd.

met uitgesproken godsdienstige inslag. De auteur wil hierin de ouderdom van de H. Kerk aantonen, de waardigheid van de kerkelijke hiërarchie en het gezag van de Apostolische Stoel; bovendien wil hij de legerscharen der kerkelijke schrijvers en geleerde mannen beschrijven en verhalen van leven en strijd der martelaren. Tussen deze ziet men ook Musius met sommige van zijn humanistische vrienden. Een derde, en wel het voornaamste boek van Van Opmeer is de *Historia Martyrum Batavicum* (Keulen 1625). Dit werk bevat een aantal optekeningen over geestelijken en leken, die in het gewest Holland hun leven hadden moeten geven onder de handen van roofzuchtige en anti-katholieke opstandelingen. Al had de samensteller van de *Historia* een hevige afschuw van het Calvinisme, hij heeft toch niet de bedoeling gehad, lijkt het mij, om de bedrivers van de wandaden, de geuzen, voor hun schandelijk optreden aan de kaak te stellen. Integendeel, hij wil op de eerste plaats de heldenmoed boekstaven van hen, die z.i. om wille van hun geloof een gewelddadige dood hadden ondergaan. Door deze opzet is zijn boek niet een uitgesproken anti-calvinistisch schotschrift geworden.

Over het ontstaan van de *Historia* deelt Van Opmeer zelf een en ander in het Voorwoord mede. Indertijd, te Amsterdam (hij schreef deze woorden dus op een moment, waarop hij de stad alweer had verlaten) had hij met vele geleerde mannen er over gesproken, dat de nieuwe bloedgetuigen van Holland moesten worden gevierd. Hij ried toen een zekere Bontius aan om hun leven en lijden op te tekenen.¹ Deze ging hierop in en toonde weldra een flink stuk werk. Spoedig hierna echter overleed hij te Groningen, zijn boek onvoltooid achterlatend.² En velen verwachtten toch dat het zou verschijnen. Toen Van Opmeer inzag dat het zou blijven liggen en overdacht dat hij in zijn ballingschap (van uit Delft te

1) Van Opmeer doelt hier hoogstwaarschijnlijk op Jacobus Bontius, die tot 1578 als geestelijke was verbonden aan de Oude Kerk (BGBH. 13, 1886, 220). Hij was een humanistisch gevormd man, want in de jaren 1574 tot 1577 plaatste hij gedichten in werkjes van de Amsterdamse schoolrector Petrus Apherdianus (C. P. BURGER: *De laatste katholieke Amsterdamsche schoolrectoren en hunne Carmina*, in: Het Boek, 1, 1912, 50; 52). Apherdianus schonk in 1570 een gedichtje aan het *Officium Missae* van Van Opmeer. Over hem B. & M. E. DE GRAAF: *Petrus Apherdianus, Ludimagister*, in: Het Boek, 33 (1959), 129-154. Over Bontius nog [I. WALVIS:] *Beschryving der stad Gouda*. . . Tot Gouda, . . . en tot Leyden, . . . [1714] I, 285.

2) De gemeente-archivaris van Groningen was zo vriendelijk om op een desbetreffend verzoek mede te delen, dat in zijn archief niets omtrent een verblijf van Bontius te Groningen bekend is.

Amsterdam) toch vrije tijd had, had hij zelf de pen opgenomen en de twintig histories bewerkt, die de inhoud van zijn boek vormen. Uit deze woorden van Van Opmeer volgt m.i. dat men de *Historia* feitelijk niet een geschiedwerk kan noemen. De lezer heeft een aantal losse aantekeningen voor zich, die voor een deel door Bonnius waren gemaakt en nu door Van Opmeer wat waren bijgeschaafd. Laatstgenoemde voegde er nog enige opstellen van zichzelf aan toe, waaronder twee brieven over Musius.

Vanwege de vriendschap tussen Van Opmeer en Musius zijn deze beide documenten bronnen van de allereerste rang voor hem, die zich met het leven van Muys bezig houdt. De brief uit Amsterdam van 29 mei 1573 aan de naar Utrecht uitgeweken Delftse pastoor Paulus Tapheus handelt, op een paar kleine levensbijzonderheden na, geheel over Musius' smartelijke dood.¹ Het andere stuk bevat een complete biografie in de vorm van een brief – een bij de humanisten niet ongewone wijze van levensbeschrijving – welke is gericht aan Cornelis Suys of Susius, president van het Hof van Holland,² en gedateerd op 14 juli 1575.³

1) Van deze brief bestaat een 16e-eeuwse, mooi geschreven copie, die evenwel niet getekend is ('s-Gravenhage, Alg. Rijks-Archief, Archief Oud Bisschoppelijke Clerezie, nr. 49). De tekst er van is veel zuiverder dan die in de *Historia Martyrum Batavicum*. Noordeloos gaf hem uit en wijdde in de inleiding op de uitgave enige aandacht aan de problemen, die beide teksten oproepen. Zie P. NOORDELOOS: *De brief aan Heer P. Taphaeus over de marteldood van Musius*, in: Haarl. Bijdragen, 64 (1957), 165–190. Ik citeer beide steeds naar bladzijde en regel in de *Historia Martyrum Batavicum*.

2) In de loop van juli 1572 had Susius met het Hof en de Rekenkamer 's-Gravenhage verlaten en zich te Utrecht gevestigd. Toen Oranje een nieuw Hof constitutioneerde, behield Suys zijn titel, want het schijnt dat hij op de duur niet ongenegen is geweest de zijde van de Prins te kiezen. In november 1574 was hij aanwezig op een vergadering van de Raad van State met Requeséns, waar de vraag werd besproken of men zou ingaan op onderhandelingen met Oranje en de Staten van Holland en Zeeland. In 1578 vestigde hij zich weer te 's-Gravenhage, waar hij op 19 september 1580 overleed (J. SMIT: *De omzetting van het Hof van Holland in 1572*, in: BVGO. VI², 1925, 198–199; 214–215. L. GACHARD: *Analectes historiques* II, Bruxelles 1859, 476. W. VAN GOUTHOEVEN: *D'oude chronycke ende historiën van Holland*. . . Dordrecht, P. Verhaghen 1620, 103. De daar opgegeven overlijdensdatum komt overeen met A. VAN BUCHELL: *Diarium*. Uitgegeven door Dr. G. BROM en Dr. L. A. VAN LANGERAAD, Amsterdam 1907, 63).

3) De datering van de brief is zeer ongewoon: 'Amstelrodami, pridie Idus Iulii, ipso videlicet die Liberti Martyris, quem Normanni, Dani ac Hunnii Belgium annis abhinc D.CC.VI. igne ac gladio vastantes ante aram S. Trudonis crudeliter occiderunt' (VAN OPMEER, *Hist. Mart. Bat.*, 82, r. 7–10). Van Opmeer ontleent deze datering vrijwel letterlijk aan de *Indiculus Sanctorum Belgii* van de Leuvense hoogleraar JOH. MOLANUS, die in 1568 en 1573 het *Martyrologium Usuardi* had uitgegeven met de genoemde *Indiculus* als vervolg. Zonder moeite kan men aan Van Opmeers opgave ontleen, dat

Het schrijven van Van Opmeer uit Amsterdam aan de humanistisch ontwikkelde Suys te Utrecht is als het ware een afgeronde studie over het leven van Musius. De auteur had alles genoteerd wat hij van de rector zelf en diens tijdgenoten had gehoord, alsmede wat hij 'ex schedis diversis ab ipso perscriptis' had vernomen. Het kan niet met zekerheid worden gezegd, hoe Van Opmeer aan die schriftelijke nalatenschap van zijn vereerde vriend is gekomen. Dit is in ieder geval een feit, dat Musius een deel van zijn papieren vóór zijn dood bij anderen heeft ondergebracht¹; zo kan ook Van Opmeer iets daarvan hebben verkregen. Hij noemt met name een aantal gedichten², waarvan sommige nu nog bewaard zijn gebleven in het Archief der Oud Bisschoppelijke Clerezie. Verder geeft hij een volledige inhoudsopgave van een bundel *Preces Horariae*, welke Musius in 1569 voor de druk gereed had, doch niet meer zelf heeft gepubliceerd.³ Een psalmbewerking in dichtvorm

er sprake is van 14 juli, daar deze dag de feestdag is van St. Lubertus. Omdat Molanus diens dood in 884 laat plaatsgrijpen, krijgt men als datum van het schrijven van Van Opmeer: 14 juli 1590, hetgeen niet kan stroken met het sterfjaar van de geadresseerde. Van Opmeer vertelt echter zelf dat Arnold Sasbout 'nuperrime' (*HMB.*, 75, r. 5) werd benoemd tot voorzitter van de Geheime Raad te Brussel. Omdat deze benoeming plaatshad op 12 maart 1575 (*NNBW.*, II, 1264), is het wel verantwoord de brief te dateren op 14 juli 1575.

1) P. NOORDELOOS: *Cornelis Musius, Pater van Sint Agatha te Delft. Humanist, Priester, Martelaar*. Utrecht-Antwerpen 1955, 244-245.

2) Van Opmeer noemt ze op de volgende plaatsen:

a) *HMB.*, 71, r. 13-25. Dit is bewaard te 's-Gravenhage, ARA., AOBC., nr. 229 in een bundeltje gedichten - niet alle van Musius - in afschrift; volledig afgedrukt door NOORDELOOS, *t.a.p.*, 295-296. Ook genoemd in P. NOORDELOOS: *De geschriften van Mr. Cornelius Musius*, in: HB. 64 (1957), 100.

b) *HMB.*, 78, r. 24-79, r. 5 v.o. Dit berust eveneens in het AOBC., nr. 46c in eigenhandig schrift van Musius; vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 96.

c) Een distichon op het hoofdaltaar der Oude Kerk te Delft, dat door de beeldhouwer Willem Tetrode was gemaakt: *HMB.*, 72, r. 27-38; vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 94, nt. 8.

d) *HMB.*, 81, r. 30-35: een door Musius op zichzelf gemaakt grafschrift, dat Van Opmeer tussen de nagelaten papieren vond; vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 94, nt. 1, afgedrukt in NOORDELOOS, *Musius*, 303, nr. 20.

e) *HMB.*, 73, r. 25-43: een antwoord in dichtvorm van Musius aan Hadrianus Junius ter verdediging van kardinaal John Fisher; vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 94, nt. 6.

f) Van Opmeer bezat ook een distichon van Musius op de Franse humanist Guillaume Budé. Vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 94, nt. 7; NOORDELOOS, *Musius*, 64-66.

g) Niet bekend zijn *HMB.*, 72, r. 1 v.o. - 73, r. 3; 93, r. 4-3 v.o.

3) *HMB.*, 71, r. 5 v.o. - 72, r. 9. Deze beschrijving klopt met de uitgave der *Preces*, waarover hieronder, blz. 99-100. De daarbij gevoegde *Verus Monachus* citeert VAN OPMEER in zijn brief aan Taphaeus (*HMB.*, 90, r. 35); vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 88-93.

was hem eveneens bekend¹, alsmede een redevoering over het ambt van rector aan een nonnenklooster.² Tevens heeft Van Opmeer de briefwisseling van Musius met diens Franse humanistische kennissen gelezen en geeft hij citaten uit brieven van Petrus Nannius en Johan van Hasselt uit Leuven aan Muys.³ Een verhandeling van dezelfde Nannius voor Cornelius Musius en Cornelius Susius over beroemde Romeinse Corneliï was eveneens in het bezit van Van Opmeer.⁴ Wij vernemen bovendien nog, dat er een kladboek bestond en misschien een album amicorum.⁵ Behalve deze 'archivalia' benutte Van Opmeer ook de uitgegeven werken van Muys.⁶ Daar, zoals gezegd, een aantal der bovengenoemde papieren van Musius en al zijn gedrukte werkjes zijn bewaard, is men in staat Van Opmeer aan controle te onderwerpen. Hij doorstaat de proef glansrijk! Hij blijkt precies en nauwkeurig te hebben gewerkt; daarom stel ik zijn mededelingen ten eerste op prijs, meer dan berichten van welke andere zijde ook. Hetzelfde geldt voor de

1) HMB., 72, r. 4-3 v.o. Dit moeten wel de gedichten zijn, die C. G. Plemp in 1632 uit de autograaf overschreef; vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 98-100. Zie ook hieronder blz. 105.

2) *Oratio de officio praefecti sacrarum virginum* (HMB., 69, r. 4-5; 91, r. 1-3). Het is niet uit te maken of de redevoering over de nederigheid, die Rumold Van Medemblick in zijn leven van Musius opneemt, misschien een onderdeel hiervan is (BGBH., 46, 1929, 157-164).

3) HMB., 68, r. 25-27; 68, r. 36-69, r. 1; 74, r. 25-42.

4) HMB., 74, r. 21-25; 89, r. 24-33; 96, r. 20-21. De door Van Opmeer gegeven woordafleidingen van 'Cornelius' zijn letterlijk daaraan ontleend. Zie voor de uitgave daarvan door Pater Andreas Schottus S.J. hierachter, blz. 101.

5) HMB., 72, r. 23. De woorden 'album amicorum' worden gebruikt door Lucas Van Opmeer, zoon van Pieter, in diens nog te bespreken *Vita Musii*.

6) Hij noemt de *Imago Patientiae* en de *Institutio Foeminae Christianae*, beide gedrukt te Poitiers in 1536 (HMB., 69, r. 1-4; 9-20). Sasbout Vosmeer berichtte op 15 januari 1584 aan zijn broer Tilman, dat hij deze twee werkjes tijdens een bezoek bij Van Opmeer had gezien: '... de laude patientiae et prudenti foemina vidi apud Opmeer, cum istich essem' (AOBC., nr. 50). Van Opmeer kent eveneens de *Tumulorum D. Erasmi Roterodami libellus* van 1536 (HMB., 69, r. 20-70, r. 6), waaruit hij elders nogmaals het distichon van Musius op Erasmus' sterfjaar citeert (P. AB OPMEER - L. BEYER-LINCK: *Opus chronographicum*... Antverpia, ex typographeio Hieronymi Verdussen CIO.IO.CXI, I. 476). De *Laus Solitudinis* wordt meermalen gebruikt: drie gedichten worden er uit aangehaald (HMB., 72, r. 25-27 = *Laus Solitudinis*, N₄^r; 78, r. 12-23 = *i.a.p.*, O₃^v-O₄^r; 87, r. 25-36 = *i.a.p.*, M₃^r en tevens een passage over Musius' dichtkunst (HMB., 73, r. 4-8 = *i.a.p.*, L₁^r). Bovendien moet Van Opmeer in zijn bezit hebben gehad de *Duarum sanctissimarum martyrum Agathae, et Luciae dialogismi* (Leuven 1550), door Petrus Nannius geschreven en aan Musius opgedragen (HMB., 74, r. 23; vgl. A. POLET: *Une gloire de l'humanisme belge: Petrus Nannius 1500-1557*, Louvain 1936, 47-49. De opdracht is volledig afgedrukt in BGBH. 46, 1929, 155-156).

in het *Opus Chronographicum* verspreide gegevens. Wel valt op te merken dat het Van Opmeer aan historisch gevoel ontbreekt. Herhaaldelijk duidt hij personen aan met waardigheden, die zij eerst later bezitten dan op het moment waartoe zijn uiteenzetting gevorderd is.

Men kan de brief van Van Opmeer nog aanvullen met Musius' autobiografie. Zij dateert van 1536, het jaar waarin de schrijver juist op de helft van zijn leven was. Musius schreef haar neer in een ode 'over het vergankelijke van de tijd', toen hij aan zijn vriend Jacob van Saint-Arragon, proost van Torhout bij Brugge, wilde uiteenzetten, hoe hij zoal zijn snel voorbijschietende jaren had benut. Deze levensbeschrijving is slechts kort: zij beslaat ruim vijf kleine kwarto-bladzijden van vier-en-twintig regels. Niettemin verschaft zij ons allerlei gegevens, die in combinatie met andere inlichtingen uiterst waardevol zijn. De toon, welke Musius er in gebruikt, maakt deze biografie tot een voortdurende zelfbeschuldiging. Maar voor dit eigen oordeel over een zgn. lichtzinnig en ongebruikt leven dient men zich toch te hoeden. Van af het moment immers dat men de uitlatingen en daden van de schrijver kan controleren, blijkt hij steeds iemand van diepe vroomheid en hoge strevingen te zijn. Zijn getuigenissen liggen geheel en al in de lijn van een ernstig man, die op een enigszins rijpere leeftijd gekomen de verlopen jaren overschouwt.¹

Van Opmeers huwelijk werd gezegend met verschillende kinderen: de oudste zoon heette naar zijn vader, ter onderscheiding van wie men hem Peter Van Opmeer Jr. noemt; een andere zoon, waarschijnlijk de tweede, was Lucas gedoopt. Beide broers vestigden zich naderhand te Antwerpen. Daar hebben zij, vereenders als ook zij waren van de Delftse rector, die zij in hun jeugd hadden gekend, in ruime mate de aandacht van hun geleerde vrienden voor hem opgeëist. Het gelukkig gevolg hiervan is geweest dat het nageslacht nu hun kennis betreffende leven en sterven van de vrome humanist kan benutten.

Lucas moet rond 1560 zijn geboren, want in 1578 deed hij tegelijk met zijn broer Judocus en de Gentenaar Maximilianus Vrientius op dezelfde dag te Leuven zijn licentiaatsexamen-in-artibus.² In 1582 vertoefde hij te Lyon, waar hij in het begin van het volgende

1) Afgedrukt in NOORDELOOS, *Musius*, 283-287.

2) *Acta Facultatis* [Artium], Liber nonus, 5 jan. 1572 tot 1 febr. 1597, fol. 132^r (Brussel, ARA., Fonds Univ. van Leuven, nr. 713).

jaar uitgaf de *Horae precationum regiarum*, a Gulielmo II. Caesare Romano ac Hollandiae Comite . . . recitatae. Item Preces Horariae, et Silvula Sacrarum Precum D. Cornelij Musij Delphi . . .¹ Deze publicatie omvat allereerst een gebedenboek, dat graaf Willem II van Holland zou hebben vervaardigd.² Musius had het indertijd te leen gekregen van Alexander Van Oostrum, rector van Mariakroon in Kuilenburg.³ De 'mater' of moeder-overste van zijn dierbaar Sint Aechte, de fijngevoelige kunstenares Isabella Van Grijskerke, had het voor hem afgeschreven en met prachtige tekeningen versierd.⁴ En Musius zelf had er, naar zijn eigen getuigenis,⁵ onder de titel *Preces Horariae* tal van gebeden in dichtvorm bij gemaakt, die in 1569 door zijn vriend Guilielmus Lindanus, bisschop van Roermond, voor uitgave werden goedgekeurd. Tot drukken is het niet meer gekomen; het origineel is blijven liggen en bevond zich in de achttiende eeuw nog in de pastorie van de Oude Kerk te Delft.⁶ In de 'epistola dedicatoria' of opdracht van zijn uitgave verklaart Lucas Van Opmeer, dat de beide gebedenbundels waren 'ex tot tantisque

1) Het boekje is uiterst zeldzaam. De Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen bezit er een exemplaar van.

2) Willem II had klaarblijkelijk in de 16e eeuw de roep van bijzonder vroom te zijn geweest. Hij gold ook als de auteur van een tractaat: *Meditationes circa mysteria passionis Dominicae* (NNBW. III, 511).

3) Van Opmeer zegt in de HMB., 71, r. 4-3 v.o. dat Alex. Van Oostrum rector van St. Ursula te Kuilenburg was. Deze mededeling is foutief, daar zulk een klooster in die stad niet heeft bestaan. De hier gegeven mededeling berust op een handschrift, aanwezig in de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage, waarin wordt gezegd, dat het preken bevat van 'die eerwaardige biechtvader des cloesters S. Mariencroon Meyster Alexander van Oostrum'. De band van dit manuscript dateert van 1547 (*Catalogus Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Regiae. I: Libri Theologici*. Hagae Comitum 1922, 84; 90). Op een vraag om inlichtingen antwoordde de rijksarchivaris in Gelderland, dat te Arnhem een zeer onvolledig archief van dat klooster aanwezig is, waarin niets over Van Oostrum te vinden was; evenmin staat er iets in de index van het oud-archief der gemeente Kuilenburg.

4) AB OPMEER-BEYERLINCK, *Opus*, I, 381. G. J. HOOGWERFF: *De Noord-Nederlandsche schilderkunst*. IV ('s-Gravenhage 1942), 179.

5) Zie de *Horae Precationum*, 39-43; ook HMB., 72, r. 4-9.

6) H. F. VAN HEUSSEN: *Batavia Sacra sive res gestae apostolicorum virorum*. . . Bruxellis 1714, II, 213-214 heeft ze daar gesignaleerd. Na een bespreking van Musius' werken schrijft hij: 'Praeter haec, Preces Septenae, et (si videbitur) quotidianae, ad Unum et Trinum Deum (septenae vocatae, quia in 7 horas canonicas distributae) manuscriptae, et ipsius G. Lindani manu approbatae Hagae-Com. an. 1569 die VI Maji, asservantur in pastoralib. aedibus S. Hyppoliti Delphis'. Sinds 22 april 1572 was hier pastoor Joh. Faber (J. BRUGGEMAN: *Inventaris van de archieven bij het Metropolitane Kapittel van Utrecht van de Roomsche Katholieke Kerk der Oud Bisschoppelijke Clerezie*, 's-Gravenhage 1928, 103).

periculis a clarissimo meo germano M. Jodoco Ab Opmeer, pia memoriae, conservatos ac descriptos'. Hij zendt dus afschriften in het licht, vervaardigd door zijn inmiddels overleden broer.¹ Ter inleiding op de copieën had hij, behalve een korte biografie van Willem II, een kleine levensbeschrijving van Musius vervaardigd, die op een aantal plaatsen gelijkluidend is met de brief van zijn vader aan Corn. Suys; men mag er derhalve niet al te veel zelfstandige waarde aan hechten.

Toen Lucas later te Antwerpen woonde, gaf hij zijn eigen exemplaar van de *Horae Precationum* aan zijn vriend, de bekende kanunnik-humanist Aubertus Miraeus, om er gebruik van te maken voor een klein biografisch werkje, dat in 1602 het licht zag.² Miraeus schreef dan ook letterlijk de *Vita Musii* er uit af en aan de gebeden zelf ontleende hij nog enige versregels ter ere van de H. Cornelis om goed te laten uitkomen hoe vroom de 'pater' van het Sint-Agathaklooster wel was geweest. Hier en daar laste hij enkele woorden in om van eigen kennis en eruditie blijk te geven. Het zal verder ook door toedoen van Lucas Van Opmeer zijn geweest, dat Maximiliaan De Vriendt een gedicht op Musius vervaardigde, hetwelke voor het eerst werd afgedrukt door de Antwerpse geleerde Laurentius Beyerlinck in zijn vervolg op het *Opus Chronographicum* van Lucas' vader.³

Pieter Van Opmeer Jr. woonde sinds 1590 eveneens te Antwerpen; ook hij had, gelijk zijn vader, een grote belangstelling voor de 'bonae litterae'. Uit de erfenis van zijn vader gingen in 1595 het *Opus Chronographicum* en de *Historia Martyrum Batavico-rum* in zijn bezit over. Bovendien had Pieter onder zijn hoede het tractaatje *De claris Romae Cornelii*, dat de Leuvense hoogleraar Petrus Nannius indertijd voor Muys had samengesteld. Hij schonk dit kleine werkje aan de Antwerpse Jezuïet Andreas Schottus, die het in 1609 publiceerde.⁴ Omstreeks deze tijd heeft hij ook het

1) Hij was in 1581 te Keulen gestorven. TILMAN VOSMEER schrijft nl. in zijn *Neurologium*: 'Aprilis 8 obiit anno 1581 Coloniae Judocus Opmeer' (HB. 61, 1946, 13).

2) A. MIRAEUS: *Elogia illustrium Belgii scriptorum*,... Antverpiae 1602, 189-191. A. MIRAEUS: *Elogia Belgica*,... Antverpiae 1609, 196-198. Lucas leende aan Miraeus ook nog handschriften uit; zie A. MIRAEUS: *Elenchus historicorum Belgii, nondum typis editorum*. Antverpiae 1606, 9 en 10. A. SANDERUS: *Bibliotheca Belgica Manuscripta*... Insulis, II (1643), 158.

3) AB OPMEER-BEYERLINCK, *Opus*, II, 22, 2e kol. en 23, 1e kol. Alle drie deze teksten ook afgedrukt in BGBH. 46 (1929), 149-150.

4) *Cornelii Nepotis Opera quae quidem exstant historica virorum domi militiaeque illustrium Graecorum Romanorumque*. Explicata pridem studio And. Schotti... Francofurti, Apud

plan gehad de *Historia* en het *Opus* te laten drukken. Zijn stadgenoot, de reeds genoemde kanunnik en boekencensor Laur. Beyerlinck, had de twee geschriften, respectievelijk in 1607 en 1608, te dien einde gecensureerd en goedgekeurd. Het laatstgenoemde werk verscheen reeds in 1611 op kosten van Pieter Van Opmeer persoonlijk, nadat het manuscript door Beyerlinck zelf eerst van een uitvoerige voortzetting was voorzien.¹ Met de *Geschiedenis der Hollandse Martelaren* ging het echter niet zo vlot. De aantekeningen, die er in voorkwamen over de bloedgetuigen van Gorcum en Alkmaar werden eerst door Pieter met een royaal gebaar afgestaan aan de Franciscan Henricus De Vroom of Sedulius, die ze voorzag van eigen toelichtingen en publiceerde in zijn *Historia Seraphica* (1613).² Nog veel later kreeg de bekende biograaf Valerius Andreas, een van zijn beste vrienden, de gelegenheid om de brieven over Musius uit de *Historia* in te zien ten behoeve van een levensbeschrijving in zijn *Bibliotheca Belgica* van 1623. Het zal ook Pieter Van Opmeer Jr. zijn geweest, die Andreas heeft gewezen op Musius' autobiografie in de *Imago Patientiae*, welke in die tijd al zeldzaam was.³

In 1625 kwam dan eindelijk de uitgave van de *Historia* tot stand achter een herdruk van het *Opus*, waarvan nu alleen het gedeelte van Van Opmeer Sr., zonder het vervolg van Beyerlinck, werd

Claud. Marnium, et hered. Jo. Aubrii. MDCIX, 193-198. Vgl. POLET, *Nannius*, 186. Schr. zelf zegt niet hoe hij het manuscript in zijn bezit heeft gekregen. De hier aangegeven weg lijkt mij de meest waarschijnlijke, al is het niet onmogelijk, dat er te Leuven afschriften in omloop waren.

1) Hierover VERMASEREN, *Geschiedschrijving*, 192; 196. P. GERLACH O.F.M.CAP.: *De verhalen over de dood van Balthasar Gérard*. Tilburg 1949, 31-33. Michiel Vosmeer schrijft over deze uitgave op 3 juni 1611 aan zijn broer Sasbout (D. VAN HEEL: *De Minderbroeder Pater Henricus de Vroom (Henricus Sedulius) 1549-1621. Zijn leven - Zijne geschriften - Zijne brieven*. Den Haag z.j., 121-122).

2) H. SEDULIUS: *Historia Seraphica*. Antverpiae 1613, 666. Wat hij verder hierover zegt, is van geen belang; het is ook afgedrukt in VAN HEEL, *t.a.p.*, 91. De censuur door Andreas a Soto O.F.M. dateert al van 28 januari 1612.

3) Zie VAL. ANDREAS: *Bibliotheca Belgica*. Lovanii 1623, 215-219; Lovanii 1643, 160-162. Reeds in 1614 had Andreas aan de *Imago* een lofspraak van Muys op het College der Drie Talen te Leuven ontleend (V. ANDREAS: *Collegii Trilinguis Buslidiani, in Academia Lovaniensi, exordia ac progressus, et linguae Hebraicae encomium*... Lovanii 1614, 40. Deze passage nam F. NEVE over in zijn *Mémoire historique et littéraire sur le collège des Trois-Langues à l'université de Louvain*. Bruxelles 1856, 346). Noch de uitgave van Lucas Van Opmeer, noch enig ander werkje van Musius komt voor in de Antwerpse Stadsbibliotheek, waarvan Miraeus in 1608 een catalogoog samenstelde, die in 1609 werd gedrukt.

gepubliceerd.¹ Zo is het te verklaren, waarom men in deze druk nog gegevens over Musius aantreft, die afwijken van de mededelingen van Beyerlinck. Voorin het *Opus*, nu *Chronographia* geheten, wordt een brief van Val. Andreas aan Pieter Van Opmeer Jr. afgedrukt. De schrijver prijst daarin zijn vriend, omdat hij heeft gezorgd voor de publicatie van het *Opus Chronographicum* te Antwerpen. 'En nu dan bezorgt gij déze editie te Keulen, maar gij hebt er niet weinig uitbreiding aan gegeven door te putten uit zijn eigen papieren voor de periode tot aan zijn sterfjaar 1595; en tevens voegt gij er nu aan toe de *Geschiedenis van de Martelaren van Gorcum* over zoveel, in onze eigen tijd gemartelde Franciscanen, en ook over Corn. Musius van Delft, een man van vlekkeloos leven, rector van godgewijde maagden en beroemd schrijver, die op huiveringwekkende wijze door de graaf van Lumey gedood is.'

Over de kwaliteit van de uitgave der *Historia* mag men zich geen hoge dunk vormen. Zij is bedroevend slecht en wemelt van drukfouten, zelfs in eigennamen;² de punctuatie is zeer slordig, terwijl de moeilijkheden bij het lezen nog worden vermeerderd door het gebruik van hoofdletters op de meest onverwachte plaatsen. Inderdaad, Prof. Smit schreef in 'De Tijd' van 1878 terecht, dat 'eene critische behandeling en genezing van den Latijnschen tekst over Musius zeer wenschelijk, ja, wil men zich er aan houden, tot zekere hoogte vooraf noodzakelijk zou zijn'.³ Maar afgezien hiervan verdient Van Opmeer Jr. toch de dank van het nageslacht, omdat hij de tekst van het kostbare werk heeft bewaard.

Aldus hebben Lucas en Pieter Van Opmeer er voor gezorgd dat Musius' naam werd opgenomen in de biografische woordenboeken, die in de eerste helft der zeventiende eeuw in de Zuidelijke Nederlanden werden gepubliceerd, en dat mannen als de Gentenaars Max. Vrientius en Justus Rycquius⁴ gedichten op de Delftse martelaar hebben vervaardigd. Maar achter beide broers

1) P. AB OPMEER: *Chronographia a mundi exordio ad sua usque tempora historias continens*. . . Coloniae, Sumptibus Bernardi Gualtheri et Petri Henningii. Anno CIO.IC.XXV, 844-845.

2) Bv. 'Sanctagarundo' i.p.v. 'Sanctaragundo'; voortdurend 'Honaeus' i.p.v. 'Hovaeus'.

3) 'De Tijd', 2 dec. 1878, nr. 9553. Bijvoegsel fol. 2, kol. 1-4. De hier aangehaalde zin geciteerd door J. H. A. THUS: *Cornelius Musius, prior van het Sint-Aachtenklooster te Delft*, in: BGBH. 20 (1895), 404.

4) J. DE RYCKE: *Parcae, id est epitaphiorum a se conscriptorum libri tres*. Gandavi, e typographico Joannis Kerchovii, anno 1624, 104.

rijst toch de figuur van hun vader; aan hem is het op de eerste plaats te danken, dat de gedachtenis aan de edele priester Musius is blijven voortleven.

De toevallige omstandigheid van het verblijf van Van Opmeer Sr. in Amsterdam gedurende de jaren 1573 tot 1578 heeft in niet geringe mate de belangstelling voor Musius in het Noorden bevorderd. Ongetwijfeld heeft de faam zelf van de priester-dichter uit Delft het hare tot die belangstelling bijgedragen, maar het blijft een vraag of zij alleen zou hebben bewerkt wat nu door het samengaan van sommige humanisten is bereikt. In de Amstelstad maakte Van Opmeer natuurlijk kennis met pastoor Jacob Buyck en de schoolrector Simon Sovius. Beide waren grote vereerders van Musius. Buyck vervaardigde een gedicht op hem ¹ en Sovius schreef in zijn eigen hand-exemplaar van Muys' *Solitudo sive vita solitaria laudata* (Antwerpen 1566) een aantal verzen van de bewonderde dichter over uit de *Preces Horariae*.²

Het is een feit van niet geringe betekenis geweest, dat Sovius zijn belangstelling voor de dichtwerken van Musius wist over te brengen op een zijner meest geliefde leerlingen, Cornelis Giselbert Plemp, bloedverwant van Buyck.³ Zózeer zelfs werd Plemp door zijn leermeester voor de Delftse zanger in bewondering gebracht – een bewondering, welke werd bevorderd doordat Sovius hem een *Solitudo* ten geschenke gaf ⁴ – dat hij op latere leeftijd nog verschillende verzen op Musius vervaardigde in diens eigen dichtvorm. Hier is alleen van belang zijn bundel *Musius sive Rhythmi*, die hij in 1618 in het licht zond.⁵ Het boekje bevat een *Vita Musii*, waarin Plemp Musius zelf zijn levensgeschiedenis laat vertellen (blz. 9–17). Het verhaal van dit leven is ontleend aan de kleine *Vita*, welke Lucas Van Opmeer aan zijn uitgave vooraf had doen gaan; de overeenstemming daarmee is soms bijna woordelijk.

1) J. KLEIJNTJENS: *Gedicht van Jacob Buyck op den marteldood van Cornelius Musius*, in: BGBH, 38 (1918), 317–318.

2) Sovius' exemplaar van de *Solitudo* is aanwezig te Haarlem, Bisschoppelijk Museum. Het behoorde eertijds aan Dr. J. F. M. STERCK (Jaarb. Alb. Thijm 1893, 277–278). Zie ook NOORDELOOS, *Geschriften*, 81, nt. 1.

3) NNBW. VI, 1134–1135.

4) Dit exemplaar is bewaard in het AOBC., nr. 228; er komt de volgende aantekening op voor: 'Cum Simone Sovio Adrianus Bernardi Kies permutavit; tandem Cornelio Plempio dono dedit Sovius.'

5) C. G. PLEMPH, *Musius sive Rhythmi. Cum poematijs*. Amsterodami, Venales reperuntur apud Ioannem Walschart, 1618.

Voor het relaas van de martelingen heeft Plemp blijkbaar Estius' *Historia Martyrum Gorcomiensium* (Douai 1603) gelezen. Alleen Estius, en niet een ander schrijver, beweert dat Oranje zou hebben geweend bij het vernemen van de moord op Musius, en dat de grijze nonnenrector werd geblakerd. Deze gegevens heeft Plemp in zijn berijmde biografie verwerkt.¹ Het enig nieuwe, dat Plemp aan het vóór hem reeds bestaande feitenmateriaal toevoegt, is een voorspelling, die Musius aan de Prins van Oranje zou hebben gedaan over diens dood.² Aan de tweede editie van de *Vita Musii* in de bundel *Poematia* van 1631 zijn door de dichter een aantal strofen toegevoegd³; deze leveren twee nieuwe, eveneens onwaarschijnlijke verhalen over de dood van Prins Willem.⁴

Hierbij bleef de belangstelling van de Amsterdamse geleerde voor de Delftse dichter niet. Rond 1630 schreef de Utrechtse jurist Gisbert Lap Van Waveren, een man die als ijverig speurder bekend staat, aan de Haarlemse kanunnik Johan Bugge, dat hij tijdens een verblijf te Amsterdam met Plemp heeft kennis gemaakt. Zij spraken toen met elkaar over de geschriften van Musius, die laatstgenoemde in zijn bezit had en ter publicatie gereed maakte.⁵ Tot

1) PLEMPIUS, *t.a.p.*, 14: 'Nam Auriacus ploravit'; 15: 'Manibus alte ligatis, Axillisque perassatis.'

2) PLEMPIUS, *t.a.p.*, 12. Naar hij zelf zegt, had hij haar gehoord o.a. van Justus Lipsius. Aldus Lap Van Waveren aan Rum. Van Medemblick, in: *Kerkelijk Nederland* 1854, 195.

3) CORNELII GISELBERTI PLEMPHII AMSTERODAMENSIS *Poematia* partim iterum, partim recens edita. Antverpiae, Typis Tapianis CIO.DC.XXXI, 252-253: 'Princeps antequam periret' tot en met 'Feriisse vitulum'. Het enige exemplaar van dit boekje in ons land is aanwezig in de Bibliotheek van de Koninkl. Nederl. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Er heeft nog een derde versie van dit gedicht bestaan. Daarin zijn talrijke woorden door andere vervangen en zelfs hele strofen veranderd; de zes laatste strofen zijn niet in overeenstemming met die van de uitgaven van 1618 en 1631. Overigens doen deze wijzigingen aan de inhoud weinig af; de droom van de Prins komt hierin niet voor. Dirck Van Bleyswijck had deze laatste tekst in zijn bezit, 't welck mijn wetens/ noyt in Druck zijnde gheweest/ wij hier den Liefhebberen ten beste mede deelen sullen' (D. VAN BLEYSWIJCK: *Beschryvinge der stadt Delft*, ... Tot Delft, gedruet by Arnold Bon, Boeckverkooper, op 't Marct-velt, 1667, II, 782-783).

4) Zij zijn hier zonder belang. Men zie uitvoeriger A. DE WILT: *Is Augustinus van Teylingen S.J. de schrijver van de 'Opcomste der Nederlantsche Beroerten'*? in: *Het Boek* 26 (1942), 281-298.

5) Lap Van Waveren aan Joh. Bugge te Haarlem: 'Ego hic Amsterodami innotui viro sane perhumano et unico musarum cultori, Clariss. Cornelio Plempio, cum quo varius mihi sermo fuit, atque unus de scriptis Cor. Musij viri beati, quos et ille accurate adservat et editioni parat, quod vos haud dubie novistis...' (AOBC., nr. 339). BRUGEMAN, *t.a.p.*, 485 dateert deze brief op 1630, maar het schrijven is ongedateerd en er staat ook niets in, waaruit die datum onmiddellijk kan worden afgeleid. Lap was in

deze Musiana behoorde een bundel psalmparaphrasen, waarvan boven is gezegd dat Van Opmeer Sr. ze kende. Een bewerking hiervan, niet het origineel, zond Plemp in 1633 aan de uit Leiden verdreven en te Delft woonachtige pastoor Rumold of Rombout Van Medemblick.¹ Ook bezat de Amsterdammer een afbeelding van Muys, afkomstig uit het bezit van de familie Van Opmeer.² Bovendien had hij van Philippus Rovenius, de toenmalige vicaris-apostoliek der Nederlandse Missie, in tegenwoordigheid van de priesters Leonardus Marius en Balduinus Cats papieren van Muys ontvangen. Hieronder bevonden zich autografen, zodat het geen verwondering baart dat de schenker hem op het hart drukte er goed voor te zorgen. Rovenius zelf had ze op zijn beurt gekregen van zijn voorganger Sasbout Vosmeer, wiens briefwisseling met zijn broer Tilman laat zien, dat Vosmeer evenals zijn achterneef Van Opmeer³ documenten van Musius bezat. Het is wel merkwaardig, dat men aldus van Plemp uit weer bij Van Opmeer en diens vriendenkring terecht komt.⁴

Men kan zich indenken dat Lap Van Waveren voor het kostbaar bezit van Plemp belangstelling koesterde, wanneer men weet dat hijzelf ook de gelukkige eigenaar was van enige Musiana. Zo had hij de brief van Van Opmeer aan Taphaeus alsmede een acht of tien epigrammen van de rector. En bij zijn vriend Rumold Van

september 1634 bij Plemp te Amsterdam (Kerk. Ned. 1854, 195). Zie over Lap de studie van H. M. J. MÜTER: *Gysbertus Lap van Waveren, historicus te Utrecht, 1596-1647*, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Kath. Kerk in Nederland* 1 (1959), 169-239.

1) BGBH. 46 (1929), 130. Dit bundeltje is nog aanwezig in AOBG., nr. 228. Onderaan staat er op geschreven: 'Omnia Christus. Ex autographo C. G. Plempius manu scripsi mea, Amsterodami 1632' (vgl. NOORDELOOS, *Geschriften*, 98-100). De grootvader van de pastoor was Rumold of Rombout Van Steynemolen, die zeer bevriend was met Musius. Zo is misschien zijn belangstelling voor de ongelukkige nonnenrector te verklaren. Zie W. J. J. C. BIJLEVELD: *Gegevens omtrent de familie van Mr Rombout Hoogerbeets, vermaard pensionaris van Leiden*, in: *Nederl. Leeuw* 42 (1924), 294-297.

2) BGBH. 46 (1929), 132. Vgl. NOORDELOOS, *Musius*, 265-266.

3) Sophia Sasbout, de eerste vrouw van P. Van Opmeer Sr., was een nicht van Margaretha Sasbout, de moeder van Sasbout en Tilman Vosmeer. Sasbout Vosmeer bezat de Musiana reeds in 1590 (BRUGGEMAN, *t.a.p.*, 12).

4) De hoge geestelijkheid heeft nog meer eigendommen van Musius in haar bezit gehad. Zo bezat Vosmeer een reliëf van het H. Kruis van Musius (Lap Van Waveren aan Rum. Van Medemblick, in: *Kerkelijk Nederland* 1854, 191), en in maart 1665 zond het toenmalig hoofd van de katholieke missie in de Republiek, Joh. Neercassel, een ring van Muys aan Guido de Vecchi, internuntius te Brussel (AOBG., nr. 123: 1/11 maart 1665). De 16e maart d.a.v. dankte Guido de Vecchi voor het geschenk (AOBG., nr. 110). Vgl. NOORDELOOS, *Musius*, 244.

Medemblick zag hij in 1630 nog andere litteraire producten van de Delftse priester-dichter.¹

Van Medemblick was ten slotte de man, die profijt trok van de moeiten, welke Plemp en Lap zich getroost hadden. Omstreeks 1630 kwam hij met een misschien al wat langer gekoesterd plan voor de dag om een uitgave te bezorgen van Musius' *Opera Omnia*, die dan ingeleid moest worden door een uitgebreide levensbeschrijving. Hij riep de hulp van beide geleerden in, die aanstonds bereid waren hem bij te staan. Plemp zond hem op 13 oktober een lange brief met de bovengenoemde psalmbewerking, zijn exemplaar van de *Solitudo* en een prent van Muys door Jacob Matham.² Lap Van Waveren stuurde in september 1637 een heel uitvoerig schrijven met tal van gegevens over Musius en aanvullingen op het boek van Estius.³ Allerlei biografische werken had hij ingezien. De verwijzingen daarnaar leverden overigens wel geen nieuws op, doch het kon geleerd staan ze te citeren. De toevoegingen op Estius waren uit de mond van Petrus Cammaker, Musius' voormalige 'famulus' of secretaris, die te Utrecht leefde. Ook somt Lap enige vrienden van de martelaar op 'in scaedis manuscriptis laudatos'.⁴ Een aantal zijner mededelingen kan men vergelijken met gegevens van elders en dan blijkt dat zij juist zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor de visitatie in 1570 van de kloosters der Franciscanessen van de Reguliere Orde te Delft (waartoe het Sint-Agathaven Sint-Barbara-convent behoorden), voor het sterfjaar van de geestelijke Johan Drolshagen⁵ en voor de datum van het overlijden van Pieter Cammaker.⁶ Deze voorbeelden laten voldoende

1) Lap Van Waveren aan Rum. Van Medemblick, in Kerkelijk Nederland 1854, 197; 186. Het bezit van Lap is na zijn dood zeer verspreid geraakt. Een aantal brieven uit zijn verzameling kwam terecht in het AOBC.

2) Zie W. NOLET: *Een plan tot uitgave van Musius' werken in de zeventiende eeuw*, in: BGBH. 46 (1929), 130-132. Dit alles is nog bewaard in AOBC., nr. 228.

3) Gepubliceerd door J. H. Wensing in: Kerkelijk Nederland 1854, 186-197.

4) Lap Van Waveren in: Kerkelijk Nederland 1854, 196.

5) Lap geeft op: 1581. Vgl. NNBW. III, 305.

6) Deze grijsaard was in 1622 reeds 80 jaar oud. Dit blijkt uit een lijst van priesters te Utrecht, die krachtens plakkaat van de Staten-Generaal van 26 febr. 1622 betreffende het toezicht op de katholieke geestelijkheid, zich moesten melden 'aende Magistraten van hare residentie' (*Groot-Plakkaetboek*, 's-Gravenhage 1658, I, kol. 204). De Utrechtse lijst is opgemaakt op 12 maart 1622 en wordt nog bewaard in AOBC., nr. 18t. Daarin staat het volgende over Cammaker: 'Peter Cammaker, out tachentich Jaren, woonende voor St. Peters naest Jo^r. van Buyren, Vicaris in den Dom/ Is vermits zijn grote crenckte niet gecompareert, doch aengebrocht deurt Goort van Millingen.' Op 18 mei 1629 is in het overlijdensregister te Utrecht aangetekend 'Heer

zien, dat de brief van Lap een document van zeer hoge waarde is.

Van Medemblick schijnt alles, wat hij gereed had voor de uitgave van de *Opera Omnia*, tegelijk met datgene wat hij van Plemp had ontvangen, gezonden te hebben aan een onbekende, die in een uitgebreid antwoord zijn zienswijze uiteenzette en een inhoudsopgave van de *Opera* zond, zoals die z.i. moest worden. Uit de toon van zijn brief zou men haast concluderen, dat een hooggeplaatst geestelijke aan het woord is.¹ De brieven van Plemp, Lap Van Waveren en deze onbekende werden door Van Medemblick voor zijn levensbeschrijving van Musius benut. Bovendien gebruikte hij het werkje van Estius, het gedicht van Plemp², Musius' *Solitudo*, het *Opus* van Opmeer-Beyerlinck³, de *Bibliotheca Belgica* van Val. Andreas en de *Batavia* (1588) van Hadrianus Junius. Handschriften stonden hem eveneens ter beschikking. Hij last nl. een hele preek van Musius over de nederigheid in.⁴ Dan gebruikt hij ook Dusseldorpius' *Annales*, die tot 1639 in het bezit van Rovenius waren. Daarom ben ik geneigd aan te nemen, dat Rovenius de hooggeplaatste geestelijke is, aan wie Van Medemblick zijn plannen over de uitgave van de *Opera Omnia* voorlegde.

'Maar het resultaat van zijn werk beantwoordt niet aan de inspanning. Hij is er zelf blijkbaar ook niet tevreden over geweest. Telkens weer is hij zijn werk aan het verbeteren', zodat er niet minder dan vijf teksten van bestaan. 'Het is langdradig door een overvloed van citaten, die met zijn eigenlijke stof slechts in zeer los verband staan. Zijn onmacht, om na Estius en Opmeer nog iets wezenlijks nieuws over Musius te vertellen, poogt hij aan te vullen door het mededelen van allerlei feiten, die tijdens Musius' leven gebeurden, maar waaraan de martelaar part noch deel had.' Met deze woorden van Nolet⁵ is het belang van het geschrift van Van Medemblick voldoende geschetst.

Peter Cammaker, nalatende mundige en onmundige collaterale erfgenamen.' De namen der overledenen werden in dit register eens in de week genoteerd, zodat wel zeker is, dat de door Lap opgegeven datum juist is (de mededeling uit het overlijdensregister dank ik aan de welwillende hulpvaardigheid van Mr. J. Van Campen, gemeente-archivaris te Utrecht).

1) NOLET, *Een plan*, 134-140.

2) PLEMPIUS, *Musius*, ed. 1618, 19-20, door NOLET, *Een plan*, 154, afgedrukt als onbekend.

3) Hieraan ontleent Van Medemblick wat door NOLET, *t.a.p.*, 149-150 wordt afgedrukt.

4) NOLET, *t.a.p.*, 157-164.

5) NOLET, *t.a.p.*, 141-142.

TWEE UITLOPERS VAN HET PATRONAATSRECHT IN SCHAGEN NA DE HERVORMING

DOOR

P. NOORDELOOS

OP 7 november corrigeerde Jan van Avesnes in de vredesvoorwaarden, welke hij aan de bij Vronen vernietigend verslagen Westfriezen oplegde, een verzuim van Floris V door het recht van voordracht voor het benoemen van pastoors, voorzover dit niet berustte bij de heren van Utrecht of Egmond, aan de grafelijkheid te trekken. Voor de kerk van Schagen ging dit recht op 29 juni 1427 en voor Barsingerhorn en Haringhuizen op 6 augustus d.a.v. over op Willem, bastaard van Albrecht v. Beieren, admiraal van Holland, kastelein van Medemblik en opperkamerling van Filips van Bourgondië, toen deze hem alle rechten en inkomsten, welke hij in bovengenoemde plaatsen bezat, overdroeg in een onversterfelijk erfleen, te verheergewaden met een paar nieuwe handschoenen en een zwaard of met veertig schellingen.

De documentaire bewijzen, dat dit inderdaad is geschied, treffen wij pas aan in het begin van de zeventiende eeuw. Het oud-archief van Schagen bevat een paar rekeningen van de pastoriegoederen aldaar, welke de rentmeester aan zijn heer heeft afgelegd. Hieruit vernemen wij, hoe de pastorie oudtijds gedoteerd was. Die van 1628 verantwoordt £ 353.15.— aan pacht van achttien percelen land en £ 37.16.10 van eenentwintig posten aan rente en erfpacht. Dit was dan het oude goed van voor de Hervorming. Daarnaast staat een post aan buitengewone ontvang van £ 235.— wegens achterstallig ontvangen predikantstraktement, dat van £ 500.— was gebracht op £ 600.—. Van meer belang is voor ons nog een post van £ 70.—, welke als volgt wordt omschreven: 'Item noch ontfangen van Cornelis Jansz. Wyck als capelmeester van Keyns naer t oude gebruyck ende dat achtervolgende seecker accoort tussen mijn Ed. Heer ende die gemeente van Scaghen in den jare 1587 gemaect ende opgericht, als dat uit die andere geestelike goederen bij den ouste offgaende burgemeester als capelmeester van de Keyns indertijt synde, vuytgekeert ende betaelt sal worden alle jaeren. Ende alhier in ontfanghe t xxix jaer pachts op Jo-

hanny ende Karsmisse telcken die gerechte helft. A^o 1628 verscheenen die somme van LXX £.¹

Wij hebben de inhoud van dit accoord niet kunnen achterhalen, maar vermoeden, dat de kapel op de Keins eertijds gefundeerd is geweest met vaste goederen. Hierop zal door de aanhangers van de nieuwe leer beslag zijn gelegd, maar omdat deze aan die kapel geen predikant verbonden, zal de heer van Schagen, die voor de pastorie van Schagen had te zorgen, daarop mede aanspraak hebben gemaakt. Dit te meer, omdat uit de cijfers van de rekening blijkt, dat de inkomsten uit de pastoriegoederen niet voldoende waren om daaruit het traktement van de predikant, de belastingen en het salaris van de rendant te betalen. Als er dan nog iets hersteld moest worden aan de pastorie, dan moest de heer daarvoor uit eigen inkomsten putten.

De rekening van Barsingerhorn vertoont eveneens een tekort, dat chronisch moet zijn geweest.

Het ligt voor de hand, dat de heren van Schagen er uiteindelijk maar weinig voor gevoeld zullen hebben, om op hun kosten drie pastorieën te onderhouden. Dit te meer niet, omdat het leen van Schagen bijna voortdurend in katholieke handen is geweest. Het kwam zelfs in buitenlands bezit doordat Maria Isabella van Beieren van Schagen (1707-1734) huwde met François Paul Émil, grave d'Oultremont de Han. Reeds haar broeder Diederick Thomas had getracht zich aan zijn verplichtingen te onttrekken, maar de gemeenten van Schagen en Barsingerhorn hadden hem hieraan gerechtelijk herinnerd. Gevolg was, dat hij een poging deed om de zaak af te kopen. Na vele besprekingen gelukte het zijn zuster en leenvolgstster, tot overeenstemming te komen. De heer van Schagen deed voor altijd afstand van het beheer der pastoriegoederen in Schagen, Barsingerhorn en Haringhuizen, alsmede van de kosterij van deze laatste plaats. Hiermede nam de wederpartij genoegen, mits afstand gedaan werd van hetgeen het huis van Schagen nog te vorderen had van de 'blijde inkomste' van heer Diederick, alsook van het bedrag, waarop Maria Isabella krachtens huldiging, huwelijk en speldegeld aanspraak kon maken. Bovendien moest het een bedrag van f 5500.— in kontanten storten. Overigens bleven de rechten van de heer onaangetast.²

1) Haarlem Rijksarch. Archief v. Schagen nr. 191. Rekening van pastoriegoederen van Schagen; nr. 192. Idem van pastoriegoederen van Barsingerhorn.

2) Haarlem, Rijksarch., Resolutiën Gecommitteerde Raden 28 febr. 1704 en 19 mei 1707; Arch. v. d. heerlijkheid Schagen nr. 270.

Het bewustzijn, dat de heer van Schagen kerkpatroon was, is ook bij de katholieken levend gebleven. Er is ongetwijfeld een poos geweest, dat de praktische toepassing niet wel mogelijk was, ook al bleef heer Jan v. Beieren v. Schagen (1550-1618) trouw aan het katholiek geloof. Hij en zijn opvolgers zullen gedaan hebben wat mogelijk was om de verdrukking voor de katholieken zo draaglijk mogelijk te maken, maar tegen de dictatuur van de Staten, die met heerlijke rechten naar believen speelden, vermocht hij weinig op godsdienstig gebied. Een voorbeeld hiervan leveren enige verzoekschriften, welke in 1654 aan de regering werden aangeboden omdat de heer zich niet hield aan het bevel om de roomsgezinde schepenen te vervangen door gereformeerde. Aan de heer van Schagen werd bevolen, zich in het vervolg te houden aan de privilegiën der stad en de resolutiën van de Staten.

Wanneer de praktijk van het collatierecht is herleefd, is niet meer te achterhalen. Misschien geschiedde dit via het hebben van een huiskapelaan. De gedachte werd ons ingegeven doordat pastoor Thomas Meyts ¹ 'eertijds huispriester van de heer van Warmond' wordt genoemd. Hij overleed als pastoor van Schagen op 1 oktober 1681. Op 6 november d.a.v. deelt een zekere Thijs Jansz. Beenhouwer aan de vrouwe van Goudriaen mede, dat zij in Schagen nog steeds wachten op de benoeming van een pastoor en vraagt daarbij, of het de bedoeling is, de jonge heer Blockhoven, die toen de bediening waarnam, als zodanig aan te stellen. Een goede week later volgt een dringend rappel. De heer Blockhoven was naar Kuilenburg vertrokken om zijn vader te begraven. Men had hem 16 november terug verwacht, maar hij was nog niet gearriveerd. 'Wij kunnen het niet langer redden. Wij zitten zonder priester en de kerk staat leeg.' Gevraagd werd om de heer Blockhoven tot pastoor te benoemen. Zij konden goed met hem overweg en het zou de vraag zijn, of een ander wel lust zou hebben om naar Schagen te komen. Hierop hebben adressanten vermoedelijk het verwijt ontvangen, dat de heer zeer laat in kennis was gesteld met het overlijden, maar dit schijnt toch niet het geval te zijn geweest. Twee dagen voor het overlijden had men aan het huis te Schagen laten weten, dat de pastoor zeer ernstig ziek was en ook zijn overlijden en begraving waren daaraan doorgegeven. Het verlet zal wel veroorzaakt zijn doordat de heer en vrouwe van Schagen gewoonlijk niet in hun slot aldaar verbleven. Hoe het ook zij, adres-

1) De naam, welke in de Bijdragen Haarlem 14 (1887), p. 139, 'Neys', in het *Necrologium Harlemense* 'Meyts' wordt gespeld, staat in dit stuk als 'Mydts'.

santen – negen in getal – drongen nogmaals aan op de benoeming van de heer Blockhoven en schreven: 'Ende te laesten, dat mijn Hoog Ed. Vrouwe oock scrijft, dat dese provisionele daer niet soude cunnen werden geadmittert, waerover wij dat de gemeente niet hebben durven comunyceren. Ende alle roepen om desen heer. Dat is het eerste van mijn leven, dat sulck mijn is voorgekomen ende altoos wel gecregen, die wij meende gedient te connen sijn. Soo bidde mijn H. Ed. Vrouwe ons die belijft te accorderen of anders loop het hier int wilt, dat immers niet soude dienen met desen slechten tijdt.'

De heer en de vrouwe van Schagen weken intussen niet voor de dreigementen van Thijs Jansz. c.s. Op 24 november deelden zij mede, niet te kunnen besluiten om heer Blockhoven tot pastoor te benoemen, 'aengesien deselve buyten onse kennisse door den Hr Bishop provisionel in die funtie is gestelt geweest, behalve dat ik wel weet, dat hij selve gans geen genegenheyt en heeft tot Schagen te wesen.' Hier wrikt dus een rechtskwestie. Zij konden geen benoeming door Joannes van Neercassel sanctioneren, waaraan dan de vrees ten grondslag lag, dat zij daardoor aan rechten zouden inboeten. De vrouwe van Schagen verzekerde hun, dat zij een bekwame en geleerde pastoor zouden krijgen, die zijn ambt ongetwijfeld tot volle tevredenheid van de gemeente zou uitoefenen. Zij deelde verder mede, dat zij van de heer van Schagen volmacht had ontvangen om deze aangelegenheid verder te regelen. 'Ick vertrouwe, dat de geheele gemente reden sal hebben om ons te bedancken, dat wij haer dese man tot een pastoor hebben gegeven... U lieden seer geaffectionneerde vriendinne.'¹ De naam van de geestelijke, die zij op het oog had, wordt niet genoemd, maar het is zonder twijfel Bartholomeus de Backer geweest. Deze was magister artium van Leuven en baccalaureus in de H. Godgeleerdheid aldaar. Wat zijn Schager pastoraat aangaat weten wij alleen, dat het kort is geweest. Was het geen succes? Lagen hem, de Gentenaar, de Noordhollandse sfeer en het stijve Westfriesse karakter niet? Wij weten alleen, dat het kort is geweest, dat hij spoedig naar de zuidelijke Nederlanden terugging.²

Over de uitoefening van het collatierecht van de heren van Schagen bij latere benoemingen vernemen wij niets meer.

1) Haarlem, R. A. Archief v. d. heerlijkheid Schagen nr. 203.

2) Bijdragen, 14 (1887), p. 139-141.

CALENUS' BETREKKINGEN MET DE HOLLANDSE SECULIEREN VLAK VOOR HET UITBREKEN VAN HET JANSENISME

DOOR

L. CEYSSENS O.F.M.

HENDRIK Calenus, pastoor van S. Catherina en tevens deken van Brussel¹, medewerker van de te Brussel residerende aartsbisschop van Mechelen, Jacobus Boonen, is enigszins bekend vanwege zijn aandeel in de uitgave en de verdediging van Jansenius' *Augustinus*. In de Nederlandse kerkgeschiedenis wordt hij vermeld als *benoemd* (maar vanwege jansenisme nooit geconfirméerd) bisschop van Roermond.²

Hij verdient meer in het licht gesteld te worden om de betrekkingen die hij, voor en tijdens het jansenisme, onderhield met de Hollandse seculieren. Hij stond onder meer in correspondentie met Rovenius, Marius, Wachtelaer, Joost en Boudewijn Cats. Van de brieven echter die hij uit Holland ontving is er geen enkele bewaard gebleven. Van die hij er heen stuurde rest er een klein overschotje, nl. een vijftiental brieven (voor en tijdens het jansenisme) gericht aan de beide Catsen.³

1) Hendrik Calenus, geboren te Beringen (Belgisch Limburg) in 1583 was een onderdaan van de Prinsbisschop van Luik, en bijgevolg in de Spaanse Nederlanden waar hij zijn leven sleet, een vreemdeling. Dit is misschien een verklaring van zijn vele betrekkingen met andere 'vreemdelingen'. Korte levensschetsen over hem worden gevonden bij P. CLAESSENS, *Histoire des archevêques de Malines*, Leuven, I, 1881, 328-330; *Biographie nationale*, III, 238-241; *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, XI, 385-386. Binnenkort zal een bredere studie aan Calenus gewijd worden.

2) A. VAN LOMMEL, *Een achttal bescheiden betreffende het oude bisdom Roermond*, in: *Publications de la Société... de Limbourg*, 17 (1880) 212-214; J. HABETS, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom van Roermond*, II, Roermond, 1890, passim.

3) Archief van de Oudbisschoppelijke Clerezie (=OBC), inventaris 1532 (oud nummer 395); cf. J. BRUGGEMAN, *Inventaris van de archieven... der Oudbisschoppelijke Clerezie*, Den Haag, 1928, 481. Die brieven verdienen volledig te worden uitgegeven. Ze zijn met zulke vlugge hand en fijne pen geschreven dat ze niet kunnen 'ontcijferd' worden tenzij door iemand die enigszins bekend is met het geschrift van Calenus en met de stoffen waarover hij handelt.

De briefwisseling Cats-Rovenius, Cats-Coggemannus (OBC) bevat menige bijzonderheid over het optreden van Calenus. Wegens plaatsgebrek konden die stukken hier niet weergegeven worden, ofschoon ze het verdienen.

Onze bedoeling is de brieven, vlak voor het jansenisme gestuurd aan Joost Cats, hier uit te geven, doch eerst na ze ingeleid en gecommenteerd te hebben.

1. *Calenus' optreden onder Lagonissa*

De hervorming had wel een soort ijzeren gordijn opgetrokken tussen het protestantse Noorden en het katholieke Zuiden, doch dat was niet dicht genoeg om te beletten dat zowel de Hollandse seculieren als regulieren betrekkingen bleven onderhouden met hun confraters aan de andere zijde. Dat was onder meer gebleken in het langdurige en pijnlijke geschil betreffende de Streek (1612-1631)¹ en in de herziening van het concordaat.

Gesloten op 15 oktober 1624, met de medewerking van de bisschoppen van de Mechelse provincie, goedgekeurd door een breve van 22 augustus 1625, was dit concordaat geen ideale oplossing voor de Hollandse seculieren.² Het liet aan de nuntius van Brussel o.m. een ruime gelegenheid om 'in beroep' op te treden als *judex*. Hoe gevaarlijk dat kon worden was reeds ten overvloede gebleken in het geval van de Streek. De te Brussel verblijvende oversten en confraters van de missionarissen waren ruimschoots in de gelegenheid om de gunst van de nuntius voor zich te winnen. De Hollandse seculieren integendeel konden slechts uitzonderlijk met hem contact opnemen en troffen hem dan heel dikwijls reeds tegen hen bevooroordeeld aan.

Daarom was het een zegen voor de seculieren dat op 7 maart 1624 Calenus pastoor werd te Brussel. Als oud-student van Leuven en als vriend van menig Hollander (Jansonius, Jansenius, Haeftenus, Joost Cats, Wachtelaer enz.) kende hij reeds vele seculieren van het Noorden. Bovendien kon hij te Brussel (in zover dat nodig

1) Over het Streek-geval, zie W. L. S. KNUIF, en J. DE JONG, *Philippus Rovenius en zijn bestuur der Hollandsche zending*, in: AAU, 50 (1925) 35-40. Sindsdien werden vele nieuwe gegevens aangebracht door J. D. M. CORNELISSEN, *Romeinsche bronnen*, I, Den Haag, 1932; L. VAN MEERBEECK, *Correspondance des nonces Gesualdo, Morra, Sanseverino*, Brussel, 1937; B. DE MEESTER, *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno*, 2 dln., Brussel, 1939.

In het Streek-geval treedt een Antwerpse priester, Alexander Trognesius (Trognaesius, Trognaeus, de Trogny) op. Over deze ongere persoon is er dikwijls sprake in AAU; cf. KNUIF-DE JONG, 50 (1925) 35 e.v.; A. VAN LOMMEL, *Een en ander over Alexander Trognesius*, 7 (1879) 239-243; F. DONNET, *Les imprimeurs Trognaesius et leur famille*, Antwerpen, 1919; *Biographie nationale*, XV, 657-663; zie ook de vorige noot.

2) P. POLMAN, *De Minderbroeders in de Hollandsche zending en het concordaat van 1624*, in: *Collectanea Franciscana Neerlandica*, I, Den Bosch, 1927, 299-325.

was) betrekkingen aanknopen met anderen die gekomen waren voor het sluiten van het concordaat.

Reeds aan het tot stand komen van dat concordaat heeft Calenus meegewerkt. Kort na de ondertekening ervan, benoemde Rovenius, op het punt naar Holland terug te keren, hem tot kanunnik van Sint-Salvator te Utrecht.¹ Behalve een beloning was dat wel een uitnodiging om eventueel voor de naleving van dat akkoord in de bres te staan.

Dat deed Calenus ongetwijfeld van dan af. Doch in de bewaard gebleven documenten komt zijn activiteit slechts tot uiting vanaf einde 1632. Hij treedt dan op in een moeilijkheid die op zich wel niet zo ernstig was, doch die door pijnlijke omstandigheden uiterst zware gevolgen zou hebben voor de verhouding tussen seculieren en regulieren van de Hollandse Zending: het bekende geschil van Enkhuizen.²

Dit was uiteindelijk slechts een voortzetting van het Streekgeschil, dat met zeer onverkwikkelijke verwickelingen veertien jaar had aangesleept voor het in 1631 tot een min of meer definitieve oplossing kwam.

Reeds drie jaar vroeger had Joost Cats (sinds 1618 pastoor te Haarlem, sinds 26 juni 1628 deken van het Sint-Bavokapittel) aan Rovenius geschreven over de *molimina Sociorum ad obtinendam Strecam, adornata per laicos et in hoc attentata*.³ De sinds lang door de *Strecani* gevoerde lastercampagne wordt intussen door anderen voortgezet. In 1630, nog eer in het Streekgeschil tot opklaring is gekomen, wordt uit Brussel door een onbekend regulier een klachtbrief tegen de seculieren gezonden aan de Propaganda. Augustinus de Wolf, de ongelukkige pastoor van Enkhuizen, reeds sinds 1617 door de *Strecani* vervolgd tot gevangenschap en verbanning toe, krijgt er de volle laag. Ook Joost Cats, de correspondent van Calenus, ontvangt er een veeg uit de pan.⁴

De nieuwe moeilijkheid neemt weldra een duidelijk te onder-

1) N. BROEDERSEN, *Tractatus historicus*, I, Delft, 1729, 71. De datum aangegeven in AAU, 50 (1925) 108 klopt niet.

2) Over deze aangelegenheid raadplege men F. VAN HOECK, *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland*, Nijmegen, 1949, 45-47 en de daar aangehaalde literatuur-opgave; VERHOOFSTAD, *Inventaris*, 70, no. 351; een bundel documenten op het Aartsbisdom te Mechelen: Vicariat apostolique de Hollande, *Conflits avec les Jésuites*; cf. blz. 114 noot 1. Een helder overzicht wordt geboden in de *Relatio originis et progressus causae Enchusianae*; OBC, 1533.

3) J. J. GRAAF, *Tabula chronologica episcopatus et ecclesiae cathedralis Harlemensis*, in: BH, 1 (1873) 343. 4) *Rom. bronnen*, I, 390-395.

scheiden vorm aan. Te Enkhuizen, een parochie van nog geen 200 gemeenlekken, is zich in oktober 1632 een jezuïet komen vestigen. Hierdoor de Jonghe, te Enkhuizen geboren in 1601, in de Sociëteit getreden in 1622. Pas priester gewind is hij, — zo heet het een nuntius, — op familiebezoek gekomen en door familieleden en andere gelovigen verzocht om zich in de parochie van De Wolf te vestigen. Hij blijft inderdaad en, zonder verlof noch van de pastoor, noch van de vicaris generaal van Haarlem, Leonardus Marius, noch van de apostolische vicaris, Rovenius, oefent hij zielzorg uit. Dit wordt hem niet beroep op het concordaat verboden. Hij erkent niet gezag aan dit concordaat (ofschoon door de paus goedgekeurd en ter onderhouding voorgeschreven) omdat het niet afdrekkend werd door zijn generaal. Nadat hem strict verbod is uitgezegd, doet hij een beroep op de nuntius, zonder intussen zijn apostolaat te onderbreken.

De nuntius, Fabio Lagonissa (1627-1634), stond op het einde van zijn niet gelukkige nuntiaat. Zijn mislukking (ook voor zijn opvolgers zeer noodloos) lag voor een groot deel aan hemzelf.

Lagonissa was om zijn velen onpopulaire à la Cour par ses façons de faire plutôt dignes d'un soldat que d'un ecclésiastique, par son avarice et ses extorsions scandaleuses et enfin par son inflexion plus gaude pour la France que pour l'Espagne, que les ministres de Bruxelles ne désiraient plus de nonce.¹

Beïnvloed ten gunste van de regulieren, laat Lagonissa aan de indringer van Enkhuizen, in strijd met het concordaat, een zekere vorm van apostolaat toe.² Daar tegen komen Marius³ en Rove-

1) W. Baudouin, *La mise à jour de relations entre le Saint-Siège et les Pays-Bas au XIe siècle*, in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 28 (1923), 76.

2) Op 22 januari 1633 schreef Lagonissa aan 'Pater N. Societatis Jesu Enchusae': 'Cum pascendi officium tantum ad superiorem ecclesiasticum spectare liquido constet, eiusmodi officio D. Vicarius apostolicus illis in partibus omni sedulitate et labore incumbit, sed non Patrum in Vane, deo invito, pastoralis munere nequaquam fungi debet, obsequium sane commune, doctrinibus etiam concordatis inter saecularem clerum et regularem hac de re satis, quae Sua Sanctitas vult ut omnino ab omnibus observetur. Quod si ad nos in praefato oppido moram trahere in animum induxeris, una praeter pastoralia sacramenta exercere tibi licitum est...': Archief van de Oudbisdom van de Clergie (= OBC), 1332, f° 127. Niettemin, volgens een rekwist van de Jonghe, zou Rovenius op 22 februari 1633 verklaard hebben: 'ignoscere [et] R. P. Theodorum de Jonghe pro approbato a suo superiore sacerdote

in de sua regenda missam admittimus ut in oppido Enchusano degere possit ac suam operam et confessiones eorum qui opera ipsius uti volent audire; quoad alia vero sacerdotalia munera praeterquam pastoralia et concionandum licentiam a pastore loci petat, qui si in Domino cum dari expedire iudicabit, poterit illa praestare': Archief van het Aartsbisdom te Mechelen, Vicariat, Conflicts avec les Jésuites.

3) Marius was in de lente van 1633 naar Brussel gegaan om bij de nuntius op te

nus ¹ zo hevig in verzet, dat de nuntius een tweede brief schrijft, deze keer ten nadele van P. de Jonghe, die zich op zijn beurt niet wil houden aan deze tegenstrijdige beslissing.²

Het pleit gaat voort te Brussel. Beide partijen spannen advocaten voor hun zaak. Weer helt Lagonissa over naar de zijde van de regulieren. Hij wordt alleen weerhouden door het krachtige optreden van Calenus en diens beroep op de *concordia*.

Doch in augustus 1633, op het punt het pleit te verliezen, neemt de partij van De Jonghe haar toevlucht tot een afleidingsmanoeuvre, waarvan de laagheid niet genoeg aan de kaak kan gesteld worden. De hoogstaande vicaris generaal van Amsterdam, Leonardus Marius, pastoor van het maagdenhuis, die vele eminente personen (weldra ook Joost van den Vondel) tot het katholicisme voert, wordt bij de nuntius, in anonieme geschriften, beschuldigd van openbare dronkenschap en van ontucht in bezwarende omstandigheden.³

Calenus' standvastigheid brengt Lagonissa ertoe niet op deze

treden. Cf. VERHOOFSTAD, *Inventaris*, 62, no. 278. Op 3 april 1633 schreef hij uit Brussel aan Joost Cats: 'Litteras vestras sero accepimus, sed sine damno. Bis locuti fuimus Fabio [Lagonissae], prima adventus die et tertia quae est hodie. Invenimus virum ad votum; praesertim hodie spopondit, iuravit. Praestabit? O utinam. Dedimus ei formulam epistolae ad P. Tirinum scribendae: . . . adeoque P. Theodorus Enchusae residentiam non figat, congregationes non instituat, sacramenta et officia pastoralia imo et sacramentum poenitentiae non administret. . . Placuit Fabio formula omniaque spopondit quae sperare possemus. Deus det ei habere hanc voluntatem perpetuam. Paramus iter Lovanium': OBC, 1352, f° 132.

1) Op 16 februari 1633 had Rovenius geschreven aan Joost Cats: 'Quid ad nostras litteras Enchusani cum ratione respondere queant, non video. Acquiescant spero quibus sanior est mens. Omnibus placere impossibile est. Wolfii vices doleo et bonorum subditorum. Si quid pietatis aut frontis habeat, P. Theodorus sequetur saniora consilia. Turbulenti fortasse aliquid molientur ad Ill^mum Nuntium. Bene fecit R. V. prolixis et solidis suis litteris eum praeveniendo, adiuncta benedictione, quae fortasse faciet ut patientius legat et benignius audiat. Unicum metuo, quod Calenus aegre inducetur ut ipsemet perferat litteras ac praelegat. Intelligo enim aliquid aversionis illi esse a nuntio, sed solet nuntius ipse quaerere renovationem familiaritatis cum ipso. Nescio quid fiat quod ad binas iam meas nuntius nihil responderit. Sed nec alii in aula, quibus de ecclesia Oldenzalensi iam ab haereticis occupata scripseram. . . Sed neque D. Calenus quicquam ad meas respondent, a quo petieram ut responsum ad nostras ad Marquetium urgeret': OBC, 1532, f° 123.

2) Over dit tweede (onbekend) schrijven van 30 maart zegt Rovenius het volgende in zijn brief van 28 april aan Joost Cats: 'Litterae Illustrissimi [Nuntii] ad me 30 martii scriptae sunt et nihil peculiare habent nisi quod prohibuerit ne se pastoralium exercitiis immisceat nec aliis quibuscumque nisi de licentia nostra': OBC, 1532, f° 134.

3) Zie hierachter de brief van Calenus d.d. 8 augustus 1633. De eerste aanklacht dateert dus niet (zoals steeds gezegd werd) uit september maar uit augustus. Zij volgt niet op de beslissing van de nuntius, zij gaat er aan vooraf.

laaghartige anonieme aanklachten in te gaan en een beslissing tegen De Jonghe uit te spreken (3 september 1633).

Nauwelijks kon deze beslissing bekend zijn in Holland, of twee nieuwe, ongetekende aanklachten, van soortgelijke inhoud, worden tegen Marius ingediend bij Boonen, aartsbisschop van Mechelen, die zojuist was teruggekomen van Den Haag, waar hij verschillende maanden verbleven had als afgevaardigde van de Staten-Generaal voor het tot standbrengen van een nieuwe wapenstilstand.¹

Volgens een brief van Rovenius, waren (tot zijn verontwaardiging) Boonen en Jansenius geneigd, geloof te hechten aan die aanklachten.² Calenus integendeel wist ze afdoende te ontzenuwen. Inderdaad, Lagonissa schrijft op 8 november 1633 naar Rome:

‘... Esaminato detto negotio con intendere ambe le parti, per conformarmi con gli concordati [che] sono tra regulari et il clero secolare, ho giudicato che detto Padre

1) Zie Calenus' brief van einde september 1633. In een brief aan Joost Cats van 29 maart 1633 schrijft Rovenius: ‘... Commendavi iam tertio Illustrissimo Mechliniensi negotia catholicorum in hisce partibus. Credo et Serenissiam Infantem idem, ad instantiam nostram, eidem commendasse, ut sperem illum nostri fore memorem. Sacrum chrisma et olea sacra credo vos iam accepisse. Misi similiter ampullam cum Sacro Chrismate ad Illustrissimum Mechliniensem qui illud a nobis petierat’: OBC, 1532, f° 129. Rovenius, die Boonen in Holland niet een bezoek durfde te brengen, schreef hem op 17 juni 1633: ‘... Nolui omittere quin exiguo hoc scripto Illma D.V. salutarem meumque erga eandem affectum ostenderem, simulque gratias agerem pro susceptis laboribus et molestiis in confirmando plures ex nostris. Deus erit merces. Cuperem obiter rursum commendatum Ill^{mae} G. V. negotium Oldenzalense... Similiter quia video Patres Societatis clam et palam miris artibus conari infringere et illudere concordata adeo solemniter cum ipsis inita et a Sua Sanctitate toties stricte observari iussa, velim Illma D. V. nobiscum pro ordine stare dignetur, aut saltem more suo speciose sua facta palliantibus vel defendentibus non ita fidem adhibere, quin et nobis pro ordine et pro concordatis stantibus, patrocinio suo et favore assistat. De iis quae Enchusiae et alibi per ipsos procurata sunt horrenda et mira referre possum, sed parco auribus vestris occupatissimis (Rei seriem satis late deductam poterit ostendere D. Calenus)’: OBC, 520, f° 123.

2) [C. DEELDER], *Bijdragen voor de geschiedenis van de Roomsche-katholieke Kerk in Nederland*, I, Rotterdam, 1888, 152-153. Op 9 december 1633 zou Rovenius schrijven aan de pas uit Brabant teruggekeerde Joost Cats: ‘Adgratulor R^{ae} V^{ae} felicem ad nos reditum. Dici non potest quantopere me contristarint vestrae litterae, tum ex Brabantia, tum Harlemio ad me missae. Mirari [satis] non possum tum multorum in accusando D. Marium libidinem, tum Brabantinorum in acceptandis querelis nostrorum facilitatem. Dicam quod res est. Indignatus fui quod D. Archiepiscopus Mechliniensis adeo se nostris rebus occuparet, ut quasi iudex noster videri posset. Cur accusatorum nomina non refert? Cur illos ad nos non remisit, ubi in prima saltem instantia causam agere debuissent? Sed accepto benignam responsionem archiepiscopi, quā se, velut amicum, solum bono nostro consulere voluisse protestatur; mallem tamen ipsum non ita patienter audisse accusatores, sed vel increpasse vel ad nos remisisse’: OBC, 1352, f° 163.

[De Jonghe] non possa esercitar detti sacramenti se non con licenza del detto parrocho.

Intorno poi al secondo negotio... mi pervennero gli giorni passati due lettere, però senza subscriptione et senza luoco ove erano scritte, che contendevano che D. Mario...; onde giudicai, benchè non dessi fede a dette lettere per esser in quella forma scritta, di avisare detto Monsignore, acciò procurasse informarsi del vero et ritrovando che detto Mario visse in quel modo, desse gli remedii necessarii. Lui hora mi risponde nel modo che si degnerà veder medesimamente della detta lettera.¹

De zaak van Enkhuizen schijnt dus opgelost. Die van Marius ook. Het blijkt trouwens ook uit de beslissing welke de Propaganda, na lezing van Lagonissa's et Rovenius' brieven, nam: '*non esse recedendum a concordia inter utrumque clerum inita, et apostolica auctoritate confirmata.*'²

Op 16 januari 1634 krijgt Lagonissa opdracht aan Rovenius te zeggen: de concordia onveranderlijk na te leven... en de missionarissen niet te hinderen.³ Deze laatste zin, niet begrepen in de oorspronkelijke beslissing, '*épargnant la chèvre et le chou*', liet wel speling toe.

2. Calenus' optreden onder Stravius (1634-1642)

Na het vertrek (begin 1634) van Lagonissa wordt, in afwachting van een opvolger, de nuntiatuur toevertrouwd aan Richard Stravius, aartsdiaken van Kamerijk, sinds lang in dienst van de H. Stoel, eerst te Rome, daarna, onder de twee laatste nuntii, te Brussel.

Lelio Falconieri, de nieuwe nuntius, treedt wegens moeilijkheden met de regering niet in functie. Stravius blijft dus de nuntiatuur waarnemen, doch zonder veel bevrediging te geven. Hij is een persoon van klein formaat, erg bedacht op eigen voordeel en daarom zeer bekommerd om zich als 'internuntius' in stand te houden.

Aanvankelijk, onder de nieuwe internuntius (zo noemen we dan verder Stravius maar), onder de nieuwe gouverneur-generaal (de kardinaal-infant, 1634-1641) en diens biechtvader, de augustijn Johannes a Sancto Augustino, schijnt alles naar wens te gaan.

Ondertussen echter zijn in Enkhuizen ernstige dingen gebeurd.⁴ De bloedverwanten en aanhangers van De Jonghe hebben pastoor De Wolf aangeklaagd bij de burgerlijke overheid. Hij is gevangen

1) *Rom. bronnen*, I, 449. 2) *L.c.* 3) *L.c.*

4) Ook elders, naar het voorbeeld van Enkhuizen, geschieden onregelmatigheden. Rovenius schreef op 28 september 1634 aan Joost Cats: 'Quod actum Enchusiae, id agitur Wesopiae, Dordraci, Schagae, Roterdami, Gaudae, Campis, Daventriae; nituntur ordinem destruere, concordata fringere... Nec puto quod Sua Sanctitas aliquid statuet nobis inconsultis, sed sperant mutationem mortuo Pontifice moderno. Inquietum genus hominum quod nescit erubescere, auctoritate comprimendum est'; OBC, 1352, f° 176.

genomen en verbannen geworden. Dat is vanzelfsprekend, van de kant van de aanbengers, een zwaar kerkelijk vergrijp. Rovenius is ten zeerste verontwaardigd, en terecht. Hij doet een onderzoek instellen naar de schuldigen, hij reserveert zich hun de absolutie te geven, en stuurt intussen een zekere F. Latu naar Enkhuizen om er de kerkelijke diensten waar te nemen.¹

Doch de aanhangers van De Jonghe zetten hun actie voort. Zij gaan in beroep te Rome (dit beweren ze ten minste) en intussen wenden ze zich tot de internuntius. In hun naam presenteert de procurator van de jezuiten een even behendig als schaamteloos verzoekschrift. De verbanning van pastoor De Wolf (dat dit gebeurde wegens het optreden van De Jonghe's vrienden wordt klakkeloos toegegeven) heeft de gelovigen van Enkhuizen verstoken van alle geestelijke troost. Stravius moge dus optreden ten voordele van die gelovigen en van P. de Jonghe.²

Hoe schaamteloos, (het dient onderstreept te worden), dit rekwest ten voordele van opstandelingen die *per se* wegens hun beroep op de burgerlijke overheid de kerkelijke ban hadden ingelopen, ook was, hoe goed ook Stravius onder zijn voorganger over de zaak was ingelicht, toch laat hij zich verleiden. Trouwens, er werden terzelfder tijd nog twee andere verfoeilijke troeven uitgespeeld tegen de seculieren. Eerst en vooral, een ongetekende aanklacht, gedateerd Weesp, 1 november 1634, waarin de gelovigen van die plaats hun pastoor Hendrik Ebbius beschuldigen van zeer zware vergrijpen, en daarom vragen dat in zijn plaats hun de te Weesp geboren jezuit Nicolaus Loenen mag gegeven worden.³ Om het duidelijk parallellisme volkomen te maken, volgt een tweede eveneens ongetekende aanklachtsbrief (gedateerd: 'Holland, 15 november 1634') tegen de vicaris-generaal van Haarlem, Leonardus Marius.⁴ Dus voor de derde keer wordt deze hoogstaande man van de zwaarste en laagste misdrijven beschuldigd door anoniemen die bovendien wenslen munt te slaan uit hun laster.

Ofschoon Stravius stellig wist dat onder zijn voorganger, tot diens volledige voldoening, was geantwoord op deze laatste aanklacht, neemt hij ze toch ernstig op. Erger nog, 18 november 1634

1) Er zijn verscheidene brieven van F. Latu aan Joost Cats aanwezig in OBC, 1352. Latu was ook het voorwerp van laster ('Sparsarunt me in concione dixisse non esse purgatorium'; OBC, 1532, f° 175) en liep gevaar gevangen genomen en verbannen te worden.

2) Vatikaans archief, Nunziatura di Fiandra, 22, f° 21rv.

3) *Rom. bronnen*, I, 487-490. 4) *Ibid.*, I, 482.

neemt hij een beslissing in het geschil van Enkhuizen. Voorlopig, d.w.z. tot nadere uitspraak van hogerhand, wordt, krachtens het decreet van Rome en het concordaat, aan P. de Jonghe toegestaan voor de van zielzorg verstoken gelovigen van Enkhuizen kerkelijke functies te voltrekken.¹

Deze beslissing was uiterst pijnlijk. Niet alleen was ze in strijd met de ingeroepen concordaten, deed ze afbreuk aan de beslissing van de vorige nuntius, maar ze scheen, voor de zoveelste keer in de lange geschiedenis van Enkhuizen, gelijk te geven aan opstandelingen die zich bovendien hadden schuldig gemaakt aan laster en beroep op de burgerlijke overheid. Zij bleek dus een beloning van halsstarrigheid. Dit verdient nogmaals onderlijnd te worden om de reactie van de seculieren te begrijpen. Natuurlijk, Stravius nam deze beslissing niet zonder enige gewetenswroeging te voelen, noch zonder zich in Rome veilig te stellen. Op 9 december 1634 deelt hij dus 'de waarheid' mee aan de staatssecretaris.²

Intussen meldde hij aan Rovenius wel de aanklacht tegen Marius, niet zijn eigen beslissing. Niettemin was Rovenius weldra op de hoogte en nam maatregelen: verbod aan de gelovigen en curatoren van Enkhuizen om P. de Jonghe te aanvaarden; verzoek aan Calenus om bij de internuntius te protesteren, en aan Marius om zich naar Brussel te begeven, om samen met hem in Rome te appelleren.³

Inderdaad, de vicarissen-generaal van Haarlem en Utrecht, Marius en Wachtelaer, begeven zich naar Brussel, waar ze op 3 februari 1635 aankomen. Ze brengen onmiddellijk een bezoek aan Stravius en Boonen, dineren de 5e bij Calenus, de 6e bij Boonen. Ze bezoeken verscheidene persoonlijkheden te Brussel en te Leuven. Ze insisteren bij de biechtvader van de kardinaal-infant. Meermalen wendden ze zich tot Calenus en Stravius, doch tevergeefs.⁴

1) '...Cupientes catholicorum Enchusae necessitati provisionaliter quousque res Romae decisa fuerit a... Congregatione... salubriter in Domino providere, R. Patri Theodoro de Jonghe, S.J. sacerdoti, ut vigore decreti praedictorum... cardinalium... de data Kal. Maii anni 1623 interpositi et una cum posterioribus concordatis brevi apostolico... confirmatis, § *Si superiores...* praedictis catholicis missae sacrificio, concionando, confessiones audiendo, catechisando ac similiter christianae pietatis ac religiosi sui instituti exercitiis et muniis succurrere possit ac valeat facultatem concedimus et impertimus': Vatikaans archief, Nunz. di Fiandra, 22, f° 51v + 16r.

2) *Rom. bronnen*, I, 490-495.

3) GRAAF, *Tabula*, in: BH, I (1873) 349-350; zie de briefwisseling Rovenius-Cats in: OBC, 1532.

4) Zie het *Journal* van Marius over zijn reis naar Brussel in gezelschap van Wachtelaer in: OBC, 1543; een brief van Marius en Wachtelaer uit Brussel aan de Propaganda, in:

Stravius blijft koppig bij zijn beslissing, zelfs bij zijn slechte opinie over Marius, die hij uitbreidt over heel de seculiere clerus. Meer nog, die opinie tracht hij op te dringen aan de nieuwe (tevergeefs verwachte) nuntius Falconieri, voor wie hij instructies gereed maakt (3 maart 1635).¹ Hierin krijgt ook Calenus (naar aanleiding van de moeilijkheden omtrent de Engelse benedictinessen te Brussel) een veeg mee:

‘Henrico Caleno, decano di Santa Caterina, deputato dal detto archivescovo [Boonen] alla total cura de’ monasteri di monache, qual per esser’ prete holandese [!] favorisce la sua hierarchia de’ preti secolari che sono in missione a quelle parti, et consequentemente poco amorevole de’ regolari et gesuiti, tra quali è sempre qualche contrasto in occasione de’ lochi di dette missione.’²

Weldra ontvangt Stravius een krachtige brief van Rovenius waarin kort en bondig de feiten van Enkhuizen, Weesp (en ook de

Rom. bronnen, I, 497–498; een brief van Marius aan Joost Cats (Brussel, 14 februari 1635): ‘Ego et Vigilius [Wachtelaer] valemus quidem, sed causa nostra adhuc infirma est’, waarin ook deze bijzonderheid over het laatste onderhoud met Stravius: ‘... Post multa et gravia argumenta detraxit sibi ipsi larvam, mutavitque totum causae statum; dixit enim se Wesopiam et Enchusiam misisse jesuitas non secundum formulam concordatorum... sed supra concordata, ex plena potestate sibi data a Congregatione de Propaganda; cumque D. Vigilius amice et modeste illius facultatis copiam requireret, accensus est Stravius in choleram, deditque responsum quod ego hodie apud Illimum Mechliniensem vocavi stupidum, ac manente cholera, remisit nos ad grapharium suum, apud quem invenimus libellos nostros cum apostilla ut communicentur procuratori Societatis et catholicis civibus. Iam iam imus ad D. Corselium, inquisituri de facultatibus Stravii; quae sive amplae sint, sive non, non desinemus ea facere quae amici iudicabunt expedire’: OBC, 1532, f° 196. In zijn brief aan Rome van 31 maart 1635 zal Stravius nog zijn verbolgenheid meedelen over de vrijpostigheid van de twee Hollanders die hem naar zijn faculteiten vroegen: cf. *infra*.

1) In die instructie schrijft Stravius o.m. over Marius: ‘Is enim de crapula et ebrietate ac de faedis impudicitiae ac libidinis vitiis mirum in modum accusabatur. Et quamvis ea notoria sint et manifesta, nihilominus a dicto D. Vicario excusatur et defenditur, et eiusmodi freti patrocinio alii eiusdem farinae sacerdotes saeculares impune in suis vitiis insordescunt. Horum omnium vitam lascivam nimis notam esse intelligo in collegio seu beginagio catholicarum virginum Amsterodami, quod illorum opera ad formam lupinaris redactam esse dicitur’: BRULEZ, *Correspondance de... Stravius*, 577. Het spreekt vanzelf dat Marius en de oversten van het Maağdenhof woest waren om dergelijke laster. Rovenius heeft alle moeite om ze tot bezadiging te brengen. De hoofdschuldige, een zekere Van de Sande van Utrecht, heeft zijn spijt uitgedrukt, en Rovenius wil het daarbij laten. Marius in tegendeel en de begijnen eisen dat Van de Sande openlijk, voor hem en de oversten van het Maağdenhof vergiffenis vraagt. Rovenius schrijft op 28 september 1634 aan Joost Cats, na uiteenzetting van deze feiten: ‘Spero D. Mario et multis occasionem dandam per has calumnias ut maturius et cautius agant, nec dubito Marium in plurimis falso accusari per invidiam aliquorum quorum oculi non ferunt illius gloriam’: OBC, 1532, f° 176.

2) *Rom. bronnen*, I, 585.

laatste, in verband met Vianen) worden uiteengezet. Na er aantekeningen op gemaakt te hebben, zendt de internuntius hem met een begeleidend schrijven naar Rome (31 maart 1635). Aan Rovenius wordt nogmaals verweten dat hij slechte priesters in functie houdt tot schade van de '*poveri cattolici, privati dell'assistenza de' sacerdoti dotti e pii*'.¹ Arme Marius! Arme seculieren!

Niettemin, het eindrapport van de Congregatie is geenszins gunstig voor Stravius. De nieuwe nuntius moet de concordaten doen onderhouden en zal eventueel de uitspraken die er mee in strijd zijn annuleren.²

Doch die nieuwe nuntius komt niet. Intussen blijft Calenus in Brussel aandringen bij Stravius. Hij doet hem de les spellen door de biechtvader van de kardinaal-infant en door raadsleden van de Geheime Raad. Hij wenst zelfs een recursus te doen, *in possessorio*, op de Geheime Raad, doch dergelijke stap, ofschoon volkomen in overeenstemming met de Belgische praxis, zou in Rome slecht kunnen opgenomen worden.³

Stravius wijkt niet, zelfs niet nadat hij einde 1635 ingelicht is over de mening van Rome. Hij zegt dan wel aan Calenus dat hij graag zijn uitspraak zou herroepen, maar voegt erbij dat hij dit moet overlaten aan de 'nieuwe nuntius'.⁴

Ondertussen blijft de pijnlijke mistoestand te Enkhuizen voortduren, . . . evenals de rancune van Stravius tegen de Hollandse seculieren. Deze wrok komt nog tot uiting in een brief aan de Propaganda, d.d. 28 maart 1637.⁵ Drie jaar later wordt hij meegedeeld

1) G. BROM, *Briefwisseling der vicarii apostolici met den H. Stoel*, in: AAU, 32 (1907) 425-434.

2) Op de brief van Marius en Wachtelaer (uit Brussel, 17 februari 1635) werd geadviseerd: '*...E' bisogna tener salda la concordia fermata e sottoscritta dal nuntio di Fiandra e dai 6 vescovi e confermata da N. S.; altrimenti l'Hollanda diverrà una Babilonia piena di divisioni, com' è l'Inghelterra, delle quali divisioni ogni dì si tiene avviso che fanno più danno che le persecutioni*'; aan de nieuwe nuntius wordt geschreven: '*che faccia osservar puntualmente la concordia confermata da Sua Santità, e se troverà cosa fatta contro il tenor di esse, provveda che sia rievocata*'. *Rom. bronnen*, I, 498. Soortgelijk advies wordt gegeven op de brief van Stravius d.d. 31 maart 1635: *ibid.*, 502.

3) Zie het *Journal* van Marius, de brieven van Calenus, Coggeman, Cats en Rovenius.

4) Zie Calenus' brief van 10 januari 1636.

5) BROM, *Briefwisseling*, in: AAU, 32 (1907) 436-439. Blijkens C. F. WALDACH (*Historia provinciae Flandro-Belgicae Societatis Jesu, annus... 1638*, Gent-Brussel 1867, 87) werd Marius in 1638 nog steeds aangeklaagd: '*Exstat in Archivio Romano testimonium Petri Laurentii, latum 12 Ianuarii de potatione Domini Leonardi Marii*'. Hier (blz. 88-89) worden tevens enkele details gegeven over de steeds gespannen toestand te Enkhuizen in 1638, bijv.: '*Quia enim inexorabilis in non admittendo Societatis homine*

aan Fabio Chigi, nieuwe nuntius te Keulen (1639-1651), aan wie de regeling van de Hollandse zending is toevertrouwd.¹ Die wrok van Stravius is minstens medeoorzaak dat Chigi op 17 september 1640, ondanks de lange, pijnlijke, onverkwikkelijke voorgeschiedenis, een beslissing neemt die in strijd is met het concordaat en met de uitspraak van een vorige nuntius, en die weer de schijn draagt een beloning te zijn voor halsstarrige opstand, gepaard met calumnie en beroep op de burgerlijke overheid.

Zo zijn in de zomer 1640, bij de verschijning van Jansenius' *Augustinus*, Stravius en Chigi, wegens hun onbillijke inmenging in de missieaangelegenheden, bereid het oor te lenen aan de opdagende anti jansenisten. Zo vindt ook Calenus, uitgever en verdediger van de *Augustinus*, bij zijn Hollandse vrienden de steun die zij steeds van hem mochten ontvangen.

Via Merulana 124, Rome.

BRIEVEN VAN CALENUS AAN JOOST CATS

I

25 april 1633

Calenus aan Joost Cats. Over het geval van Enkhuizen en over de aanklacht tegen Leonardus Marius

Vix Bruxellas reliquerant Eximii Clarissimique Domini Marius et Bannius cum et advenirent posteriores vestrae, illis et mihi inscriptae. Eas aperui et statum negotii satis bene intellexi. Initio dum mihi litteris vestris res proponeretur quasi contempsit, et fere existimavi rem esse levem nimisque fortiter urgeri a vobis, at nunc video quo res tendat, et quantum detrimentum hinc merito timen-

perstabat Rovenius, et omnia lenitatis ac patientiae remedia ut Enchusani succurreret consumpserat Societas, rursus coepit uti iure suo sibi commissio a Perillustri D. Richardo Stravio...

1) Zie BRULEZ, *Correspondance de... Stravius*, passim; Id., *Lettres de Richard Pauli Stravius à Fabio Chigi*, in: Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, 30 (1957) 124-126, 129. In een brief van 20 februari 1640, waarin Stravius de vervolgingen beschrijft waaraan Rovenius en zijn medehelpers bloot staan, voegt hij dit detail in cijferschrift toe: 'Rovenius heeft verklaard dat hij liever alle zielen zag verloren gaan, dan de dienst van de jezuiten te aanvaarden'; *ibid.* 126.

dum. Ex parvo hoc fonte fluvium magnum contemplor quo omnis auctoritas vestra submergenda. Quare, quo potui nisu, rem apud Ill^{mum} Apostolicum commendavi et spero cum efficacia et obtentu intentionum vestrarum. Quod si hic non vellet, scribendum puto Romam et fortiter urgendum ut omnes sese accomodent conventis a Sua Sanctitate confirmatis. Opto itaque ut Eximius D. Marius faciat uti D. Nuntius praescripsit, ut quando aliqui contra aliquem articulum peccant, sumatur statim informatio praeparatoria, mittaturque huc et sic fiat ut ne in minimo articulo fiat transgressio. Promisit D. Nuntius se fortiter in eo quod cepit perseveraturum. Ante quadriduum eundem accessi et ex vobis manus sum exosculatus, tradidique quae mihi per Coggemannum misistis.¹ Videbatur illi satis exile. Accepit tamen, dicens se non meritum istam gratiam. Novi eius mores et ingenium quomodoque duci debeat. Utar libertate et sinceritate, qua propria curare possem, in isto vestro negotio, ut tranquille iurisdictionem vestram exercere possitis et animarum saluti incumbere. Mitto hisce iunctam copiam litterarum quas D. Nuntius postremo dedit.

Bannius Antwerpia me monuit ut iuxta programma aliquando novas traderem Illmo Nuntio. Quod feci, sed nonnihil mutavi. Mitto et eius copiam. Si adhuc aliquid restet agendum, praescribat et conabor explere. De Tyrrino² nihil adhuc intellexi. Subinde excurram ad Nuntium et expiscabor quid moliantur.

De Illmo Domino Mechliniensi aut duce Arschothano nihil timendum.³ Ego Illustrissimum [Boonen] bene informavi. Non nocet tamen, ubi ad vos rediret, amplius ei explicare technas et insidias adversantium.

Plura nolo in hanc chartam neque etiam scribo Reverendis et

1) H. V. W. Coggeman, van wie enkele brieven aan Joost Cats aanwezig zijn in: OBC, 1532. Hij had een geschenk meegebracht voor de nuntius. Op het geven van geschenken of fooien aan de nuntius maakt Calenus herhaaldelijk allusie.

2) Jacobus Tirinus, geboortig van Antwerpen, was overste van de jezuïetenmissie tot in februari 1634. In de *Tabula chronologica* leest men onder het jaar 1633: 'Hoc anno, avvocato P. Tirino, superiore Sociorum, submissus Pater a Marca, certo loco sedem non figens, ut tamquam visitator solum, non superior, exemptus haberetur a potestate Ill^{mi} Rovenii, cum tamen conciones haberet pro libitu suo'; HB, 1 (1875) 349.

3) Jacobus Boonen en Philippus van Arenberg, hertog van Aarschot, behoorden tot de gedelegeerden van de Staten-Generaal die in 1632-1633 over een wapenstilstand onderhandelden met de Verenigde Provinciën. De onderhandelingen begonnen in oktober 1632 te Maastricht, en werden in 1633 voortgezet in Den Haag. De Hollandse seculieren maakten zich waarschijnlijk ongerust over de aanwezigheid van Philippus van Arenberg, wiens broeder, P. Carolus van Arenberg, een vooraanstaande capucijn was; cf. FRÉDÉGAND CALLAËY, *Étude sur le P. Charles d'Arenberg*, Parijs, 1919.

Eximiis Dominis [Mario et Bannio], pluribus implicatus. R.admodum D.V. rogo, ut officiosis ex me salutem adprecare, spondensque obsequia omnia. Ego vero Deum rogabo ut et vos inter iacula hostium et armorum pericula servet incolumes. Hac 25 Aprilis, Bruxellis.

OBC, 1532, f° 133 bis.

II

8 augustus 1633

Calenus aan Joost Cats. Over het geschil van Enkhuizen en de aanklacht tegen Marius (Copie)

Ante biduum vestras recepi cum duabus chartulis et iuxta earum praescriptum non desinam rem vestram agere et dirigere et spero in bonum finem. Iussu Illustrissimi ago cum avvocato partis ¹, sed necdum ab ipso mihi responsum est categorice. Hodie adhuc rem ursi et monui, nisi cito satisfaciat rationibus nostris, quod urgebo Ill^{mu}m Nuntium ad resolutionem. Heri per multum temporis egi cum Illmo Nuntio et quantum possem. Primo intellexi ante biduum esse factam oblationem iteratam 300 scutorum, sed reiecit. Oravi ut ista continuaret, et promisi, re absoluta iuxta mentem meam, conformem decreto Pontificis, quod ostendam gratitudinem. Van der Linden ² mihi est locutus et dixit se pariturum quod ego necessarium indicabo quando erit tempus. Ego rem urgebo interim; paucula quae exponenda sunt praestabo. Sed unum me mirabiliter angit, quod non potui non, etsi diu deliberavi, communicare Clarissimae D.V., de quo et scripsi Daleno et Janssenio. Optavi ut cito mihi respondeatur quod sit de re, nam de honore omnium vestrum agitur.

Ante quinque dies evocavit me dictus Ill^{mu}s Nuntius. Ostendit litteras latinas non subsignatas, continentes mira de primario apud vos qui nuper cum Domino Bannio vestro huc excurrit. Primo protestatur scribere nihil ex passione, tantum boni publici et catho-

1) Hendrik van den Eede; cf. brief van 2 september 1633. Hij was een bekend advocaat bij de Geheime Raad en bij de Raad van Brabant; cf. J. NAUWELAERS, *Histoire des avocats au souverain Conseil de Brabant*, II, Brussel, 1947, 36.

2) Een zekere Nicolaus van der Linden, op wiens adres Calenus soms zijn brieven verstuurt.

licae religionis promovendae et scandali avertendi ergo ista scribere; 2° nominat virum eruditissimum, additque eum ebrium adstare altari, ebrium concionari coram frequenti auditorio, etiam per plateas publicas discurrere cum scandalo omnium, risu haereticorum. Addit eundem esse luxuriosum, irruere in virgines, etiam Deo devotas sibi per votum obedientiae subditas, non parcere etiam coniugatis; 3° addit de his monitum sed inveteratum; haereticos hoc scire, dictasse cantilenam de qua accusatus est quidam Minorita tamquam obiectum huius cantilenae, sed bene sese iste excusavit et nunc omnes tenent esse dictum nostrum. Rogat Deum scriptor ut exterminatis hisce hominibus, (nam et alios omnes ordinis vestri suspectos habet argumento, a maiori ad minus), animalibus, ventribus etc. substituantur angelici, casti, innocentes. Hoc fere compendium litterarum quas hesternae die tantum permissus sum integras legere. Obstupui sane dum haec audire et bene cogitavi unde haec venirent. Mandatum itaque mihi est ab Illmo D. Nuntio cito per idoneas personas de veritate horum inquirerem. Dubitavi an fieri hoc posset per R^{dam} D.V. quia putaret forte Illustrissimus rem ex composito fieri, tamen confisus de sinceritate et integritate R^{dae} D.V. haec scribere volui ut et qua valet dexteritate et secreto fieri potest, inquirat et quid sit de re informet, ut veritas pateat. Ego timeo aliquid esse verum, non tamen modo credo tantum virum, tot divinis qualitatibus praeditum, tam turpibus vitiis criminibusque obligatum. Quidquid sit opto ut R.D.V., communicato consilio cum Daleno, de his inquirat et agat quidquid pro veritate et dignitate Ordinis vestri tuenda videbitur. Ego expectabo primo tempore responsum et Deum rogabo ut nos servet a malo ne cum hoc mundo damnemur. Raptissime hac 8 augusti 1633.

OBC, 1532, f° 139.

III

2 september 1633

Calenus aan Joost Cats. Over de verdediging van Marius en de zaak van Enkhuizen

Ante biduum accepi fasciculum litterarum quibus status negotii istius de quo postremo scripseram plene et plane describitur. Cum vero res haec meo examini sit commissa ab Illmo Apostolico, con-

ficiam aliquod breve scriptum in quo iustificationem istius Domini N. [Marii] deducam et per aliquos, etiam hic existentes, probabo virum illum iniquissime accusatum. Ob multa non puto expedire tradere Illmo Nuntio chartas transmissas, tum quia quaedam etiam incerta nimis aperte declarantur, quae adversarii in pravam partem traherent, tum etiam quia non est legitima accusatio, sed morsus serpentis in occulto. Sufficere itaque videtur pro nunc dicere et in genere demonstrare scriptorem litterarum istarum notorium [esse], esse nebulonum mentiri in caput suum, dignissimum stigmatibus, sed in facie aut lingua dandis. Agam quantum possum, ut iste conatus sit irretitus et integra maneat fama apostolicorum virorum. Ceperi agere cum Illmo D. Apostolico, receptis pridem litteris a Daleno [Rovenio].

Diu expectavi responsum ab avvocato Van den Eeden, uti iusserat Ill^{mus} Nuntius cum eo tractare; sed tandem dicit Socios nolle rescribere, nec velle procedere. Ille tamen agit ex virtute commissionis catholicorum in Enckhusa, misitque nostrum responsum in Hollandiam.

Sed urgeo Ill^{lum} D. Nuntium ut cito expediat. Cum non possint sebare argumenta quae posita sunt, prius videri volebant. Promisi D. Apostolico facere illud quod ab altera parte promissum ei fuerat, quodque ut iactum ipse declarabat sibi sputum fore. Quando tempus erit et res ad votum vestrum erit expedita, scribam Van der Linden, ut exhibeat quod opportunum erit.

His pauculis Deum rogabo ut, sublatis contritionibus, quietam et tranquillam vitam agere possimus in hoc saeculo. Hac 2 Septembris 1633. Salutem adscribo RR. DD. Confratribus.

OBC, 1532, f° 144.

IV

4 september 1633

Calenus aan Joost Cats. Over de met moeite van de Nuntius bekomen beslissing in de zaak van Enckhuizen (Copie)

Tertia huius pronuntiavit Ill^{mus} Apostolicus sententiam in causa Enchusana ad votum vestrum. Eam mitto ut videat.¹ Ipse Ill^{mus}

¹) Dat vonnis is inderdaad aanwezig. Het is afgedrukt bij BROEDERSEN, *Tractatus*, III, 263.

autenticam misit ad Dalenum, mandans executioni mandari. Quanta vero molestia eam impetraverim, non libenter scribo. Plenius narabo quando aliquem ex vestris videro. Tamen hoc sciat, fuisse conceptam sententiam pro Sociis, quare ego ita commotus fui et tanta in medium attuli argumenta ut Illustrissimum ad summam iram et quasi furorem excitaverim. Ego tamen perstiti et nisi mutaret conformiter ad concordata et decretum Sanctissimi Domini, quod eam levare nollem, nec omitterem alio recurrere pro iustitia et tandem rediens ad se et audiens ipsos paragraphos legi, fecit sicut in sententia habetur. Non restabat nisi ut Pater ille expelleretur civitate aut prohiberetur sacrum dicere, sed non audebat hoc nuntius eo quod facile Socii praetenderent particulares causas, quare illic manere debeat, quod vero illum illic manendo suspenderet a sacro impium videbatur. Quare hoc est extremum quod ab eo impetrari potuit, saltem ego non essem amplius ausus ipsum de hoc monere. Ego inter coetera et scripto et verbo asserui casum hunc Enchusenum, prout Socii intendunt, non spectare nisi ad arbitrium Daleni, cum enim non intendant Patrem Theodorum mittere nisi ad catecheses etc. prout § 15 dicitur, limitatur hoc postea ad loca ubi non est pastor, ubi vero est pastor, fieri id debet ipsius consensu aut Illustrissimi beneplacito; sed hoc melius et penitius examinabit R.D.V. Si supersit aliqua difficultas, poterit exponi per Ill^{mum} Philippensem illic visitantem. Van der Linden monui ut praepararet quod destinatum est, id est, tantum quantum Socii multoties et cum summa instantia obtulerunt in casu quo pro ipsis dicere vellet. Itaque censui non minus praesentandum, ne ipsum plane avertamus.

O saecula, o mores! Sed dabit Deus his quoque finem. Ego ipsum ...[sic] Optimum¹ rogabo ut RR. DD. VV. diu servet. Hac 4 Septembris 1633.

[P.S.] Nunc plane intendo, ut innocentia viri N. et omnium vestrum patefiat et vel adversarius detegatur, aut tamquam scurra et pestilentissimus homo habeatur.

OBC, 1532, f° 146.

1) De copiist heeft hier geaarzeld. Calenus schreef vermoedelijk: 'Ego Deum ter optimum'.

16 september [1633]

Calenus aan Joost Cats. Over de beslissing in het geschil van Enkhuizen en over de aanklachten tegen Marius

Gratum mihi fuit intelligere ex hodie traditis vestris, quod nostras receperis, et placuerint quae hic peracta nuntiabant. Aliquot diebus postea transmisi nuntio ¹ summam quam pars adversa promiserat, casu quo ipsis vellet consentire, sed eam remisit postea, volens ad aliquid sibi beneplacitum servari. Interim est contentissimus et nihil non boni spondet. Egi quoque de innocentia N. [Marii] et omnes maculas me putabam abstulisse, cum ecce 14 huius Illustrissimus [Boonen] misit ad me nobilem, ipsi a cubiculis, ferentem binas litteras ²; unam unius folii, alteram quartae partis folii, utramque plenissimam veneno de eodem isto viro [Mario]. Litterae maiores scriptae sunt ex parte seniorum cleri Hollandici, deplorantes coronam capitis decidisse, existimationem illam iuxta dies pristinos periisse propter notissima crimina N. [Marii], etc.

Compendium, prout memoria retinui, misi Daleno, qui indubie vobiscum conferet. Opto enim scire an aliquis de clero hoc scripserit, et an ulla apparentia publicae infamiae. Bonum est quod Ill^{mus} Nuntius noscat illorum ingenium et satis haec contemnat; sed, quia timet ne forte Romae accusetur tamquam qui monitus nihil agat, puto (et opto) ampliori testimonio viri istius eminentissimi innocentia probetur.

Apud Ill^{mum} Nuntium candide fassus sum, aliquid esse circa excessum potus, tamen sine praeiudicio rationis. Nihil tamen plus fateri volui. Scripta transmissa ³ ostendere nolui, quia aliqua nimis candide significabantur quae, si adversarii, qui quaerunt iniquitatem in domo iusti (scirent), dilatarent. Composueram ego aliquid in genere pro N. [Marii] defensione et praelegi Nuntio, voluique hoc exhibere, sed putabam non esse necessarium, eo quod nullus noscatur accusator. Agat, rogo, R.D.V. ut aliquo publico testimonio veritas haec probetur et calumnia confutetur, Deumque ego rogabo, ut in patientia possideatis animas vestras, et in sanctis sacrificiis mei peccatoris memoriam faciatis. Confratres ex amore saluto. Non

1) Dit woord werd flink doorgehaald.

2) Die brieven zijn aanwezig in: OBC, 520.

3) Vermoedelijk wordt hier de *Defensio Marii* bedoeld; cf. OBC, 1532.

putarem esse necesse Illmo Nuntio gratias agere; non egi hoc nomine vestro. Omnino tamen necesse, ut Dalenus ad eum scribens ostendat sibi placuisse sententiam, ipsique gratias agat.¹ Si aliud intelligam ex eo, suggeram R^{dae} D.V. eique maneo.

Hac 16 Septembris.

OBC, 1532, f° 247, copie f° 249.

VI

24 februari 1634

Calenus aan Joost Cats. Over de aanklacht tegen Marius en over de zaak van Enkhuizen

Peregrinationem illam Amstelodamensem eaque quae illic a triumviris ² peracta sunt fideliter retuli Illmo Archiepiscopo et Nuntio. Uterque satis contentus est pro tempore, donec res magis clarescat, mediante interim executione illorum omnium quae praescripta sunt. Pleraque capita accusationis prout ruditer exscripseram, cum epistola una data ad Ill^{mum} Archiepiscopum, transmisi Illmo Daleno. Spero communicabit et avertetis omnia scandala ab ordine nostro qui ab omnibus impugnatur. Doleo statum Wolfii, uti admiror pervertissimum modum agendi aemulorum; sed nihil hinc subsidii; propendit enim Nuntius ad compositionem meque instigat ut ad eam vos impellam, sed absit ut semel constituta tanto labore ita convellantur. Negotium Enckhusianum instantissime commendavi tum Illustrissimo Domino [Boonen] quam aliis notis, sed nihil apud regios, neque merita D. De Witte ³, neque commendatio Illustrissimi [Boonen] aut intercessio amicorum potuit, imo obfuit per occasionem, eo quod regii sollicitent permutationem captivorum qui illic sunt et nullo modo Hollandi vestri volunt hoc intelligere, sed

1) Rovenius schreef inderdaad die brief op 21 september; cf. BROM, *Briefwisseling*, AAU, 32 (1907) 420-423.

2) Rovenius schrijft aan Joost Cats op 7 januari 1635: 'Eximio D. Mario ac Crachtio eumden diem, cum oblatione hospitii, statui' . . . om Marius tot bedaring te brengen. Hij voegt erbij: 'Scripsi iterum late ad D. Stravium de utroque negotio Enchusano et Wesopiano. Litteras ipsas apertas R^{ae} V^{ae} transmitto, et lectis claudere et ad Calenum destinare dignetur, ipsi Stravio tradendas, addita sua monitione et explicatione negotii'; OBC, 1532, f° 192.

3) Johan de Witte, advocaat van Amsterdam, wiens naam voorkomt in de correspondentie van Cats.

mordicus persistunt istos destinare in vinculis. Quare et regii quos habent, praesertim honestiores ¹ et pro quibus vident multum sollicitari, dimittere nolunt. Nunc tamen intelligo brevi vestros consensuros in permutationem et tunc etiam ille vester dimittetur. Rogo itaque ut apud Dominum De Witte et alios catholicos nos excuset. Alia occasione non putarem fore difficultatem simile quid impetrandi. Ante medium Martii intendit hinc discedere Ill^{mus} Nuntius, quod voluit ex Urbe significatum.² Scitis morbum eius. Ipse scripsit ad Dalenum. Ego nihil suadere possum, neque ego illius opera (quam liberalissime mihi promittit) indigeo. Indicate vos quid expediat. R. D. Praepositus Affligensis ³ et Eximius D. Ianssenius vos salutant et ego tertius qui scripsi. Rogabo Deum ut eandem Ecclesiae isti servet. Hac S. Matthiae 1634.

Mitto unam orationem in funus Dominae Infantis.⁴

OBC, 1532, f° 173.

VII

Brussel, 4 december 1634

Calenus aan Joost Cats. Over de mogelijkheden om te Brussel de belangen van de Zending te behartigen. Over een voortvluchtige priester van het bisdom Brugge

Quod a tanto tempore nullas a R. admodum D.V. litteras receperim habeo pro indicio quod illic omnia sint comperta, quodque pars adversa, vi veritatis et iustitiae oppressa, sileat. Gaudebo si in pace et quiete negotium vestrum, imo Dei agere possitis. Expectavimus hic novum nuntium. Ita enim mihi dixerat Ill^{mus} D. Stravius, auditor nuntiaturae vel pronuntius, sed apparet quod nullam habuerit commissionem salutandi Principem Cardinalem, qui 4 Novembris huc feliciter appulit; quare Namurco recta Leodium ivit, ibidem officium nuntii peracturus. Dubium adhuc est, an aliquis

1) Onzekere lezing.

2) De dood van de aarts Hertogin Isabella (op 2 december 1633) bood aan Rome een gunstige motivering om Lagonissa, wiens heengaan sinds lang werd verlangd, terug te roepen.

3) Benedikt van Haften, geboortig van Utrecht, hervormer en proost van de abdij van Affligem, vriend van Calenus en Jansenius.

4) Waarschijnlijk wordt hier gezinspeeld op de *Elogia oratoria Alberti Pii, Belgarum principis, Isabellae Clarae Eugeniae*, Leuven, 1634, van professor NICOLAUS VERNULAEUS.

expressus nuntius huc sit venturus. Putatur quod ille Coloniensis etiam hic peraget aliqua nuntiaturae officia, quoad dispensationes et similia; D. Stravius alia, quoad rescripta, appellationes etc. Quidquid sit, vel apud novum nuntium, vel apud Ill^m D. Stravium, curabo ut negotia vestra, si occurrant, sint quam commendatissima, quia apud D. Stravium confidentem accessum habeo, uti forte et apud Principem, cuius confessarius ex Ordine Eremitarum S. Augustini mihi innotuit; estque vir intelligens et rectus, quique pro veritate libenter et cum zelo aliquid faciet. Haec scribo, ut in casum necessitatis, scietis quo confugiendum sit. Ego semper praesto ero ut vobis servem.

Existimo non esse malum, si per opportunitatem aliquis excurrat et Principem salutet, deque negotiis omnibus informet, ut de negotiis vestris instructus magis, semper sit favorabilis. Sed res non indigere videtur festinatione.

Profugus ille ex diocesi Brugensi necdum appulit. Quando venerit eum securum reddam. Doleo quod ille, qui illic praeest, taliter suos abiciat, sed in proximo est ut et illum remedium adferatur.¹ Vidi enim litteras ex Urbe hanc rem concernentes.

His pauculis rogabo Deum ter optimum ut Clarissimam D.V. cum suis fidelibus cooperatoribus diu servet in Ecclesiae ministerio ad multorum salutem. Hac 4 Decembris 1634.

Rogo dignetur inclusas a D. Coriache² scriptas destinare. Is cum Domino hero [Boonen] Clarissimae D.V. multum salutem adscribit. *In de rand*: Mittat indicem librorum prohibitorum.

OBC, 1532, f° 185.

VIII

25 januari 1635

Calenus aan Joost Cats. Over de zaak van Enkhuizen te Brussel

Uno absurdo dato, video reliqua multa accidere. D. Stravius diu

1) Servatius de Quinckere, bisschop van Brugge, werd verondersteld in concubinaat te leven. Boonen werd door Rome belast een onderzoek in te stellen; cf. BRULEZ, *Correspondance de... Stravius*, passim.

2) Amatus Coriache, priester in dienst van Boonen, door Jansenius tot kanunnik van Ieper benoemd in 1637. Hij bekleedde later hoge ambten te Mechelen; cf. CLAESSENS, *Histoire des Archevêques*, II, 63-64.

a me persuasus, uti a D. Mortelle¹, cognato meo, viro prudente, videbatur revocaturus quod contra ordinem iuris et expressam mentem Pontificis, ad instantiam Sociorum, concesserat, sed ab iis continuo sollicitatus, non videtur id facere velle; quare cum de eiusdem voluntate primum libellum obtulissem, eique inscripserat simplicem communicationem, me haec aegre ferente, voluit alterum praesentari. Quare omnino sperabam quod, posita communicatione, saltem suspenderet effectum suae concessionis. Verum, post longas moras, nihil aliud inscripsit etiam secundo libello, quam ut parti communicetur, imo et ut respondeatur (a vobis) ad duos libellos per laicos oblatos, de quo sane multum miratus fui et valde indignatus, quod post factam (tam) bonam spem, nihil aliud resolverit. Conatur mihi persuadere D. Stravius quod, parte exaudita, brevi totum negotium expediet prout iuris, sed ego non confido. Etsi enim existimem D. Stravium id conari, tamen Socii longas nectunt moras et sustinebunt nihil posse mutari durante litis pendentia. Proinde, meo iudicio, censeo non esse novam litem inchoandam, sed persistendum in sententia lata et decretis pontificis. Quod si aliquid novi moliantur Socii, res illa in prima instantia debet agi coram Illmo Vicario apostolico, prout expresse habetur in statutis et conventis. Interim ego haereo, quid facere nos expediat, aut quis status rerum apud vos sit; de quo rogo propediem monear. Socii persistunt ut libellos a se oblatos communicare possint Coggemanno, sed eum instruxi quid respondere debeat: se non habere procuratorium, et proinde communicationem illam faciendam in Hollandia. Si Illmo Philippensi et capitulo vestro sit satis virium ad cohibendum istos temerarios, optarem uterentur sua auctoritate, omnino sperans quod Stravius non impediet, neque aliquid contra ordinabit, nam satis videt se peccasse. Interim nolo confidere in filiis hominum in quibus non est salus. Dignabitur itaque D.V. primo tempore de re tota deliberare, mihi que praescribere quid facto opus sit, et ego fideliter conabor exequi, Deum rogans ut mihi prudentiam necessariam praestet et Reverendis Dominis meis patientiam in tantis malis ab inimicis et falsis fratribus.

[P.S.] Ill^{mus} D. Archiepiscopus optaret in Haga Comitum nume-

1) Godfried van de Mortelee, advocaat aan de Raad van Brabant, neef van Calenus, trad dikwijls op in jansenistische aangelegenheden. Op 16 maart 1636 schrijft Rovenius aan Joost Cats: 'Nescio an R.V. meminerit me nuper insinuassee quod D. Calenus suaserit atlantem Mercatoris recens auctum mitti pro honorario cognato ipsius, qui in causa Enchusiana aliquid egit, simulque pro se aliud exemplar quod solvere sum paratus': OBC, 1532, f° 235.

rari 350 florenos. Si Clarissima D.V. noscat aliquem qui hic ea somma indigeat, curabo [ut] ea hic prompte numeretur illucque transferatur.

OBC, 1532, f° 194.

IX

15 mei 1635 ¹

Calenus aan Joost Cats. Over de zaak van Enkhuizen te Brussel

Quando per importunas et quotidianas occupationes licet, non desino insistere ut difficultas illa exorta ratione gratiae Stravianae terminetur ad votum vestrum, aliquoties moneo bonos consiliarios. Actum est cum Stravio, cum Sociis eorumque superioribus, sed potius clavem Herculo eripias quam ipsis vel minimum ius tanta iniuria acquisitum. Si processus instituendus esset contra illos in Concilio secreto, sperarem optatum finem, sed non libenter hoc faciunt consilarii; quia enim quaestio est inter ecclesiasticos de re ecclesiastica, non libenter de ea cognoscunt aut definiunt, ne forte hoc ipsum Romae vobis male cedat et apud praepotentes vestros Dominos relatum, forte omnia invertent.

Usus itaque consilio Corselii et aliorum institi apud Confessarium principis qui sane fortiter egit, et mihi ante 8 dies promisit omni modo conabitur Stravium inducere ut gratiam concessam revocet; de quo eum adhuc monebo. Si Dalenus huc excurrere velit

1) Op 11 april 1635 had Rovenius aan Joost Cats geschreven: '... Scribit D. Calenus 29 Martii, se intendere diligenter ut causa nostra feliciter expediatur, sed partem adversam constanter moliri continuationem gratiae sibi a D. Stravio factae, et spargere omnia apud nos iam in pace esse, et Enchusiae omnia in quiete, rursus vero omnia turbanda si fiat mutatio. Se tamen primarios aliter informasse a quibus rem brevi expediendam. Stravius, a D. Corselio monitus, satis declaravit se non recte fecisse, sed iam non posse gratiam jesuitis concessam revocare, nisi ipsis consentientibus; ideoque petere, se dicit, ut cum Patribus agat Corselius. Quod et fecit, sed sine effectu. Promisit interim se promoturum negotium... D. Calenus promittit se allaboraturum pro viribus ut informetur [novus nuntius]... Spero autem etiam nobis dandam occasionem ut habito salvoconductu in Brabantiam pergamus.

[P.S.] Inklusas placebit destinare ad Calenus, cui de negotiis nostris scribo, petens ut apud D. Corselium instet contra Socios, et Stravium et nuncium, ubi venerit, informet. Rogat Calenus, an opera Petri Aurelii aucta hic distrahi possint aut excudi. Respondi, me non consulere ut hic excudantur, ne forte nobis id tribuatur; distrahi apud aliquos posse; aucta tamen me necdum vidisse, quamvis intelligam in Germania in-folio excusa': OBC, 1532, f° 204.

opto ut acceleret adventum, nam apparet quod omnia sunt parata ut princeps ad castra vadat, quo eum et praeses et tota aula sequetur, quibus absentibus nihil agi poterit. Scripsi de hoc Daleno. De adventu nuntii adhuc nihil certi, putatur vero intra mensem hic futurus. Cepi evolvere librum Daleni et poesim vestram quae omnia sunt ad gustum meum. Gaudebo si C.D.V. adhuc semel me invisat, quando vacabit, ut de eo qui est, in unum spe, fide et dilectione consolemur. Amici vestri Jansenius et Haftenus adhuc valent. Deus vero omnes in sua gratia conservet et Clarissima D.V. in tantis periculis et laboribus confortet. Raptissime hac 15 Maii 1635.

OBC, 1532, f° 208.

X

10 januari 1636

Calenus aan Joost Cats. Over de zaak van Enkehuizen te Brussel

Quo possum adfectu adprecor R^{ae} admodum D.V. felicissimum inchoati ac plurium sequentium annorum ingressum et progressum cum omnium gratiarum, meritorum et benedictionum coelestium augmento.

A discessu vestro ¹ adhuc aliquandiu langui, at nunc, laus Deo, convalui et fortitudinem meam custodiam ad serviendam Deo et amicissimae D.V. in quibuscumque potero. Interim dum aegrotarem et postea, dignatus est me sua visitatione Ampl^{mus} D. Stravius, quo cum serio egi de negotio illo vestro, satis per ipsum turbato levi concessione ad requisitionem partis, non audita altera, non obstante sententia in contrarium lata iuxta Pontificis breve et concordiam

1) In de herfst van 1635 begaf zich Joost Cats, deken van het Sint-Bavokapittel, vermoedelijk in gezelschap van Bannius, naar Vlaanderen. Rovenius schrijft aan Cats op 2 september 1635: 'Bannius significavit se post aliquot dies cogitari proficisci in Brabantiam': OBC, 1532, f° 213. Bannius bezat toen echter nog geen vrijgeleide. Volgens GRAAF, *Tabula*, 27-28, begaf Bannius zich naar Gent, om het door hem herziene officie van de H. Bavo te laten goedkeuren: 'Cumque die 30 [septembris] D. Bannius revertisset, per Dominos Capitulares D. Officiale Ooms et Deynsium invitatus est ad comparandum in choro cum habitu canonicali, ubi datus ei... locus post archipresbyterum, ad mensam invitatus a R^{mo} Gandavensi [Antonio Triest]'. Volgens VAN HEUSSEN, *Batavia sacra*, II, 336, dient deze passage te slaan op Cats, niet op Bannius. Na lange voorbereiding werd in 1637 een vriendschapsakkoord gesloten tussen de kapittels van Gent en Haarlem, die beide de H. Bavo als patroon vereerden.

initam. Dicebam hoc magnos viros considerare et multum improbare etc. Nunc ante quinque dies, ipsi loquens, inveni totum mutatum. Ostendit (enim) mihi litteras ab Illmo Philippensi datas, et videbatur velle rem hanc omnino componere, sed quia ex litteris Romanis intellexerat totum hoc negotium commissum decisioni Nuntii huc destinati, ideo vix putabat sibi competere aliquod agere ante ipsius adventum. Verum, cum ego intellexissem desperari de eius adventu, cum Princeps sat illi indignatur quod, petito salvo-conductu et expresse negato, tamen audacter intraverit provinciam ac venerit Leodium. Hinc eum rogavi ut omni modo ageret et omnia acta revocaret ad articulos concordatos. Dixit porro se egisse de hoc cum Sociis et non videri aliquam difficultatem, modo ego eos accederem et illud rogarem. Itaque die 7 huius adivi P. Beyens¹ et multis cum eodem egi, qui tandem promisit se serio scripturum provinciali ut bono pacis Enchusae nihil attentaretur amplius, et iste alter Wesepia revocaretur. Si audiam quid responsum fuerit, et R. D.V. informabo ulterius. R^{mus} Iprensensis nominatus hic manet et puto usque ad expeditionem suam haerebit. Recepit quidem attestaciones Daleni et informationem captam per Vigiliū.² Spero proinde quod non diu differetur confirmatio, quam sequetur consecratio in qua omnino spero me visurum Clar.^{mam} D.V., quam interim Deo ter optimo commendabo.³

Hac 10 Ianuarii 1636.

OBC, 1532, f° 221.

1) Frederik Beyens, jezuïet, geboortig van Den Bosch; cf. PONCELET, *Nécrologe*, 70.

2) Jansenius was op 16 oktober 1635 benoemd door de koning van Spanje. Stravius begon dan het benoemingsproces; op 10 december gaf hij opdracht aan Rovenius en Wachtelaer inlichtingen in te winnen; cf. L. JADIN, *Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas*, in: *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 8 (1928) 254. Daar (blz. 254-259) worden die verschillende documenten in het kort weergegeven. De volledige tekst bij A. H. L. HENSEN, *Het processus informationis van Cornelius Jansenius*, in: HB, 49 (1932) 171-179. Vermoedelijk heeft Jansenius reeds op voorhand (voor de internuntius) die inlichtingen gevraagd en bekomen. Wachtelaer dateert inderdaad zijn rapport 25 januari 1636.

3) Het blijkt niet of Cats aanwezig was bij de wijding van Jansenius. Rovenius was in de herfst van 1636 in Brabant en stelde steeds, op verzoek van Jansenius, zijn vertrek uit, om te kunnen aanwezig zijn op de wijding, die wegens uitblijven van de bulle, steeds diende verdaagd te worden. Hierover verscheidene brieven in: OBC, 1532.

NIELS STENSEN EN ALBERT BURGH

DOOR

DR. P. A. M. GEURTS O.F.M.

HET leven van Niels Stensen¹ en dat van Albert Burgh² vertonen een zekere parallellie. Na in zijn vaderstad medicijnen gestudeerd te hebben, kwam Stensen in 1660, 22 jaar oud, via Amsterdam naar de universiteit van Leiden. Daar deed hij een reeks van opzienbarende ontdekkingen op anatomisch gebied. Albert Burgh was een kleinzoon van de Amsterdamse burgemeester van dezelfde naam, die Vondel aanspoorde zijn Palamedes te schrijven en die de boete betaalde, die de dichter daarmee opliep.³ Zijn vader was Coenraad Burgh van Cortenhoef, schepen van Amsterdam en later Thesaurier-Generaal van de Republiek. Van moederszijde was hij de kleinzoon van Pieter Cornelisz Hooft. Gedurende de jaren 1668-1673 studeerde Albert Burgh te Leiden.

In 1664 verliet Stensen Leiden. Na een verblijf te Kopenhagen en te Parijs, kwam hij in 1666 te Florence, waar hij onder het maecenaat van de groot-hertog Ferdinand II, baanbrekend wetenschappelijk werk verrichtte, nu op het gebied van anatomie, geologie en embryologie. Op 7 november 1667 ging hij daar tot de Katholieke Kerk over. Albert Burgh sloot zijn academische studie af met een Italië-reis. Na aanvankelijk zelfs zijn metgezellen ge-

1) De nieuwste gegevens over Niels Stensen zijn te vinden in: NICOLAI STENONIS, *Epistolae et Epistolae ad eum datae, quas cum prooemio ac notis germanice scriptis edidit GUSTAV SCHERZ* adjuvante JOANNE RAEDER, II dln., Hafniae-Friburgi MCMLII, 1-132; G. SCHERZ, *Vom Wege Niels Stensens. Beiträge zur seiner Naturwissenschaftlichen Entwicklung* (Acta Historica scientiarum naturalium et medicinalium. Edidit Bibliotheca Universitatis Hauniensis. Vol. 14), Munksgaard-Kopenhagen 1956; G. SCHERZ, *Nicolaus Steno and his Indice* (Acta Historica... Vol. 15), Munksgaard-Kopenhagen 1958. Een oudere biografie: W. PLENKERS, *Der Däne Niels Stensen. Ein Lebensbild, nach den Zeugnissen der Mit- und Nachwelt*, Freiburg in Breisgau 1884 (Ergänzungshefte zu den Stimmen aus Maria-Laach no. 25-26). Een beknopt overzicht in het Nederlands: G. VAN NIMWEGEN, *Niels Stensen. Geniaal anatoom en heilig diaspora-zielzorger*, in: *Streven*, Nieuwe Reeks 7, 1 (1953-1954) 38-44.

2) Over Albert Burgh: H. J. ALLARD, *Een kleinzoon van Pieter Cornelisz. Hooft*, in: *De Dietsche Warande*, Nieuwe Reeks I, (1876) 66-76; J. B. KAISER, *Albert Burgh O.F.M. Ein Convertit aus dem XVII. Jahrhundert*, in: *Franziskanische Studien* 10 (1923) 61-94; A. EMMEN, *P. Franciscus de Hollandia (1650-1708) in saeculo Albertus Burgh. Nova Documenta bibliographica*, in: *Archivum Franciscanum Historicum* 37 (1944-1947) 202-306.

3) G. BROM, *Vondels Geloof*, Amsterdam-Mechelen 1935, 165.

ergerd te hebben met zijn spottende opmerkingen over de Katholieke Kerk, sloot hij zich in 1675 bij diezelfde Kerk aan.

Zowel Stensen als Burgh hadden gedurende hun Leidse periode in contact gestaan met Baruch Spinoza. Zij getuigden daarvan na hun bekering tot de Katholieke Kerk. In 1671 schreef Stensen een brief aan Spinoza, die in 1675 in druk verscheen onder de titel: *Ad Novae Philosophiae Reformatorem de vera Philosophia*.¹ Hoffelijk herdenkt de Deen hun vroegere vertrouwelijke omgang en hij spreekt de hoop uit, dat geen vijandelijke gevoelens daarvoor in de plaats getreden zijn.² Ook Burgh richtte zich na zijn bekering tot Spinoza in een brief, die echter bepaald onbesuisd genoemd moet worden. Hij spreekt wel van christelijke bedoelingen en liefde, maar de toon doet toch – in tegenstelling met de aanhef bij Stensen – niet irenisch aan.³ Burgh en Spinoza hadden een gesprek over de bekering van Stensen.⁴ Dat Stensen en Burgh te Florence over hun beider leermeester spraken, ligt voor de hand.⁵ Dat zij elkaar vroeger ten huize van Spinoza in Holland ontmoet zouden hebben, is uitgesloten.⁶

Beide bekeerlingen zijn voortgegaan op de weg, die zij hadden ingeslagen. Stensen werd in 1675 priester gewijd. In 1677 ontving hij de bisschopswijding met het oog op zijn benoeming tot apostolisch vicaris voor de noordelijke landen, met als standplaats Hannover. In 1680 moest hij deze residentie verlaten en, terwijl hij apostolisch vicaris bleef van een gedeelte van zijn vroeger gebied, werd hij wijbischop van Munster. In 1683 ging hij naar Schwerin, waar hij drie jaren later stierf. Albert Burgh maakte gedurende het jaar 1678 zijn noviciaat in een klooster van de Reformella van de Zalige Minderbroeder Bonaventura de Barcinone, onder de

1) NICOLAI STENONIS *Opera Theologica cum prooemiis ac notis germanice scriptis ediderunt* KNUD LARSEN et GUSTAV SCHERZ, I, Hafniae MCMXLI, 91–103; op blz. 93–94 nadere gegevens over deze brief. Zie ook: SPINOZA, *Opera in Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften herausgegeben von CARL GEBHARDT*, Heidelberg o.J., 292–298.

2) O.c., 292: 'Is hisce tenebris versaris versari cum videam virum mihi quondam admodum familiarem, nec nunc vt spero inimicum (persuadeo enim mihi consuetudinis antiquae memoriam mutuum amorem etiamnum conseruare.'

3) O.c., 280–291: 'Atque ego quidem hanc Epistolam tibi prescripsi cum intentione verè Christianâ, primò ut cognoscas amorem, quem erga te, quamvis Gentilem, habeo; ac deinde, ut rogarem te, ne perserveres alios etiam pervertere' (291).

4) O.c., 317: Spinoza aan Albert Burgh, ? : 'ut iam taceam alias causas, quas tu olim probasti, quando de Stenonio, cujus nunc vestigia sequeris, sermo inter nos fuit.'

5) NICOLAI STENONIS *Epistolae*, 44.

6) KAISER, l.c., 64: 'Sollte er (Burgh) ihn (Stensen) nich bei De Spinoza kennengelernt haben?'

naam van frater Franciscus de Hollandia. In 1679 werd hij opgenomen in de Romeinse Provincie der Minderbroeders Observanten. Na zijn priesterwijding in 1682 was hij lector artium et philosophiae, lector theologiae, lector controversiarum en consultor S. Officii. Na de dood van de apostolisch vicaris der Hollandse Missie Neercassel in 1686, was ook pater Burgh kandidaat voor deze hoge kerkelijke waardigheid, zoals blijkt uit vrij recent gepubliceerde Romeinse bronnen. Zelfs in 1704 werd zijn naam nog genoemd voor dit ambt. Hij stierf op 20 november 1708.

Het hoeft dus geen verwondering te wekken, wanneer de namen van Niels Stensen en Albert Burgh herhaaldelijk samen genoemd worden. Een Duitse biograaf van Stensen, Wilhelm Plenkers, noemt beide convertieten als bekenden van Spinoza, die ieder afzonderlijk hun vroegere leermeester op de hoogte brachten van hun bekering.¹ Op dit voorbeeld ziet Brom in Stensen en Burgh modellen van Protestanten, die via Spinoza bij Rome belandden.² Soms is de vermelding in een minder prettige vorm gegoten: 'albert Burgh eindigde al spoedig, waar reeds zooveel merkwaardiger kinderen zijner eeuw geëindigd waren, met het moede hoofd ter ruste te leggen in den schoot der Katholieke kerk. Vondel en Christina van Zweden, ook Hugo de Groot, naar men wilde, waren hem voorgestaan; en kort geleden (1669) was de arts en natuurvorschcr Nicolaus Steno – oud-leerling der Leidsche hoogeschool – door dezelfde daad, te Florence voltrokken, in opspraak gebracht'.³

Er is echter niet slechts parallellie, er is ook rechtstreeks contact en beïnvloeding van Burgh door Stensen op belangrijke punten. Dat blijkt uit een verhandeling van Frederik Spanheim in de vorm van een brief, een nagenoeg onbenutte bron, en vervolgens uit de in 1952 gepubliceerde brieven van Stensen. Romeinse bronnen, die in 1952 werden uitgegeven, werpen bovendien enig nieuw licht op het leven van Albert Burgh.

Frederik Spanheim junior werd in 1670 professor in de theologie te Leiden, welk ambt zijn vader ook bekleed had. Het is zeer wel mogelijk, dat hij Albert Burgh daar gekend heeft. Van 8 november 1675 dateert Spanheims: *Lettre à un Amy, sur les Motifs, qui ont porté un Réformé à se rendre de la communion de Rome. Où l'on répond*

1) PLENKERS, o.c., 123. 2) BROM, o.c., 382.

3) K. O. MEINSMA, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten*, 's-Gravenhage 1896, 382.

aux Illusions d'une nouvelle Methode.¹ Scherz, de grote Stensen-specialist, nam aan, dat deze verhandeling geschreven werd naar aanleiding van de bekering van Burgh door Stensen, ofschoon geen van beider namen genoemd wordt in het stuk. Als argument gebruikte Scherz het feit, dat Spanheim spreekt over: 'la force du coup Florentin', en dat Spanheim de methode van Walenbruch kritiseert, welke Stensen krachtig voorstond.² Er staan in het stuk echter veel sterkere en merkwaardigere bewijzen, dat de 'Réformé' die katholiek werd, Albert Burgh is, en dat Niels Stensen nauw betrokken was bij die overgang.

Als belangrijk motief, dat tot de bewuste bekering heeft bijgedragen, noemt Spanheim: 'la force du raisonnement que luy inspira dans Florence un certain Philosophe, cy-devant grand amy de... fort connu dans notre Leyde, et converti, ajoute-t'-on à la foy Catholique Romaine.'³ Hiermee kan niemand anders bedoeld zijn dan Niels Stensen, die na in Leiden gestudeerd te hebben, zich te Florence vestigde en daar katholiek werd. De vriend wiens naam open gelaten wordt, zou professor Johannes van Horne kunnen zijn, onder wie Niels Stensen in de aanvang te Leiden werkte en die zijn eerste grote ontdekking daar, de afvoerbuiscus van de oorspeekseldklier, naar hem 'ductus stenonianus' noemde. Het is echter waarschijnlijker, dat de naam van professor Franciscus dele Boe Sylvius, ingevuld moet worden. Ook onder hem werkte Stensen. Hij droeg er zorg voor, dat de Deen, na zijn vertrek uit Leiden en bij afwezigheid, de doctorstitel nog werd toegekend.⁴ Sylvius had nog contact met Stensen toen deze laatste reeds te Florence verbleef.⁵

Spanheim is erop tegen, dat Nederlandse jongelieden naar Italië reizen, als er maar zo weinig nodig is om hen te doen afvallen. Er heersen daar besmettelijke ziekten. De lucht heeft er steeds in een kwade reuk gestaan. Dan gaat het weer over Stensen: 'Il ne faut que s'y estre approché d'un homme, d'un Philosophe, d'un

1) FRIDERICI SPANHEMII, F. F. *Professoris Batavi Primarii Operum Tomus Tertius. Qui complectitur Theologica scripta omnia, exegetico-didactica elenctica*, Lugduni Batavorum MDCCIII, kol. 1147-1166.

2) SCHERZ, *Nicolaus Steno and his Indices*, 44 noot 7; FRIDERICI SPANHEMII, *Opera*, kol. 1152.

3) *O.c.*, kol. 1155.

4) P. C. MOLHUYSEN, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, III (8 febr. 1647-18 febr. 1682), 's-Gravenhage 1918 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën no. 38) 194.

5) E. D. BAUMANN, *François dele Boe Sylvius*, Leiden 1949, 42.

déserteur, dans une ville où les Poggius, où les Aretins, où les Vanins et les Machiavels sont si bien connus, pour passer de la Religion Réformée à l'indifférence, et de l'indifférence au Papisme'.¹

Over de innerlijke bewegingen, die de bekeerling gedreven hebben, zegt Spanheim o.a.: 'q'ils se sont élevez en son ame, à la veüe de l'Image du glorieus saint Antoine de Padoue, et en faisant devant elle ses dévotions, comme aussi à la contemplation des Miracles de ce Saint'. Over die wonderen, over St. Antonius en St. Franciscus, wijdt Spanheim dan verder uit.² Hieruit volgt met zekerheid, dat de bekeerling Albert Burgh is. Antoine Arnauld schrijft immers over hem: 'Il acheva de se déterminer dans l'Eglise de S. Antoine de Padoue, après y avoir fait une longue et fervente prière; et ce fut-là qu'il prit sa dernière résolution de faire profession de la Religion Catholique, et d'en recevoir les Sacrements'.³ Op soortgelijke wijze beschreef Burgh zelf tegenover Stensen, wat hem te Padoa overkwam: 'quali impulsi si sentirono quando a Padua vidde l'immagine de S. Antonio di Padua, nè puo egli medesimo assai maravigliarsene stante che per più giorni doppo ne fu continuamente mosso a defendere la religione catholica ed a desiderar la verita'.⁴

Spanheim heeft de brief, waartegen hij zijn verhandeling schreef – die zonder twijfel aan Burgh mag worden toegeschreven – gekregen van een relatie. In de aanhef van zijn schrijven aan Spinoza veronderstelt Burgh, dat de filosoof wel kennis genomen zal hebben van de bijzonderheden over zijn bekering uit de brief, die hij schreef aan zijn vroegere professor te Leiden, Theodoor Craanen, met wie hij op goede voet stond.⁵ Zou het in beide gevallen niet over dezelfde brief kunnen gaan? Of Spanheim die brief rechtstreeks van Craanen zelf ontving, moet betwijfeld worden. Beide collega's hadden immers pas een zeer ernstige controverse achter de rug. Theodoor Craanen, medicus, werd 7 februari 1670 te Leiden benoemd tot professor in de filosofie vanuit Nijmegen, waar hij professor was aan de Illustre School.⁶ Op 10 maart werd hij tevens subregent van het Statencollege.⁷ Of hij dit laatste ambt

1) FRIDERICI SPANHEMII, *Opera*, kol. 1155.

2) *O.c.*, kol. 1151.

3) *Oeuvres de Messire ANTOINE ARNAULD*, XIV, Paris 1777, 862.

4) *Epistolae*, 305, no. 105: Florence? juni? 1675, STENSEN aan Cosimo III.

5) SPINOZA, *Opera* IV, 280-281. 6) MOLHUYSEN, *o.c.*, 236.

7) *O.c.*, 241. G. C. B. SURINGAR, *Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool*, VIII; *Invloed der Cartesiaansche wijsbegeerte op het natuur- en geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool*, 29, noemt 10 maart voor beide be-

con amore heeft vervuld, is twijfelachtig.¹ In 1672 waren de pres-
taties van de bursalen onder de maat en Spanheim heeft daar blijk-
baar aanmerkingen op gemaakt.²

Een jaar later, in augustus 1673, ontstond er een zeer hoog-
lopend conflict tussen Craanen en Spanheim, met als inzet de filo-
sophie van Descartes, waarvan Craanen de vlagdrager te Leiden was
en Spanheim de grote tegenstander. De spanningen ontladden
zich naar aanleiding van een stelling door Spanheim verdedigd en
rechtstreeks gericht tegen Descartes: 'Dubitare quocunque modo
de Dei existentia nec pium nec honestum esse'. Craanen beschouw-
de dit kennelijk als een directe aanval op hem gericht en liet door
een bursaal van het Statencollege, onder zijn presidium, genoemde
thesis bestrijden. Dit gebeurde 'in seer scerpe ende chocquante
termen'. Bovendien was de wijze waarop hieraan publiciteit ge-
geven werd, een aantasting van het gezag van Spanheim, die in
dat jaar Rector Magnificus was. Deze maakte de zaak dan ook
aanhangig bij het Curatorium. Toen hij zich daarbij beriep op de
te Leiden geldende bepaling, die niet slechts de verdediging maar
zelfs de bestrijding van de filosofie van Descartes verbood, is het
moeilijk in te zien, dat Spanheim zelf niet in overtreding was.
Craanen werd herinnerd aan een hem nog in hetzelfde jaar gegeven
vermaning, geen andere dan de traditionele filosofie te doceren.
Zijn gedrag ten opzichte van de Rector Magnificus werd afgekeurd.
Op 1 december werd hij ontslagen als professor in de filosofie en
subregent van het Statencollege. Hij kreeg een aanstelling als pro-
fessor in de medische faculteit, waar een vacature bestond door
de dood van Sylvius.³

Juist tegen Descartes, en met name tegen de bewuste stelling,
gaat Spanheim in bij het schrijven van *Lettre à un Amy sur les
Motifs...* Burgh wordt genoemd: 'si bon Cartésien'. Hoe kan
iemand, die zelfs aan de meest vaststaande waarheden heeft leren
twijfelen totdat volkomen heldere bewijzen geleverd zijn, zich laten
overtuigen door wonderen van dubieus karakter? ⁴ Burgh ver-
onderstelt in zijn brief, dat men om een leer goed te onderzoeken,
ze eerst in twijfel moet trekken en aannemen, dat ze vals is. Hij
past dat ook toe op het geloof. Dan richt Spanheim zich recht-

noemingen. Op blz. 29-36 zijn daar enkele bijzonderheden te vinden over Craanen
en zijn conflict met Spanheim.

1) MOLHUYSEN, *o.c.*, 243.

2) *O.c.*, 264-265. 3) *O.c.*, 271; 274-279.

4) FRIDERICI SPANHEMII, *Opera*, kol. 1150.

streeks tot de adressant – misschien Craanen –: ‘Et c’est à quoy je vois qu’il vous exhorte fort dans la Lettre qu’il vous écrit. Je ne say que trop, Monsieur, et vous m’avez témoigné de la savoir aussi bien que moy, dans quelle Ecole il a puisé ce beau principe, dont nous voyons parmi nous de très-pernicieus effets’.¹ Spanheim wil het Cartesiaans principe niet bestrijden, wanneer het aan-gelegenheden betreft, waarover het geoorloofd of voorzichtig is te twijfelen. Maar van de andere kant meent hij, dat het uiterst verderfelijk is, dat princip van de twijfel toe te passen op de geheimen van het geloof en zelfs op het bestaan van God, zoals dat gebeurt: ‘Mais se porter volontairement à cette sorte de doute; de mettre au nombre des préjugés la première et la plus constante et la plus universelle de toutes les vérités; de se méfier dès la mesme de tout ce que nous en disent la foy et les Ecritures; et de se persuader encore du contraire, . . . en bonne foy, Monsieur, trouvez-vous ce procédé fort honneste et fort raisonnable?’² In de suppositie, dat Spanheim tot Craanen spreekt, moet deze vraag retorisch bedoeld zijn.

Soms is het bepaald moeilijk om uit te maken, tot wie Spanheim zich richt, tot Burgh de briefschrijver of tot de adressant, mogelijk Craanen. Hij maakt dan ook op een gegeven moment een soort excuus: ‘Pardonnez-moy, Monsieur, cette petite Apostrophe que je viens d’adresser, à cette Amy, qui fait aujourd’huy le suiet de vos regrets et des nôtres’.³

Burgh hoeft zijn kennis van de filosofie van Descartes niet slechts te danken te hebben aan Spinoza en aan professor Craanen. Hij kan er ook over gesproken hebben met Stensen te Florence. In de polemie, die Stensen over zijn bekering voerde met de Amsterdamse dominee Johannes Sylvius, noemt hij in 1672 onder de factoren, die hem los hebben geweekt van het Lutheranisme, ook: ‘philosophiae Cartesianae studium’. Steeds opnieuw houdt hij zich met het Cartesianisme bezig. Het meest helder zet hij zijn oordeel uiteen in 1680, als hij nog steeds polemiseert over zijn bekering. De filosofie van Descartes heeft een prijzenswaardige zijde en een laakbare, zoals overigens alle menselijke dingen. Lofwaardig vindt Stensen de Cartesiaanse methode om vooroordelen te ontdekken. Niet in zoverre ze alles als onwaar doet veronderstellen, maar in zoverre ze – wegens het bekende gemak waarmee een mens dwaalt – leert voorzichtig zijn oordeel op te schorten en in zoverre ze vermaant te twijfelen over een bepaald princip en zijn toepassing,

1) O.c., kol. 1158–1159. 2) O.c., kol. 1159. 3) O.c., kol. 1163.

wanneer men ziet, hoe anderen elkaar tegenspreken en bestrijden op grond van hetzelfde princip. Vervolgens is het goed, dat de filosofie van Descartes leert na te gaan, waarom men zelf zo bevoorrecht zou zijn zelf niet te dwalen en alle anderen, die er een afwijkende mening op na houden, wel. Veroordelenswaardig acht Stensen de filosofie van Descartes slechts daar, waar deze zelf zijn eigen methode vergeet, en als zeker aanneemt, wat hij nog niet bewezen heeft. De consequenties daarvan gaat Stensen na.¹

Pater Burgh is zeker niet vrij te pleiten van Jansenistische sympathieën. Zijn ontwikkeling op dit punt wordt als volgt geschetst. Met het verloop der jaren kwam hij tot de overtuiging, dat niet weinig theologen in Frankrijk, de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden, ten onrechte van Jansenisme beschuldigd werden. Die opvatting, welke blijkt uit zijn geschriften, groeide gedurende de periode, dat hij lector controversiarum was en consultor S. Officii, om haar hoogtepunt te bereiken rond 1705. Gedurende het laatste decennium van zijn leven was pater Burgh van de eerlijke mening, dat het aanbrengen van theologische werken uit de Nederlanden te Rome, onder de beschuldiging van Jansenisme, valselyk geschiedde en bepaald uit andere motieven dan liefde tot de waarheid en tot het geloof – een overtuiging waartoe moderne onderzoekers ook overhellen.

Er zijn verklaringen te vinden voor pater Burghs opvattingen. Op de eerste plaats: een zekere voorliefde voor de strengere uitspraken van St. Augustinus over de genade, welke neiging versterkt werd door zijn langdurig schriftelyk contact met verschillende theologen uit de Nederlanden van dezelfde overtuiging. Vervolgens moest pater Burgh als consultor van het H. Officie telkens opnieuw ervaren, dat in de geschilpunten en controversen een zekere animositeit aanwezig was. Vooral rond 1700 bestudeerde hij diepgaand de bediscussieerde kwesties. Hij las meerdere werken ter verdediging van de strengere leer. Zo kon het gemakkelijk gebeuren, dat hij partij koos voor dat deel van de Nederlandse clerus, waarvan hij meende, dat het ten onrechte in voortdurende staat van verdenking stond. Hij hoopte op een oplossing ten gunste van de theorieën, die hij aan St. Augustinus toeschreef. Rond 1700 verdedigde hij expliciet, dat Jansenius de meest getrouwe tolk was geweest van St. Augustinus. Op het eind van zijn leven neigde hij steeds meer tot de strengere theorieën.

1) SCHERZ, *Nicolaus Steno and his Indice*, 140–166; A. FALLER, *Niels Stensen und der Cartesianismus*.

In 1653 waren door paus Innocentius X de 5 bekende proposities als ketters veroordeeld in de bulle *Cum occasione*. Te dien aanzien heeft pater Burgh zich aangesloten bij de houding van andere Jansenisten; hij gaf toe, dat ze waarlijk veroordelenswaardig waren, maar ontkende, dat ze in de werken van Jansenius voorkwamen. De redenering, waarmee de Jansenisten zich uit de netelige situatie probeerden te redden was deze: de Kerk is onfeilbaar als zij een stelling ketters verklaart (quaestio juris), maar niet als zij zegt, dat een stelling in een bepaald boek staat of door een bepaalde persoon geleerd wordt (quaestio facti). In dat laatste geval is geen innerlijke aanvaarding, maar hoogstens een eerbiedig stilzwijgen verplicht. Er schijnt geen reden te zijn, om te twijfelen aan de goede trouw van pater Burgh in deze aangelegenheid. Toen paus Clemens XI in de constitutie *Vineam Domini* van 1705 het 'silentium obsequiosum quoad factum' onvoldoende verklaarde en verwerping met mond en hart van de 5 proposities als leer van Jansenius eiste, bracht Burgh het offer van zijn eigen overtuiging. Hij zegde alle wetenschappelijke arbeid vaarwel om zich op de naderende dood voor te bereiden, die in 1708 kwam.¹

Naar aanleiding van de Jansenistische tendenzen bij Burgh, is de mogelijkheid geopperd, dat er tussen hem en Antoine Arnauld briefwisseling heeft bestaan.² Geestelijk contact is er zeker geweest. Het werk op naam van Antoine Arnauld: *La Perpétuité de la foi de l'Église touchant l'Eucharistie*, speelt een rol in de bekering van Albert Burgh. Het verscheen in drie delen tussen de jaren 1669–1674 en moet voor het grootste gedeelte toegeschreven worden aan Pierre Nicole, jarenlang een trouw medewerker van 'le grand Arnauld' en een uitstekend stilist. Deze periode volgde op de Clementijnse vrede van 19 januari 1669, toen Arnauld en zijn aanhangers verzoend schenen met de Kerk. Het onderhavige boek was gericht tegen het Protestantisme en toonde aan, dat het dogma der transsubstantiatie vanaf de eerste tijd van het Christendom het onveranderlijk bezit was geweest van de Katholieke Kerk. Deze apologie was opgedragen aan Clemens IX, welke paus, evenals Innocentius XI, Arnauld ermee feliciteerde.³

1) EMMEN, *l.c.*, 245–247. J. DE JONG - R. R. POST, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, III: *De nieuwere tijd* (1516–1789), Utrecht-Nijmegen-Antwerpen-Brussel-Leuven 1948⁴, 264–278; 362–381.

2) EMMEN, *l.c.*, 203, noot 3.

3) *DTbC*, I, 2, kol. 1980–1981; NIGEL ABERCROMTIE, *The Origins of Jansenism*, Oxford 1936, 276.

Op grond van Burghs eigen brief schrijft Spanheim aan dit boek van 'Le grand M. Arnauld' een grote invloed toe op diens bekering: 'C'est là, Monsieur, ce raisonnement qui doit avoir ouvert les yeux pour la première fois à vôtre Amy... , si nous croyons à ce qu'il en dit'. Aan dat werk zou Burgh zich voetstoots gewonnen gegeven hebben. Hij is dan al meer dan half katholiek en leest geen weerlegging van de andere partij. Het is haast alsof Spanheim, die zich uitvoerig heeft bezig gehouden met het polemiseren tegen *La Perpétuité de la foi*, zich persoonlijk gepasseerd voelt.¹ Arnauld van zijn kant verhaalt in zijn *Apologie pour les Catholiques* uitvoerig de bekeringsgeschiedenis van Albert Burgh.² Dat was naderhand aanleiding om de vraag te overwegen: 'was de bovenvermelde bekering een overgang tot het Jansenisme of tot de R.K. Kerk,' al was het om onmiddellijk te antwoorden: 'ten opzichte van Hoofts kleinzoon kan er niet de minste twijfel bestaan'.³

Weer is er een band te vinden met Stensen. Direct vóór hij de overgang van Burgh verhaalt, vermeldt Arnauld de bekering van Stensen, die hij te Amsterdam laat plaats hebben.⁴ In 1676, mogelijk eind juni, vermeldt Stensen *La Perpétuité de la foi*. Hij maakt van dat boek blijkbaar gebruik bij zijn bekeringswerk. Hij heeft het nu uitgeleend aan een Engelsman. Vroeger had hij het aan Albert Burgh laten lezen. Juist doordat Stensen zegt, dat hij het boek aan Burgh gaf, daar het in het Frans geschreven was, mag men concluderen, dat het gebeurde, toen Burgh nog niet lang in Italië was. Het boek kwam van een paters-congregatie, die opging in het Oratorium, waar de Jansenisten een grote aanhang hadden.⁵

Het contact tussen Stensen en Burgh moet gelokaliseerd worden te Florence. Spanheim zegt echter, dat Burgh te Rome het boek van Arnauld las. Daarmee belandt men bij enkele kwesties rond Burghs bekering. Arnauld gebruikte voor de geschiedenis van die bekering: 'une relation fort fidelle', welke hij inkortte. De auteur van het oorspronkelijke relaas had Burgh zelf ontmoet toen deze van Italië naar Nederland op weg was en zich tussen Brussel en Amsterdam

1) FRIDERICI SPANHEMII *Opera*, kol. 1154-1155.

2) *Oeuvres*, XIV, 861-864.

3) ALLARD, *l.c.*, 75-76.

4) *Oeuvres*, XIV, 861.

5) *Epistolae*, 316, no. 113: Florence, eind juni? 1676, STENSEN aan Cosimo III: 'Mi scordai di dire ieri, che per il Signore Inglese sarebbe molto à proposito il libro *De la perpétuité de la foy* in 4to, che i Padri de la pace hanno, ed io l'ho avuto per mezzo del Signor Marchese degli Albizzi per farlo legere al Signore Burgh, imperciocche questo libro è scritto in lingua francese e fa vedere come sempre e da tutti per l'universo è stata creduta la transsubstanziatione.'

bevond.¹ Men mag dus aannemen, dat men hier te doen heeft met een betrouwbaar getuigenis, althans wat de feiten betreft. Het verhaal van Burghs bekering komt op het volgende neer. Te Venetië ontmoette Burgh een reguliere geestelijke, met wie hij gesprekken over de godsdienst voerde, hetgeen hem aan het weifelen bracht. Te Padua in de kerk van de H. Antonius nam hij, na een lang en vurig gebed, het definitieve besluit katholiek te worden en de sacramenten te ontvangen. Daarna ging hij naar Rome met zijn gezellen, die van zijn verandering niets merkten, behalve dat hij ernstiger was dan gewoonlijk. Te Rome stelde hij zich onder leiding van de dominikaan pater Harvey, Amsterdammer van geboorte.²

Volgens Spanheim, die het eigen verslag van Burgh ter beschikking had, gingen deze voor het eerst de ogen open te Rome bij het lezen van Arnaulds *La Perpétuité de la foi*. Daarmee was Burgh reeds grotendeels voor het katholicisme gewonnen. Daarbij voegden zich de indruk, die de prachtige kerken van Rome, de praal van de liturgie, het beeld van St. Antonius, de vroomheid van de Romeinse clerus maakten en tenslotte de overtuigingskracht van Stensen te Florence.³

Leibniz, die in 1677 het antwoord van Spinoza op Burghs brief aan hertog Johan Frederik van Hannover zond, zegt, dat Burgh te Florence katholiek werd.⁴ In die veronderstelling werd invloed van Stensen op deze overgang niet onwaarschijnlijk geacht.⁵

Scherz concludeert uit een brief van Niels Stensen aan Cosimo III, dat de bekering te Florence plaats had en wel onder invloed van Stensen. Met zekerheid kan daaruit echter noch de brief noch de bekering te Florence gelokaliseerd worden. Invloed van Stensen blijkt er echter zeker uit. Deze was op de ochtend van de dag waarop hij schreef, bij Burgh langs gelopen, die hij in een zeer neerslachtige stemming aantrof. Hij was bezig een brief aan Stensen te schrijven, waarin hij zijn inwendige onrust beschreef, en zijn voornemen te kennen gaf, met Stensen diezelfde dag naar de inquisiteur te gaan. Burgh had zijn innerlijke weerstand nog niet helemaal overwonnen. Stensen schommelt tussen vreugde en angst, naargelang Burgh bij de gedachte verwijlt katholiek te worden of

1) *Oeuvres*, XIV, 861-863. 2) *Oeuvres*, XIV, 861-862.

3) FRIDERICI SPANHEIMI, *Opera*, kol. 1154-1155.

4) L. STEIN, *Leibniz und Spinoza. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der Leibnizischen Philosophie*, Berlin 1890, 300, brief van Leibniz aan Johan Frederik.

5) EMMEN, *l.c.*, 206, noot 3.

weer begint te weifelen. Burgh wil die strijd in eenzaamheid uivchten; hij is vastbesloten alles op te geven om tot de waarheid te geraken. Als God hem de genade der bekering geeft – naar Stensen hoopt – zal het een voorbeeld van bekering zijn, zoals Stensen nog niet heeft meegemaakt. Burgh heeft duidelijke en krachtige motieven voor de aanvaarding van het katholiek geloof, maar ondergaat bovendien zo'n sterk innerlijke drang, dat hij aan niets anders kan denken. Dat voelt hij sinds hij te Padua het beeld van St. Antonius zag. Hij verwondert er zich over, dat hij toen dagen achtereen ertoe gedreven werd, het katholiek geloof te verdedigen en de waarheid te zoeken. Zijn verbazing is des te groter, omdat hij weet, dat hij vroeger de H. Antonius voor een mode-heilige hield. Stensen zou diezelfde dag Burgh nogmaals bezoeken en wanneer deze dan nog in dezelfde stemming was, zouden zij diezelfde dag nog hun eerste opwachting bij de inquisiteur maken. Hieruit met zekerheid te concluderen, dat Burgh inderdaad te Florence in de Katholieke Kerk werd opgenomen, gaat verder dan de premissen reiken. Dat Stensen grote invloed uitoefende op de bekering staat echter vast.¹

Als het hoofd van de Jezuïeten in de Hollandse Missie, Pater Henricus van der Beest, in juli 1686 inlichtingen aan de internuntius verstrekt over pater Burgh, in verband met diens kandidatuur voor het apostolisch vicarisschap na de dood van Neercassel, ziet hij Padua als de plaats van bekering: 'ad fidem catholicam satis mirabiliter Padua in Italia conversus'.² De bekering is dus moeilijk te lokaliseren.

Het feit, dat pater Burgh tot een zeer vooraanstaande familie in Holland behoorde, maakte zijn bekering in de ogen van tijdgenoten bijzonder pikant. Men kan die bijzonderheid dan ook telkens vermeld vinden. Arnould schrijft: 'M. *Albert Burg*, d'une des premières et des plus illustres familles de la ville d'Amsterdam; car ses ayeux de père et de mère, *Albert Conrad Burg* et *Pierre Corneli Hooft*, ont été dans les plus grands emplois; et son père, qui s'appelle *M. Burg de Corteboef*, a une des plus belles charges de la Hollande, qui est celle de Trésorier Général'.³ Dat is natuurlijk ook de reden,

1) Zie noot 4, blz. 143.

2) P. POLMAN, *Romeinsche Bronnen voor de Kerkelijke Toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen 1592-1727*, III: 1686-1705, 's-Gravenhage 1952 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën no. 94), 21: tweede helft juli 1686, de missieprefect der Jezuïeten P. Henricus van der Beest aan de internuntius.

3) *Oeuvres*, XIV, 861.

waarom het gerucht van zijn bekering zich door Amsterdam verspreidde en waarom dominees en anderen, pogingen in het werk stelden om hem weer tot het Protestantisme terug te brengen tijdens zijn bezoek aan zijn familie te Amsterdam.¹

Als pater Burgh kandidaat is voor het apostolisch vicarisschap, worden deze familierelaties bij de inlichtingen vermeld als een bijzondere aanbeveling. In 1686 heet het: 'perchè è figlio del moderno tesoriere generale delli signori Stati Generali'.² 'Parentem habet thesaurarium serenissimi principis Auriaci, qui filio suo apud eundem ac Confoederatos Ordines magnam conciliaret auctoritatem'.³ In 1704 wordt het vermoeden uitgesproken, dat de provicaris Theodorus de Cock niet te handhaven zal zijn en dat de Staten-Generaal in de Republiek ervoor geporteerd zouden zijn, het apostolisch vicarisschap toe te vertrouwen aan pater Burgh. Deze zou zelf daarop hopen en in die hoop versterkt worden door een van de leden van de Staten-Generaal. Dan wordt zijn familie weer genoemd: 'et il di lui padre fu uno de membri di Stati'.⁴

Pater Burgh heeft meer contact met zijn vaderland onderhouden dan tot nu toe vermoed werd. Bekend is het verhaal door Arnauld overgeleverd, van zijn bezoek aan zijn familie na zijn bekering en vóór zijn intrede in het klooster. Toen verliet hij zijn vaderland echter niet 'pro semper'.⁵ In juni 1686 was het enkele maanden geleden, dat pater Burgh in Holland vertoefde, waar hij met toestemming van zijn oversten gekomen was om zijn vader te bezoeken en te zien, of hij deze, met zijn broers en zusters zou kunnen bekeren.⁶ Eind augustus van dat jaar was hij nog niet in Rome terug.⁷ Al is pater Burgh er niet in geslaagd zijn familie – 'delle migliori famiglie eretiche dell'Olanda' – te bekeren, zijn verwanten, die veelvuldig ambtelijke functies bekleedden, schijnen zich toch, terwille van hem, vriendelijk en welwillend ten opzichte van de katholieken gedragen te hebben.⁸

Na Burghs bekering is er ook tussen hem en Stensen contact

1) *O.c.*, 862–863.

2) POLMAN, *o.c.*, 3: 's-Gravenhage 11 juni 1686, graaf Camprich, keizerlijk gezant in den Haag aan de internuntius te Brussel, Tanara.

3) Zie noot 3 blz. 150.

4) POLMAN, *o.c.*, 795 noot 11: 21 nov. 1704, de internuntius aan de kardinaal-staatssecretaris.

5) EMMEN, *l.c.*, 209.

6) Zie noot 2, blz. 150.

7) POLMAN, *o.c.*, 31, 31 augustus 1686: du Vaucel aan een ongenoemde (Arnauld?).

8) *O.c.*, 593: de internuntius Bussi aan de secretaris van de Propaganda, Fabroni.

blijven bestaan. Albert Burgh brengt zijn vroegere geestelijke leidsman te Florence ervan op de hoogte, dat hij ingetreden is in het klooster van de Minderbroeders der Reformella.¹ In 1683, toen Stensen als apostolisch vicaris werkzaam was in Schwerin, heeft pater Burgh contact met hem gezocht over een zielzorgerlijke aan gelegenheid. Het heeft er de schijn van, dat pater Burgh zich met missiearbeid heeft willen gaan bezig houden, zonder dat het precies duidelijk is, welke zijn bedoelingen waren.² Ook als Stensen zich in 1685 verheugt over de vrome beslissingen van 'Fra Francesco d'Olanda' ³, is moeilijk uit te maken, waar het over gaat, of het moest zijn over diens reis naar Holland, om daar te spreken met zijn familie.

1) *Epistolae*, 373, no. 147: Hannover 7 februari 1678, STENSEN aan Cosimo III.

2) *O.c.*, 652-653, no. 330: 15 december 1683, STENSEN aan Cosimo III: 'L'inclusa per il Signor van der Burg convertito altre volte a Firenze, che m'ha inviato l'instituto de' clerici per vivere in commune con intenzione che io lo introducessi nella dioecesi di Munster, non sapendo le conjuncture presenti di quella dioecesi, e poi benche vi fossi, sarebbe poca apparenze per farvi tanto bene, se Dio, non vi facesse particolar mutazione negl' animi.'

3) *O.c.*, 771, no. 402: Hamburg 11 april 1685, STENSEN aan Cosimo III: 'Mi rallegro delle sante risoluzioni di Fra Francesco d'Olanda; Iddio l'accompagni con efficaci grazie!'

CLERESIE EN STAATSGEZAG II

DE VERBANNING VAN DE JEZUIETEN IN 1705

DOOR

P. POLMAN O.F.M.

DE enkele jaren, die tussen de schorsing van Petrus Codde, apostolisch vicaris der Hollandse Zending, 13 mei 1702, en de aanstelling van Gerardus Potcamp als zodanig, 14 november 1705, verliepen, hebben diepgaande invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van de kerkelijke verhoudingen in ons land. Zij kenmerkten zich door een onafgebroken zeer intense bemoeiing van de kant der calvinistische overheid met de kerkelijke aangelegenheden van haar katholieke onderdanen.

De schorsing van Codde, en waarschijnlijk in sterker mate nog de benoeming van zijn voornaamste tegenstander, Theodorus de Cock, tot provicaris of voorlopig plaatsvervanger, heeft bij de overgrote meerderheid van de seculiere clerus gevoelens van teleurstelling en ontevredenheid gewekt. Deze gevoelens concreetiseerden zich tot een geest van verzet bij de twee corporaties, welke die clerus toen rijk was: het Utrechts vicariaat en het Haarlems kapittel. Weigerend de nieuwe functionaris te erkennen, zijn deze lichamen ertoe gekomen zichzelf te beschouwen als met geestelijke rechtsmacht bekleed. Zij gingen dus pastoors benoemen, biechtjurisdictie verlenen, enz. Maar Rome zag dit als een schismatieke daad, lanceerde kerkelijke straffen en vaardigde, in februari 1703 bij decreet en, plechtiger nog, in april van dat jaar bij pauselijke breve, een absoluut verbod uit op deze weg voort te gaan, al wat tot dan toe door beide colleges verricht was nietig verklarend. Deze in de loop der jaren sterk slinkende verzetsgroep, die zich steeds meer tot het Utrechtse beperkte, wordt gewoonlijk met de naam 'Cleresie' aangeduid. Hier ligt de oorsprong van het Utrechtse schisma.

Dit verzet kreeg van meet af de zegen van de burgerlijke overheid mee, en dat het zich kon handhaven was grotendeels aan haar steun te danken. Na Codde's schorsing heeft Utrecht – van Haarlemse medewerking in dezen is ons niets gebleken – door een beroep te doen op de Staten van Holland en Westfriesland, als tegenzet het plakkaat van 17 augustus 1702 uitgelokt. Hierbij werd o.a. bepaald dat de kerkelijke bestuurder van deze streken uit en

door de inheemse geestelijkheid gekozen moest zijn. Dit schijnt een zekere bereidheid te verraden de geschorste prelaat eventueel prijs te geven, mits hij een opvolger kreeg, die aan deze eis voldeed. Wat de Cock betreft: hem werd ten strengste verboden zijn functie uit te oefenen. Onder de titel *Cleresie en Staatsgezag. Het plakkaat van 17 augustus 1702*, hebben wij twee jaar geleden in de Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome ¹ een artikel doen verschijnen over ontstaan en draagwijdte van dit plakkaat. Het is niet bij dit eerste, zo vruchtbare contact tussen de Cleresie en haar protestantse overheid gebleven. Reeds in die dagen spraken men van 'Staets-Catholycken' en 'Rooms-Catholycken'.² Uit 1703 en de eerste helft van 1704 dateert een hele reeks resoluties en maatregelen, pro-Codde of anti-de Cock, waarvan sommige met zekerheid, andere met waarschijnlijkheid tot zulk een contact zijn te herleiden; een systematisch onderzoek zal zeker lonend blijken. Heeft Codde's schorsing in 1702 een tegenzet uitgelokt, zijn afzetting, 3 april 1704, had een zelfde gevolg. In welke vorm zich toen de tegenactie van Cleresie en Staten ontplooiden, willen wij thans nader toelichten. Wij meenden niet beter te kunnen doen, dan de titel *Cleresie en Staatsgezag* eenvoudig aan te houden, maar toegerust met een Romeinse II en een nieuwe ondertitel: *De verbanning der Jezuiten in 1705*.

I. HET PLAN VAN ACTIE

Onder de vele geschriften en geschriftjes, in 1704 naar aanleiding van Codde's afzetting verschenen, is er een, dat als titel voert: *Consideratiën van een Hollands Regtsgeleerde over de pretentiën en aanleg der Jesuiten en verdere vleyers van het Roomsche Hof tegens de Rooms-Catholyke Kerk van het Vereenigde Nederland*.³ Het is maar een onaanzienlijk, pretentieloos pamfletje, acht bladzijden in het toenmalig blauwboekjesformaat, zonder titelblad, zonder naam van auteur, plaats of uitgever. De typografische verzorging is behoorlijk. De tekst bestaat uit 37 nummers, die enigszins aan min of meer uitgewerkte stellingen doen denken.

Zij laten zich als volgt samenvatten. Het Hof van Rome is bezig een nieuwe leer over het pauselijk primaat te verbreiden, het z.g.

1) Derde reeks, deel IX (1957) 163-189.

2) Romeinse bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727, deel III (1686-1705), ed. P. POLMAN, O.F.M., Den Haag 1952, n. 802 (= R.B.).

3) Exemplaar universiteitsbibl. Leiden. Vgl. R.B. III, n. 1036a.

universeel bisschopsambt, krachtens hetwelk de Paus in het bestuur van ieder diocees, waar ook ter wereld, direct kan ingrijpen, zelfs door het aanstellen en afzetten van bisschoppen. Hiermee houden andere opinies verband, b.v. dat de Paus boven een algemeen concilie staat, onfeilbaar is en indirect macht heeft over het tijdelijke, wat betekent dat hij onderdanen van hun verplichting aan de burgerlijke overheid te gehoorzamen kan ontslaan. De voornaamste propagandisten van deze leer zijn de Jezuïeten. Aan hen moeten alle beproevingen worden geweten, die de Leuvense universiteit de laatste jaren ondervond. Dit geldt ook voor de vervolging, waaraan Codde en zijn priesters nu bloot staan. Hierbij is het z.g. Jansenisme slechts een voorwendsel. Au fond gaat het erom, de Kerk in de Verenigde Provinciën, die zij tot missieland degradeerden, volkomen rechteloos en geheel afhankelijk van de pauselijke willekeur te maken. De nieuwe leer is Staatsgevaarlijk. Want krachtens zijn indirecte macht over het tijdelijke, kan de Paus, als hij dit b.v. ter bereiking van zijn politieke oogmerken nuttig acht, verklaren, dat de Staten-Generaal onwettig zijn en hun onderdanen niet meer verplicht hen te gehoorzamen. Het mag de bestuurders van deze streken bijgevolg niet onverschillig wezen of hun katholieke onderdanen al dan niet deze opvatting huldigen. Of zij m.a.w. onderricht worden door de Jezuïeten of door de inheemse clerus, gelijk Codde en zijn priesters, die zulk soort ideeën verwerpen. Met alle mogelijke middelen dient men te voorkomen, dat de Jezuïeten in de vaderlandse Kerk de overhand krijgen en de inheemse clerus verdwijnt.

Welke middelen het best hiertoe aangewend worden, zet de schrijver, ten besluite, in de acht laatste nummers uiteen. Hier ontwikkelt hij zijn plan de campagne, zijn program van actie. Codde voorziet dat hij zal worden geëxcommuniceerd, wanneer hij zijn functie gaat hervatten. Dit zou grote onrust in het land veroorzaken. Ter wille van de lieve vrede is hij dan ook bereid zijn plaats aan een nieuwe vicaris af te staan, mits deze volgens de eis van het plakkaat uit en door de inheemse clerus gekozen is. Om niet af te wijken van wat tot dusverre gebruik was, zou men de Paus een lijst van kandidaten kunnen presenteren, die voor hem aanvaardbaar zijn. Het staat echter te vrezen, dat hij daar zonder meer niet op zal ingaan. Dan moet men steun zoeken bij de Staten. Het verlenen van steun laat zich volgenderwijs denken. De Staten citeren enkele van de voornaamste Jezuïeten en verplichten hen in Rome te bewerken, dat Codde binnen zes maanden hersteld of een

ander in zijn plaats benoemd zal zijn, maar conform de eis van het plakkaat. Als binnen drie of vier maanden hieromtrent geen zekerheid verkregen is, zullen twee Jezuïeten op last van de Staten naar Rome moeten afreizen om de zaak te bespoedigen, later zo nodig nog door anderen gevolgd, tot het gewenste doel bereikt is. Men zou ook de Keulse nuntius of de bisschop van een der belendende diocesen kunnen inschakelen, om druk uit te oefenen op de Paus. Wanneer de Jezuïeten niet slagen, blijft de Staten ter beoordeling over, wat er verder met hen moet gebeuren.

Dit plan van actie omvat dus twee fasen: vooreerst, een direct beroep op de Paus, dat in de vorm van een voordracht het karakter zal dragen van een dringend verzoek; vervolgens, een indirect beroep op de Paus, dat via pressie door de Staten op de Jezuïeten uitgeoefend het karakter zal dragen van morele dwang.

Alvorens in een tweede en derde paragraaf te illustreren hoe men dit program heeft ten uitvoer gelegd, willen wij deze kennismaking ermee nog enigszins afronden door enkele opmerkingen betreffende datering, auteur en vorm. De datering is gauw uitgerekend. Het bericht dat Codde 3 april 1704 was afgezet is bij de toenmalige postverbindingen drie weken later, dus eind april, hier te lande bekend geworden. Reeds 9 juli maakte men een begin met de uitvoering van het plan de campagne. De *Consideratiën* zijn dus in mei samengesteld en in juni verschenen. De schrijver laat zich benaderen via een ander geschrift, waarvan de titel, breder doch identiek, luidt: *Jesuitarum aliorumque Romanae Curiae adulantium de Summi Pontificis auctoritate commenta, regnis regibusque infesta ac specialiter supremis praepotentibusque Faederati Belgii Ordinibus periculosa, fideliter proposita per Jurisconsultum Batavum, Ecclesiae et patriae amantem*.¹ Het is gedateerd 1704, bevat een document ondertekend 22 augustus 1704, is bijgevolg pas in de herfst van dat jaar gepubliceerd. De prioriteit komt aan het Nederlandse pamfletje toe. In de *Commenta* worden dezelfde ideeën ontwikkeld, maar veel geleerder, in het kader nl. van menigvuldige citaten uit diverse Jezuïetische auteurs, die als het bewijsmateriaal zijn voor de stellingen der *Consideratiën*. Het program van actie echter is er, zonder details, meer aangeduid dan uitgestippeld. De leer, de eruditie en tal van persoonlijke herinneringen aan zijn recente botsing met Theodorus de Cock, achten wij overtuigend genoeg om de *Commenta* op naam te stellen van Joan Christiaan van Erkel, de geleerde pastoor van

1) Amsterodami 1704. Exemplaar Kon. Bibl. Den Haag (KNUTTEL, *Catalogus*, n. 15360).

het Delftse begijnhof, die dan ook, zo concluderen wij, de *Consideratiën* schreef. Wie zich hier als 'een Hollands Regtsgeleerde' aandient, noemt zich daar 'Jurisconsultum Batavum, Ecclesiae et patriae amantem'. Dezelfde dus, die in 1702 het eerste contact tussen Cleresie en Staten moet hebben gelegd.

Zijn leven lang is van Erkel, in nauwe verstandhouding met zijn vroegere leermeester, de Leuvense canonist Zeger Bernard van Espen, doende geweest allerlei kerkhistorisch en kerkrechtelijk materiaal bijeen te brengen om zijn mening te staven inzake de zelfstandigheid der nationale Kerken, de ontoelaatbare aanmatiging van Rome daar rechtsmacht uit te oefenen, het voortbestaan van de hiërarchie in Noord-Nederland ondanks de overheersing van het Calvinisme, het voortbestaan ook, en vooral, van het Utrechts kapittel met zijn privileges en rechten, waarvan hij sinds 1695 lid was en later deken zou worden. Tal van pamfletten en breder verhandelingen uit die beginjaren van het conflict en later tijd getuigen van zijn onvermoeibare speurzin en altijd waakzame oplettendheid, die geen uiting van welk afwijkend standpunt dan ook onbeantwoord kon laten. Hij is de geestelijke vader en grote stuwkracht van het Utrechtse schisma. Een grondige monografie over hem zou werkelijk – want dit is hier geen gemeenplaats – in een behoefte voorzien. De toekomstige auteur zal bergen anoniem of onder schuilnaam verschenen blauwboekjes moeten doorwerken, om zekerheid te verkrijgen omtrent traditionele en dubieuze toeschrijvingen en er zelf nieuwe, nooit gewaagde te riskeren. Ook zonder profetenmantel laat zich voorspellen, dat van Erkels literatuurlijst er wél bij zal varen.

Wat, tenslotte, de vorm betreft, er zijn in de *Consideratiën* enkele onregelmatigheden, die op haastwerk schijnen te wijzen. Wij releveren slechts dat het program van actie, zoals het daar in de laatste nummers staat geformuleerd, zich nu eens in de tweede persoon tot de Staten van Holland en Westfriesland richt: 'U Edele Groot Mogenden', dan weer in de derde over diezelfde Staten spreekt: 'Haer Edele Groot Mogenden'. Een voor de hand liggende reden waarom dit zo moet wezen, valt niet te ontdekken. Natuurlijk zou t.z.t. de medewerking der Staten, die men voor integrale doorvoering van het program niet kon missen, door middel van een supplek moeten worden gewonnen. Het is onwaarschijnlijk dat van Erkel, toen hij de *Consideratiën* schreef, reeds zulk een supplek kant en klaar naast zich had liggen. Maar hem kan door het hoofd hebben gespeeld, dat hij binnen niet al te lange tijd een dergelijk

stuk zou moeten opstellen. Zo is hij, anticiperend op wat komen zou, onbewust hier en daar de aanspreektitel gaan hanteren, wat hem des te gemakkelijker kon overkomen, wijl het dan zeker niet de eerste keer zou zijn, dat hij zich schriftelijk tot de Staten wendde.

II. DIRECT BEROEP OP DE PAUS

De besluiten tijdens de zomermaanden door het Haarlems kapittel genomen¹, volgen de étapes, die van Erkel in het eerste deel van zijn program had gemarkeerd, als op de voet. 9 Juli vaardigde het kapittel zijn deken, Martinus de Swaen, en zijn oudste kanunnik, Theodorus van Groenhout, naar Codde af, om hem te vragen of hij al dan niet van plan was zijn functie te hernemen; ook moesten zij hem mededelen dat het, naar hun mening, nodig was zonder uitstel een voordracht van twee of drie kandidaten bij de Paus in te dienen, en hem verzoeken in dit verband enkele namen te noemen. 4 September maakte het kapittel inderdaad een voordracht op van drie kandidaten uit eigen kring: Martinus de Swaen, Theodorus de Visscher en Simon Coetenburg. Voorts sprak het als zijn mening uit, dat de tijd nog niet dàar was om de hulp in te roepen van een der naburige bisschoppen, en legde het een niet nader aangeduid protest van Codde ter zijde, waartegen het op zijn beurt protesteerde wegens het ontbreken van de vereiste titulatuur. 16 September kreeg de zaak definitief haar beslag en ging de voordracht in zee.²

Wat slechts vaag in de akten vermeld staat krijgt scherper omtrekken, wanneer het gelezen wordt onder belichting van enkele brieven, door Codde in die dagen geschreven.³ 12 Juli berichtte hij de Haarlemse kanunnik Franciscus van Groenhout, zijn vroegere reisgenoot naar Rome, dat hij de twee afgevaardigden geadviseerd had, zich met Utrecht te verstaan. 16 Juli gaf hij in een brief aan du Vaucel nog deze nadere bijzonderheid: de Swaen en van Groenhout hadden hem gezegd, dat hij niet op Haarlemse steun hoefde te rekenen voor het geval hij zijn functie ging her-

1) De akten van de vergaderingen, 9 juli, 4 en 16 september 1704 gehouden, in: Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem XVII (1891) 131-134 (= B.B.H.).

2) R.B. III, n. 1060.

3) Voor deze brieven, zie S. SCHOTTEN, s.c.j., *De deputatie van Pieter Govarts. De bonding van Rome en de Staten in de kwestie Codde* (1703-1704), Nijmegen-Utrecht 1941, 154, 155, 156, 157.

vatten. 31 Augustus en 3 september protesteerde hij, in brieven aan de Swaen, tegen het plan een exclusief Haarlemse voordracht in te dienen. Dit is wel het protest, dat de deken 4 september zijn medekanunniken zou voorlezen. Het was dus niet gericht tegen het plan ener candidaatstelling zonder meer¹, wat op zich al onwaarschijnlijk is, wijl dit in de *Consideratiën* geformuleerd staat, die, naar men mag aannemen, niet buiten Codde om zullen vervaardigd zijn en gedrukt.

Er was dus een conflict gerezen naar aanleiding van het Haarlemse besluit zich op eigen gelegenheid tot de Paus te wenden, zonder ruggespraak met Utrecht, terwijl, blijkens een half dozijn brieven aan Rome en Brussel, de beide colleges tot dan toe gewoon waren in de recente moeilijkheden gezamenlijk stappen te doen. Het kapittel heeft zich noch aan Codde's advies, noch aan zijn protest gestoord. Opvallend is de haast waarmee het te werk ging. Diverse formuleringen in de akten illustreren dit even welsprekend als het feit, dat men met deze aangelegenheid niet wachtte tot de gewone najaarsvergadering, doch tweemaal ad hoc in buitengewone zitting bijeenkwam. Het kapittel wilde eigen recht in eigen handen nemen. Hierbij volgde het de leiding van zijn deken. Evenals van Erkel oud-leerling van van Espen, was Martinus de Swaen, met daadwerkelijke bijstand van deze Leuvenaar, sinds Codde's suspensie druk bezig de rechten van zijn instituut te verdedigen, zowel door middel van gedrukte werken, als in een scherpe briefwisseling met Giovanni Bussi, de Brusselse internuntius. De spil van zijn hele betoog was de stelling, dat het Haarlemse kapittel sede vacante vel impedito de enige drager was van de volle kerkelijke rechtsmacht, en de apostolische vicarissen van de Hollandse Zending in het oude diocees Haarlem slechts jurisdictie konden uitoefenen dank zij delegatie door het kapittel, welke zij, Codde inclus, dan ook steeds gevraagd en aanvaard hadden.² Thans, na Codde's afzetting, was de zetel zonder enige twijfel vacant en keerde de gedelegeerde rechtsmacht terug tot de oorspronkelijke drager daarvan: het kapittel. Het ging er dus om, dit Codde zelf te laten bevestigen of het hem, zo nodig, op ondubbelzinnige wijze aan het verstand te brengen. Vandaar die afvaardiging van twee kanunniken naar de uit zijn ambt ontszette prelaat. Hier is dus de traditionele

1) Aldus J. J. DE GRAAF, *Het oud-kapittel van Haarlem tijdens het Jansenistische schisma*, in: B.B.H. XXIV (1899) 114, 116; vgl. XVII (1891) 132.

2) B. VAN BILSEN, O.F.M., *De invloed van Zeger Bernard van Espen op het ontstaan van de Kerk van Utrecht*, Den Haag 1944, 34-35.

rivaliteit tussen Haarlem en Utrecht, die zich ook bij de vacature na Neercassels dood en vóór Codde's benoeming zo sterk had doen gelden, doorslaggevend geweest. Juist om te voorkomen dat een eventuele nieuwe vicaris weer iemand uit het Utrechtse zou zijn, en deze unieke kans te benutten om in eigen gebied zelf de macht in handen te krijgen, heeft Haarlem zich met bekwame spoed, zonder voeling te houden met het Utrechtse vicariaat, tot Rome gewend.

Het is dus bezijden de waarheid te beweren¹, dat Haarlems onderwerping aan de Paus hier als spelbreekster optrad. Het is niet mogelijk haar aan een bepaalde datum te binden. Onderwerping betekende het erkennen van de door de Paus aangestelde kerkelijke bestuurder en het zich onthouden van de uitoefening der jurisdictiemacht. Onder geen van beide opzichten gaf het kapittel in het najaar van 1704 de kerkelijke overheid reden tot algehele tevredenheid.² Had Haarlem zich van Utrecht losgemaakt, dit wilde nog niet zeggen, dat het zonder reserve Rome omhelsde. Volgens de hier reeds verschillende malen geciteerde akten van 4 september, achtte men toen de tijd nog niet gekomen om iemand naar Brussel te zenden met voorstellen tot verzoening en vrede; deze idee was klaarblijkelijk door een of meer kanunniken naar voren gebracht, maar door de deken wegens zijn recente polemieken met de internuntius als prematuur ter zijde geschoven. En toen de heren, 16 september, hun voordracht aan de Paus ondertekenden, legden zij eenstemmig de merkwaaardige verklaring af, dat deze stap geen instemming met, noch afkeuring van de tegen Codde genomen maatregelen inhield. Haarlems houding verder te illustreren valt buiten ons bestek. Het zij voldoende hier op te merken, dat er in het kapittel zelf tegenstellingen bestonden, die moesten slijten, en die zijn onderwerping aan de Paus tot een kwestie van jaren hebben gemaakt.

Het zat de Utrechtse natuurlijk zeer hoog, dat de Haarlemers hun bij de uitvoering van hun eigen plan een slag vóór waren. Op ongezoeten wijze maakte van Erkel, in een brief van 4 oktober, de Swaen duidelijk hoe men wel over zijn eigengereid optreden dacht.³ Verrassend snel heeft hij gepoogd de achterstand zo klein mogelijk te houden. De Utrechtse voordracht aan de Paus dateert van 23 september⁴, is dus slechts één week na de Haarlemse van stapel gelopen. Als kandidaten worden drie leden van het vicariaat

1) Aldus SCHOTTEN 156.

2) Voor een pastoorbenoeming door de Swaen in 1704, zie R.B. III, n. 1023.

3) SCHOTTEN 157. 4) R.B. III, n. 1063.

aanbevolen: Cornelis Stakenburg, Petrus van Cuyck en Cornelis Steenoven. Waarschijnlijk om de breuk tussen beide lichamen te camoufleren en de indruk te wekken van een toch nog gemeenschappelijke candidaatstelling, verklaren de heren, dat zij deze drie Utrechtenaars aan de reeds voorgedragen Haarlemmers willen toegevoegd zien. De Paus kreeg dus zes kandidaten te zijner beschikking, die allen aan de eis van het plakkaat voldeden, in zoverre zij uit en door de inheemse clerus gekozen waren.

Intussen hadden allerlei ware en valse geruchten omtrent wat er in besloten kring gaande was hun weg naar buiten, en, via Keulen en Brussel, ook naar Rome gevonden. Uit brieven van de beide nuntii blijkt, dat reeds 20 juli iets omtrent het plan kandidaten voor te dragen was uitgelekt, 1 augustus iets omtrent het bezoek van de Swaen en van Groenhout aan Codde, 12 september iets omtrent de meningsverschillen tussen de beide colleges en de kans op afzonderlijke voordrachten, tot Bussi 26 september, dus reeds drie dagen na datum, de namen der Utrechtse kandidaten aan de kardinaalstaatssecretaris doorgaf.¹ In Rome had men deze berichten uit het Noorden niet nodig om tot vaststelling van een standpunt te komen. Als wettige bestuurder van de Hollandse Zending gold nog altijd Theodorus de Cock. Niet dat men zo star aan deze figuur vasthield. Reeds vanaf 1702 voorzag men de mogelijkheid, dat het wel eens tot benoeming van een ander kon komen.² Daarenboven waren de papieren van de Cock onrustbarend gedaald, sinds hij zich door eigen onvoorzichtigheid zó sterk had gecompromitteerd, dat de Staten een prijs op zijn hoofd stelden en hij naar Emmerik moest vluchten. In Rome zelf waren al stemmen opgegaan hem maar te laten vallen ³ en 29 mei 1704 had de Keulse nuntius Giulio Piazza dit uitdrukkelijk geadviseerd.⁴ Ook was de provicaris nog steeds niet definitief tot Codde's opvolger benoemd. Maar zolang zijn vervanging door een ander geen feit was, diende hij erkend te worden. En in de gegeven omstandigheden was het niet waarschijnlijk, dat men bij de keuze van die ander veel rekening zou houden met de verlangens van kapittel en vicariaat. De Propaganda besloot dan ook, 19 november, de voordrachten met een aansporing tot onderwerping te laten beantwoorden.⁵ In deze geest richtte de kardinaal-staatssecretaris zich dus, 22 november, tot beide corporaties, het verbod jurisdictie uit te oefenen in herinnering bren-

1) R.B. III, nn. 1041, 1042, 1046, 1057, 1058, 1066.

2) R.B. III, nn. 824, 826, 838, 861.

3) R.B. III, n. 921. 4) R.B. III, n. 1029. 5) R.B. III, n. 1072.

gend.¹ Van Erkel had juist gezien toen hij schreef, dat Rome wel niet op een voordracht van de Cleresie zou ingaan. Maar hij had nog een andere pijl op zijn boog, die hij, ook al hield Haarlem zich verder afzijdig, zeker zou verschieten en die pijnlijk moest aankomen.

III. INDIRECT BEROEP OP DE PAUS

Omtrent diezelfde tijd, november 1704, begon het vermoeden zich te uiten, dat de burgerlijke overheid aan ingrijpen dacht. Verschillende missionarissen, aldus de Brusselse prelaat in een brief van de 14e, zouden opdracht krijgen schriftelijk bij de Paus te bewerken, op straffe van kerksluiting in heel de Hollandse Zending, dat hij ofwel Codde herstellen, ofwel een van de voorgedragen kandidaten benoemen zou.² Bussi gaf dit als een ongeloofwaardig gerucht, wat het inderdaad was, doch men herkent er gemakkelijk de algemene opzet in van het tweede deel van van Erkels program. Kort nadien, 2 januari 1705, wist de internuntius te melden, dat de beide colleges tevreden waren over het schrijven van de kardinaal-staatssecretaris, doch te zelfder tijd, dit optimisme temperend, dat er iets voor de Jezuïeten in de lucht hing.³ Dat deze laatste bijzonderheid, ofschoon toen eveneens nog maar een gerucht, echter allerminst ongeloofwaardig was, zou spoedig blijken. Vooralsnog is niet in fines-ses bekend, hoe, wanneer en door wie de Staten van Holland en Westfriesland verzocht is via pressie op de Jezuïeten de Paus tot toegeven te dwingen. Waarschijnlijk is hier wederom van Erkel de verbindingsofficier geweest, die we trouwens boven al min of meer bezig zagen met de samenstelling van een suppliek. Maar uit duizend en één details staat vast, dat beroep op de Staten gedaan is en dat deze voor honderd procent hun medewerking verleenden.

De zaak werd toevertrouwd aan de gecommiteerden van acht steden, nl. Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Alkmaar en Hoorn⁴, die 27 maart besloten vier Jezuïeten, onder wie de missieprofeet P. Joannes de Bruyn, te citeren om hun het volgende mee te delen.⁵ Men maakte hen verantwoordelijk voor

1) R.B. III, blz. 786, aant. 4. 2) R.B. III, n. 1071. 3) R.B. III, n. 1086.

4) De *Besognes* van de Gecommitteerde Raden, 27 maart, 19 juni, 12 september 1705, in: B.B.H. III (1875) 241-244.

5) *Besognes*: B.B.H. III, 241-242; N. WILTENS, *Kerkelijk Plakkaatboek* I, Den Haag 1722, 652; *Groot Placaetboek* V, Den Haag 1725, 563. Vgl. W. KNUTTTEL, *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek* II, Den Haag 1894, 49; F. VAN HOECK, s.j., *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, 43, 267; R.B. III, blz. 817, aant. 2.

de terugkeer van vrede en eensgezindheid onder de Katholieken. Zij moesten bij het Hof van Rome bewerken, dat vóór 15 juni – dus binnen een kortere termijn dan van Erkel in de *Consideratiën* had voorgeslagen – ofwel Codde hersteld, ofwel een andere regeling getroffen was ter bereiking van dit doel. Slaagden zij hierin niet, dan zou worden overgegaan tot verbanning. Reeds daags daarna, 28 maart, kregen de paters dit mondeling te horen. De Keulse nuntius Piazza gaf het nieuws 5, de Brusselse Bussi 10 april naar Rome door; Bussi voegde er aan toe, dat hij Pacheco, de Portugese gezant in Den Haag, met verzoek de Staten hiervan in kennis te stellen, had gewezen op de bereidwilligheid van de Paus de situatie door benoeming van een nieuwe vicaris te saneren, wat echter uiteraard enige tijd vroeg.¹

Inmiddels hadden de Jezuïeten zelf zich, 6 april, vanuit Amsterdam schriftelijk tot de Paus gewend.² Zij geven een kort verslag van wat zij bij hun citatie te horen kregen en van de bezwaren die zij toen naar voren brachten, waarop zij slechts als antwoord ontvingen, dat de termijn niet kon worden verlengd. Zij betuigen enerzijds hun eerbied voor de burgerlijke overheid, die de Katholieken zo veel vrijheid laat, anderzijds hun liefde voor de Paus, die de belangen van de Kerk in hun vaderland met zo grote wijsheid behartigt, om te besluiten dat zij niet weten hoe uit deze impasse te geraken, waarom ze de hele aangelegenheid dan ook maar aan hem overlaten. Zonder antwoord af te wachten, schreven zij omstreeks begin mei nogmaals, en nu concreter.³ De gevreesde expulsie zal wel niet tot hun Orde en evenmin tot Holland en Westfriesland beperkt blijven. De Haagse gezanten van de katholieke vorsten kunnen niets bereiken, want zij zijn bij de Staten volstrekt niet in tel. Benoeming van een nieuwe vicaris zal vóór 15 juni wel niet mogelijk zijn. Misschien zou men de bisschop van Roermond ad interim met het bestuur van de Kerk in Holland en Westfriesland kunnen belasten. Zij vragen per kerende post antwoord.

Of deze tweede brief verstuurd werd, weten wij niet; zeker is, dat de eerste zijn bestemming bereikte. De kardinaal-staatssecretaris antwoordde 9 mei ⁴, dat herstel van Codde niet in aanmerking kwam om de rust te doen wederkeren, en men dus naar een ander,

1) R.B. III, n. 1109 en blz. 817, aant. 2.

2) Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht IX (1881) 118–121 (= A.A.U.).

3) R.B. III, n. 1118. 4) A.A.U. IX (1881) 122.

op korte termijn werkend middel uitzag. Men was toen inderdaad volop bezig peilingen te verrichten om tot benoeming van een nieuwe vicaris te geraken. Uit Amsterdam, Den Haag, Brussel en Keulen liepen talrijke adviezen binnen betreffende al of niet aanvaardbare kandidaten. 2 April had de Propaganda besloten Alard Titzing aan de Paus voor te dragen.¹ Waarom de benoeming van deze Haagse pastoor toen geen doorgang vond, laat zich slechts gissen. Misschien is juist het kennis nemen van de berichten omtrent de druk, via de Jezuiten uitgeoefend, aanleiding geweest tot het zoeken van een ander procédé. 30 April besloot men de Brusselse nuntius als onderhandelaar met de Staten naar Holland te zenden.² Zo is deze prelaat dan zeven weken, van 11 juni tot 29 juli, in Den Haag geweest³, waar hij bij de Portugese gezant verblijf hield en eindeloze besprekingen voerde met Codde en zijn aanhangers, alsook met de hoogste regeringspersonen, zoals de raadspensionaris, Anthony Heinsius, en de gecommiteerden van Amsterdam, Haarlem en Gouda, om van mindere goden uit Kerk en Staat nog maar te zwijgen. Met Codde en de zijnen onderhield hij zich over de noodzakelijkheid van onderwerping, met Heinsius en de zijnen, na nog een enkele lans voor behoud van de Cock te hebben gebroken, over de wenselijkheid van een nieuwe vicaris.

Maar alles was tevergeefs. Bussi kreeg te horen, dat men de Cleresie bepaalde toezeggingen had gedaan, waardoor men zich gebonden achtte. Ook duurde het niet lang, of hij meende te kunnen vaststellen, dat alles wat hij met Heinsius en de zijnen besprak, aan Codde en de zijnen werd overgebrieft. De Staten bleken zich zonder voorbehoud achter van Erkels program te plaatsen. Zij wierpen alle schuld op de Jezuiten en hanteerden het bekende alternatief: herstel van Codde of benoeming van een aan de Cleresie welgevallige vicaris. Zij trachtten hem dus tot verzoening met Codde te drijven en bagatelliseerden hierbij de dogmatische verschillen. Zij legden hem een hele lijst kandidaten voor, die hij niet kon aanvaarden, en verwierpen de zijne één voor één. Het was, zo redeneerden zij, niet meer dan vanzelfsprekend, dat hij, ter regeling van zaken hun land betreffend, rekening hield met de wensen van wie het bestuurden. Dit niet te doen kon slechts strekken tot vergroting van de onrust. En was hij niet juist gekomen om weer

1) R.B. III, n. 1107. 2) R.B. III, n. 1115.

3) Zeven brieven vanuit Holland aan de kardinaal-staatssecretaris: R.B. III, nn. 1126, 1128, 1130, 1132, 1134, 1136; samenvattend verslag, vanuit Brussel, n. 1138 (blz. 842-856).

rust onder de Katholieken te stichten? Maar dit was niet mogelijk, zo lang hij weigerde de Cleresie te ontzien. Ook deed hij beter met de gezanten van buitenlandse vorsten in deze binnenlandse aanlegenschap niet te betrekken: dit waren maar als diplomaat verklede bedelaars, die zich op hun eigen terrein hadden te houden.

Wanneer Bussi ooit gemeend heeft, dat zijn komst automatisch de resolutie van 27 maart buiten werking zou stellen en daarmee de termijn voor de Jezuïeten verlengen, er was nauwelijks een week voor nodig om hem grondig te ontgoochelen. Reeds 19 juni kwamen de gecommitteerden bijeen.¹ Zij stelden vast dat de termijn verlopen was en citeerden bijgevolg vier Jezuïeten, om hen te betekenen, dat zij binnen acht dagen Holland en Westfriesland moesten verlaten, maar ook dan nog verplicht waren zo spoedig mogelijk voor een aannemelijke oplossing te zorgen, bij uitblijven waarvan men zich voorbeheld andere maatregelen te nemen. Daags daarna werd de geïnteresseerden mededeling hiervan gedaan. Zo zijn dus, zondere verdere vorm van proces, in die dagen vier Jezuïeten over de grens gejaagd, alsof zich geen pauselijk onderhandelaar daarbinnen bevond. Allermint door deze aanwezigheid gehinderd, zijn de Staten recht op de laatste punt in van Erkels program afgestevend. Aansluitend bij hun resolutie van 19 juni, stuurden zij de slachtoffers van die dag 12 september² nog zeven lotgenoten achterna.

Bussi's zending, misschien het eerste voorbeeld in de geschiedenis van officieel persoonlijk contact tussen een pauselijke vertegenwoordiger en 'ketterse' diplomaten³, is dus over heel de linie mislukt. Bij het afscheid nemen voegde Heinsius hem toe, dat hij dit aan zijn eigen vasthoudendheid te wijten had. Het is maar hoe men de zaken ziet. De tegenpartij was minstens even vasthoudend geweest als hij, maar om andere motieven. Wie bij diplomatieke onderhandelingen godsdienstige overwegingen laat gelden, staat altijd zwakker dan wie daar geen last van heeft. Afgezien hiervan is het niet gemakkelijk Bussi's optreden in Den Haag te beoor-

1) *Besognes*: B.B.H. III, 243; niet in de plakkaatboeken, niet bij KNUTTEL, niet bij VAN HOECK. Vgl. R.B. III, n. 1127a.

2) *Besognes*: B.B.H. III, 244; niet in de plakkaatboeken, niet bij KNUTTEL, niet bij VAN HOECK. Vgl. R.B. III, blz. 864, aant. 1.

3) In de instructie voor de Brusselse nuntius Lucas Melchior Tempi [1736, eind april] leest men nog: 'Perchè poi al ministro apostolico non è permesso di trattare immediatamente coi ministri de Stati all' Haya...' (*Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1727-1853*, deel I (1727-1754), ed. P. POLMAN, O.F.M., Den Haag 1959, blz. 351.

delen. Waarom bleef hij, ondanks het affront van de verbanning der Jezuiten en het feit dat sommige Statenleden hem niet wilden ontvangen? Heeft hij zich laten biologeren door het 'protestantse Noorden'? Er is, geloof ik, geen nuntius in Brussel geweest, die niet vroeg of laat de wens te kennen gaf eens een reis naar Holland te maken. Alleen Bussi viel in de eerste helft der achttiende eeuw dit voorrecht ten deel. Hij schreef aan de kardinaal-staatssecretaris vanuit Holland zeven brieven en, teruggekeerd in Brussel, nog een zeer uitgebreid samenvattend verslag. Hij is vol lof voor de fijne, beschaafde omgangsvormen van die machtige Statenleden, zeer gevoelig voor de complimenten die ze hem maakten en hun betuigingen van spijt hem niet ter wille te kunnen zijn. Het zou interessant zijn te weten, hoe zij over hem dachten. Misschien valt dit nog wel ergens te ontdekken. Als hij enkele malen te kennen geeft dat hij wil heengaan, tonen zij zich uiterst verbaasd en achten het prematuur, en telkens laat hij zijn paspoort – er heerste toen oorlog tussen Noord en Zuid – weer verlengen. Meende hij dan toch nog iets te kunnen bereiken? Terwijl hem toch van meet af de eis gesteld was met een vicaris genoeg te nemen, aanvaardbaar voor de Cleresie. Hoe star men hieraan vasthield, zou weldra zo mogelijk nog duidelijker blijken, toen de Staten in november alleen om deze reden Gerard Potcamp toestemming gaven als vicaris op te treden.¹ Hiermee hadden zij en de Cleresie hun doel bereikt. Van zijn kant dacht ook Bussi dit, die, minder goed ingelicht, Potcamp namens de Paus benoemde. Zo heeft dan van Erkels krijgsplan zijn bekroning gevonden, zij het dan ook maar een voorlopige, want zeer ephemere bekroning.

BESLUIT

De achtergrond, waartegen deze kleine 'tragédie humaine' zich afspeelde, was het Gallicanisme. Wekt de naam herinneringen aan het Frankrijk der XVIIe eeuw, de zaak is als schaduw van het pauselijk primaat aan geen tijd gebonden. Overal waar men, om welke godsdienstige, politieke, economische of finantiële reden dan ook, meende of meent de landsgrenzen voor de invloed van Rome te moeten sluiten, belijdt men in een of andere vorm het Gallicanisme. Dit streven naar autarkie op kerkelijk gebied verbrokkelt de ene, alles overkoepelende katholieke Kerk tot een veelheid van

1) *Besognes*, 8 oktober 1705: B.B.H. III, 245.

ationale Kerken en erkent, in plaats van de Paus, een minder mondiale grootheid, b.v. de vorst, de bisschop of het gezamenlijk episcopaat van een land, als hoogste bestuursinstantie. Het heeft een heel leger theorieën tot zijn beschikking, riep – tot op de dag van heden, getuige de nationale Kerk van China – talloze politieke en gewetensconflicten in het leven, doch slaagde er in de loop der eeuwen slechts sporadisch in hier of daar enig blijvend succes te boeken.

Als zodanig is te beschouwen de Kerk van Utrecht. Van Espens episcopalisme zou een paragraaf gebleven zijn in de geschiedenis van het kanonieke recht, had er niet een groep adepten klaar gestaan om het te realiseren in een kerkgenootschap los van Rome. Op uitzonderlijke wijze heeft de Leuvense hoogleraar de omstandigheden mee gehad: hij kon zelf leiding geven bij het doorvoeren van zijn ideeën in de praktijk. Een kwarteeuw lang heeft hij, architect en opzichter tevens, aan het optrekken van de Utrechtse Kerk gearbeid, om er zelf als een der eersten in te sterven. Zo zag hij zijn leer volledig werkelijkheid worden: een nationale Kerk binnen de grenzen der Republiek, met een bisschop aan het hoofd, volgens de landswetten uit en door de inheemse clerus, d.w.z. het kapittel, gekozen, en onafhankelijk van dat internationale centrum, Rome.

Uit zichzelf waren de regenten der Republiek nooit op de idee gekomen, dat een dergelijke figuur bestaanbaar was. Toen zij hier attent op werden gemaakt, moest zulk een creatie hen wel zeer sterk aanspreken. Zij hebben zich dan ook, aanvankelijk, met al hun prestige daarachter gesteld. Wij kunnen ons moeilijk aan de indruk onttrekken, dat zij in een nationale Kerk een uitweg zagen voor hun tot dusver gevolgde politiek ten opzichte van de Katholieken. Wat hadden zij oorspronkelijk met hun plakkatenvetgeving bedoeld, wat hadden zij er eigenlijk, in de loop van ruim een eeuw, mee bereikt? Was men niet in een impasse geraakt en had het zin toch maar voort te gaan? Als de katholieke Kerk op nationale leest kon worden geschoeid, verdiende steun aan iedere poging daartoe misschien wel de voorkeur. Die steun is inderdaad jarenlang op de meest onbekrompen wijze verleend, waarbij men geen nazimethoden schuwde, toen zo vlot door wie het machtigst was gehanteerd, in het protestantse kamp zo goed als in het katholieke. Dat was trouwens lang vóór de uitvinding van de rechten van de mens. Maar het zal groeiend begrip voor de toch slechts geringe plaats van de Cleresie binnen de katholieke gemeenschap geweest zijn,

dat tot voorzichtigheid maande en weldra deed wanhopen aan het slagen van de opzet. Waaruit dan gaandeweg een soort evenwichtspolitiek is voortgekomen, met de nationale Kerk in de ene en de internationale in de andere schaal.

DE BETEKENIS VAN DE TERUGKEER VAN DE MINDERBROEDERS TE DELFT IN 1709

DOOR

JAN ROGIER

ROMANTISCHE krantenfrazen en een chaotisch gedenkboek vol wetenswaardigheden hebben op niet heel geslaagde wijze een beeld moeten geven van de serafijnse werkzaamheid in de Delftse wijngaard. Het valt niet te ontkennen, dat de geschiedenis van Franciscus' volgelingen in Delft moeilijk past in een paradijselijk kleed, maar er valt gelukkig iets anders over te vertellen dan de 'verdienstelijke vriend' van pater Looyaard¹, Delphius, alias Frits Dücker ervan maakte in de Nieuwe Delftsche Courant van 3 Januari 1909². Zijn volgens dezelfde pater 'naar het leven getekende verhaal'³ van de terugkeer der Franciscanen in Delft in Januari 1709 mag dan aandoenlijk geweest zijn voor de feestvierende gelovigen, ons riekt dit 'leven' te veel naar het cliché van de vrome feuilletons rondom Kerstmis en Nieuwjaar om er het tijdperk van heftige kerkelijke twisten binnen Delft in te herkennen.

'Een der eerste nachten van Januari 1709 kwam van de Rotterdamse straatweg aangerold, om niet veel opzien te baren, 'n tamelijk onooglijk rijtuig. Aan de Rotterdamse Poort gekomen, wordt geklopt en na enig wachten ontsluit de poortwachter de zware deuren en, na zich vergewist te hebben, dat het wel goed volk zal geweest zijn, dat zich in het rijtuig bevond, – hij herkende in een der drie inzittenden althans de eerzame Delftenaar Van Berckel, brouwer in 'de Bril' – liet hij het gerij binnen en ontving zijn poortgeld.' Wij zullen het rijtuig en de rest van de meditaties maar niet verder volgen. Dat de stadspoorten 's nachts gesloten waren en dat een rijtuig 's nachts meer opzien baarde dan overdag is hem in de duisternis kennelijk ontgaan. En een Van Berckel in een tamelijk onooglijk rijtuig: de rijke brouwer moet zich in zijn graf omgekeerd hebben om deze geringschatting. Maar dat de minder-

1) M. L(OOYAARD), *Sint Jozefskerk te Delft*, z.p. 1928, p. 4.

2) Een volledig exemplaar van deze inmiddels opgeheven katholieke krant wordt bewaard op het gemeentearchief van Delft.

3) LOOYAARD a.v., p. 4.

broeders juist óm opzien te baren in de nacht kwamen, kan in verband staan met de rol, die zij in de ogen van vele katholieken en hun voorgangers, de Jezuiten, spoedig met een nu niet meer geschuwd 'opzien' zouden gaan spelen, de rol nl. van een dief in de nacht.

De betekenis van wat in Januari 1709 gebeurde ligt niet in de eindelijke terugkeer van de meer dan een eeuw terug uit de stad verbannen 'broertjes', maar in het begin van een werkzaamheid, die tot spectaculaire resultaten zou leiden. Er was een keerpunt bereikt in het proces van de contrareformatie te Delft. Enkele cijfers zijn hiervoor een sprekend getuigenis.¹ Gedurende het eerste jaar van hun missiearbeid in Delft doopten de Franciscanen 90 kinderen tegen de wereldheren, die twee kerkjes binnen het Begijnhof bedienden, 21. In hetzelfde jaar 1709 werden in de Oude en de Nieuwe Kerk en in de Gasthuiskerk tezamen door de Gereformeerde predikanten 473 kinderen gedoopt en in de overige protestante kerken, Waalse, Lutherse en Remonstrante 25. Tegenover 111 katholieke stonden dus 498 protestante dopen, in percentages uitgedrukt 18 en 82 %. In het eerste jaar van de Bataafse Republiek, 1795, toen de vrijheid van godsdienst geproclameerd werd, tevens het laatste jaar vóór de stichting van een nieuwe door seculieren bediende statie, doopten de Franciscanen 165 kinderen, terwijl het aantal dopen van de inmiddels definitief afgescheiden Begijnhofkerk in deze jaren te verwaarlozen valt. Daartegenover stond in 1795 een aantal van 247 gedoopten in Oude, Nieuwe en Gasthuiskerk en 24 in de overige kerken van de stad. De verhouding van 165 katholieke tegen 271 protestante dopen geeft percentages van 38 en 62 %. Die cijfers, waarvan de verklaring overigens nog vele problemen oproept, geven een vastomlijnd beeld van de activiteit der minderbroeders, een activiteit die de Delftse magistraat in zijn vergadering van 5 Januari 1709, waarin tot toelating van de Franciscanen besloten werd², wel niet voorzien kan hebben en zeker niet heeft gewenst.

1) Het hier en in het vervolg gebruikte cijfermateriaal is gebaseerd op eigen tellingen en berekeningen uit de doopboeken van de verschillende kerkelijke gezindten. Het grondmateriaal berust in het G. A. van Delft; cfr. H. BROUWER, *Beschrijving van de doop-, trouw- en begraafboeken, benevens van de registers van overledenen enz. in Zuid-Holland, dateerende van vóór de invoering van den Burgerlijke Stand*, 's-Gravenhage 1929, p. 35 vv. Het statistisch materiaal werd verwerkt in grafische voorstellingen, vervaardigd door de heer J. Gerwig, verbonden aan het Sociografisch Bureau van de gemeente Delft. Voor zijn deskundige adviezen en belangeloze hulp zeg ik hem gaarne dank.

2) G. A. Delft I 16, 5c Memoriaal van Burgemeesteren, fol. 319; LOOYAARD *a.v.*, p. 3.

De hier genoemde cijfers zouden de exacte achtergrond kunnen vormen voor het romantisch verhaal van de vervolgde helden, die vermomd in herenkleding met een pruik op het hoofd, de eenvoud van Assisië hadden bewaard en weggedoken in hun armzalige schuilkerkjies de sacramenten deelden en de schatten van het geloof blootlegden. Maar er is meer dan dat. De resultaten van de missie uitsluitend te gebruiken tot verheerlijking van de zielzorgers en verguizing van de gereformeerde magistraat zou betekenen dat wij voorbijgaan aan de vérgaande onderlinge rivaliteit van de missieclerus, waarmee de terugkeer van de minderbroeders in Delft in 1709 nauwe samenhang vertoont. Deze realiteit verdient meer aandacht dan de vervolging van de zijde van de stadsregering, die zo ernstig niet is geweest als ter verklaring van de achteruitgang van het katholicisme wel graag aangenomen wordt. Het ingrijpen van de wereldlijke macht was voornamelijk reactie op interne kerkelijke onlusten.

Het was in vele steden van Holland binnen het contrareformatische kamp onrustig en overal greep de wereldlijke macht in. Ook de reactie van de Jezuïeten op hun verdrijving in 1708 zal in Delft niet veel anders geweest zijn dan in andere plaatsen, maar van weinig steden hebben we tot nu toe de gegevens kunnen bestuderen, die het locale klimaat duidelijk maken. Delft is een brandpunt van de heilloze twisten geweest. Hier is ook duidelijk merkbaar, hoe funest het onderling krakeel van de clerus voor de zielzorg geweest is. Het heeft daarom zin deze locale gegevens te verzamelen en de voorgeschiedenis te schetsen van de terugkeer van de minderbroeders. De toelating van de minderbroeders was voor de magistraat een middel tot beteugeling van de onlusten. Voor de Franciscanen zelf was hun komst een terugkeer, het rechtmatig herstel van hun oude statie in de stad. Als zodanig hebben zij hun vestiging ook verdedigd. Zij wensten niet als remplaçanten van de verdreven Jezuïeten op te treden, maar als rechthebbers. Nu is er inderdaad enige samenhang tussen hun vestiging in de middeleeuwen en die van 1709; die samenhang is echter van andere aard dan de minderbroeders zelf bedoeld hebben. Een voorafgaand kort relaas van de middeleeuwse vestiging en verdrijving geeft ons de kans, op een verrassend gelijke franciscaanse mentaliteit en methodiek te wijzen, die de verklaring van het gebeurde in 1709 groter kracht kan bijzetten.

Nadat de Delftse magistraat zich reeds tientallen jaren verzet had tegen de stichting van nieuwe kloosters in de stad en uitbreiding van de bestaande, werd in 1449 een klooster van de minderbroeders-observanten opgericht met volle instemming van de magistraat.¹ Die instemming is duidelijk, wanneer we het contract lezen, dat tussen het stadsbestuur en de monniken gesloten werd. Daarin werd immers bepaald, dat de kloostergemeenschap trouw moest blijven aan de observantenregel, die volstreekte armoede voorschreef, en dat niet meer monniken zouden worden toegelaten dan door het stadsbestuur werd goedgevonden. De kloostergebouwen ontving het convent van de stad in bruikleen, wat tevens inhield het vrije beschikkingsrecht van de magistraat over deze gebouwen en het recht de monniken op ieder moment uit de stad te verbannen. De gebouwen behoeften in dat geval niet aan andere kloosterlingen overgegeven te worden, maar zouden komen aan de H. Geestmeesters ten behoeve van de armen.

De activiteit van de stedelijke machthebbers was omstreeks het midden van de 15e eeuw bijzonder omvangrijk. Het nieuwe stadsbestuur, sinds 1445 niet meer rechtstreeks door de graaf gekozen², maar uit een door de veertigen voorgedragen dubbeltal door hem benoemd, zag zich voor de taak gesteld, de politieke en waarschijnlijk ook sociale tegenstellingen onder de bevolking zoveel mogelijk op te heffen.³ Het klinkt niet onwaarschijnlijk, dat de Minderbroeders ook om die reden door het stadsbestuur naar Delft geroepen zijn. Hun boeteprediking en hun armoede moesten het volk afhouden van oproer en verzoenen met zijn sociale status. Hun economische belangeloosheid bevredigde regering en kooplieden, die zich reeds lang ergerden aan de ongelijke concurrentie met rijke neringdrijvende en producerende kloosters. Fiscale voorrechten, ongebreidelde groei van de kloostereigendommen, bezit van vele particuliere woningen, grond in de stad en het poortland en lijfrentebrieven hadden de kloosters zo machtig gemaakt, dat de bedreigde burgers, de stedelijke regering en ook de gewestelijke autoriteiten trachtten een dam op te werpen tegen dit bezit in de dode hand.⁴ Privileges van de graven van Holland, aan de stad

1) G.A. Delft I 1154; D. VAN BLEYSWIJK, *Beschryvinge der stad Delft*, Delft 1667, p. 336.

2) G.A. Delft I 48, Privilegeboek, fol. 66 vo.

3) JAN ROGIER, *Verbetering van de Schie* (9), in: *Het Binnenhof*, 6 augustus 1959.

4) Cfr. A. G. JONGKEES, *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische Herlogen*, 1425-1477, Groningen-Batavia 1942; D. DE MAN, *Maatregelen door de Middel-*

geschonken op dringende bede en waarschijnlijk in ruil voor financiële steun aan de graaf, kwamen aan deze economische eis tegemoet. Handel en nering van de kloosters werden verboden, het aanvaarden van erfenissen belet en het uiterven voorgeschreven. Dat deze maatregelen succes hadden valt niet te ontkennen, als we de economische ontredde van de kloosters en het teruglopen van het aantal 'roepingen' in de 16e eeuw constateren.¹ Dat daarbij ook gelet moet worden op de religieuze bewegingen van de tijd en het verval van de tucht hoeft ons niet te beletten aandacht te vragen voor de economische en sociale oorzaken van hun ondergang.

Heeft ook de inzet van de bedelorde in de strijd tegen sociale onlusten en rijke kloosters succes gehad? Ogenscheinlijk wel, want hun ongestoord voortbestaan tot het fatale jaar 1566 en hun maximale bezetting in dat jaar doen eerder denken aan hoge bloei dan aan het stervensgevaar van de oudere kloosters, waar de revolutionaire calvinisten veelal slechts doodse verlatenheid konden vaststellen. Wij staan dan echter voor het raadsel van de gebeurtenissen in 1566, niet alleen in Delft, maar ook in de meeste andere steden, waar juist de Franciscaanse kloosters de prooi van een bezeten volksgroep geworden zijn. Het is helaas niet voldoende voor een verklaring hiervan te wijzen op de rechtzinnigheid en de ongebroken kracht van de minderbroeders, evenmin op hun volkspreken in de stadkerken.

Niet voor niets is 1566 ook het hongerjaar genoemd. Achter veel wat wij hebben leren kennen als symptomen van het opkomend calvinisme schuilt meer dan religieus fanatisme of calvinistische overtuiging. De situatie in Delft is vrij gemakkelijk te verklaren, omdat een document bewaard is, waarin het stadsbestuur zijn eigen oordeel over de feitelijkheden van de Beeldenstorm heeft neergelegd.² Deze verklaring was bestemd voor Alva; zij vertoont ook duidelijke trekken van een oratio pro domo, waarin de regenten worden schoongesproken. Maar als de oorzaken worden opgegeven van het gebeurde, legt de magistraat niet op de eerste plaats de godsdienstige kwestie aan Alva voor, maar de economische en de

eeuwsche overheden genomen ten opzichte van het economisch leven der kloosterlingen en leden van congregaties, in: B.V.G.O. 1921, p. 277 v.; VAN BLEYSWIJK *a.v.*, p. 377 v.; G. A. Delft I 137 v.v. en I 1154 v.v.

1) L. J. ROGIER, *De ondergang der kloosters*, in: *Tien Eeuwen Egmond*, Heemstede 1950, p. 132 v.

2) *Bijdr. en Med. H.G.*, dl. XLV, p. 206v.; G.A. Delft I 56.

bestuurlijke status. De regenten spreken verontwaardigd over de beschuldiging van nepotisme; zij wijzen op de bloei van de bierbrouwerij, die echter door vele kleine brouwers en arbeiders wordt tegengewerkt. Zij memoreren de eisen van de schutterij ten aanzien van de keuze van hun hopleiden: duidelijk klinkt de eis van de weerbarstige schutters om medezeggenschap door. Het verzet onder de lagere bevolking tegen de belastinggaarders heeft burgemeesteren reeds lang verontrust, maar zij stonden ook zo machteloos dikwijls, omdat de hoge regering in Brussel steeds weer de noodzakelijke herziening van de keuren, de wetgeving van de stad, had belet. Dit alles schetsen zij als achtergrond van willig luisteren naar de brutale predikanten van de nieuwe religie, die het volk nog meer hadden opgeruid, daarbij brieven vertonend van Brederode en de Nassau's. Dan eerst volgt hun beschrijving van de Beeldenstorm zelf, waarvan het hoogtepunt de plundering van het minderbroederklooster geweest is. Hier zijn voorraden levensmiddelen gestolen uit de kelders van het gebouw. Is het niet duidelijk wat de woede van het Delftse grauw heeft gewekt? Anderhalve maand later is een tweede plundering van dit klooster gevolgd, nu door vrouwen uitgevoerd. Burgemeesteren hebben toen het convent en de kerk aan de plundersaars moeten laten en de gereformeerde dienst voorlopig getolereerd. Zodra echter Oranje in de stad kwam om de gemoederen te bedaren, is het gebouw aan de monniken teruggegeven en werd de 'broertjeskermis' gevierd, waaraan nog herinnert het spel van die naam, door Van Bleyswyck achter zijn Beschrijving van Delft uitgegeven.¹ Aan Alva wordt een verklaring overgelegd van de Franciscanen zelf om de goede zorgen en de bescherming van de stedelijke regering te bevestigen. En wij twijfelen er niet aan, of de verzoening tussen magistraat en convent heeft werkelijk plaats gehad in die winter van 1566-1567, want zij hadden elkaar nodig, rekenden op elkaar als wederzijdse beschermers en beschermden.

De 16e eeuw is behalve een eeuw van godsdienstige en politieke kentering, ook het tijdperk van de opkomst van het kapitalisme. De middeleeuwse streng geordende maatschappij maakt plaats voor een samenleving, waarin de sociale tegenstellingen een grote plaats gaan innemen. Concentratie van kapitaal, scheiding van kapitaal en arbeid, opkomst van een vrije concurrentie, doorbreking van het gilden-monopolie en opheffing van de beperkende bepalingen

1) VAN BLEYSWIJCK *a.v.*, ongepagineerd.

ten aanzien van de grootte der bedrijven; het zijn alle symptomen van nieuwe bloei voor een bevoorrechte klasse en verval van de niet meer beschermde kleine neringdoenden en handwerkslieden. Er is een stedelijk proletariaat gevormd, dat de gevolgen van deze verscherpte verhoudingen dagelijks aan den lijve ondervindt. Dat is het grauw van de Beeldenstorm, waartegen de huizen van de rijke regenten, brouwers, drapeniers en graanhandelaars, de kloosters en de kerken moeten worden beschermd. Maar dit grauw vult ook de rangen van de schutterij, waarop geen stadsbestuur meer vertrouwen kan. Zij lijden bittere honger als het graan in de Sont wordt vastgehouden en door de graanhandelaars de voorraad thuis in hun pakhuizen wordt gehouden om het straks als de nood het hoogst is en het afval van de brouwerijen tot enig voedsel van de schamelen strekt¹, tegen woekerwinst te verkopen. Dat deze armoede een andere was dan die contractueel werd vastgelegd tussen minderbroeders en magistraat, is het volk misschien duidelijker geweest dan de monniken en de regenten. Dat de armoede van het volk reëler was dan die van de volgelingen van Franciscus is de priesters en regenten tot hun schade in 1566 krachtdadig duidelijk gemaakt. De keuze voor het materiële voordeel van vriendschap met de regenten maakte de bedelmonniken tot concurrenten en verraders van de bedelende massa. Deze hatelijke sfeer, waarin broodnijd en religieuze verwarring maar al te gemakkelijk hand in hand konden gaan, was het gunstig getij voor de besmettelijke plaag, die in de laatste dagen van Augustus de steden van Vlaanderen, Holland en Utrecht geteisterd heeft.

Onder Alva's schrikbewind is het herstel van de oude toestand gevolgd. De gardiaan, president en gewone monniken van het minderbroedersconvent legden op 28 Maart 1567 de officiële verklaring af dat het stadsbestuur hen beschermd en verzorgd had in het Vondelingenhuys en na het vertrek van de aanhangers van de nieuwe religie hun klooster weer had laten opknappen, zodat zij het nu teruggekregen hadden in betere staat dan het voor de in-

1) Maximiliaan van Bourgondië, stadhouder van Holland, schreef 12 mrt. 1557 aan de landvoogd: ... 'Et que plus est le curé de Delft me disoit hier que au dit Delft ce qu'il scait par secrete revelation il y a des gens, lesquels on pensa avoir quelque puissance, qui mangent de la dracque, qui est le remaniant des brassiers, ce qu'on donne aux pourceaulx': R. A. Brussel, Aud., Reg. 325, p. 78-79; R. HÄPKE, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte*, Bd 1 (1531-1557), München, Leipzig 1913, p. 592, n. 5; W. S. UNGER, *De levensmiddelenvoorziening der Hollandsche steden in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1916, p. 73; E. KUTTNER, *Het bongerjaar 1566*, Amsterdam 1949, p. 168.

vasie verkeerde.¹ Ook de zorg voor hun levensonderhoud door de gemeente was zo goed als ooit te voren. En was deze vriendschappelijke verklaring t.b.v. de regenten, die zich aldus sterker moesten voelen tegenover Alva, niet genoeg, dan was er nog een rapport van de vaders of regenten van het Oude Mannenhuis, die op 21 October 1567 verzekerden dat tijdens de invasie van het minderbroedersklooster de regeerders van de stad 'een oud impotent religieus, die zijn gemak van doen hadde' naar het oude-mannenhuis hadden laten dragen, waar hij nog steeds verzorgd werd.² Zo bezorgd was de magistraat voor het welzijn van de monniken geweest.

Maar niet lang zou de herstelde rust duren, want toen de magistraat in 1572 eenmaal de zijde van de opstand gekozen had en Lumey in de stad was gearriveerd, werden de minderbroeders als eersten verbannen vóór alle andere kloosterlingen, die nog tot Mei 1573 van de door Oranje afgekondigde religievrede profiteerden. Opnieuw was het de eis van het volk, verwoord door de schutterij en de gemeente op het stadhuis, die het nu definitieve vertrek van de minderbroeders uit Delft heeft ingeleid.

11 Juli 1576 behandelde de vroedschap een request van de H. Geestmeesters, waarin het broertjesklooster werd opgeëist 'tot behouff van de arme huysitten deser stede'. Zij beriepen zich daarbij op het contract van 1449³, gesloten 'met approbatie van seeckere cardinael als legaat van den stoel van Rome'. De vroedschap heeft hierop 'rijpelicck gelet' en tenslotte de eis ingewilligd 'om redene in de selve requeste verhaelt'.⁴

*

De 16e eeuwse breuk in het Christendom heeft de kerk van Rome eeuwenlang in een isolement gehouden, waarvan het concilie van Trente de bezegeling en de voortschrijdende macht van de Jezuiten de verzekering zou zijn voor volgende eeuwen. Toen de Sociëteit in de tweede helft van de 18e eeuw in vrijwel alle landen verboden was en ten slotte door Rome werd opgeheven, had zij haar taak grotendeels volbracht: de tegenstelling tussen reformatie en contrareformatie was onverzoenlijk geworden. Steeds echter hebben aan beide zijden van de grillige scheidslijn grote en kleine groepen geleefd, die in non-conformisme ten opzichte van orthodoxie in Geneefse of Romeinse zin uitmunten, maar daarom nog

1) G.A. Delft I 56. 2) G.A. Delft I 56. 3) G.A. Delft I 1154.

4) G.A. Delft I 13, fol. 76 vo. en 77.

niet tot onderlinge overeenstemming kwamen: beider voorliefde ging uit naar het meest eigene van de tegenstander. In vaderlandse termen uitgedrukt, wil dit zeggen, dat de samenspraak van Jansenist en Gomarist eerder mogelijk leek dan die tussen Arminiaan en Jansenist; Neercassel en Grotius pasten nooit bij elkaar.

Neercassel was in het Noorden de exponent van een vroomheid, door het Franse klooster Port Royal uitgedragen, en van een theologie, door Jansenius in Leuven gedoceerd. Dat is het geloof van de uitverkorenen, de selecte groep. Praedestinatie en Augustijnse genadeleer hebben hun intrede weer gedaan in het rompchristendom van de contra-reformatie. Het zijn de polemische geschriften van de 17e eeuw, die een scherpe kijk geven op deze theologische controversen van de tijd. De Noordelijke Nederlanden hebben aan deze polemiëk nauwelijks een oorspronkelijke bijdrage geleverd: theologen en filosofen van betekenis heeft de Hollandse Zending niet gehad. Dat wil echter niet zeggen, dat de strijdvrage hier onbekend waren, zelfs niet, dat er geen vermenging met calvinistische denkebeelden en gevoelens heeft plaats gehad. De verbreiding van het Jansenisme in de Republiek moet beïnvloed zijn door het samenleven met calvinisten, die zelf de onderlinge polemiëk niet tot de universiteiten en de synodale en classicale vergaderingen beperkten. Een stortvloed van vlugschriften bracht de theologische discussie in trekschuiten en diligences, in particuliere woningen en op de markt. Het bestaan van discussiegroepen waarin katholieken en protestanten elkaar ontmoetten, is onloochenbaar. De wederzijdse beïnvloeding kan niet zonder invloed gebleven zijn op de verschijningsvorm van het katholicisme in de Hollandse samenleving. Tegen dit vaderlandse katholicisme nu opponeerden de Jezuïeten en Franciscanen, die in de contrareformatische kerk de humanistische traditie voortzetten, maar ook daarin tot een vernauwing en stilering kwamen, die misschien het best getypeerd is met de qualificatie: barok-katholicisme. Ook deze aan de periferie van de Kerk optredende barok droeg het stempel van de kitsch. Maar eigentijds is de Jezuïetenvroomheid zeker geweest en populair ook. De katholieken hebben zich nog vóór Rome tot de veroordeling van een gedeelte der Hollandse seculiere clerus was overgegaan, van Neercassels strenge vroomheid afgewend en zich aan het klatergoud van de Jezuïeten-schuilkerkjes vergaapt.

Het is geen verheffend verhaal, dat zich uit de bronnen voor de vaderlandse kerkgeschiedenis van de 17e eeuw losmaakt. Vooral de locale sfeer is wel erg bedompt en vol van gekijf in binnen-

kamers. Dat hangt weliswaar samen met de status van de Missiekerk in de Republiek, waar een beperkte vrijheid tot klein gedoe en achterbaks geroddel noodde, maar zonder vrijheidsbeperking zou het gehalte van de polemieken waarschijnlijk niet veel hoger gelegen hebben. Na Neercassels dood in 1686 is ook in de Noordelijke Nederlanden de vruchtbare periode van het Jansenisme afgelopen. De strijd rondom de benoeming van een nieuwe apostolische vicaris kon nog tot een schijnoverwinning van de seculiere clerus leiden door de benoeming van Petrus Codde, beschermeling van Neercassel en leerling van Arnauld en Quesnel. Maar de benoeming van Codde viel in het tijdperk van de Clementijnse vrede, toen aan Arnauld en zijn volgelingen door Rome een grotere vrijheid gelaten werd. Toen Codde zich geen krachtig bestuurder en zeker geen man van groot gezag in theologische en spiritualistische vraagstukken toonde, heeft de Hollandse Zending haar kracht verloren en raakte de seculiere clerus meer en meer in discrediet bij de leken. Handig gebruik makend van de regulerenvrees, die reeds bij de wereldlijke overheid was gevestigd, wisten de kopstukken van de Jansenistische geestelijkheid de steun van de regenten te verwerven in hun verzet tegen Rome, de Jezuïeten en Franciscanen. Van deze laatste strijdfase is Delft het middelpunt te noemen.

Niet het stadsbestuur van Delft heeft de minderbroeders belet na de reformatie in Delft terug te keren. Het zijn de nieuwe bisschoppen, de apostolische vicarissen, en de roomse instantie die het opperbestuur van de missie had, de Congregatio de Propaganda Fide, geweest, die de reguleren gewerd hebben. Voor kloosters was in de jonge Republiek geen plaats. En tegen opnemings van geordende priesters onder de zielzorgende clerus hadden de kerkelijke gezagsdragers grote bezwaren. Wel heeft het tekort aan wereldgeestelijken zowel Sasbout Vosmeer als zijn opvolgers gedwongen enige reguleren schoorvoetend binnen te laten, maar hun primaire afhankelijkheid van eigen ordeoversten, en hun ongebondenheid ten opzichte van vaste standplaatsen, waar voor hen geen verleden van parochies en parochiegrenzen bestond, leidden maar al te dikwijls tot een voor de apostolische vicarissen onaanvaardbaar en eigengereid optreden. Deze controverse ging samen met de zojuist besproken theologische en spiritualistische tegenstellingen. Het is de lokale verbinding van de twistpunten geweest, waardoor een Hollands schisma mogelijk werd. Aanvankelijk kon nog een scheiding gemaakt worden tussen het eerste en

het tweede conflict, maar naarmate de strijd heter werd en de methodiek al meer in het platte vlak van de ordinaire kwaadsprekerij werd getrokken werden de kampen duidelijker omlijnd en vielen de strijdvragen vrijwel samen.

In Delft had Sasbout Vosmeer zelf de Jezuïeten toegelaten en hun een taak in de zielzorg gewezen.¹ Misschien hebben familiebanden en -relaties daarbij een belangrijke rol gespeeld, want zowel Sasbout als de eerste Jezuïet, Cornelis Duyst, stamden uit Delftse patricische geslachten, die bovendien nog onderling verwant waren.² Hoe het zij, in Delft viel niet te twisten over de wettigheid van de zielzorg van de Jezuïeten. Aanvankelijk hebben de seculieren en regulieren broederlijk naast elkaar gewerkt.³ In de loop van de 17e eeuw heeft onderlinge rivaliteit van de seculieren geleid tot splitsing van de statie op het Begijnhof: de kapeiaan van Stalpert van der Wiele werd zelfstandig bij ontstentenis van gehoorzaamheid aan zijn chef.⁴ De twee middeleeuwse parochies in Delft herleefden, maar aan de Jezuïeten werd geen uitbreiding van hun missiepersoneel toegestaan.

Het seculiere centrum van Delft, het Begijnhof, werd omstreeks 1680 geleid door de priesters J. C. van Erckel en Johan Roos, welke laatste in 1695 werd opgevolgd door Matthias Oosterling.⁵ Zij waren later kopstukken van de z.g. refractaire geestelijkheid, d.w.z. de clerus die na de veroordeling van de apostolische vicaris Codde het verzet tegen Rome volhield. In hun huizen verbleven in de tachtiger jaren van de 17e eeuw de groten van het Jansenisme, Arnauld en Quesnel, beiden uit Frankrijk verjaagd.⁶ Arnauld heeft hier enige jonge priesters opgeleid en oefende sterke invloed uit op de priesters die het Delftse Begijnhof veelvuldig bezochten. Ook Neercassel, Codde en de kerkhistoricus Van Heussen stonden in nauw contact met de Delftse katholieke kring. De boekverkoper

1) A.A.U. XXXII (1907), p. 406 v.; L. J. ROGIER, *Gesch. van het Kath.* II, p. 54 en 57.

2) B.B.H. LX (1948), p. 409. Zie echter ook F. VAN HOECK S.J., *Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland*, Nijmegen 1940, p. 29 n. 18, waar de adellijke (bedoeld is patricische) afkomst zonder motivering ontkend wordt. Bij het door VAN HOECK in B.B.H. LX (1948) a.v. uitgegeven *Breve Chronicon* van HUBERTUS AERTS, waarin Duyst genoemd wordt 'Delphensis ex consulari familia', staat echter geen corrigerende aantekening. Zie ook L. J. ROGIER, *Gesch. van het Kath.* II, 57 en N.N.B.W. III, k. 315.

3) L. C. MICHELS in: B.B.H. XL (1921), p. 368; B. A. MENSINK, *Jan Baptist Stalpart van der Wiele*, Bussum 1958, p. 103.

4) B. A. MENSINK a.v., p. 148.

5) *De Oud Katholieke Kerk op het Begijnhof te Delft*, Delft 1859, p. 12 en 18.

6) L. J. ROGIER, *Gesch. van het Kath.* II, p. 243, 293.

en uitgever Van Rhijn was hier gevestigd en gaf hun geschriften uit. De aantrekkingskracht van hun spiritualiteit moet in die jaren nog vrij sterk geweest zijn. Dit is niet alleen af te lezen uit de doopboeken van de beide staties, ook de Latijnse aantekeningen achter in het doopboek van de paters Jezuïeten, die het schuilkerkje aan de Oude Langedijk bedienden, maken duidelijk, dat de concurrentie tussen beide centra nog in volle gang was.¹ — In 1679 vierden de Jezuïeten met veel vertoon de feestdag van de Onbevleete Ontvangenis van de H. Maagd Maria op 8 December. Zij deden dit, zoals zij zelf schreven, juist omdat de secularien dit feest in alle stilte voorbij lieten gaan, ja zelfs geen gezongen mis wilden opdragen. Onder de meest pompeuze schittering van licht, beelden, kaarsen, spreuken en gouden kronen vonden de feestelijkheden in het kleine zolderkerkje plaats. Een speciaal voor deze gelegenheid vervaardigd beeld, 'dat de H. Maagd vertoonde met de maansikkel en de vertrapte slang, terwijl het kind op haar arm gezeten een kruis vasthield, geplant op de voet van zijn moeder, de voet waarmee deze de kop van de slang verpletterde', stond midden boven het altaar. Rondom het beeld waren prachtige koperen kandelaars geplaatst, erboven een Latijns chronicon, op een groot bord geschilderd. De tekst daarvan, een verkondiging van de Onbevleete ontvangenis, werd verlicht door waskaarsen. Ter zijde van het altaar stond een ander Mariabeeld, de middeleeuwse Madonna met het kind, tijdens de Beeldenstorm uit de kerk van Stompwijk gered. Het was een miraculeus beeld en moest op de gebruikelijke wijze worden opgesierd met al wat men aan kostbaars vinden kon. Moeder en kind droegen beiden een gouden kroon en boven het beeld was een nog groter gouden kroon bevestigd, die het gehele beeld omvatten moest. De kleren van de H. Maagd en het Jezuskind waren versierd met goud en paarden. Licht weerkaatsende koperen kandelaars omgaven het voetstuk, waaraan bovendien nog twee teksten bevestigd waren. De onderste daarvan luidde: *MaRIA Is een reIne VroUW sonDer enIge VLeCke*, een chronicon, waaruit het jaartal 1679 te lezen valt; de bovenste was samengesteld uit lichtjes, die gerangschikt het woord Maria vormden. Een week lang brandden voor deze beelden 150 of soms meer kaarsen, die de gelovigen als teken van hun vroomheid en verering ontstaken. De grootste bijdrage tot het feest leverde echter de predikant, die weliswaar, zoals de verslaggever meldt, sprak 'tot eer van God en zijn moeder, zonder vlek ontvangen',

1) Archief Parochie St. Jozef Delft, nr 1, Memorabilia, fol. 156-161 vo.

maar ook 'tot afgunst van de vijanden van Maria en van ons'.¹ Wie die vijanden van de Societeit geweest zijn, is overduidelijk.

Andere aantekeningen van deze jaren bewijzen, hoe heftig de strijd werd gevoerd en hoezeer de grote kwesties hier tot het meest kleinzielige gewriemel van spionage, roddelarij en proselitisme aanleiding gaven. In 1682 melden de Jezuïeten, dat verschillende katholieken naar de gereformeerde kerk zijn overgelopen, omdat hun door de seculiere priesters de absolutie geweigerd werd en zij in de biechtstoel op de meest ergerlijke wijze ondervraagd werden. Gelukkig konden de ijverige paters sommigen van hen nog juist op hun sterfbed redden.² Een enkele aantekening, getuigend van hun activiteit tijdens de grote pestepidemie van 1679, die vooral de armen-bevolking van Delft heeft getroffen, geeft een sympathieker kijk op de zielzorg van de Jezuïeten.³

Het is tragisch te zien, hoe het verschil in methodiek de Hollandse Zending, juist toen de bekroning van een eeuw missiewerk nabij leek, geknakt heeft. Geleerden van naam verbleven in het

1) ib., fol. 156 vo. en 157. Over de houding van de seculieren staat hier woordelijk: 'Quod eo fecimus propensius, quod intelligeremus saeculares sacerdotes, contra quam antehac erant soliti, hoc anno nihil de isto festo dicturos, et ne dicturos quidem (sicut et factum est, et illorum alter ne sacrum quidem cantari jussit)... Et quanquam haec luminaria non parum illustrarunt festam lucem: multo tamen maxime noster Ecclesiastes ex pulpito, ad gloriam Dei et Matris ejus sine labe conceptae, et ad hostium seu Mariae, seu nostrorum invidiam.'

2) ib., fol. 158: 'In Paschale plures ad heterodoxos abierunt, ob absolutionem negatas et dilatas per saeculares quorum unus per me ad fidem et pietatem reductus, antea pluries ministrum adiisset instruendus.

Valde scandalizantur catholici, sed magis haeretici, dum hi ex illis intelligant absurdissima in materia castitatis peti, etiam a maxime senibus viris et mulieribus, quarum aliquae dixerunt post variam prolem se tam absurda nunquam scivisse; alia apud sacerdotem saecularem depositura peccata aegra senex, interrogata de similibus, tam est scandalizata, ut sine absolutione sacerdotem dimiserit, et Roterodamum unde proxime Delphos venerat ad veterem confessarem nostrum quamtanvis aegra proreperit: hac in vulgus jactantur et sciuntur etiam ab heterodoxis, qui, vociferantur contra sacerdotes velut infames vagabundos, et valde a fide avertuntur, et recenter conversos ad relapsum concitant. Vir septuagenarius scandalizatus in absurdis quaestionibus quae ipsi a juvene sacerdote saeculari fuerant propositae in Paschaliae omissam confessionem aeger apud me persolvit.'

3) ib., fol. 157: 'Duo praecipue menses Augustus et September per aegrorum multitudinem, die noctuque nostrorum charitatem exercuerunt et cum praecipue inter pauperes morbus grassaretur, et horum inopia obiter ab Ecclesiaste nostro fuisset proposita, variorum liberalitas excitata est, quorum plures mox a concione insignem eleemosynam in pauperes egenos dispartientiam contulerunt; fuit inter ceteros vir parvae conditionis, qui una vice viginti quinque florenos; altera persona decem ducatos liberaliter contulit.'

gastvrije Begijnhof en de gezaghebbende bisschop Neercassel leefde in goede verstandhouding met de regering van de Republiek. De volksmissie van de Jezuïeten had tot opmerkelijke resultaten geleid; de magistraat gaf juist in deze tijd toestemming tot een belangrijke vergroting van hun kerkgebouw als antwoord op een protest van de predikanten.¹ Een lokaal teken van de vrijheid zou ook genoemd kunnen worden, dat de begrafenis van katholieke priesters met openbaar vertoon gepaard ging. Het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk is omringd door de graven van in Delft gestorven Jezuïeten.²

De onderlinge twisten en het daaruit voortvloeiende schisma hebben de Zending niet alleen bij de wereldlijke overheid maar ook bij Rome in discrediet gebracht en waarschijnlijk nog meer bij de bevolking, want dat de namen van bekende geslachten meer en meer uit de doop- en trouwboeken verdwijnen, kan niet alleen een gevolg zijn van zucht naar ambten of materieel gewin.

Het slotbedrijf van de armelijke kerkscheuring, die aan de terugkomst van de Franciscanen in 1709 voorafging, begon tijdens het vredescongres van Rijswijk in 1696-1697. Diplomatieke missies van vele Europese hoven waren naar de Republiek gekomen en hadden zich vlak bij of in Delft gevestigd. De Jezuïeten van Delft en Schipluiden, vooral de paters Verbiest en Aerts en de recalitrante pastoor van Kethel, Adriaan van Wijck, grepen deze kans om langs diplomatieke weg hun klachten over Codde en zijn volgelingen in Rome kracht bij te zetten. Een grote hoeveelheid voor de Jansenisten bezwarend materiaal werd verwerkt tot een boekwerk, dat de diplomaten van de ernst der situatie moest overtuigen. Dit materiaal was voornamelijk bijeengebracht in Delft en de naaste omtrek, vooral door de Kethelse pastoor, die daartoe zelfs de markten afliep om de mensen te ondervragen. Het is waarschijnlijk de aalmoezenier van de Franse delegatie bij de vredesonderhandelingen, de Jezuïet Doucin geweest, die dit omvangrijke boekwerk tot een voor diplomaten leesbare brochure verwerkt heeft. Vóór het geschrift, als *Breve Memoriale* bekend gebleven, van de pers kwam, was echter het vredescongres reeds uiteengegaan.³

1) *ib.*, fol. 158; LOOYAARD *a.v.*, p. 8.

2) H. A. A. VAN BERCKEL, *Levensbericht van Pater Bartholomaeus van Berkel S.J.*, 1728-1809, 's-Gravenhage (1897), p. 145 v; in het begraafboek van de Nieuwe Kerk staat op 23 mei 1687 de begrafenis opgetekend van Joan Baptista Montens, de voorganger van Norbertus van Mol; F. VAN HOECK, S.J., *Schets a.v.*, p. 62 n. 43.

3) P. POLMAN O.F.M., *Het Breve en het Prolixum Memoriale*, in: Med. Ned. Hist. Inst. te Rome, 3e reeks VIII, p. 186 v.

Toch was er voordien al enige actie van sommige gezanten uitgegaan. Aan Rome waren brieven gezonden over vastenmeditaties, door de priesters Van Berckel, Oosterling en de Bont te Delft gehouden, waarbij zij zich aan scheldpartijen tegen de Jezuiten te buiten waren gegaan en leerstellingen hadden verkondigd, die al vroeger veroordeeld waren.¹ De Munsterse gezant, de priester Von Plettenberg, wees op de overeenkomst in leer tussen Jansenisten en Calvinisten. Op de blijdschap om deze gelijkenis onder de gereformeerde predikanten en hun dankdiensten legde de keizerlijke gezant, graaf von Kaunitz, de nadruk. Zij achtten het gevaar van een schisma groot en drongen aan op directe afzetting van Codde.² Deze en andere brieven waren op uitnodiging van de Delftse Jezuiten en de pastoor van Kethel verzonden. De Franse gezant die in relatie stond tot het klooster Port Royal, was natuurlijk niet uitgenodigd. Hij zou later een gunstig getuigenis afleggen over Codde en zijn clerus.³ In Rome werd na de ontvangst van deze brieven een speciale commissie van kardinalen benoemd, die een onderzoek naar de rechtzinnigheid van de apostolische vicaris en zijn aanhang moest instellen. Getuigenissen en bewijsstukken werden in de Republiek verzameld. Zo kwamen in Rome het *Breve Memoriale*, het veel omvangrijker oorspronkelijke document en de latere bewijsstukken. Over de pastoors van het Begijnhof in Delft werd hierin o.a. verteld, dat zij zeer streng waren bij het biecht-horen en bij de toelating tot de H. Communie en dat zij de landstaal gebruikten bij het toedienen van de sacramenten.⁴ Ook hadden de seculieren zich gericht tegen de overdadige heiligenverering, de propaganda voor scapulier, rozenkrans en relikwieën.

Codde, eenmaal naar Rome ontboden, kon zijn veroordeling niet meer ontlopen, tenzij hij zich onderwierp aan het bekende formulier van Alexander VII, waarin de theologische stellingen van Jansenius veroordeeld waren. Hij heeft zich niet onderworpen, werd afgezet en trok zich terug. Daarmee was de chaos in de Hollandse Zending compleet. Een gedeelte van de geestelijkheid verzette zich tegen Rome's uitspraak, verwierf de wankele steun van de regenten, maar verloor in belangrijke mate haar aanhang onder de katholieke bevolking.

*

1) *ib.*, p. 188 en 207. 2) *ib.*, p. 189 v.

3) *ib.*, p. 190 v. en 212 v.

4) L. J. ROGIER, *Gesch. van het Kath.* II, p. 306.

Tenminste met grote instemming en waarschijnlijk op aansporing van de opstandige clerus, werden sinds de afzetting van Codde de maatregelen van de regering tegen de reguliere geestelijkheid ernstig verscherpt. Het merkwaardige daarbij was echter, dat alleen de Jezuïeten hiervan de dupe geworden zijn, hoewel ook de Franciscanen met een zekere hartstocht hadden deelgenomen aan de strijd tegen het Jansenisme. Hun geringer aandeel in de Hollandse Zending en hun vriendschap met invloedrijke diplomaten mag ter verklaring worden aangevoerd.

In het kader van de algemene verbanning van de Jezuïeten door de Staten van Holland pasten de maatregelen, die de Delftse magistraat nam ten opzichte van de bedienaren van het kerkje aan de Oude Langendijk. In 1705 werd Norbertus van Mol verbannen en in Juli 1708 Laurentius de Brier.¹ Wel kwam reeds in September van hetzelfde jaar een andere pater van de Societeit naar Delft, Johannes Cluijsen, maar het viel deze moeilijk de zielzorg uit te oefenen, omdat hij van de magistraat geen admmissie te verwachten had. Hij hield zich onledig met de verdediging van de rechten van de Societeit op de Delftse statie en slaagde erin een gedeelte van de gelovigen op te zetten tegen iedere vervanger, die geen lid van zijn orde was. Voorlopig trokken de volgelingen van pater Cluijsen iedere Zondag ten getale van 3 à 4000 naar de kerken van de omliggende dorpen, omdat zij de kerken van de twee Jansenisten in de stad zelf niet wensten te bezoeken.² Aldus werd aan Rome bericht in Dec. 1708 met de toevoeging, dat de stadsregering de katholieken aanspoorde zelf een andere priester te kiezen, buiten de Societeit natuurlijk.

De seculier, Petrus Hellemans, door de nuntius benoemd, vond geen genade bij de magistraat, die waarschijnlijk de priesters van het Begijnhof geraadpleegd had. Het moet echter voornamelijk het ontactisch gedrag van deze zendeling zelf geweest zijn, waardoor hij geweigerd werd, want als hij zich enige maanden later tot Rome wendt om een andere functie, luidt het advies van dezelfde nuntius, die hem naar Delft zond, ongunstig, juist om zijn onvoorzichtig gedrag t.o.v. de regenten in de Republiek.³

1) H. A. A. VAN BERCKEL, *Levensbericht a.v.*, p. 146; VAN HOECK, *Schets a.v.*, p. 62 (zijn bronvermelding B.B.H. 7, blz. 433 is onjuist); B.B.H. III (1875), 244 en LX (1948), 427.

2) *Rom. Bronnen over de Kerk. Toest. der Ned. onder de Ap. Vic. 1592-1727* dl IV, in: R.G.P. grote serie 97, p. 109.

3) *ib.* dl IV, p. 115 n. 2.

Een van de vooraanstaande Delftse katholieken, Reinier Hoochwecht, richtte zich daarop tot de provinciaal van de Franciscanen. Deze wees terstond twee confraters voor Delft aan. Op 5 Januari 1709 verleenden burgemeesteren van Delft aan de minderbroeders Cornelis de Vroom en Stephanus Luyks toestemming 'dienst te doen in de kerke agter de markt'.¹

Hier dringt zich de vergelijking met de middeleeuwen op: waarom toch werden deze monniken zowel in de middeleeuwen als in het begin van de 18e eeuw zo duidelijk geprotegeerd door de wereldlijke overheid? De taak van de magistraat is primair het bewaren van rust en orde. De verbanning van de Jezuiten en de toelating van de Franciscanen kan men als uitvloeisel van deze taak zien, want de beslissingen van 1449 en van 1708-9 waren vooral politieke beslissingen, die met voorkeur voor of afkeer van bepaalde godsdienstige stromingen of controversen weinig te maken hadden. Zelfs de wegzending van 1572 is juridisch verdedigbaar. De magistraat had volgens de overeenkomst van 1449 het recht de paters op ieder moment uit te wijzen. Van dit recht maakte zij gebruik, toen de maatschappelijke orde ernstig geschaad werd door hun aanwezigheid. Wij zagen reeds, dat zelfs de overdracht van het kloostergebouw in 1576 aan de H. Geestmeesters volgens het in 1449 gesloten contract plaatsvond. Ook na 1572 werd dus uitdrukkelijk vastgehouden aan eenmaal gesloten conventies. Als in 1709 een gereformeerde magistraat wegzendt en toelaat naar eigen goeddunken, dan mag dat niet als een teken van discriminatie der katholieken worden uitgelegd. Dit waren maatregelen van orde voor een gemeenschap, die de vrede in eigen huis niet bewaren kon. Op gelijke wijze trad de wereldlijke overheid op bij theologische veten en huishoudelijke controversen binnen de gereformeerde kerk.

Hield dit echter een speculatie van burgemeesteren in op de pacifistische gezindheid van de minderbroeders? Mocht dat zo zijn – en wij kunnen de motieven van deze regenten bij gebrek aan documentatie niet achterhalen – dan gaven zij blijk van geringe historische kennis, een gebrek waarvoor zij heel spoedig gestraft

1) B.B.H. LX (1948), p. 429; *Rom. Br. a.v.* IV, p. 115; LOOYAARD *a.v.*, p. 3 v; G.A. Delft I 16, 5e Memoriaal van Burgemeesteren, fol. 319; VAN HOECK, *Schets a.v.*, p. 62, alwaar verwezen wordt naar CAU, *Groot-Plaetboeck* V, blz. 565. Deze bronvermelding is onjuist. VAN HOECK's citaat is ontleend aan LOOYAARD, p. 3, waar aan de hand van een copie, bewaard in het archief van de minderbroedersstatie te Delft, het bovengenoemde 5e Mem. van Burg. werd aangehaald.

zouden worden. In de strijd tussen Neercassel en de regulieren was de excommunicatie van pater Brixius en het daarop gevolgde nog juist niet uitgevoerde verbanningsdecreet voor alle minderbroeders uit het gebied van de Hollandse Zending wel een van de meest dramatische hoogtepunten geweest.¹ Ook toen het erom ging Codde en zijn volgelingen bij de curie verdacht te maken, hadden de Franciscanen ijverig meegewerkt. Hun statie in Amsterdam, de Mozes en Aäron, had een soortgelijke plaats ingenomen als de Delftse Jezuïeten-statie: spionnagepost t.o.v. de seculieren in de stad.² En toen de Delftse Jezuïeten hun *Breve Memoriale* hadden voltooid, was het de provinciaal van de Franciscanen, pater Cornelis de Vroom, die deze aanklacht krachtig ondersteunde in Rome.³ Dezelfde pater de Vroom lag in Amsterdam als pastoor van de Mozes en Aäron voortdurend overhoop met de stedelijke magistraat, zelfs met de als zeer tolerant bekende burgemeester Nicolaas Witsen. De Vrooms uitdagend optreden, het dragen van zijn ordeskleed in het openbaar en het openlijk passeren van de stedelijke autoriteiten bij de bouw van een nieuwe kerk⁴, maakten hem tot een van die figuren, die gaarne poseren als heldhaftige martelaren voor een vervolgte kerk.

Zijn houding in Amsterdam geeft allermintst blijk van de eigenschap, die ik zie als oorzaak van het slagen der minderbroeders in Delft, nl. hun opportunisme, hun zoeken van vriendschap met de stedelijke regering, zelfs wanneer dat een slechte verhouding tot andere geestelijken, in casu de Jezuïeten ten gevolge zou hebben. Ook in de middeleeuwen hadden zij van dit middel gebruik gemaakt. Toen was deze vriendschappelijke verhouding tot de stedelijke regering hun op den duur noodlottig geworden. Ook in 1709 bestond dat gevaar, maar nu veel acuter, omdat de vriendschap met de overheid in de Republiek steeds dubieus moest zijn en vooral omdat de katholieken in meerderheid achter de verdreven Jezuïeten stonden.

De katholieke bevolking van Delft kende de Franciscanen niet meer na een afwezigheid van bijna anderhalve eeuw, tenzij door de overlevering, maar – afgezien van de reputatie die de ‘broertjes’ onder de gereformeerden genoten sinds 1566 – geloof ik toch niet

1) ROGIER, *Gesch. van het Kath.* II, p. 188. 2) *ib.*, p. 289.

3) POLMAN, *Breve en Prolixum Memoriale a.v.*, p. 204.

4) D. VAN HEEL en B. KNIPPING, *Van Schuilkerk tot Zuilkerk*, Amsterdam 1941, p. 105 v. en 109 v.; POLMAN, *De Ned. minderbroedersprovincie in de Pruikentijd*, in: *Bijdr. voor de gesch. van de minderbr. in de Ned.* XIII (1953), p. 82 v.

in de diepte van een traditionele voorkeur van de katholieken.¹ Franciscanen en Jezuïeten gingen door voor broederlijke bestrijders van de seculieren en al kan men seculieren en volgelingen van Codde niet vereenzelvigen, voor de katholieken van Delft moet iedere seculier min of meer verdacht geweest zijn. Alleen Adriaen van Wijck, de Kethelse pastoor, was een uitzondering, maar die zal zelf wel niet veel moeite gedaan hebben om voor zijn Delftse vrienden een seculier priester te zoeken. De vriendschap met hem was zelfs voor de tegenstanders van Codde onder de wereldheren min of meer compromittant. Er bleef niet veel anders over dan de aanvaarding van de Franciscanen en ook de magistraat van Delft moet begrepen hebben, dat het toch onmogelijk was de katholieken te dwingen op het Begijnhof te kerken. Het besluit van 5 Januari 1709 moet genomen zijn in de kennelijke verwachting, dat de Franciscanen in staat zouden zijn de rust te herstellen onder de katholieken.

Het is trouwens de vraag of de burgemeesteren van 1709 niet meer geluisterd hebben naar enige invloedrijke katholieken, zoals van Berckel en Hoochwecht, dan naar de van aanhang verstoken priesters op het Begijnhof. De Van Berckels behoorden tot de patricische families, die vóór de Reformatie leden op het gestoelte hadden gehad en alleen om hun religieuze overtuiging geweerd moesten worden. Hun economische positie was er echter niet op achteruitgegaan. Hun invloed achter de schermen kan dus groot geweest zijn.

De Franciscanen hebben van de gelegenheid om in een oude middeleeuwse statie terug te keren gaarne gebruik gemaakt. Ook op vele andere plaatsen zijn zij met voorliefde in het lege bed van de Jezuïeten gekropen, niet om voor de verjaagde paters de bediening waar te nemen, zoals de officiële formulering tegenover Rome en de provinciaal van de Sociëteit luidde², maar om hun vroegere standplaatsen weer te bezetten, om eindelijk hun historische rechten te laten gelden, nu de chaos in de Hollandse Zending en het groot gebrek aan missionarissen, alle beperkingen t.a.v. de toelating van regulieren krachteloos maakten.

Ook dient nog vermeld te worden, dat de provincie van de minderbroeders 'Germania inferior', waartoe het gebied van de Hollandse Zending, de Republiek, behoorde, te kampen had met

1) J. H. A. THUS in: B.B.H. XXVII (1903), p. 459; LOOYAARD *a.v.*, p. 3.

2) *Rom. Bronnen a.v.*, IV, p. 115; VAN HOECK, *De Jezuïetenstatie te Delft*, in: B.B.H. LX (1948), p. 427.

een ernstige overbevolking en gebrek aan inkomsten.¹ Iedere nieuwe statie in de Republiek werd dankbaar begroet: weer kon een aantal monniken uit de kost gaan van de Zuidnederlandse kloosters. De staties in het missiegebied, de welvarende republiek, waren over het algemeen rijk. Het gedwongen armelijk exterieur van de schuilkerkjes was slechts het bedriegelijk omhulsel van een barokke rijkdom binnen. Uit de beschrijving van het feest op 8 December 1679 hebben we die leren kennen.

Het zieleheil van de verlaten gelovigen mag heel belangrijk geweest zijn, naar buiten én in de correspondentie gold het echter niet als argument. Het is geen veroordeling van de zielzorg van die eerste franciscaanse missionarissen, wanneer de aandacht gevestigd wordt op hun weinig gelukkig openbaar optreden. Aan het priesterschap blijft de jalouzie even weinig vreemd als aan alle wereldlijke ambten.

Wij kunnen ons afvragen, of de eerste pastoor van de minderbroeders wel de rechte man is geweest op deze plaats, zoals pater Looyaard hem heeft genoemd.² Ga ik af op de karakterbeschrijving van de kunsthistoricus Knipping, dan moet hij dat bij uitstek geweest zijn, een voorzichtig, een beheerst en eenvoudig man.³ Maar hij leidt dit af uit het portret dat in de pastorie van de Mozes en Aäron in Amsterdam wordt bewaard. Knippings interpretatie van de Vrooms physionomie moet waarschijnlijk meer in het licht van de serafijnse broederlijkheid dan in dat van de psychologische vergelijking tussen 'Körperbau und Charakter' gezien worden. Kent men de Vrooms verleden vóór Delft en zijn optreden na 1709 aan de Oude Langendijk, dan komt er twijfel op. Ik ben geneigd de trekken van zijn gezicht anders uit te leggen.

Pater de Vroom is slechts kort in Delft gebleven. Na twee jaar vertrok hij weer naar de Zuidelijke Nederlanden; anderhalf jaar later is hij gestorven. Omtrent de reden van zijn vertrek is mij niets bekend. Laten we het er op houden dat zijn hoge leeftijd in 1711, 74 jaar, en zijn gezondheidstoestand hem daartoe gedwongen hebben.⁴

Het armbestuur hield voorlopig de zijde van de Jezuïeten en ook de klopjes zullen zich weinig om de Franciscanerpaters bekommerd hebben: in hun school genoot de clandestiene pater van

1) POLMAN, *De Ned. minderbroedersprovincie in de Pruijken tijd a.v.*, p. 55.

2) LOOYAARD *a.v.*, p. 5.

3) D. VAN HEEL en B. KNIPPING, *Van Schuilkerk tot Zuikerkerk a.v.*, p. 100.

4) LOOYAARD *a.v.*, p. 5.

de Societeit gastvrijheid.¹ Het armbestuur werd gereorganiseerd, maar of dat een capitulatie voor de minderbroeders betekende, betwijfel ik, want sinds 1729 stond het onder controle van de magistraat, die een rentmeester aanstelde en dus volledig toezicht had op de financiën en de besteding daarvan.²

Het Kerkbestuur verzette zich, zodra de minderbroeders eerst de kerk en daarna de pastorie in bezit namen. Een verslag van de Jezuïeten vertelt hierover, dat 'pater Cornelius door middel van vleiende predikaties de harten van de tegenstanders uit onze gemeenschap zocht te vermurwen, om niet alleen ons kerkgebouw maar ook ons woonhuis met alle bezittingen te verwerven, zowel de voorwerpen voor de eredienst bestemd als de huishoudelijke'.³ Pater de Vroom had gezorgd een brief van de provinciaal van de Jezuïeten te kunnen overleggen, waarin deze het gebruik van de ordeseigendommen aan de Franciscanen toestond voor de tijd dat de Jezuïeten niet konden resideren. Liever dan aan de 'Jansenistische vijanden' vertrouwde de Societeit deze goederen toe aan vrienden. Pater de Vroom gedroeg zich echter niet als vriend, want hij eiste eenvoudig alles op en verschaftte zich een week na zijn aankomst met assistentie van de schout toegang tot de pastorie. Eveneens met hulp van de magistraat hadden de Franciscanen de toegang tot de liturgische gebruiksvoorwerpen geforceerd.⁴

Een jaar later spreekt de paus tegenover zijn nuntius in Keulen de wens uit, dat de Jezuïeten zo snel mogelijk terugkeren in hun staties; kort daarna wordt hun toestemming verleend in het geheim te arbeiden en bij parochianen in te wonen. De nuntius antwoordt op deze maatregelen van Rome, dat hij steeds heeft aangedrongen op een vreedzame regeling en samenwoning. Hij bevestigt in zijn brief ook aandacht aan het Delftse conflict en merkt daarbij op, dat noch de Jezuïeten noch de Franciscanen schijnen te beseffen, dat zij geen rechten kunnen laten gelden op kerk, pastorie en inventaris. De katholieken schonken dit alles om wille van hun eigen gemeenschap en slechts tot gebruik van de paters. De kardinaal-staatssecretaris bericht de nuntius, dat hij het hiermee volkomen eens is.⁵

Maar de twisten in Delft hielden niet op, want in Maart 1711

1) B.B.H. LX (1948), p. 427 v.

2) LOOYAARD *a.v.*, p. 25; G.A. Delft I 16, 5e Mem. van Burg., fol. 288 vo.-290.

3) B.B.H. LX (1948), p. 429 v.

4) B.B.H. LX (1948), p. 430; *Rom. Bronnen a.v.* IV, p. 167.

5) *Rom. Br. a.v.* IV, p. 167 n. 3.

richtte zich een groep Delftse katholieken tot de nuntius met een klaaglied over de monniken en het dringend verzoek de oude toestand te herstellen. De nuntius ziet het wanhopige van de situatie nu in en antwoordt dat hij in zijn verwachting van een vreedzame ontwikkeling diep teleurgesteld is. De monniken hebben de gemoederen niet tot bedaren kunnen brengen en daarom heeft hij nu aan de provinciaal van de Jezuïeten opdracht gegeven een pater naar Delft te zenden en de oude toestand te herstellen.¹

Hoe de kwestie zich verder ontwikkeld heeft, kan ik niet nagaan. De Franciscanen zijn gebleven en ook de Jezuïeten, maar de laatsten steeds heimelijk. Wel wordt in 1714 nog gemeld, dat in het algemeen de moeilijkheden met de reguleren ernstiger zijn dan met de weerspannige seculieren, omdat vele monniken weigeren de plaatsen te verlaten, waar zij alleen tijdelijk kwamen waarnemen.²

Zij die zo gaarne gebruik maakten van de tolerante houding, die de stadsregering aannam, hebben elkaar vervolgd. De magistraat steunde de Franciscanen, maar heeft toch de Jezuïeten over het algemeen ongemoeid gelaten. Tot in de tachtiger jaren van de 18e eeuw bleven zij in Delft en oefenden er op bescheiden voet de zielzorg uit.³ Ook hadden zij nog bezittingen in de stad, want na hun vertrek legt het stadsbestuur beslag op hun huizen, niet tot eigen voordeel, maar om de opbrengst aan de katholieke armen ten goede te doen komen.⁴ Pas wanneer de Jezuïet Bartholomeus van Berckel na de opheffing van de Societeit in zijn ouderlijke woning terugkeert, moet een betere verstandhouding met de Franciscanen ontstaan zijn.⁵

*

Ver van Rome, de Keulse nuntiatuur, de vergadering van de Staten van Holland en zelfs ver van het Delftse stadhuis leefde het kerkvolk, dat de gevolgen ondervond van twisten in hogere regionen. De geschiedschrijver tracht door te dringen tot de huiselijke kring, waar geleefd wordt in armoede, dienstbaarheid en geloof. Zelden echter wordt zijn moeite beloond, omdat de reacties

1) B.B.H. LX (1948), p. 430 v.

2) *Rom. Br. a.v.* IV, p. 258.

3) VAN BERCKEL, *Levensbericht a.v.*, p. 147 v.; B.B.H. LX (1948), p. 431 v.

4) B.B.H. LX (1948), p. 432 en 443; G.A. Delft I 16 (deel 1765) fol. 51 v. en I 17 (deel 1762-1771) fol. 140 v.

5) VAN BERCKEL, *Levensbericht a.v.*, p. 78.

van de mindere man slechts in tijden van oproer en revolutie worden geboekstaafd. Zelf schreef hij niet en zijn intonatie kunnen we niet meer horen. Een enkele maal is er iemand, die zich als verdediger van het volk opwerpt, soms is er een stuntelig request van een paar voormannen. Dat zijn de bronnen, waarmee wij woe-keren moeten om er gegevens uit te halen voor de sociale geschieden-
denis van de kerk.

Iets hebben we ook in Delft gezien van de leken-reacties: het verzet van kerk- en armbestuur en van de groep, die nog in 1711 ijverde voor herstel van de oude toestand. Maar we weten niet, hoevelen zich hier teleurgesteld van de kerk hebben afgewend, hoeveel notabelen zich geërgerd hebben aan de onderlinge veten van hen, die juist sterk moesten staan tegen de verdrukking in. Heeft de kerk van Neercassel niet ernstig aan prestige ingeboet?

Er hangt een nevel over het interne leven van de vaderlandse katholieke kerk van de achttiende eeuw. Niet de reconstructie van de uitwendige geschiedenis der staties, het samenstellen van pas-toorslijsten en het beschrijven van het kerkinterieur kan het ver-gezicht openen op de geschiedenis van hetatholicisme in de Republiek. De maatschappelijke situering, de geschiedenis van de vroomheid, het proces van afval en herstel, het intellectuele peil, de beoefening van de armenzorg en de verhouding tot de overheid moeten objecten van studie worden. Dan eerst kan de geschiedenis van dit trieste tijdperk geschreven worden. De analyse van doop-, trouw- en begraafboeken, van notariële en weeskamerarchieven moet hieraan voorafgaan. Voor de kerkgeschiedenis wordt uit deze rijke bronnen nog al te zelden geput. Toch zijn het deze registers, die ons b.v. zouden moeten leren, of de terugloop van de oud-katholieke staties de Rome trouw gebleven gemeenschappen ten goede is gekomen.

Het grootste deel van de gelovigen zal – zo lijkt het thans – bewust voor Rome en tegen de Oud Bisschoppelijke Clerezie ge-kozen hebben. Maar niet de cijfers alleen geven hier de doorslag. Ook de enkeling speelt een rol. Het ontbreken van leidinggevende figuren gedurende de achttiende eeuw heeft zijn stempel gezet op de verschijningsvorm van de kerk. Haar aanhang was vrijwel terug-gedrongen tot de laagste klassen van de maatschappij. De meeste katholieke patricische families waren uitgestorven of naar de refor-matie overgegaan. Kruideniers en handwerkslieden waren de meest gegoeden geworden, aan hen werd de armen- en wezenzorg op-gedragen, aan hen werd zelfs de beslissing gelaten in de geschillen,

die de clerus veelvuldig creëerde. Nooit is de macht van de leek in de kerk zo groot geweest als in dit tijdperk. Maar het was een macht, die ondanks de meer en meer geboden vrijheid slechts binnen de schuilkerk werd uitgeoefend.

Kunnen we dus, zolang het noodzakelijke vooronderzoek niet is verricht, de afval van de enkeling, de geschiedenis van de menselijke reactie niet schetsen, aan de hand van enige statistieken is wel een globaal overzicht samen te stellen van het massale verloop.

Helaas bezitten we nog geen exacte historisch-demografische gegevens van Delft. Tot dusver heeft niemand een ernstige poging gewaagd het bevolkingsverloop te achterhalen. De enkele bevolkingscijfers, die ik in bijgaande grafische voorstelling van het totaal aantal gedoopten over de periode 1620-1810 heb gegeven, steunen voor het merendeel op niet voldoende kritisch verwerkte gegevens.¹ Bij de volkstelling van 1622 voor de heffing van een hoofdgeld werd voor Delft een bevolking van 22.769 zielen opgegeven.² Van Dillen neemt aan, dat de cijfers van deze telling over het algemeen iets te laag liggen.³ Het zou echter onjuist zijn een hoger aantal inwoners voor 1622 op te geven, omdat niet alleen de poorterie van de stad in Overschie, maar ook, zoals duidelijk blijkt uit de lijst van plaatsen in Delfland en Schieland, de bevolking van Delfshaven in het geheel van de stadsbevolking zijn opgenomen. Voor vergelijking met de doopcijfers moet ik echter het bevolkingsgetal van kerkelijk Delft vinden. Daartoe behoorden Delfshaven en de poorterie van Delft in Overschie natuurlijk niet. Tot kerkelijk Delft behoorden daarentegen wel de dorpen Biesland, Hof van Delft, Klein Vrijenban, Groot Vrijenban, Abtsrecht, Ruiven, Akkersdijk en Vrouwenrecht, althans volgens de opgaven voor de religie-telling van 1805.⁴ Van deze laatste dorpen is het aantal inwoners in 1622 terug te vinden bij Van Dillen⁵, maar de bevolking van Delfshaven en de poorterie in Overschie moet geschat worden. Voor Delfshaven is dat bijzonder

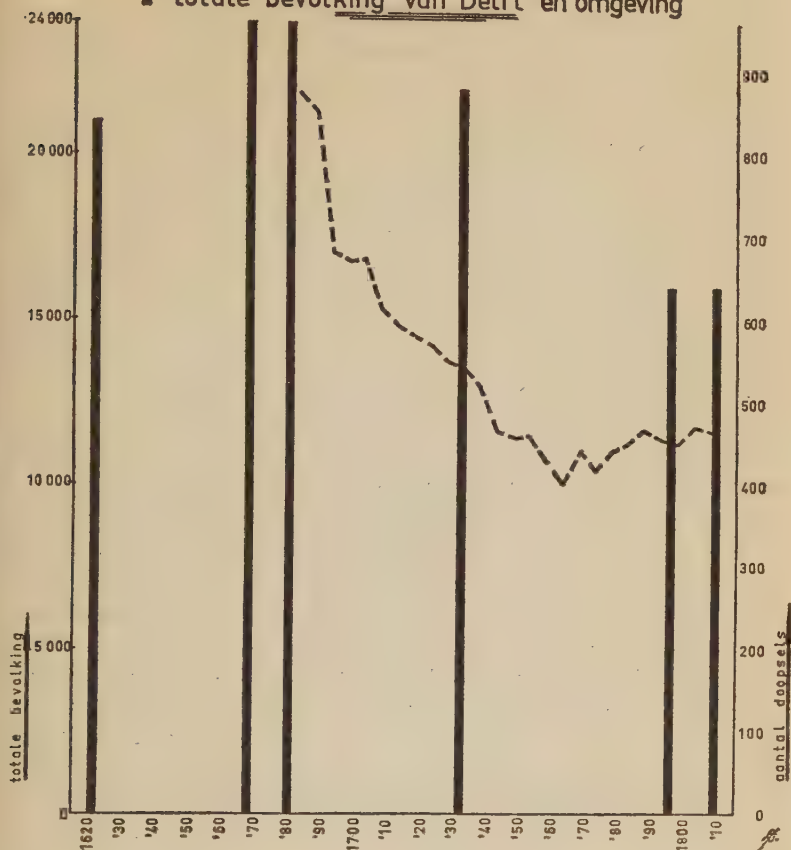
1) Behalve het hierna te bespreken cijfer van 1622 berusten mijn globale opgaven op de cijfers voor de jaren 1668 en 1732, gegeven in de *Kroniek der stad Delft*, 's-Gravenhage 1936, opgesteld door P. BEYDALS, p. 80, op een belastingtelling van 1680 (G.A. Delft I 597), op de gedrukte gegevens van de volkstelling 1795, o.a. te vinden in het Alg. Rijksarch. Coll. Wiselius 29, de gespecificeerde opgaven voor deze volkstelling in G.A. Delft II 45 en op de gegevens van een volks- en religietelling in 1809, bewaard A.R.A. Eeredienst 135.

2) J. G. VAN DILLEN, *Summiere Staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling*, in: Economisch-Historisch Jaarboek 21, p. 174.

3) *ib.*, p. 170. 4) A.R.A. Eeredienst 86. 5) VAN DILLEN *a.v.*, p. 174.

--- het totaal aantal doopsels in de delftse kerken in de periode 1620-1810

■ totale bevolking van Delft en omgeving

lastig, omdat daar in de 17e eeuw een belangrijke wisseling en uitbreiding van bevolking heeft plaatsgehad, waarvan de aantallen ons onbekend zijn.¹ In 1755 telde de haven ongeveer 2500 inwoners.² Voor de poortერი in Overschie kan ik na een vluchtig onder-

1) L. J. ROGIER, *Gesch. van Katholiek Delfshaven*, Haarlem 1930, p. 28 v; F. J. KLEYN, *Beschrijving en geschiedenis van Delfshaven*, Delfshaven 1873, p. 59 v.

2) B.B.H. LXIV (1952), p. 297. De aldaar vermelde schatting verschilt aanmerkelijk van die, opgegeven in B.B.H. XLV (1930), p. 396. Het is mij niet bekend, waarop deze getallen berusten.

zoek evenmin exacte gegevens verstrekken; groot kan de bevolking echter niet geweest zijn. Ik heb gemeend een globaal bevolkingsgetal voor kerkelijk Delft van 21.000 in 1622 te mogen aannemen. Dat cijfer is vermoedelijk aan de lage kant.

Onze eerste conclusie uit de gegevens van de volkstelling van 1622 luidt, dat het bijzonder moeilijk is exacte gegevens te verzamelen over de procentuele verhouding van de religies in Delft. Nemen we kerkelijk Delft als uitgangspunt, dan is het corresponderende bevolkingsgetal moeilijk te vinden en nemen we de stad met poorterij en haven als basis van onderzoek, dan stuiten we op onoverkomelijke moeilijkheden ten aanzien van de aftrek van doopsels, aan kinderen uit de omliggende dorpen uitgereikt. Bovendien moeten we dan nog Delfshaven berekenen, waar de kerkelijke verhoudingen totaal verschilden van die in de moederstad. Dat laatste geldt ook van de dorpen in de omtrek van Delft. Hof van Delft en Vrijenban waren in 1798 voor meer dan 40 % katholiek, Biesland voor bijna 80 %, Abtsrecht had een vrijwel gelijke verhouding van Protestanten en Katholieken, Ruiven was geheel hervormd en Akkersdijk geheel katholiek. Men mag daarbij echter niet vergeten, dat deze dorpen vrijwel wegvallen in het totaal van de stad. Vrijenban was in 1798 het grootste; het had een inwonertal van 545.¹ In de overzichten is kerkelijk Delft als uitgangspunt genomen. Men zal dus rekening moeten houden met een te hoog percentage katholieke doopsels voor de stedelijke agglomeratie. Onberekenbaar is voorlopig ook het verschil in kindersterfte tussen katholieken en protestanten. Dat verschil kan aanzienlijk geweest zijn, omdat zeker gedurende de achttiende eeuw een belangrijke sociale differentiatie tussen hervormden en katholieken bestond. De kindersterfte onder de lagere volksklasse en dus onder de katholieken moet belangrijk hoger gelegen hebben dan het gemiddelde. Maar niet alleen de zuigelingensterfte lag hoger. Ook de kraamvrouwensterfte en het sterftcijfer in het algemeen. Dat is van belang bij de interpretatie van het geboortecijfer.

In 1798 registreren de katholieke kerken tezamen 38 % van alle doopsels. Toch maakt de gehele katholieke gemeenschap op dat moment slechts 31 % van de bevolking uit blijkens een zeer nauwkeurige in dat jaar uitgevoerde volkstelling met opgave van de

1) De berekening van de percentages voor de dorpen en het bevolkingsgetal van Vrijenban berust op het materiaal van een volkstelling van 1798, bewaard in G.A. Delft II 154. Deze telling staat in verband met de voorgenomen verdeling van de kerkgebouwen.

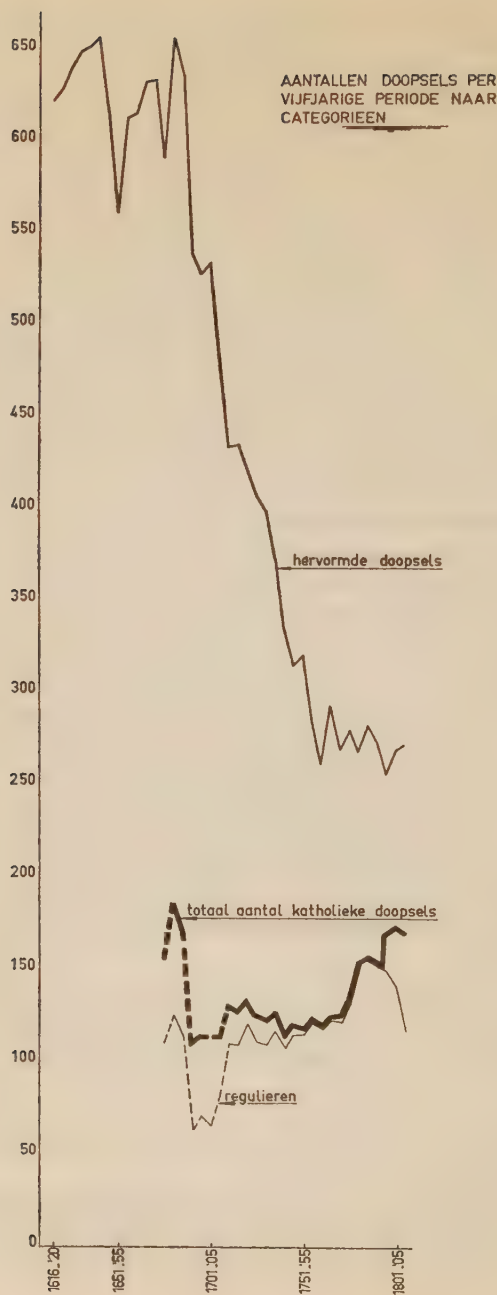
verhouding der religies in alle wijken en in de dorpen rondom de stad.¹ Het geboortecijfer van de katholieken wijkt ook ver af van het stedelijk gemiddelde. Dat laatste is 29,4 ‰ (451 doopsels op een totale bevolking van 15342). Het katholieke geboortecijfer bedraagt daarentegen 35,7 (165 doopsels op 4641 katholieken) en het hervormde 26,7 (256 doopsels op 9875 hervormden). Is een hoog sterftecijfer – waarvan de hoogte overigens nog niet berekend is – wel voldoende ter verklaring van dit grote verschil of moet ook de factor geloofsafval in aanmerking worden genomen? Ik meen hierop een ontkennend antwoord te mogen geven, niet alleen omdat er een relatieve en absolute stijging van het aantal katholieken bestaat in de achttiende eeuw – dat sluit nog geen afval uit – maar vooral omdat afval van het katholicisme in die tijd nog aansluiting bij een ander kerkgenootschap zou impliceren. Het is niet waar te maken, dat de sterk dalende hervormde groep een groot aantal 'bekeerde' katholieken zou omvatten. Veeleer lijkt mij de verklaring te zoeken in het migratieproces. De scherpe teruggang in het bevolkingsgetal van Delft onderstelt een belangrijke emigratie, gevolg van economische achteruitgang van de stad. Die emigratie moet dan voornamelijk gezocht worden in hervormde kring, economisch ook verklaarbaar, omdat dreigende verarming min of meer gegoede lieden pleegt te verleiden tot het verlaten van het zinkende schip. Delft was zo'n schip in de 18e eeuw. De katholieken behoorden echter tot de 'man en muis', waarmee het schip verging, omdat de laagste welstandsgroep honkvast is en geen dreiging van armoede kent, zolang zij er middenin zit. Bovendien: ook een geboortecijfer van 35,7 ligt al beneden het gemiddelde van die tijd.² De vermenigvuldigingsfactor van het aantal doopsels is in 1798 34, in 1622 vermoedelijk circa 25. Het geboortecijfer van dit laatste jaar zal vermoedelijk ongeveer 41 ‰ geweest zijn.³

Toch is er gedurende de 18e eeuw ook nog immigratie geweest, voornamelijk van Rijnlanders en Westfalers. De Lutherse doopboeken leggen hiervan getuigenis af en waarschijnlijk moeten ook

1) G.A. Delft II 154.

2) R. MOLS. *Introduction à la Démographie historique des villes d'Europe du XIV au XVIIIe siècle*, Louvain 1953, II, p. 280.

3) Ter vergelijking deel ik hier het gemiddelde geboortecijfer van Delft over de laatste 5 jaren (1954–1958) mee, zoals dit is afgeleid uit de Jaaroverzichten van het C.B.S. Dit is 19,9. Dat van de katholieke bevolking is op grond van de absolute religie- en geboortecijfers van de afd. Bevolking der gemeente Delft over 1958, 21, 1.

onder de katholieken immigranten gezocht worden. De immigratie ligt in Delft echter ver beneden het 18e eeuwse gemiddelde. Ook de normale bevolkingstoename van de steden vanaf het omringen-de platteland, de zg. submigratie, moet hier grotendeels ontbroken hebben. Deze stad bood geen werkgelegenheid.

De sociale differentiatie tussen katholieken en protestanten in de 18e eeuw is eerst overzichtelijk te constateren in de Bataafse tijd. De religie-telling van 1798, die we hiervoor reeds gebruikt hebben, geeft het aantal gelovigen van alle kerkgenootschappen per wijk op.¹ Ook de bevolkingsdichtheid per wijk is uit deze telling af te lezen, omdat het aantal huizen vermeld werd. Een telling van de kwartieren van de stad had reeds t.b.v. de volks-telling van 1795 plaatsgevonden.² Daarbij is onderscheid gemaakt tussen mannen, vrouwen en kinderen. Ook die telling levert belangrijke sociografische gegevens op, maar helaas is tussen 1795 en 1798 een nieuwe wijkverdeling tot stand gekomen: de correlatie tussen beide tellingen en de verschillende gegevens vast te stellen is dus alleen mogelijk, wanneer een exacte situering van deze wijken en kwartieren van 1795 en 1798 heeft plaatsgehad.

Met zekerheid en in cijfers uitgedrukt kan ik dus nog niet de sociale differentiatie omschrijven. Vast staat, dat de procentuele groei van de katholieke volksgroep niet het resultaat is geweest van de activiteit van de Franciscanen, maar van sociale verschuivingen binnen de bevolking, die om een nadere bestudering vragen. Wel zijn de Franciscanen erin geslaagd de scherpe daling van het aantal katholieke doopsels af te remmen en de koers te wijzigen in de richting die kort vóór 1680 werd gevolgd. Dat wordt ons uit de grafische voorstelling van het aantal katholieke doopsels wel heel duidelijk. Het verloop van de doopsels gedurende de tijd van de troebelen tussen Jezuïeten en Seculieren is niet met zekerheid te reconstrueren, omdat de mogelijkheid niet mag worden uitgeschakeld, dat één van de doopboeken van de Jezuïetenstatie verloren is gegaan. De doopboeken van de Jezuïeten, waarnaar Mr H. A. A. van Berckel in de vorige eeuw nog vruchteloos gezocht heeft in Antwerpen, Brussel en Wenen³, berusten thans in het archief van de minderbroedersstatie te Delft.⁴ Zij gaan niet

1) G.A. Delft II 154.

2) G.A. Delft II 45.

3) VAN BERCKEL, *Levensbericht a.v.*, p. 7.

4) Een afschrift van de doopboeken en de eveneens aldaar berustende trouw- en overlijdensregisters is kort geleden vervaardigd ter completering van de doop-, trouw-

verder terug dan 1677. Meestal waren in Delft 2 paters van de Societeit gevestigd, die ieder een eigen doopboek bijhielden. Bij het overlijden van pater Bernardus Michiels in 1691 eindigt echter één van de doopboeken. Laurentius Verbiest, de bekende Janse-nistenvervolger, heeft de registratie niet voortgezet. Toch is het mogelijk dat sinds 1691 alle dopen in één boek werden geschreven. Als in 1705 pater Norbertus van Mol uit de stad verbannen is, neemt pater Laurentius de Brier de registratie over. Deze laatste was toen reeds enige jaren in Delft werkzaam en had gedurende die tijd geen eigen doopboek bijgehouden. Toch is het aantal dopen na 1705 niet hoger dan vóór dat jaar. Waarschijnlijk werd dus reeds lang centraal geregistreerd. Of dat gebeurde sinds de dood van Michiels kan niet met zekerheid gezegd worden, maar wordt wel waarschijnlijk, als we de doopcijfers van die jaren nauw-keurig bekijken:

	1e doopboek	2e doopboek	beide
1687	74	64	138
1688	56	82	138
1689	59	45	104
1690	31	44	75
1691	16 (-Juni)	45	61
1692		76	76
1693		60	60
1694		53	53
1695		67	67
1696		60	60

Moeten we aannemen, dat de totaalcijfers over de jaren 1691-1710 juist zijn, dan valt het ernstige verval van de katholieke staties op. Dat verval ligt aanvankelijk vooral aan de kant van de Jezu-ieten, waar het gemiddeld aantal doopsels van 125 in de periode 1681-'85 daalt tot 66 in de periode 1701-'05. De seculieren blijven in die periode nog vrijwel gelijk, zoals uit de tabel is af te lezen. Wel moet rekening gehouden worden met een geboortepiek in de jaren 1682-1688, zowel bij katholieken als hervormden. De ver-klaring daarvoor kan ik voorshands niet vinden en ligt ook niet in de kerkelijke geschiedenis van de stad.¹ Het getal van 125 dopen

en begraafklappers op het G.A. van Delft. Bij die gelegenheid is tevens copie genomen van de in deze boeken voorkomende aantekeningen, de z.g. Memorabilia.

1) Ook Nijmegen vertoont in deze jaren een geboortepiek, die alle gezindten om-

van de Jezuïeten in de periode 1681-1685 is dus wel wat geflatteerd, maar de ernst van de val daarna is toch onmiskenbaar. Na 1705 treedt het herstel in aan de zijde der regulieren; het aantal dopen van de seculieren daalt nu snel. Omstreeks 1735 is het voor beide kerkjes samen lager dan 10 en tegen het einde van de eeuw is het jaargemiddelde alleen nog in decimalen uit te drukken. Van de grafische voorstelling valt het aantal oud-katholieken in deze periode nauwelijks meer af te lezen.²

Vele facetten van de demografische en religiografische ontwikkeling van Delft wachten nog op nadere bestudering. Mijn voorlopige en voorzichtige conclusie luidt echter, dat tussen 1620 en 1680 de procentuele verhouding van de religies vrijwel gelijk gebleven is bij een eveneens constante bevolking. Na 1680 treedt, eerst aan de kant van de regulieren, later en daar definitief aan de zijde der seculieren een daling van het doopcijfer op, maar in de procentuele verhouding van de religies wordt deze daling niet ten volle weerspiegeld, omdat na 1690 de val van het aantal gereformeerde doopsels inzet. Migratie bewerkt in de 18e eeuw een belangrijke verschuiving onder de sociale lagen van de bevolking en daarmee onder de kerkelijke groeperingen, waardoor de katholieken stijgen tot 37 a 38 %, althans met hun doopsels.

Tenslotte moet nog de aandacht gevestigd worden op het clandestien voortbestaan van de Jezuïetenstatie.³ Het is waarschijnlijk, dat de bedienaren hiervan nog sacramenten hebben toegediend. De registratie daarvan is niet teruggevonden. Omvangrijk zal hun zielzorg echter niet geweest zijn. Ook bestaat de mogelijkheid, dat Delftse katholieken in de kapel van de Spaanse legatie te Den Haag kerken gedurende de perioden, waarin de Delftse Jezuïeten hier een veilig toevluchtsoord vonden.

Ernstige twijfel aan de eens geuite suggestie, dat het de vroege en intensieve missie van Sasbout en de Jezuïeten geweest is, waar-

vatte. Zie: Numaga, IV (1957), p. 64. Ik geef de voorkeur aan een verklaring uit het conjunctuurverloop. De tachtiger jaren van de 17e eeuw vertonen in de Republiek een beeld van uitzonderlijke welvaart.

2) De grafische voorstelling van de 'aantallen doopsels per vijfjarige periode naar categorieën' behoeft voor de katholieke doopsels nog de volgende toelichting: de stippellijn geeft de onzekere periode aan, waarvan hiervoor sprake was. Het aantal doopsels in de kerken van de seculieren wordt weergegeven door de afstand tussen de curve van regulieren en totaal aantal katholieke doopsels. Na 1795 geeft deze ruimte het aantal doopsels weer van de in 1795 gestichte R.K. seculierenkerk.

3) B.B.H. LX (1948), p. 432; VAN HOECK, *Schets a.v.*, p. 62 v.; VAN BERCKEL, *Levensbericht a.v.*, p. 36 v., 147 v.

door Delft en omgeving thans een relatief zo hoog percentage katholieken telt ¹, heeft na het voorgaande onderzoek geleid tot de zekerheid, dat de vroege missie in Delft aanvankelijk gefaald heeft. Het percentage katholieken van 1680, naar de doopsels 18 %, dus in werkelijkheid nog een stuk lager, mag ook op 1620 worden toegepast. Dat kan in overeenstemming gebracht worden met de opgave van Makeblijde aan Rovenius.² Hij berichtte in 1621 dat er nog wel 2000 katholieken in Delft waren. Als hij daarmee bedoeld heeft communicanten, wat hoogst aannemelijk is, dan waren er toen ongeveer 4000 katholieke zielen, wat overeenkomt met 19 %. Zijn schatting lag nog aan de hoge kant. Hij schrijft dan ook, dat van die 2000 katholieken er minstens 1300 lauw zijn en moeilijk te bewegen tot het bijwonen van de katholieke diensten. Men hoede zich echter voor de conclusie, dat de rest van de bevolking, dus meer dan 80 % gereformeerd was. Als in 1618 de predikanten van de gereformeerde kerk aan het stadsbestuur om uitbreiding van het aantal predikanten vragen ³, merken zij op dat 3000 personen door hen bediend moeten worden. Hun schatting zal zeker niet te laag gelegen hebben. Zij bedoelden natuurlijk lidmaten, maar als er in de periode 1616-1620 een jaargemiddelde van Hervormde dopen is van 622, dan moet er toch een groot percentage 'onkerkelijken' geweest zijn omstreeks die tijd.

In het archief van de Hervormde Kerkeraad in Delft berust een lidmatenboek, dat in de inventaris van dit archief omschreven is als lidmatenregister 1608-1622, alsof het een chronologisch inschrijvingsregister is.⁴ In werkelijkheid is het echter een alfabetisch overzicht van de in 1608 levende lidmaten van de gereformeerde gemeente. Het inschrijvingsregister van deze jaren is ook aanwezig ⁵ en dus kan geconstateerd worden, welke lidmaten niet meer in het alfabetisch overzicht zijn opgenomen. Dit alfabetisch overzicht is opgesteld in 1608, zoals op het schutblad vermeld staat, en alleen de namen van de in Februari 1609 bevestigde lidmaten zijn nog opgenomen. Slechts de gedurende 1608 en de eerste 2 maanden van 1609 gestorven of geëmigreerde lidmaten

1) ROGIER, *Gesch. van het Kath.* II, p. 399.

2) VAN BERCKEL, *Levensbericht a.v.*, p. 145 en 148; A.A.U. XIV (1886), p. 171; KNUTTEL, *Toestand I*, p. 15.

3) G.A. Delft I 16, 3e Memoriaal van Burgemeesteren, fol. 90 vo.

4) Ms. Inv. *Archief Kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Delft*, samengesteld door mevr. A. C. BOOGAARD-BOSCH (ex. op G.A. Delft aanw.), nr. 204.

5) *ib.*, nr. 203.

zouden dus afgetrokken moeten worden van het totaal aantal ingeschrevenen om een exacte momentopname van het aantal gereformeerde lidmaten in Februari 1609 te krijgen. Dat laatste heb ik niet gedaan, omdat het ons slechts om een globaal cijfer te doen is. Ik tel dan circa 2600 lidmaten, wat vrij goed klopt met een aantal van 3000 in 1618. Dr. H. J. Jaanus gaf zonder bronvermelding een aantal van 1600 lidmaten op voor 1608.¹ Het is mij niet bekend waarop zijn telling berust, maar zij moet onjuist zijn. Dit verschil is belangrijk, omdat hier de eerste cijfers bekend worden omtrent de groei van de gereformeerde gemeente en het verloop van de Middeleeuwse Kerk.

Hedendaagse historici, die de naïeve voorstelling van het verleden, alsof bijna de gehele bevolking spontaan het calvinisme omhelsde als de ware godsdienst, terecht hebben verworpen, hebben de geleidelijkheid van het protestantiseringsproces misschien wat al te gemakkelijk aangenomen. In Delft althans blijkt, dat de Middeleeuwse kerk in zeer korte tijd is teruggedrongen. Het probleem van de eigen keuze zullen we nu maar terzijde laten, want de calvinisering is ook na de afbraakperiode nog niet direct geslaagd. Er is een grote groep van de bevolking geweest, waarvan de kinderen in de gereformeerde kerk werden gedoopt, maar nog niet in calvinistische geest werden opgevoed. Dat zijn de libertijnen, humanisten, non-conformisten, ja onkerkelijken van de 17e eeuw. Een speciaal onderzoek naar de lotgevallen van deze 'ongrijpbaren' zou geen overdaad zijn.

Ver zijn we afgedwaald van het onooglijke rijtuig, waarmee de minderbroeders Delft in 1709 zouden zijn binnengekomen. En hoewel we tot de conclusie moesten komen, dat niet de minderbroeders schuldig zijn aan een omkeer van de religieuze verhoudingen in Delft gedurende de 18e eeuw, in elk geval is toch gebleken, dat hun komst van groot belang is geweest voor de katholieke bevolking. Gedurende haar sociale incubatietijd is deze groep geleid en gevormd door de Franciscanen. De klasse, die na de Franse tijd een belangrijke rol gaat spelen in het stedelijk leven, die leiding-

1) H. J. JAANUS, *Hervormd Delft ten tijde van Arent Cornelisz.* (1573-1605), Amsterdam 1950, p. 49; de door MENSINK, *Stalpart van der Wiele a.v.*, p. 84 v. opgegeven percentages kunnen niet ernstig bedoeld zijn. Het aantal gereformeerden mag niet berekend worden naar het aantal lidmaten van de Gereformeerde Kerk. Een percentage van 8 % voor 1608 is veel te laag, als we een vergelijking met de doopboeken maken. De getallen van de officiële missieverslagen moeten, zoals reeds eerder betoogd is en thans weer blijkt uit de statistiek der gedoopten, met zeer grote reserve gebruikt worden.

gevende functies gaat bekleden en de winkelstand infiltreert, vormde in de 18e eeuw het stedelijk proletariaat. Het moet voor de sociografie van Delft van belang zijn, te weten dat hier een soort klassewisseling heeft plaats gehad in de 19e eeuw, die samenhang vertoont met de religieuze verhoudingen. Uit een recente dominicanteanalyse van het KASKI (Katholiek Sociaal Kerkelijk Instituut) is gebleken, dat de katholieke bevolking van Delft nog steeds enigermate georiënteerd is op de oude minderbroedersstatie van 1709. Het constateren van dergelijke verschijnselen geeft de historicus moed.

Aantallen doopsels te Delft toegediend in de periode 1616-1810¹⁾

	Totaal	Herv.	Alle Kath.	Seculieren (Oud-Kath.)	Regu- lieren	Seculieren (R.K.)	Perc. Kath. doopsels
1616-1620	—	622	—	—	—	—	—
1621-1625	—	629	—	—	—	—	—
1626-1630	—	640	—	—	—	—	—
1631-1635	—	649	—	—	—	—	—
1636-1640	—	651	—	—	—	—	—
1641-1645	—	656	—	—	—	—	—
1646-1650	—	616	—	—	—	—	—
1651-1655	—	561	—	—	—	—	—
1656-1660	—	613	—	—	—	—	—
1661-1665	—	615	—	—	—	—	—
1666-1670	—	632	—	—	—	—	—
1671-1675	—	633	—	47	—	—	—
1676-1680	—	591	(156)	46	(110)	—	—
1681-1685	878	656	186	60	125	—	21
1686-1690	852	636	171	57	114	—	20
1691-1695	680	539	(109)	46	(63)	—	(16)
1696-1700	670	528	(114)	43	(71)	—	(17)
1701-1705	673	534	(114)	48	(66)	—	(17)
1706-1710	612	476	(113)	33	(81)	—	(18)
1711-1715	593	434	131	21	110	—	22
1716-1720	581	435	127	17	109	—	22
1721-1725	568	421	133	12	121	—	23
1726-1730	549	407	126	14	111	—	23
1731-1735	540	399	123	12	110	—	23
1736-1740	519	373	127	9	117	—	24
1741-1745	466	335	114	6	108	—	24
1746-1750	456	315	120	4	115	—	26
1751-1755	458	321	118	4	115	—	26

1) De gemiddelden zijn per categorie berekend en op de gebruikelijke wijze afgerond.
De totalen zijn daardoor niet steeds in overeenstemming met de grondcijfers.

	Totaal	Herv.	Alle Kath.	Seculieren (Oud-Kath.)	Regu- lieren	Seculieren (R.K.)	Perc. Kath. doopsels
1756-1760	427	284	124	4	121	—	29
1761-1765	404	261	120	2	118	—	30
1766-1770	441	293	125	2	123	—	28
1771-1775	417	269	125	3	122	—	30
1776-1780	443	280	134	2	132	—	30
1781-1785	449	268	155	2	153	—	34
1786-1790	465	283	157	1	155	—	34
1791-1795	453	273	153	1	152	—	34
1796-1800	451	256	170	1	149	20	38
1801-1805	472	269	173	0,5	141	32	37
1806-1810	464	272	170	2	117	52	37

EEN LEKENAPOSTEL IN DE LITERATUUR: MR. F. J. HOPPENBROUWERS (1789-1858)

DOOR

A. F. MANNING

ZOEKT men naar biografische gegevens over Franciscus Joannes Hoppenbrouwers, dan zijn teleurstellingen en mystificaties het loon van wie belang in hem stelt. Archivalia ontbreken, karakter en levensloop blijven haast geheel verborgen en alleen zijn geschriften verschaffen ons het materiaal op grond waarvan men kan concluderen, dat deze Bredenaar een exponent van de katholieke romantiek in ons land is geweest.

A. J. VAN DER AA beweert in zijn bekende *Biographisch Woordenboek*¹, dat Hoppenbrouwers op 16 april 1819 te 's-Gravenhage werd geboren. Als dat waar was, zou hij als kleuter van drie jaren reeds een doorwrocht Vondel-commentaar hebben geleverd. Van der Aa meldt ons voorts, dat hij ook schilderde en daarbij Andreas Schelfhout tot leermeester had. Zijn landschappen zouden erg gezocht zijn. We worden zelfs verwezen naar Immerzeel, die de schilders van zijn tijd beschreef. Maar PIETER SCHEEN, onze grote kenner van de romantische schilderschool, onthult², dat er een Haagse kunstenaar Hoppenbrouwers leefde, die niet F. J. maar J. F. heet en wiens levensdata 1819 en 1866 zijn geweest. En om tenslotte nog één moeilijkheid te geven: onze Hoppenbrouwers is beslist rechter geweest bij de voormalige Regtbank van Eersten Aanleg te Breda, maar uit het tableau, dat sinds 1838 wordt aangehouden, blijkt nergens, dat hij fungeerde als vast rechter.

Wat kunnen we dan reconstrueren? Uit het huwelijk van koopman Hendrik Hoppenbrouwers en Anna Adriana Plancken werd Franciscus Joannes geboren. Hij is op 6 februari 1789 in de r.-k. kerk aan de Nieuwstraat gedoopt. De vader moet in de Bataafse tijd een man van aanzien zijn geweest: rond 1798 treffen we hem aan als municipaal en lid van het Comité van algemeen Welzijn en Finantie der stad Breda en als gemachtigde voor de municipaliteit.³

1) Haarlem 1867, VIII², 1251.

2) *Honderd jaren Nederlandsche Schilder en Teekenkunst* (1750-1850), Den Haag 1946, blz. 139.

3) A. R. M. MOMMERS, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest*, Utrecht 1953, II, 423. Omtrent de doopakte werd de schr. ingelicht door de heer F. A. Brekelmans, gemeente-

In 1806 staat F. J. Hoppenbrouwers op de leerlingenlijst van de Latijnse school te Breda, die dan juist een crisisperiode overwonnen heeft. Samen met een jongere broer liet de 21-jarige Franciscus zich de 30ste april 1810 inschrijven aan de Leidse hogeschool. Enkele dagen later, op 4 mei, werd hij gepromoveerd op theses iuridicae!

Hij zal zich dan in Breda gevestigd hebben, eerst als advocaat en later als rechter. Tot zijn dood bleef deze vrijgezel wonen aan de Veemarktstraat, tegenwoordig Veemarkt, in het pand door Van Gend en Loos gebruikt. Zijn vrije uren moet hij al lezende en schrijvende op zijn studeerkamer hebben doorgebracht. Behalve zijn boeken en pamfletten zijn er nog talrijke artikeltjes in 'De Christelijke Mentor', 'De Godsdienstvriend' en andere periodieken verschenen, waardoor hij bekend en bevriend raakte in kleine kring. Le Sage ten Broek¹ hoorde daartoe en de merkwaardige Jan Wap, die overvloedige hulp van Hoppenbrouwers had gekregen voor de aantekeningen van een open brief aan Bilderdijk.² Uit zijn geschriften blijkt, dat de Bredase rechter zich nauw verwant voelde aan de aartspriesters Cramer, Van Banning en Vermeulen en aan de pastoors en auteurs Bramer, Tomas, Utberg, Doorenweerd, Van Steenwijk, Wilbrink, Muller en dat hij de priester-professor Schrant³ hoog waardeerde. Allen bekende figuren en ijveraars voor een vernieuwing van de katholieke vroomheid.

Hoppenbrouwers' arbeid als publicist beslaat de periode 1819-1842. Naast literaire aktiviteit is weinig van hem bekend. Dat hij in 1819 zitting nam in het comité tot oprichting van het R.K. Burger Gasthuis, zich biezonder interesseerde voor de bouw van de Sint Antoniuskerk in Breda en grote sympathie koesterde voor het leven op het Begijnhof en het Norbertijner-Nonnenklooster Sint Catharinadal te Oosterhout, zijn zo wat de enige gegevens. Van zijn laatste vijftien levensjaren weten we niets. Hij is op 16 november 1858 om negen uur 's morgens gestorven; de 'Bredasche Courant' van 18 en 21 november vermeldt, dat hij 'een langdurig en

archivaris van Breda, die voor dit onderwerp ook andere tijdrovende naspeuringen deed verrichten, o.a. in de archieven van de regenten van het huis van Arrest, van de sociëteit Amicitia, van het Rooms Burger Weeshuis, in de collecties-Van Hal, de collectie Varia, de 'Bredasche Courant' etc., waarvoor hem hier nogmaals dank past.

1) G. GORRIS, J. G. *Le Sage ten Broek*, 2 dln. A'dam 1947.

2) *Briefwisseling over Godgeleerde Onderwerpen* tussen Mr. W. BILDERDIJK en JAN F. WAP, Breda 1832, blz. XXXI.

3) G. GORRIS en L. J. ROGIER, J. M. *Schrant*, Tilburg 1932; L. J. ROGIER over Schrant in: *Beschouwing en Onderzoek*, Utrecht 1954.

smartelijk lijden' heeft gehad. Het kan zijn, dat zijn ziekbed een twintigtal jaren heeft geduurd.

Hoppenbrouwers' 'eerste, zoo gebrekkige proeve van (zijn) letterarbeid in een (hem) geheel vreemd vak van wetenschap' bestond uit de vertaling van een Duits gebedenboek. Al bij deze eersteling blijkt zijn ernstige belangstelling voor de buitenlandse katholieke literatuur. De 'baldadige overheersching van Napoleon' – de term is van Hoppenbrouwers – is voorbij en in Wenen was de grondslag voor Europa's Restauratie gelegd. Wenen, waar de heimwee naar het H. Roomse Rijk tastbaar scheen, bleef een brandpunt van cultuur. De dichter Zacharias Werner (die vóór zijn bekering Rousseau aanbad en een godsdienst en moraal had ontworpen waarvan hij zelf het hoofd moest zijn) woonde daar en preekte op het Congres. Hij kwam net als Friedrich Schlegel met Klemens Hofbauer in contact, de leider der Oostenrijkse katholieke romantiek.¹

Allerwegen overwon de romantiek de Aufklärung. Maar er was ook groei en ontwikkeling van de Aufklärung naar de romantiek geweest, welke het best weerspiegeld is in de levensloop van de irenicus J. M. Sailer, de latere bisschop van Regensburg. Bij hem ontdekt men een worsteling om een specifiek katholiek bewustzijn; hij bevrijdde zich van het kille rationalisme door een warm en vol geloofsleven.²

De romantiek triomfeerde, het gevoel nam revanche op de rede, het regiem van Jozef II en Kaunitz was vervangen door dat van Franz II en Metternich. Vóór 1820 hadden mannen als J. E. Veith, Anton en Georg Passy en J. P. Silbert, allen geïnspireerd door de jezuiet Nikolaus von Diessbach en door Hofbauer, een reeks *Andachtsbücher* uitgegeven, waarin protest tegen het rationalisme en tegen de afkeer van het dogma werd beleden. Mede onder hun invloed bloeide een nieuwe Maria-lyriek op; voor celibaat, bedevaarten, relikwieën en heiligenverering schaamden deze katholieken uit de *Aera Metternichs* zich volstrekt niet meer. Rozenkransgebed en litanie werden in ere hersteld. De z.g. Erbauungsschriftstellerei vernieuwde het gebed door de oud-christelijke schrijvers te her-

1) E. HOCEDEZ S.J., *Histoire de la théologie au XIXe siècle*, Brux.-Paris 1948 t. I, 151vv.; G. GOYAU, *L'Allemagne religieuse*, Paris 1923 t. I, 159vv.; P. PAULIN, J. P. Silbert, *Beitrag zur Wiener katholischen Romantik*, Gebweiler 1929; M. B. SCHWEITZER, *Die Einwirkung des hl. Clemens Maria Hofbauer auf das Geistesleben in Wien* (Historisches Jahrbuch... der Görres-Gesellschaft 48 (1928) 389-460); R. TILL, *Hofbauer und sein Kreis*, Wien 1951.

2) PH. FUNK, *Von der Aufklärung zur Romantik*, München 1925, blz. 63 vv. en 193 vv.

lezen en de mystieke gebedschat van het katholieke verleden te ontsluiten.

Zowel de groep-Sailer als de kring rond Hofbauer hebben Hoppenbrouwers geïnspireerd. In 1818 voltooide hij een – op raad van aartspriester Cramer: aangepaste – vertaling van een kerkboek van de Salzburger pastoor Matthäus Reiter.¹ Reiter correspondeerde met de grote Sailer, met de even befaamde Melchior Diepenbrock en was bevriend met Michaël Vierthaler, de belangrijkste pedagoog van de katholieke Verlichting in Salzburg.

We zijn aan het einde van het ontwikkelingsproces naar de romantiek: laat Hoppenbrouwers aan Reiters boek litanieën hebben toegevoegd, hij raadpleegde voor zijn commentaar gebedenboeken van de verlichte pastoor en patriot Petrus Schouten en van de gevierde J. A. Schneider, oecumenisch kanselredenaar uit Saksen. Beiden horen meer in de verlichting dan in de romantiek thuis.

De eerste oplage van de vertaling van Reiters *Godsdienstig handboek voor nadenkende en welgezinde katholieke christenen* telde 1200 exemplaren en werd gunstig beoordeeld niet alleen in 'Minerva', de 'Roomsch-Catholieke Bibliotheek', de 'Christelijke Mentor' en de 'Ultramontaan' van de steile Le Sage ten Broek, maar ook in de regeringsgezinde tegenpool van het laatste periodiek: 'Katholikon'², verder in het 'Letterkundig Magazijn van Wetenschap, Kunst en Smaak' en de 'Vaderlandsche letteroefeningen', welk gezaghebbend tijdschrift de passages over de heiligenverering en de Maria-devotie prees.

Dit boek van over de 500 bladzijden is een vroeg produkt van de katholieke restauratie.³ We merken dat aan de biechtoefeningen, aan de Communiegebeden waarbij aandacht aan de transsubstantie wordt besteed, aan het vertrouwen op de Voorzienigheid, aan het geloof dat wij zondaars verlost zijn en de heiligmakende genade bezitten. Evenzovele onderwerpen, die de aufgeklärte schrijvers anders beoordeeld hadden.

1) *Godsdienstig Handboek voor nadenkende en welgezinde katholieke christenen*... naar de 13de oorspr. uitg. vertaald, Rotterdam (Van Belle) 1819¹, 1829², 1840³. Over Reiter: W. KOSCH, *Das katholische Deutschland; Allgemeine Deutsche Biographie*; C. v. WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich* in voce.

2) L. J. ROGIER, *Het tijdschrift Katholikon* (Med. K. N. Ak. v. W.), A'dam 1957.

3) In 1835 of 1836 verscheen bij Arkesteyn te 's-Hertogenbosch Reiters *Schutzgeist der Jugend* in de vertaling van Hoppenbrouwers, getiteld *De geleidsengel der jeugd. Een godsdienstig handboek voor Catholieke Jongelieden, bij hunne intrade in de wereld*. Een exemplaar van dit in Zuidoostland geliefd en veelgebruikt handboek kon ik tot nu toe in Nederland niet achterhalen.

Geheiligd zij Uw naam was de titel van een gebedenboek van Johann Peter Silbert.¹ Aartspriester Van Banning verleende de kerkelijke goedkeuring en in het voorwoord der vertaling verklaarde Hoppenbrouwers: 'Ik heb gemeend, dit Boek mijnen *Nederlandschen* Geloofsgenooten gerustelijk te mogen aanbevelen; daar het volkomen vrij van den verkeerden geest, (die anders wel eens in *Duitsche* Schriften heerscht) in den geest van de leer des Evangelies, van de leer der Kerk is geschreven.' De Bredase vertaler plaatst dit boekje in de geesteswereld van Sailer. Daardoor toont hij niet scherp te kunnen onderscheiden, want de veelschrijver Silbert, een leek met een ongewoon diepe en veelomvattende theologische kennis, leefde in de Hofbauerkreis en wenste zich te distantieëren van de groep-Sailer en de latere Münchener romantiek, wier gedachtenwereld en tijdschrift hem te allegorisch voorkwamen.

Silbert moet Hoppenbrouwers diep beïnvloed hebben, zonder dat tussen die twee nochtans direct contact heeft bestaan. De Weense leraar, die in de Revolutie-tijden uit Colmar was gevlucht, beheerste drie decennia lang de markt der *Andachtsbücher* in Zuid-duitsland en Oostenrijk.² Hij doorbrak de geest der Verlichting, die in een ondogmatisch christendom haar ideaal had gevonden. Het aufgeklärte kerkboek had het contact met de liturgie vrijwel verloren, hoewel niet de aansluiting bij het kerkelijk jaar. Verstand, sentimentaliteit en zalvende moraal waren de ingrediënten voor Gebetbücher van figuren als Eckartshausen en Brunner, wier afkeer van het dogma en interconfessionalisme het indifferentisme naderden. Een vervlakking van alle positief christelijk geloof tot 'Vernunftwahrheiten' en een genieten van godsdienstige gevoelens in plaats van ware vroomheid en gods-dienst moesten wel reacties oproepen. De Hofbauerkreis te Wenen propageerde nu een nieuwe, uit de Romantiek voortgekomen, vroomheid en beoefende een intensief literatuurapostolaat, o.a. georganiseerd in genootschappen tot verspreiding van goede boeken, wat Le Sage ten Broek in ons land zou doen door de 'Catholijke Maatschappij'.³

Het kan niet anders, of Silbert heeft dag en nacht gewerkt. Buiten zijn lespraktijk heeft hij tientallen boeken en ontelbare artikelen geschreven. Als hij de voornaamste vertegenwoordiger van de weer ontwaakte Maria- en heiligenverering is, dogma en myste-

1) Te 's-Hertogenbosch bij Arkesteijn 1826¹, 1839². Van beide drukken heeft Hoppenbrouwers de vertaling bezorgd. Over Silbert: PAULIN *a.w.*

2) PAULIN, 195.

3) GORRIS, *Le Sage* I, 352 vv.

rie in ere herstelt en voor bedevaarten en andere praktijken niet terugschrok, mag Franciscus Joannes Hoppenbrouwers de Nederlandse Silbert heten.

Er kan nog een moeilijkheid overblijven. Hoe is het te rijmen, dat het verlichte en regeringsgezinde tijdschrift 'Katholikon' (I, 364-366) ook van dit boek een gunstige recensie gaf, terwijl toch Hofbauer en Silbert zich in Wenen uitdrukkelijk keerden tegen staatsvoogdij? De oplossing hiervoor ligt bij de jonge Jan Wap, de schrijver der beoordelingen. Wap, overigens een rasecht opportunist, erger nog: een kameleon ¹, stond aan het einde van de ontwikkeling van de verlichting naar de romantiek. Bovendien was hij tijdens zijn verblijf te Breda bevriend geraakt met Hoppenbrouwers, wiens kennis en belezenheid hij bij herhaling heeft geëxploiteerd.

Silbert is een 'Vertreter und Vermittler' der katholieke romantiek genoemd. Voor Hoppenbrouwers kan hetzelfde gelden, als we tenminste blijven bedenken, dat er *ontwikkeling naar* de romantiek is geweest, dat dus sporen van de Aufklärung zichtbaar blijven. Ondanks de reactie daartegen!

Net als Silbert zou men de naam van de Bredase rechter willen opzoeken in de literatuurgeschiedenis. Maar dan bedenke men, dat een literatuurapostolaat, een strikt kerkelijke houding van deze schrijvers, de lezerskring beperkt houdt. Geen van beiden wilde een zuivere aestheet zijn; van Silbert is terecht gezegd, dat hij streefde naar 'Aufdeckung und Vermittlung religiösen literarischen Gutes der Vergangenheit, seelische Bildung im höchsten romantischen Sinne und Dienstbarmachung der Religion für die volle Entfaltung der Seelenkräfte'.² Daarom verdienen de Wener en de Bredanaar eerder een plaats in de cultuur- dan in de literatuurgeschiedenis.

In dit licht moet ook het commentaar van Hoppenbrouwers op Vondels *Altaargeheimenissen* gezien worden.³ De bedoeling van deze uitgave was toch 'de leere der Altaargeheimenis, naar mijn (= Hop-

1) A. F. MANNING, *Wap en Bilderdijk* (De Nieuwe Taalgids 49 (1956)); IDEM, *Jan J. F. Wap in de jaren 1824-1832* (Annalen van het Thijmgenootschap 44 (1956)); L. J. ROGIER, *De Rotterdammer Jan Wap* (Rotterdams Jaarboekje 1957).

2) PAULIN 192-193, TILL 64.

3) *J. van Vondel's Altaargeheimenissen*. Opnieuw uitgegeven met ophelderende Noten en toelichtende Aanteekeningen. Kerkelijk Goedgekeurd. Te 's-Hertogenbosch bij J. J. Arkesteyn 1825 (Het eerste boek verscheen in 1822, de complete bewerking van de drie delen in één band in 1825). Zeldzame, ongewijzigde herdruk in 1855.

penbrouwers') beperkt vermogen, meer en meer, invloed en voortgang te verwerven, zoo belet dit echter mij niet, dat ik, waar het slechts pas geeft, ook andere leerstukken en heilige gebruiken der Kerk voorsta en handhave. En daarenboven, zou ik niet gaarne eene gelegenheid laten voorbij gaan, waarbij ik de H. Moeder Gods mijne eerbiedige hulde kan toebrengen...' Een veelbetwist leerstuk, dat der transsubstantiatie, wilde Hoppenbrouwers door zijn uitleg 'van uit de nevelen van onkunde, partijschap en kwade trouw, in het helderst daglicht stellen'. Zijn hartewens tenslotte: 'Mogt mijn arbeid, zoo onbeduidend die dan ook zij, eene bijdrage wezen tot vermeerdering van echte godsdienstkennis onder ons, en van dien waren *Christelijken zin*, die zich uitstrekt naar een regte verdraagzaamheid, op grond van *eenheid van geloof in het noodzakelijke en van Liefde in alles*.'

Natuurlijk hebben de literatoren weinig waardering opgebracht voor het magnum opus van Hoppenbrouwers. 'De Recensent ook der Recensenten' laakte in 1827 de beuzelarijen en het belachelijke bijgeloof omtrent het 'zoogenaamde Heilige Misoffer'. Wel kwam Wap hiertegen op in 'Katholikon', maar P. G. Witsen Geysbeek sloot zich bij 'De Recensent' aan. Hoewel bewondering voor de vlijt en belezenheid van de commentator bij niemand ontbreekt. Van Lennep en andere Vondelaars uit de vorige eeuw grepen terug op Hoppenbrouwers. In onze dagen betreurde pater Molkenboer de overbelasting van het notenapparaat, maar hij gaf toe, dat Hoppenbrouwers als eerste naar de bronnen speurde om de tekst te verduidelijken en naar het verband zocht van 's dichters kunst en leven.¹

Inderdaad, Vondel dreigt bij Hoppenbrouwers een magister sententiarum te worden in plaats van een dichter. Het boek is bijna 700 bladzijden lang en ruim 1800 voetnoten zwaar. Daaronder schuilen zaakrijke verklaringen, apologetische uitweidingen en taalkundige ophelderingen, maar ook onbenullige en overbodige mededelingen. Wel overbodig lijkt de voetnoot: 'ontlenen = iets van van iemand lenen' en 'te gerieven = van dienst zijn'. En hoe wordt onze aandacht voor het woord 'boeleerster' beloond: op bladzijde

1) B. H. MOLKENBOER, *Het rhythme van de Vondelwaardering*, Nijmegen 1933, blz. 14. Een kwart eeuw daarvóór formuleerde dezelfde auteur zijn oordeel scherper: 'De A. van den jurist Hoppenbrouwer (sic) is dood voor onzen verijnden tijd, omdat het verdienstelijk boek van dien geleerden, ondichterlijken leek den klaren Vondel heeft verdrongen in een stroom van vertroebelende wetenschap.' ('De Katholiek', dl. 131 (1907) 303.)

561 worden we terugverwezen naar een noot op pagina 543 en vandaar naar 306 om slechts te vernemen, dat een boe leerster een vrouw is die in ontucht leeft.

Een degelijke kennis van taal- en letterkunde was het fundament van het commentaar. Brandt, Jeronimo de Vries, Van Kampen, Siegenbeek, Simons en Schrant, de taalkundigen Kiliaen, Huydecoper, Van Hamelsveld, Weiland, Hoeufft en Bilderdijk citeert hij voortdurend. Van een esthetische waardering is evenwel geen sprake. Een enkele uitzondering slechts: de bekende regels

‘ dan stapt hy (= de paus), op ’t gebrom,
Het grof gebrom der domkloke, uit den Dom
Van ’t om end om befaemde en roemrijck Rome’

doen hem (in navolging van de Vondel-professor Schrant!) wijzen op de rijke klankschildering. Overigens kan men eerder van grof effect dan van rijke klankschildering spreken.

Het hoeft geen betoog, dat de noten méér en beter informeren over de theologie en vroomheid van die dagen. Onafgebroken moeten de Vulgaat én Statenbijbel op zijn werktafel gelegen hebben tijdens deze Vondelarbeid. Nauwkeurig geeft Hoppenbrouwers de schriftuurplaatsen aan en waar de Statenbijbel de Vulgaat niet heeft gevolgd. Voorts de *Dictionnaire de la Bible* van Calmet en de met grote instemming geciteerde werken van de Belgische jezuïet De Feller, een apologeet en polemist van grote eruditie, door wie hij in even rechtzinnig als weinig briljant gezelschap terecht kwam. Laat dit slag frontstrijders recht en slecht hun wacht betrokken hebben, ze vermochten niet de antikerkelijke neologen der Verlichting een tegenaanval van allure te bereiden. Van de Vaders zijn te noemen Cyrillus en Gregorius van Nazianze, Ambrosius en Augustinus.

Erasmus, die bij de protestanten een goede naam had, en Hugo de Groot, wiens gezag bij de katholieken gevestigd was, dienen om te bewijzen, dat de roomse Kerk toch niet zó lang in zulk een afschuwelijke dwaling bevangen bleef en een stukje brooddeeg liet aanbidden. Van De Groot haalt Hoppenbrouwers een paar maal het *Votum pro pace Ecclesiae* aan. Geheel in deze lijn ligt het, dat talloze malen Leibniz wordt geciteerd, waar het het mysterie van de Eucharistie betreft. Ontegenzeggelijk markeren deze drie mannen in de geschiedenis van het christendom sedert de reformatie het streven naar verzoening en herstel der eenheid.

Dat Hoppenbrouwers leefde in de tijd van romantiek en restau-

ratie, getuigen de telkens aangeprezen en genoemde werken van Chateaubriand en De Maistre. Van de Duitsers noemde Hoppenbrouwers Stolbergs *Geschichte der Religion Jesu Christi* 'voortreffelijk' en (pastoor Doorenweerds vertaling van) het *Handboek van den Christelijken katholieken Godsdienst, om zich zelven en anderen te onderwijzen*, dat de voortrekker van de Munsterse romantiek, Overberg, als een inspirerend vademecum aan zijn katholieke tijdgenoten had gegeven.

Sommige Nederlandse schrijvers, die Hoppenbrouwers aanhaalt, worden in de oudere literatuur over het katholiek verleden als niet achttien karaats beschouwd. Het zijn pastoor Schouten, die zich in Nutskringen had bewogen, de regeringsgezinde priesters Schrant en Tomas. Maar Schouten citeert hij tot beter begrip omtrent het wezen der Eucharistie en Schrants ongelukkige en scherp gecritiseerde *Verhandeling over den Bijbel* corrigeert Hoppenbrouwers bijvoorbeeld, waar het om de term 'Heilig Avondmaal' gaat.¹ Zo is de volle orthodoxie gegarandeerd, want radicaal aufgeklärte Duitsers worden nergens genoemd. Bij Hoppenbrouwers wordt de romantiek bereikt en de verlichting overwonnen: karakteristiek is zijn opmerking, dat het gebruik van wierook niet diende – zoals enige hedendaagse schrijvers menen, aldus de Bredanaar – om de bedorven lucht te verdrijven uit de samenkomsten der gelovigen, want dan had men zónder plechtigheid wel reukwerk kunnen branden.

Het Vondelcommentaar is dogmatisch volkomen verantwoord, zodat veel protestanten zich verwonderden en soms zelfs ergerden over de leerstellige haarkloverijen, die ze allang vergeten waanden. En toch zijn de opmerkingen en verklaringen van Hoppenbrouwers in plaats van polemisch juist bijzonder irenisch. En dat werd door andere niet-katholieken weer gewaardeerd: 'De Recensent' prijst bijvoorbeeld de gematigde toon van de godgeleerde aantekeningen. Had de achttiende eeuw ook in het katholieke kamp voorstanders gekend van een soort algemeen christendom boven geloofsverdeeldheid, waarbij het onderscheid tussen protestant en katholiek moest verdwijnen, in de dagen dat het Vondelcommentaar verscheen, verdedigden de katholieken weer hun depositum fidei en probeerden zij de protestanten terug te voeren naar de Moederkerk: wat dus heel iets anders is dan een grootste gemene deler van katholiek en protestant te becijferen.

Ofschoon de Duitse bisschop Sailer en de Nederlandse journa-

1) *Altaargebeimenissen* blz. 628 en 630.

list Le Sage ten Broek allermint een zelfde geestesgesteldheid bezaten, toch is het verklaarbaar dat Hoppenbrouwers, als een eclecticus te werk gaand, beider werken vaak citeert om het katholiek standpunt te verklaren en aantrekkelijk te maken voor de protestantse medechristenen.

Bedenkelijker is, dat Hoppenbrouwers critiekloos steunde op protestantse of katholisierende auteurs als Lavater, die aan het eind der achttiende eeuw een gevoelsgodsdienst predikte, als Karl von Eckartshausen¹, een Schwärmer die in de belletrïe, alchemie en mystiek stof tot schrijven had gevonden, en J. A. von Starck die als krypto-katholiek bekend had gestaan, maar overigens een onduidelijke figuur is met een verleden van notoir vrijmetselaar. Op later leeftijd veroordeelde Von Starck de Illuminaten en kwamen in zijn werken, door pastoor Van Steenwijk vertaald, godsdienstgesprekken voor, waarin vastgesteld werd 'dasz die Rückkehr der Protestanten zur kath. Kirche, wenn sie nicht von dem Naturalismus verschlungen werden sollten, am Ende von selbst notwendig sei'.² Deze auteurs zijn de exponenten van een onklare behoefte tot vernieuwing van het godsdienstig bewustzijn, dat in de tijd der romantiek zal terugkeren als een kunstenaarsgeloof, als de overtuiging dat het katholicisme het gevoel en het protestantisme het verstand bevredigt. Laten wij vandaag het gebruik van genoemde schrijvers niet erg gelukkig vinden, het past toch in de romantische wereld waarin Hoppenbrouwers leefde.

Nederlandse protestanten in dit gezelschap zijn Zeelander, Scharp en Ockerse. Hoppenbrouwers noemt en prijst Zeelander, tegenwoordig een volkomen vergeten figuur, zeer vaak, ook in zijn andere werken. De populaire ds. Jan Scharp³ was bevriend met Le Sage ten Broek en keerde zich tegen de Verlichting; hij was wel ruimdenkend maar rechtzinnig voor die dagen. Door hen aan te halen trachtte de Bredase rechter eigenlijk de protestanten met hun eigen wapens te verslaan en te bewijzen, dat Rome het oude geloof ongerept heeft bewaard.

1) (1752-1803), *Allgemeine Deutsche Biographie* V, 608-609.

2) (1741-1816), *Lexikon f. Theologie u. Kirche* 1e druk IX, 775-776. Hoppenbrouwers haalt meermalen (o.a. op blz. 642) VON STARCK's laatste en beste boek aan: *Theoduls Gastmahl oder über die Vereinigung der verschied. christl. Religionssozietäten*, dat in Van Steenwijks vertaling in 1830 te 's-Hertogenbosch verscheen.

3) (1756-1828), H. H. BARGER, *J. S. Een predikant uit den patriottentijd*, Rotterdam 1906; *Nw. Ned. Biogr. Wrdbk.* IV, 1203-1205.

Om nu een tussentijdse balans op te maken. Hoppenbrouwers is een literatuurapostel uit de romantiek, die nog niet volledig afgerekend had met de verlichting. Zijn orthodoxie is stevig en dogmatisch gefundeerd, maar evenzeer staat zijn irenische instelling buiten kijf. Hij wil tenslotte de schoonheid van het geloof en een gevoelswarme vroomheid inprenten bij zijn medechristenen. Dat hij meer eclectisch dan systematisch te werk gaat, bewijst dat zijn vlijt hoger aangeslagen moet worden dan zijn talenten.

Dit beeld blijft ongewijzigd, als nu tot slot enkele geschriften van na 1825 de revue passeren. Van Alexander prins van Hohenlohe vertaalde hij een *Tweetal leerredenen*.¹ Hoppenbrouwers deed dit vlak na zijn uitgave van de *Altaargeheimenissen* en wilde ermee zijn ernstig zieke tante stichtende en opbeurende lectuur bezorgen. Door dit werk toont hij opnieuw een kind van zijn tijd te zijn: de katholieke romantiek van na 1820 vereerde immers uitbundig de gebedskracht van deze even ijdele als dienstvaardige priester. In ons land had Le Sage ten Broek sinds 1822 bekendheid gegeven aan de bereidheid van Hohenlohe om, vaak voor een zieke, een novene te houden. De Duitser liet dan het uur weten, waarop hij bad, en spoorde de belanghebbenden aan zich in gebed met hem te verenigen. De algemene overtuiging – niet de mening van de tegenwoordige herkhistorici! – was, dat door Hohenlohes gebed veel genezingen geschieden. Wat de preken, door Hoppenbrouwers vertaald, aangaat: ze zijn tamelijk theatraal en werden uitgesproken op Goede Vrijdag en Eerste Paasdag 1824 te Linz in Oostenrijk.

Het blijkt uit niets, dat Hoppenbrouwers in het openbaar zijn oordeel heeft uitgesproken over de gebeurtenissen tussen 1825 en 1830. De moeilijkheden tussen de regering en de katholieken, de kwesties om het Collegium Philosophicum, de concordaatsonderhandelingen, petities en Monsterverbond vinden we niet weerspiegeld in de scripta van deze rechter, wiens stilzwijgen mogelijk door zijn ambt kan verklaard worden. Overigens past Hoppenbrouwers niet in de geschiedenis der kerkpolitiek, maar in die der katholieke vroomheid.

In 1832 begint weer een vruchtbare periode. Het dertigste deel van 'De Godsdienstvriend' bevat een *In memoriam pastoor B. Doorensweerd*. Deze had als pastoor te Kampen buitenlandse vrome lectuur in het Nederlands vertaald en zich bezig gehouden met katholieke tijdschriften. Het speet de Bredanaar, dat zijn vriend uit Kampen,

1) 's-Hertogenbosch 1825.

aan wie hij veel te danken had voor het theologisch commentaar op de *Altaargeheimenissen*, vrijwel vergeten was gestorven. Met veel plezier belastte Hoppenbrouwers zich met het verzoek om een aantal preken van Doorenweerd uit te geven, hoewel hij wist dat ze niet konden doorgaan voor modellen van kanselwelsprekendheid. Hij had gelijk, want deze *Korte Kerkredenen* munten niet zozeer door stijl als wel door heldere eenvoud en werkelijkheidsgevoel uit.¹

Uit de jaren 1835–1839 zijn verschillende kleine gelegenheidsstukjes bekend, alle klachten en verzuchtingen over het verval van het godsdienstig leven of vreugdekreten bij het zien van *Flonkersterren in den stikdonkeren nacht van zedeloosheid onzer dagen*. Deze omschrijving is de titel van een bericht, dat enkele Begijnen hun plechtige professie hebben gedaan. De vrome bombast klinkt op uit de aankondiging dat 'heilbegeerige Maagden' vol 'zielsgenoege... voor het Godzoekend hart eene zalige wijk-plaats vinden, verwijderd van het wuft gewoel der wereld'. Hoppenbrouwers hield in 'De Godsdienstvriend' trouwens het wel en wee, de intreden en sterfgevallen op het Begijnhof nauwgezet bij. 'God door kneedt de wereldlijke zaken met gal maar tevens met honigsap,' sprak hij een oud dichter na. Ook het klooster Sint Catharinadal te Oosterhout genoot zijn warme belangstelling. Daar was Gulielmus van Gennip proost, die wellicht de geestelijke leidsman van de Bredase schrijver is geweest. Hij heet tenminste zijn jeugdvriend, zijn 'Vader en getrouwste Vriend'.²

Wanneer in Breda een kerk of kapel werd gebouwd of geconsacreerd, wijdde Hoppenbrouwers daaraan graag enige aandacht. Soms kon hij daarbij merkwaardig te werk gaan. Bij voorbeeld toen op 12 december 1837 de Sint Antoniuskerk werd geconsacreerd, laste hij in zijn gezwollen verslag der plechtigheid een bladzijde lange beschouwing in over de bisschop als hoogwaardigheidsbekleder. In een voetnoot bekende hij dan: 'Bovenstaande schildering, naar het gebruik, dat ik er van wilde maken, eenigzints veranderd, heb ik ontleend aan het verhaal *Het Christenleger*, naar eene aangelegde schets van den veel belovenden, vroeg gestorven schrijver A. Drost, door den Dichter Potgieter uitgewerkt.'

Zo zijn er nog berichten, soms in de vorm van een vroom versje,

1) M. J. GASMAN in: Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsbisdom Utrecht, Bijdragen dl. 72 (1953) 172–174; B. DOORENWEERD, *Korte Kerkredenen*, n.a.v. Overberg's handboek v. d. R.C. Godsdienstleer, 3 dln 's-Hertogenbosch 1833–1835. Hoppenbrouwers' voorrede is gedateerd: Breda, 5 december 1833.

2) *Eene lijkbloem, bij het afsterven van...* z.j. Het vers is gedateerd 20 maart 1837.

over de inzegening van de katholieke kapel op de K.M.A., de Kruiswegintronisatie in de kerk aan de Brugstraat en de consecratie van de kapel op het Begijnhof. Ook enkele kloostergeschiedenissen van Sint Catharinadal en van het Begijnhof horen tot het goed bedoeld maar zwak 'mengelwerk', waardoor Hoppenbrouwers getuigde van zijn brandend geloof.

In de twee werken, die nog ter bespreking resten, toont Hoppenbrouwers weer zijn toenaderingsgezindheid tot de protestanten of beter gezegd: zijn streven om de terugkeer tot de Moederkerk als iets redelijks en logisch voor te stellen en om alle moeilijkheden daarvoor uit de weg te ruimen. Toen de Leidse hogeschool een prijsvraag uitschreef, waarin een interpretatie van I Petrus 3, 18-22 werd opgegeven aan de studenten, triomfeerde Hoppenbrouwers: er zijn dus tóch moeilijk te verstane plaatsen in de H. Schrift 'zodat wij Catholijken, om dit op den voorgrond te plaatsen, niet wel kunnen geacht worden, ongelijk te hebben, als wij beweerden, dat de Bijbel slechts *ten deele* een volksboek is'.¹ Ook in Duitsland blijkt de interpretatie-chaos van de Bijbelcommentaren overduidelijk. Hoppenbrouwers stelt het nu zó, dat de protestantse dwalingen alle teruggaan op de individuele interpretatie van de H. Schrift, die voor hen de levende Bron is, waaruit de christelijke leer volkomen gekend kan worden. Het valt haast te bewijzen, dat er 'geene gegronde Overtuiging denkbaar is, zonder een levend, sprekend, onfeilbaar Regter, als hoedanig wij, Catholijken, de Oordeelvelling onzer door den Heiligen Geest in alle waarheid geleide Kerk eerbiedigen'. Hij ziet een diepe kloof tussen de eigen interpretatie en het leergezag en citeert dan Stolberg: 'Op de Schriftuur én op de *Traditie* rust, als op twee zuilen van een gewelf, het gebouw onzer Kerk.' En de traditie der Kerk heeft de grondwaarheden van het geloof zuiver bewaard, wat immers figuren als Hugo de Groot, Bilderdijk, De Perponcher, Le Roy, ds. Alexander de de Koning en Jan Scharp aanvoelden en soms zelfs erkenden, aldus Hoppenbrouwers.

Trouw aan deze beproefde roomse Kerk ligt voor de hand. Zo neemt de schrijver de kans waar om in een wijdlopieg betoog zijn geloofsgenoten op te wekken tot onwrikbaar vasthouden aan de zuivere leer der Kerk. Allereerst is er onrust in het kerkelijk leven; voor de Nederlandse protestanten is er de *Afscheiding* en voor de katholieken in heel Europa de oppositie van Lamennais tegen de

1) *Eene Catholijke Nederlandsche Stem bij de tegenwoordige godsdienstwoelingen in ons vaderland*, 's-Hertogenbosch 1834.

paus. We schrijven 1834! Waarmee de Bredanaar kennelijk wil waarschuwen voor het risico om zich buiten de kudde op te houden. Het typeert hem, want het is onvoorstelbaar, dat hij de vaste waarheden en ingeroeste gebruiken aan kritiek bloot zou stellen.

De *Straalkrans*, *samensnoering van glansrijke plaatsen uit vermaarde, 200 Protestantsche als Catholijke Schriften, voorgedragen aan Maria*¹ is het laatste werk van Hoppenbrouwers. Het is een wanordelijk boekje, niet eens gepagineerd, dat opnieuw zijn irenische instelling demonstreert. Een hopeloos samenraapsel van citaten van schrijvers over Maria, van een geschiedenis en verdediging der Maria-verering. Het liefst gebruikt Hoppenbrouwers uitspraken van protestanten, gedachtig het 'arma dabunt ipsi'. Duidelijker dan ooit is hij hier de veellezers, die onder het schrijven zijn onmacht om de stof te schiften, verwerken en te componeren demonstreert. Zo ontbreekt weer elke systematiek en blijkt hij citaten te knippen en niet méér. Hij bestaat het Victor Hugo aan te halen om het litaniegebed te verdedigen en iedere protestant, als die ergens zijn respect voor de Heilige Maagd suggereert. Onmogelijk kan hij dus goed op de hoogte geweest zijn van Hugo's doen en laten op dat moment en zonder systeem of vaste basis is het gebruik van romantische uitlatingen van protestantse auteurs. Hoppenbrouwers speculeert daarbij meer op het publiek, dat door bekende namen geïmponeerd moet worden, dan op de kracht der redenering. De namen van Feith en Van Alphen, Petronella Moens, Bilderdijk, Borger, Van der Palm, Warnsinck, De Thouars, Maronier, Hoeufft, Van der Hoop, Van Lennep, Ter Haar, Beets, Potgieter en Truitje Tous-saint worden meer dan eens genoemd. Het meest echter dienen ds. W. Sluiter uit Eibergen, die een *Lof der H. Maagd Maria* had geschreven, Jan Scharp en Alexander de Koning hem tot getuigen, dat de besten onder de protestanten zeer dicht staan bij de katholieke opvatting over de Maria-verering en -waardering. Von Starck, al eerder genoemd, en de altijd boeiende theoloog der Tübinger school, J. A. Möhler – voor ons toch wel twee zéér uiteenlopende figuren! – moeten eveneens meer dan eens opdraven.

Een groot deel van de *Straalkrans* bestaat uit een 'toelichting' op Joost van den Vondels *Opdracht aan de Heilige Maeght*, een akelig geleerd aandoend en topzwaar commentaar. Daarvoor is hij grotendeels afhankelijk van een standaardwerk uit die tijd, het boek van de Groningse hoogleraar B. H. LULOFS: *J. van den Vondel, in eenige zijner kleinere gedichten opgehelderd*.²

1) Breda 1841. 2) Groningen 1838, blz. 182-201.

Zo kan dit onderzoek worden afgesloten. Na de *Straalkrans* heeft Hoppenbrouwers klaarblijkelijk weinig of niets meer gepubliceerd. Misschien verhinderde toen al zijn ziekte geregelde arbeid. In 1858, zijn sterfjaar, moet hij een vergeten figuur geweest zijn. Grote invloed heeft hij niet uitgeoefend: hij was minder voortrekker van zijn generatie dan produkt van zijn tijd. Dit is inderdaad zijn betekenis: een exponent van de katholieke herleving tijdens de romantiek. Een tijd waarin het *dédain* der verlichting door vurige vroomheid en diep geloofsbewustzijn overwonnen moest worden.

F. J. Hoppenbrouwers miste briljantheid en originaliteit, waardoor hij geen woordvoerder van de massa kon worden. Hij vertegenwoordigde juist *het type*. Daarbij is interessant, hoe hij contact zocht met zijn protestantse medechristenen. Hoe hij althans op papier een brug sloeg tussen Rome en Dordt.

Bij voortgezette studie, bijvoorbeeld over geestverwanten als Doorenweerd, Van Steenwijk, Muller, Wilbrink, Bramer, Tomas en anderen, is het noodzakelijk, dat gelet wordt op de schrijvers van wie zij afhankelijk waren. Beroepen ook zij zich op Leibniz, niet als aanhanger van diens filosofie maar waar hij in hun kraam te pas kwam? Oefenden de radicalen van de Duitse Aufklärung als Rautenstrauch, Bolzano, Brunner, Werkmeister en Wessenberg ook bij deze Nederlanders haast geen invloed uit? Pas in de negentiende eeuw worden Duitse invloeden op de Nederlandse schrijvers merkbaar, dus dat zijn die van de katholieke romantici en niet die der aufgeklärte radicalen.

Eerder zal men moeten speuren naar de invloed van de Nutsgeest op het katholicisme van de tweede helft der achttiende eeuw. Want de ontwikkeling van verlichting naar romantiek begint in ons land met een pastoor Schouten, die door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud bekroond werd. De lijn loopt dan verder over het tijdschrift 'Mengelingen voor Roomsche-Catholijken' ¹, waarvan de redacteur Schrant uiterst rechts was. Diens problematiek is met reden vergeleken met die van de Duitser Sailer, die zich ontworstelde aan een 'Christianismus vagus'. Zeker bij figuren als Bramer, Doorenweerd en Van Steenwijk wordt dan de kring van Le Sage ten Broek bereikt, dus de katholieke romantiek in ons land.

Zo moet het rationalisme en supranaturalisme aan het Nederlandse katholicisme toch minder zware schade hebben toegebracht

1) L. J. ROGIER, *Een stem der Katholieke Verlichting. Mengelingen voor Roomsche-Catholijken* 1807-1814, Nijmegen 1954.

dan elders. Tegen de verdrukking in hadden de katholieken in de 17de en 18de eeuw hun geloof vrij gaaf bewaard. En in hun contact met het protestantisme wisten de katholieke woordvoerders van Schouten tot Schrant de eigen aard van het katholicisme uiteindelijk te handhaven. Dat bij Hoppenbrouwers de figuur veel duidelijker is, komt doordat hij behoort tot de generatie van het katholiek herstel tijdens de romantiek.

DE TSARENDOCHTER EN DE MOLENAARSZOON

DOOR

J. J. POELHEKKE

MEN aarzelt of hij eigenlijk wel oorbaar is, een dergelijke titel boven een historisch opstel. Wie het geval boekstaaft is helaas niet Nikolaj Gogolj en afspelen doet het zich niet aan de oevers van Don of Wolga, maar ergens in de buurt van Dommel en Aa te midden der gestadig groeiende gemeente Tilburg. En geldt niet het parool juist onze vaderlandse 19de eeuw, waartegenover wij als collectiviteit een stylistisch bevredigende glimlach-van-afstand zo moeilijk te pakken kunnen krijgen, bij uitstek zakelijk en sober te behandelen met afschuiving van alle post-Ossianieke gothiek-righeden naar het vakkundige gilde der kunsthistorici?

Maar als men dan eens een enkele maal zo iets zou willen suggereren als wijde verten? Wijde verten bijvoorbeeld, zoals zij voor ons geheel vanzelf worden opgeroepen door het woord Tsarendochter, ook al hebben wij allang begrepen dat het hier een Tsarendochter betreft, die in het burgerleven al bijna tien jaar lang bekend stond als koningin der Nederlanden en die dan nu voor ons doel hals over kop naar Tilburg was gesneld, waar zij terstond na aankomst in de weduwenstand werd verheven.

En dan de molenaarszoon. Komt eigenlijk het woord nog wel ooit ergens te pas dan alleen in sprookjes? En dan kunnen wij ons weliswaar beroepen op het trieste verhaal van hoe eens een heraldische leeuw geleidelijkaan een naast hem prijkend lammetje heeft opgegeten, met dit ene voorbehoud zijn al 's mans biographen en panegyristen het er toch wel roerend over eens, dat de figuur van mgr. Johannes Zwijsen wel bijzonder weinig sprookjesachtigs had. Maar één ding kunnen zij ons niet verhelen, een onvervalste molenaarszoon wàs hij. De vaderlijke molen stond weleer te Driel in de Bommelerwaard, wat op zichzelf, laat het dan geen Rusland zijn, al het een en ander suggereert aan wijde verten, in dit geval dan verten van een breed vaderlands rivierenlandschap, tevens een 'merkwaardig, in zich zelf gekeerd grensgebied', door Rogier¹ zo treffend bestempeld als de ideale bakermat voor wie als leider van een slechts matig harmonisch herboren kerkprovincie gelijkelijk

1) *In Vrijheid herboren*, blz. 219-220.

vertrouwen moest inboezemen aan het Noorden en aan het resterende Zuiden.

Toch zijn het niet in de eerste plaats deze vaderlandse verten, die wij als opgeroepen ervaren bij het noemen van de naam Zwijsen, wiens vader dan toevallig een molen liet draaien. Het zou wellicht als al te Rooms-pretentiefus kunnen gelden, zo wij neerschreven dat een land waar door een heterodoxe belijdenis de toon wordt aangegeven, *ipso facto* iets provinciaals krijgt, maar in ieder geval, die vaderlandse provincialiteit was er en, laten wij het vooral niet vergeten, de katholieken hadden er glansrijk part en deel aan. In menig opzicht mogen wij ook Zwijsen daarbij niet uitzonderen, maar niettemin, in hoe menig ander opzicht was juist hij de man die er nu een keer, zoal niet wetens dan toch willens, onherroepelijk boven uitstak. Het hoge merkteken van zijn priesterschap, en dat dan zelfs in zijn volheid, onttrekt zich uiteraard aan iedere geschiedbeschouwing, maar wat wij wel gevoeglijk even mogen bedenken, is in wat voor een 'organisatie' hij binnen de palen van zijn vaderland als de meest toonaangevende persoonlijkheid begon te gelden. Om alleen maar, huiselijk ondermaans, over wijde verten te spreken, namen als Utrecht en 's-Hertogenbosch mochten dan al tijdelijk niet rood onderlijnd zijn in de nomenclatuur van de *orbis* zoals geboekstaafd in de *urbs*, te laatstgenoemde plaats was er een instantie voor wie het niet meer dan een kwestie van routine betekende, wanneer dit gewenst bleek, de bewoner van een ruime pastorie te Tilburg tevens bisschop te maken van een oord dat onder de naam *Gerra* destijds ergens op de route had gelegen van Egypte naar Palestina. En voor Monseigneur van Gerra zelf was het dan weer niet meer dan routine over de lopende zaken beleefd maar huiselijk te corresponderen met zijn nominale chef getiteld *Emmaus* in Den Bosch, dan wel met de collega's, respectievelijk *Hirene* in Roermond en in Breda *Dardanië*. Dat de correspondentie bij tijd en wijle ook wel placht te handelen over vraagstukken als daar zijn of nette Roomse mensen al dan niet in nette gelegenheden mochten gaan dansen, kan hierbij in wezen geen ontluistering betekenen.

Te midden van zijn meer courante beslommeringen nu kwam de molenaarszoon Zwijsen van Gerra in het prille voorjaar van 1849, onder zijn eigen dak nog wel, in nauwe aanraking met de Tsarendochter koningin Anna Pawlowna, die hij overigens reeds verscheidene malen min of meer vluchtig had ontmoet. Dit merkwaardig samenzijn evenwel, van op enkele dagen na een drietal weken,

was gekenmerkt door een geheel eigen pathetiek, want het was opgedrongen door de omstandigheid dat 's lands Koning, van haar de echtgenoot, van hem een oude vriend, vrij plotseling in Tilburg het tijdelijke was komen zegenen. En Tilburg moge Tilburg zijn tot in lengte van dagen, hier gewordt ons een derde suggestie van zo wijde verten, dat zelfs het sprookje erbij verstomt.

Het ietwat buitenissig afsterven van Koning Willem II met veel van wat eraan te pas kwam is herhaalde malen beschreven, waaronder éénmaal ¹ met gebruikmaking van Zwijsens eigen brieven aan de Bossche vicaris Den Dubbelden. Enkele nadere gegevens, voornamelijk dan betreffende het optreden der Koningin – en die hij het dus blijkbaar niet op zijn weg vond liggen aan Den Dubbelden te rapporteren? – vernemen wij uit zijn correspondentie met de Internuntius en Vice-superior der Hollandse Missie, mgr. Carlo Belgrado, onder wiens nagelaten papieren in de Aartsbisschoppelijke bibliotheek te Udine wij een zevental brieven ² van Zwijsens hand over de pijnlijke episode aantreffen.

Wat ons in dit bundeltje papieren in de allereerste plaats treft, is de onmiddellijkheid waarmee wij het ook van elders bekende verloop van 's Konings laatste ziekte erin weergegeven vinden. Ingeleid wordt de episode met een schrijven, kennelijk van 14 maart, waarvan de bovenhelft is afgescheurd, maar zó, dat wij nog gewaar worden hoe het handelde over courante aangelegenheden. Slechts min of meer terloops voegt Zwijsen er nog aan toe dat de Koning, gisteravond te Tilburg gearriveerd, in de loop van de nacht ziek is geworden, maar dat hij het thans, 11 uur in de ochtend, gelukkig weer veel beter maakt. Aldus in de brief zelf, maar in een – bij uitzondering eigenhandig – postscriptum wordt deze geruststellende verzekering weer prompt teruggenomen. Inmiddels is namelijk, dit in vertrouwen, 's Konings lijfarts dr. Everard hem komen vertellen dat de toestand niet helemaal zonder gevaar is.

Tegen de avond lijkt het dan weliswaar beter te gaan, maar 's nachts en in de ochtend van de 15de is het weer minder goed. Dit dan blijkbaar tot in de middag, want om vier uur heet het dat de hoge lijder sedert een uur vrijer ademhaalt en om zes uur blijkt die verbetering aan te houden. Een overeenkomstig wisselend ziektebeeld bood de 16de; 's ochtends verklaart dr. Everard dat

1) Door pater W. BÜNNEMEYER C.ss.R. in: Bossche Bijdragen VIII, 298 vlg.

2) Hieronder als bijlage afgedrukt. Ik wil niet nalaten hier uitdrukking te geven aan mijn dank jegens de Aartsbisschoppelijke bibliothecaris, mgr. Guglielmo Biasutti, die mij op de Belgrado-papieren attendeerde en mij de consultatie ervan vergemakkelijkte.

alleen God de patiënt nog kan redden, maar dan treedt in de middag opnieuw een verbetering in, zodat de bisschop om 6 uur zijn brief kan sluiten met een optimistische prognose. Maar ziet, de hoop bleek ijdel, want wat hierop volgt is een eigenhandig briefje van drie regels, om twee uur 's nachts ¹ in allerijl neergepend en dat in de beknoptheid van zijn pathos toch beslist wel als een bescheiden *document humain* verdient te worden aangemerkt: 'Le Roi est mort. Je ne puis vous écrire les circonstances; tout est en désolation le poste part.'

Te midden van deze peripatieën was in de loop van 15 maart bekend geworden dat Koningin Anna Pawlowna onderweg was naar Tilburg en de Koning had zijn vriend Zwijzen laten vragen haar op zijn pastorie te willen herbergen. Ongebruikelijk was dit allerminst; het fameuze 'nieuwe' paleis dat Willem II in aanbouw had, was juist nog niet zo ver gereed, dat de Koningin er gevoeglijk kon overnachten ² en in het zogenaamde 'oude', waar de Koning nog verbleef, was met de beste wil van de wereld geen plaats voor haar te vinden. Dus werd – en het was voor de 'zoveelste maal' – geheel vanzelfsprekend een beroep gedaan op de pastoor-bisschop zijn ruime behuizing open te stellen voor de koninklijke gasten met gevolg. De omstandigheden brachten mee dat de hoogvererende inkwartiering deze laatste keer wel bijzonder bezwaarlijk uitviel. Dit dan zowel door de lange duur – tot 3 april, toen het koninklijk 'cadavre' eindelijk naar Delft werd overgebracht – als door het aantal vorstelijke gasten. Zoals Zwijzen zelf aan Belgrado schrijft ³ had hij ten slotte twaalf mensen te logeren, waaronder drie van koninklijken bloede, te weten behalve Anna Pawlowna zelf haar jongste zoon Prins Hendrik – als eerste gearriveerd reeds in de ochtend van 16 maart ⁴ – en haar dochter Sophie, de erfgroothertogin van Saksen-Weimar die op de 25ste Tilburg bereikte. Maar behalve dat

1) Te noteren inmiddels dat BOSSCHA in zijn *Leven van Willem II* (blz. 738) het ogenblik van overlijden op 'vijf minuten voor drie uur' stelt.

2) 'De Tijd' van 21 maart vermeldt onder de 'Berigten uit Tilburg van den 19den dezer': 'H.M. de Koningin, die, bij hare komst aldaar, haren intrek in de *pastorij* genomen had, en wel ten gevolge van de zorg des Konings, die reeds vroeger zijne vrees te kennen gegeven had, dat de nieuwe vertrekken van het nieuwe paleis hare gezondheid benadeelen zouden...' Het 'Alg. Handelsblad' van 19 Maart bericht, zonder nadere toelichting onder dagtekening Tilburg 16 Maart: 'Zoo even (6½ ure) is H.M. de Koningin met hoogstderzelver gevolg alhier aangekomen en aan het *bisschoppelijk paleis* afgestapt.' (cursivering van mij).

3) en trouwens ook aan Den Dubbelden; zie BÜNNEMEYER, *loc. cit.*

4) 'Alg. Handelsbl.' van 19 maart.

nam ook de nieuwe Koning Willem III, toen hij, uit Engeland gealarmeerd, de 22ste het vaderlijk lijk met een bezoek kwam vereren, een 'appartement' in de bisschoppelijke woonst, zij het dan dat hij er niet bleef overnachten.

Betekende een en ander op zichzelf al de nodige overlast, de werkelijke problematiek van het geval zat nog heel wat dieper. Wij moeten wel aannemen dat, naar wij ook volkomen natuurlijk vinden, de Koningin van zins was geweest terstond na haar aankomst te Tilburg haar gemaal te gaan bezoeken, waarvoor zij trouwens slechts de straat behoefde over te steken. Dit werd haar echter met klem ontraden en men slaagde erin haar te bewegen haar bezoek uit te stellen tot de volgende ochtend, waarbij wij indachtig moeten zijn dat alle onmiddellijk gevaar op dat ogenblik immers geweken leek te zijn. Maar helaas! in stede van dien kwam om twee uur 's nachts het einde en wel zo schielijk, dat toen de Koningin en haar zoon het sterfhuis bereikten, zij hun man en vader al niet meer levend aantroffen.

Deze omstandigheid nu kwam de arme Zwijsen te staan op een 'scène terrible', zodra Anna Pawlowna, 'toute désolée', de straat weer terug was overgestoken. Gelukkig echter stond God hem bij, zodat hij de voldoening mocht smaken de hoge vrouwe te kalmeren 'sans blesser mes principes'. In de volgende dagen gaf zij zelfs herhaalde malen te kennen – of zelfs *erkende* zij – dat zij 'très-contente' was over hetgeen zij tijdens de scène van Zwijsen had te horen gekregen. Bij het afscheid op 3 april was het dan ook niets dan 'contentement et gratitude' met de belofte nog eens terug te komen naar Tilburg; twee dagen tevoren, zijnde Palmzondag, had zij de bisschop, speciaal daartoe 'dans ses appartements' (!) geroepen, een palmtak aangeboden 'qu'elle a prise dans le jardin de feu le Roi', daarbij te kennen gevend 'qu'elle avait fait des vœux ardents pour le retour du Saint-Père dans sa capitale à ce jour, ce qui conviendrait très-bien à la solennité de la fête.' Hetgeen ons in herinnering roept dat, terwijl een en ander zich in Tilburg afspeelde, Pius IX nog altijd te Gaeta vertoefde.

Wat leren – of misschien dan liever *suggereren* – deze enkele brieven ons nu aan nieuws? Teken en wij in de eerste plaats, zij het niet dan zeer terloops, even aan dat zij een bevestiging brengen van wat wij reeds wisten uit Zwijsens eigen getuigenis ¹, namelijk dat hij de Koning tijdens zijn laatste ziekte niet persoonlijk heeft bezocht. Argumenteren *ex silentio* moge zijn gevaren meebrengen,

1) BÜNNEMEYER, *loc. cit.*

als wij het ooit met een gerust hart durven doen, dan wel in dit geval. Zijne Majesteit *laat* de Bisschop vragen de Koningin en haar gevolg in zijn huis onder dak te brengen, en als Belgrado na ontvangst van de eerste berichten omtrent 's Konings ziekte blijkbaar per kerende post tot Zwijsen het verzoek heeft gericht zijn beste wensen over te brengen, antwoordt deze in zijn brief van de 16de: 'Je me suis acquitté de la commission dont Votre Excellence a voulu me charger auprès du Roi', hetgeen bij ontstentenis van iets naders toch wel zeer nadrukkelijk duidt op gebruikmaking van tussenpersonen.¹

Maar wat wij dan, als het ware in één adem, verder aan nieuws vernemen, is dat er, wat er dan ook aan geruchten opgeld mag hebben gedaan, hoegenaamd geen bemoeienis van Anna Pawlowna aan te pas is gekomen om Zwijsen verre te houden van het koninklijk sterfbed. Eerder zijn wij zelfs geneigd tot op zekere hoogte het tegendeel te veronderstellen. Immers, als de Koningin die, door gehoor te geven aan de raad eerst de volgende ochtend de straat over te steken naar het ziekbed, de kans verspeeld heeft haar gemaal nog levend te zien, daarover tegen Zwijsen een scène maakt, dan kunnen wij daaruit toch slechts concluderen, dat Zwijsen althans médeverantwoordelijk geweest moet zijn voor die raad. Of hij hem ook zelf als hoogste morele gezag gegeven heeft? Wij mogen veilig veronderstellen dat hij Anna Pawlowna bij haar aankomst persoonlijk stond op te wachten, maar verder was er, om de lijfarts Everard ² en de heren van 's Konings gevolg even buiten beschouwing te laten, althans één hogere in rang en nader bij het geval betrokkene dan de bisschop in Tilburg aanwezig, te weten Prins Hendrik, van wie wij toch slechts kunnen aannemen dat hij in de

1) Ten respecte van eventuele hardnekkige optimisten-achteraf: als Zw. de Koning wel bezocht had en hem dan inderdaad de H. Sacramenten toegediend, dan had hij ook met verzwijging van deze laatste bijzonderheid, in zijn vertrouwelijke correspondentie met Belgrado het bezoek zelf niettemin kunnen vermelden. Verder bedenken wij dat hij het overbrengen van de boodschap aan B. rapporteert in zijn postscriptum van 6 uur 's middags, dus juist toen men weer goede hoop had dat de patiënt in leven zou blijven en enkele ogenblikken voor de aankomst van Anna P. En dat, terwijl aan haar werd aangeraden haar bezoek aan haar zieke gemaal tot de volgende ochtend uit te stellen, de bisschop zelf tussen zes uur 's middags en twee uur 's nachts wel stiekum zou zijn overgewipt, is toch waarlijk al te ongerijmd! Alles wijst erop dat het einde voor Zw. even onverwacht kwam, als voor wie dan ook.

2) die ook met de Koningin vrij goed bekend moet zijn geweest, want hij vergezelde haar als lijfarts op haar reis naar Rome in 1846. (Zie A. H. L. HENSEN, *Bijzonderheden over het bezoek van Koningin Anna Paulowna, in 1846 aan Genua en Rome gebracht*, in: Mededelingen van het Ned. Hist. Inst. te Rome I, 1, blz. 147 v. d. 2e druk.)

loop van de dag wel reeds aan het vaderlijk ziekbed had gestaan en die toch wel als eerste in aanmerking zou zijn gekomen om de delicate boodschap aan zijn moeder over te brengen. Aan de andere kant zouden wij ons ook zeer wel kunnen voorstellen dat de jeugdige prins met veel minder 'gezag' vermocht te spreken dan de gedecideerde bisschop.¹

Iets merkwaardigs heeft de episode ongetwijfeld. Het ging dan weliswaar om – of tussen – een koning en een koningin, maar die toch voor elkaar in de eerste plaats man en vrouw waren. Aan de andere kant kunnen wij ons ook weer voorstellen dat Anna Pawlowna's presentie aan een ziekbed allesbehalve rustgevend werd geacht en misschien kunnen wij er inderdaad mee volstaan ditmaal de 'Rotterdammer' te geloven² die ons verwittigt dat Zijne Majesteit 'op het einde van dien dag in een schijnbaar verkwikkenden slaap (lag)'.³

Maar hoe dan ook, wat Zwijsen ermee opliep was een *scène terrible* en deze bijzonderheid is het, die ons in het gehele bundeltje van zijn hervonden brieven het meest vermag te boeien. En wij laten niet na er zorgvuldig bij aan te tekenen dat hij er eerst vijf dagen na dato eindelijk toe kon komen van een en ander discretelijk rapport uit te brengen aan Belgrado. Dit dan onder aanbieding van zoveel als zijn excuses dat hij niet eerder heeft kunnen schrijven, hebbende 'les occupations, et pour dire mieux les troubles dans lesquels je me trouve' het hem belet. Wat hij in de tussentijd heeft doorgemaakt, waren namelijk 'des moments bien pénibles et criti-

1) Als 'De Tijd' (21 maart) uit Tilburg weet te berichten dat Pr. H. 'tot de laatste oogenblikken het ziekbed zijns Koninklijken vaders niet verlaten (heeft)', vergist de correspondent zich dus, zoals wij uit Zw.'s brieven vernemen, juist zoals een paar regels verder, waar wij lezen dat Anna P. 'haren gemaal een paar keeren bezocht (had)'. In zijn nummer van 20 maart had hetzelfde blad trouwens reeds bericht (overgenomen corr. uit de 'N.R.C.') dat toen de dood intrad, Koningin zowel als prins te laat kwamen.

2) Zoals geciteerd in 'De Tijd' van 20 maart.

3) Cf. de mededeling van BOSSCHA (blz. 737) dat 'de geneesheeren het gevaarlijk (oordeelden) door het gezigt van de onverbergbare bekommering der beminde Vorstin de aandoening van den Koninklijken Lijder op te wekken'. Dit voorafgegaan door de vermelding dat Anna P. 'alleen in een aangrenzend vertrek de dierbare stem (mogt) hooren'. Dus de straat zou zij dan toch wel zijn overgestoken! Zie ook hoger op dezelfde blz. de mededeling dat de Koning vroeger op de dag 'met blijmoedigheid maar zonder buitengewone aandoening' zijn zoon Hendrik had zien verschijnen, '*wiens plotselinge komst men geschroomd had hem te melden*'. Zou het soms kunnen zijn dat men hem ook onkundig had gelaten van het feit dat zijn vrouw in aantocht was? Het verzoek aan Zw. haar te herbergen kán ten slotte gewone 'paleisroutine' geweest zijn. Aan de andere kant lijkt de, hier gebleken, vertrouwelijkheid van Zw. met de lijfarts Everard daar weer tegen te pleiten.

ques pour moi, particulièrement' – dus blijkbaar niet uitsluitend – 'le matin du décès'. En dan volgt het relaas van de raad aan de Koningin, de onzalige afloop en als climax de *scène terrible*.

Proberen wij het ons naar best vermogen voor ogen te stellen, reconstruerend als het ware, in de vaagste contouren, de houtskoolschets van het fresco dat wij helaas niet te zien krijgen.

Dus: de bisschop is, comfortabel of niet, gaan slapen in zijn werkkamer, het enige vertrek in geheel zijn huis, dat hij nog tot zijn beschikking heeft. In – naar wij vermoeden – het bisschoppelijk slaapsalet wordt nachtrust gepleegd door de Koningin der Nederlanden. Zij is dan – Goddank – in Tilburg – Godbetert – gearriveerd en morgenochtend zal zij haar zwaar-zieke man gaan bezoeken. Dan 's nachts om twee uur plotseling commotie: de Koning is stervende. Anna Pawlowna snelt de straat over naar het 'paleis' dat haar geen nachtverblijf vermocht te bieden, maar zij vindt er de hoge lijder op zijn vierkant Driels in het Frans uitgedrukt als *cadavre*. Terug in het episcopium de bisschop op het matje, en een hevige scène, waar wij zagezegd 'in kunnen komen'.

Maar nu opgepast, want wat wij helaas niet ter beschikking hebben, is het tekstboekje van de scène. Zoveel echter durven wij veilig aannemen, dat het wel begonnen moet zijn met de een of andere opmerking in de geest van 'U zei nog wel dat morgenochtend vroeg genoeg zou zijn'.¹ Ongetwijfeld een thema waarop men wel even kan doorborduren, maar wat er nauwelijks aan te pas komt, zijn *principes*, de principes dan in casu van een Rooms-Katholiek priester en pastoor plus bovendien terloops nog bisschop. Nochtans, waar Zwijsen zich met nadruk op beroemt, is dat het hem met Gods hulp is mogen gelukken de opgewonden dame te kalmeren 'sans blesser mes principes'. Dus kennelijk is het onstuimige gesprek vergleden naar andere, meer essentiële, minder onmiddellijk aan de pijnlijke actualiteit gebonden onderwerpen. En zijn wij dan bij machte de verleiding te weerstaan ons althans even af te vragen wat voor onderwerpen dit geweest kunnen zijn?

Zouden er heel veel katholieke historici in hun graven in rotatie geraken, wanneer wij uiterst schuchter de veronderstelling opperen dat, scène of geen scène, Anna Pawlowna 'als karakter' mogelijkere wijze voor Zwijsen een waardiger partij was dan haar zo kennelijk *pour les besoins de la cause* als 'edel' gedoodverfde echtgenoot?

Koningin Anna heeft in het volksbewustzijn weinig meer achter-

1) Terloops gezegd, de arme dokter Everard en de twee Tilburgse collega's die hij erbij gehaald had, zullen ook wel het een en ander te horen gekregen hebben!

gelaten dan de vage notie dat zij, zo al niet lastig, dan toch moeilijk was; dit dan met een soort ondertoon van 'wat zou een Russin ook anders komen doen op ons vaderlands erf!' Verder heet zij anti-Rooms¹, zij het dan zonder dat, gezien het weinige dat wij ten slotte van al deze figuren weten, de bewering voorshands met afdoend bewijsmateriaal gedocumenteerd lijkt te zijn.

Overigens willen wij geredelijk geloven dat de Koningin 'anti-Rooms' was, maar wel gebiedt dan de eerlijkheid dat wij er nog het een en ander bij noteren. In de eerste plaats dan haar kennelijk meer dan diplomatieke, zij het mogelijkerwijze niet meer dan persoonlijke, waardering voor Pius IX, die dan toch per slot van rekening Paus van Rome was. Reeds wanneer Zwijsen haar, enkele dagen na 's Konings overlijden, in een speciaal daartoe aangevraagde audiëntie een brief van Belgrado² gaat voorlezen, die wel als voorlopige indirecte condoléance bedoeld zal zijn geweest, geeft Hare Majesteit een 'éloge enthousiaste' op de H. Vader ten beste, daarbij 'longuement' uitweidend over de indrukken van haar bezoek ten Quirinale. Goed, dit kan ten slotte niet meer geweest zijn dan protocollaire beleefdheid, maar het poëtisch droombeeld ter begeleiding van de palmpaas: 'Ach, ware het de Heilige Vader gegeven vandaag weer Rome binnen te trekken!', is toch onmiskenbaar heel wat meer dan dat.

En ook omgekeerd, wanneer wij de rapporten terzake lezen van de Nederlandse gezant De Liedekerke³, dan zijn ook de correcte, traditioneel-diplomatieke vormen niet bij machte ons te verhelen dat het bezoek van Anna Pawlowna – '*Quella è veramente regina!*' – aan de Sleuteldrager op de Zeven Heuvelen inderdaad een groot succes moet zijn geweest. Het door de Paus geuite verlangen haar in haar hotel een tegenbezoek te brengen gold als een heel bijzondere eer, en toen het ten slotte neerkwam op een tweede gang van de Koningin, die hieraan zelf de voorkeur gaf, naar het Quirinaal, duurde het onderhoud ruim drie kwartier '*à l'étonnement non dissimulé des prélats de service*'.

En nu wij toch in gedachten te Rome verwijlen, willen wij ter-

1) Zie ROGIER, *In Vrijb. herb.*, blz. 44. – Ik kan echter niet nalaten mij af te vragen of men uit de enige hier gegeven bewijsplaats mag afleiden dat Anna P. generisch 'antipapistisch' was. Ook zonder dat zou men zich kunnen voorstellen dat zij katholiek worden iets onoorbaars, want bijna landverraderlijks achte voor een zoon – en dan zeker voor een diplomatiek vertegenwoordiger – van het heilige Rusland.

2) d.d. 17 maart; Zw. vermeldt de episode in zijn schrijven van de 22ste, hetzelfde waarin verderop de scène ter sprake komt.

3) Zie HENSEN, loc. cit.

loops ook een alleszins merkwaardige uitlating over Willem II zelf memoreren, die Pius IX in oktober 1847 ten beste gaf tegenover mgr. Ferrieri, zoëven teruggekeerd van zijn Haagse zending, en die door deze ijverige prelaat – en hij zou het toch waarlijk niet hebben durven verzinnen – natuurlijk prompt onder verdere tafelkout ter kennis werd gebracht van De Liedekerke. De Paus dan liet Ferrieri weten ‘que parmi les souverains de l’Europe il y en avait surtout deux vers lesquels l’attiraient ses sympathies, et que l’un de ces deux c’était le Roi des Pays-Bas’. Met nog de opmerkelijke, zij het ietwat cryptische toevoeging ‘qu’il appréciait fort bien les difficultés de son gouvernement à l’endroit des catholiques, difficultés qui, dans certains cas, lui faisaient à lui, Souverain-Pontife, savoir autant de gré à ce Monarque de sa prudente réserve, que des actes publics de sa justice à leur égard’.¹

Maar deze digressie niet dan terloops; voor ons hier is Koning Willem II nog slechts een ‘lijk’ en terwijl hij zogezegd ligt koud te worden, wordt deskundig door zijn weduwe een scène toegediend aan zijn oude vertrouwde vriend, de pastoor-bisschop van Tilburg en Gerra.

Nogmaals, wij zijn graag bereid te geloven dat Anna Pawlowna anti-Rooms was, maar dan moeten wij er ook nog bijbedenken dat het woord hier een totaal andere gevoelswaarde connoteert, dan de in onze vaderlandse samenleving gebruikelijke. Dat al sedert ruim een eeuw de stamboom der Romanows zijn sappen voornamelijk opzoog uit Luthers-Duitse wortels, doet in casu weinig terzake; wat de jeugdige Tsarendochter indertijd had meegebracht naar Brussel en Den Haag was de geestelijke bagage van de Russisch-Orthodoxe Kerk met al haar pracht en glorie en haar nostalgische geconcentreerdheid op Byzantium. Zijn wij niet gerechtigd hier te spreken van een antagonisme ten opzichte van Rome, dat, zoal niet theologisch bezien, dan toch zeker cultuur-historisch, een heel wat weidser allure vertoont dan de welbekende vaderlandse papengriezel? Wat wij in ieder geval constateren, is dat Anna Pawlowna met haar orthodoxe kapel ten paleize Kneuterdijk toch minstens evenzeer buiten de plaatselijk gangbaar geachte normen viel, als wie men dan ook maar belieft te bedenken, dus zeggen wij bijvoorbeeld als de ruim dertig procent der bevolking van het gehalveerde koninkrijk, die hetzelfde geloof beleden als de bisschop van Gerra.

1) De Liedekerke aan De la Sarraz, 8 Oct. 1847; Rome, Bibl. van het Istituto Storico del Risorgimento, Cod. 301, f° 105 v.

Raken wij hiermee aan althans één thema van de vreselijke scène en dan juist het thema waarbij de beginselen in het geding kwamen? Immers het zal toch wel geen al te wilde phantasie zijn, wanneer wij aannemen dat ergens in het verloop van de scène Zwijsen een opmerking heeft te horen gekregen van de tenor 'U die zoveel invloed op hem had'! Welnu, hoe kan hieraan een dermate verwijtende inslag zijn te pas gekomen, dat de Koningin zorgvuldig gekalmeerd moest worden, en dat dan wel zó dat Zwijsen zelf door het geval nog dagen na dato kennelijk enigszins van zijn stuk was?

Ongetwijfeld – door het anders te veronderstellen zouden wij toch zeker beiden onrecht doen – ongetwijfeld dus moeten Koningin zowel als Bisschop in de allereerste plaats doordrongen zijn geweest van het besef dat de Koning die zij beiden maar al te goed kenden, inmiddels voor zijn Schepper was verschenen. Een element van de diepst bestaانبare ernst en waarbij zeker beginselen in het geding kwamen, maar dit dan toch wel nauwelijks in dier voege dat zij, voorzover het Zwijsen betreft, nadrukkelijk moesten worden veilig gesteld tijdens het kalmeringsproces. Ten slotte werd zijn priesterschap en deszelfs volheid ook door de Koningin als sacrament erkend, al was dan het soort van vrede, waarin hij verkoos te leven met de Stoel van Petrus, voor haar onaanvaardbaar. Op zichzelf kan dus, bezien in het licht van leven en dood – het leven en de dood dan wel te verstaan van haar eigen man – een eventueel zielzorgelijk element in Zwijsens vriendschap met de Koning haar bezwaarlijk zo zeer hebben verstoord, dat zij niet kon nalaten er hem een scène over te maken.

En hier zij ons een parenthese geoorloofd: wie nog steeds per se zou wensen vol te houden dat Zwijsen, hoe en wanneer dan ook precies, de Koning krypto-katholiek 'gemaakt' heeft en dat hij uit dien hoofde dus gerechtigd was tot wat anders ronduit liegen ware geweest, een dergelijke, laat ons dus maar zeggen optimist, zal zich door de hier gepubliceerde brieven zeker niet van zijn stuk laten brengen. Zal hij misschien zelfs in de passage over de niet geblesseerde principes een nieuw argument voor zijn stelling believe te zien? Het streven is in laatste instantie niet illegitiem en althans steller dezès kan er slechts dit op antwoorden dat, ware hij niet reeds overtuigd geweest, de zorgvuldige lectuur van dit handjevol vertrouwelijke mededelingen hem juist de stellige conclusie zou opdringen dat de held van Quatre-Bras beslist niet katholiek gestorven is, krypto- zomin als aan de grote klok. Iets anders is dat deze gehele correspondentie, die ons op bijna irriterende wijze

noopt tot tussen de regels door lezen, zeer kennelijk bij Belgrado heel wat meer bekend veronderstelt, dan wij voorshands durven hopen te achterhalen. Terwijl hij schrijft, heeft Zwijsen heel wat meer 'in zijn achterhoofd' dan hij op papier zet, maar dat het 'dat' zou zijn lijkt ons in de allerhoogste mate onwaarschijnlijk.¹

Nauwelijks minder ongerijmd echter lijkt ons de veronderstelling dat, zij het dan zonder de technische connotatie van het 'gesteld zijn over', in de vriendschap tussen Willem II en Zwijsen het element zielzorg niet van essentiële betekenis zou zijn geweest, zo ongeveer als een niet canonic verankerd correctief op 's Konings menigvuldige verstrooiingen met hun vaak zo onplezierige consequenties.

Maar nogmaals, zelfs rekening houdend met haar gerenommeerde lastigheid en met de uitzonderlijke omstandigheden van het ogenblik, kunnen wij toch niet redelijkerwijze aannemen dat dit persoonlijk aspect van de fameuze vriendschapsbetrekkingen tot scène-makens toe de toorn der Koningin kan hebben opgewekt. Klaarblijkelijk echter had zij zich in het hoofd gezet dat in bepaalde andere opzichten Zwijsens invloed schadelijk was geweest voor haar gemaal of toch ten minste voor deszelfs reputatie, nu hij daar in Tilburg dood terneder lag.

Zouden wij het dan soms moeten zoeken in wat wij vagelijk kunnen aanduiden als de politieke constellatie van het ogenblik, daarbij dan in de eerste plaats denkend aan het vage 'samengaan' tussen katholieken en liberalen met alle gevolgen en verwikke-

1) En die indruk had ook Belgrado stellig niet. Hoewel, zoals bekend, de Vaticaanse archieven slechts openbaar zijn tot het jaar 1846, heb ik, door zeer gewaardeerde bemiddeling van mgr. Prefect van het Archivio Segreto als ook van Hr. Ms. Ambassade bij de H. Stoel, van de Staatssecretarie toestemming verkregen de Haagse nuntiatuur-correspondentie van het jaar 1849 in te zien. Zelfs rekening houdend met de mogelijkheid dat Belgrado wellicht in privé-brieven aan diverse curie-vrienden meer bijzonderheden heeft vermeld, blijkt uit deze correspondentie ten duidelijkste dat 's Konings dood weliswaar als een groot verlies werd betreurd, maar dit toch alleen omdat hij, hoewel kennelijk als buitenstaander gezien, zijn katholieke onderdanen zo zeer ter wille was. Zelfs in de officiële condolérance van Pius IX aan Willem III wordt dit even fijntjes naar voren gebracht. – Voor Belgrado zelf kwam het koninklijk sterfgeval in hoge mate ongelegen; ter versteviging en, althans in eigen ogen, regularisering van zijn positie in Den Haag was hij naar best vermogen doende het daarheen te leiden dat hij tot bisschop zou worden gewijd. Zodra echter het bericht van 's Konings dood in Gaeta bekend was geworden, kreeg hij te horen dat deze kwestie nu natuurlijk vooreerst niet aanhangig kon worden gemaakt. (Zoals bekend ging zijn vrome verlangen pas in vervulling na zijn terugkeer uit Den Haag, toen hij tot – effectief – bisschop van Ascoli Piceno werd benoemd.)

lingen die daar zo al niet uit voortkwamen, dan toch mee samenhangen? Als een van de samenhangselen zou dan bijvoorbeeld kunnen gelden het zo onverkwikkelijke vertrek, in arren moede naar het buitenland, van de Prins van Oranje, thans dus Koning ¹ geworden zonder dat er een verzoening tussen vader en zoon had plaats gevonden. Dat voor de vrouw en moeder, die hiermee toch al wel het nodige te stellen moet hebben gehad, deze sinistere omstandigheid te midden van de nachtelijke emotie misschien zwaarder heeft gewogen dan enige andere, zouden wij ons zeer wel kunnen voorstellen. Als zij bij deze gelegenheid aan Zwijsen inderdaad het phenomeen verweten heeft, dat wij thans papo-Thorbeckianisme noemen, dan was dat weliswaar in de hoogste mate onbillijk, want weinig mensen waren er juist minder van gediend dan hij, maar wij kunnen er toch bezwaarlijk staat op maken dat de Koningin dat allemaal zo heel precies wist of verkoos te weten midden in een woede-uitbarsting. De man tegen wie zij uitvoer was ten slotte, en dat zeker in haar ogen, de bij uitstek leiding gevende figuur in het Nederlandse katholiekenom.

Maar, bedenken wij dan verder, misschien behoeven wij er helemaal niet zo iets 'concreets' bij te halen als het papo-Thorbeckianisme. Wij zouden ons namelijk zeer wel kunnen voorstellen dat de grieven tegen Zwijsen-als-presentie nauwelijks een aanwijsbare, catalogabele inhoud hadden, maar dat zij in laatste instantie neerkwamen op een generisch, zij het diepgaand onbehagen over heel dat Roomse en Noordbrabantse gedoe van nu wijlen de Koning.

De beide adjectieven mogen wij hier toch ongetwijfeld wel in één adem noemen. Hoezeer ook de gemonopoliseerd-nationale 'men' boven de grote rivieren de aldaar gevestigde katholieken als een onbehaaglijk vreemd element mag hebben beschouwd, dat men bovendien nog het gevoel had die lieden zo iets als een gevaar te moeten achten, hing toch wel ten allernauwste samen met de omstandigheid dat er in Noord-Brabant en Limburg een compacte massa van hun soortgenoten huisde. Dat, zoals het koninkrijk sedert de splitsing was gefatsoeneerd, de kern ook van het Nederlands katholicisme onwillekeurig in de Noordelijke-thansdiaspora was komen te liggen en dat, om het cru te zeggen, het oer-katholieke Noord-Brabant, waar alleen Zwijsen zelf goed ge-

1) Terloops zij genoteerd dat Zw. in zijn brieven aan B. wel het bezoek van W. III aan Tilburg op 22 maart vermeldt, maar niet dat op de 26ste. Zijn commentaar: 'J'ai vu le Roi deux fois; il m'a paru assez affable', kunnen wij misschien het best kwalificeren als 'terughoudend'.

noeg gevonden werd, nu verder moeilijk iets anders kon worden dan suffragaan van dan-natuurlijk-Utrecht¹, dit alles kan in het kamp der buitenstaanders nauwelijks zijn beseft dan door een uiterst beperkt groepje; wij echter willen het, al ware het slechts onder het hoofd 'ironie der geschiedenis', terloops even memoreren, nu wij in gedachten naast Zwijsen staan, die een scène van de Koningin te verduren krijgt, terwijl aan de overkant van de straat de zo juist overleden Koning deskundig wordt 'afgelegd'.

Inderdaad, aan de overkant van de straat, middenin Tilburg, Rooms en Brabants, daar moest hij nu net precies gaan sterven, zodat het hele land zijn rare liefhebberijen nog eens goed in herinnering gebracht krijgt! Moeten wij het ons niet ongeveer zo voorstellen? Noord-Brabant was ten slotte een stuk van Brabant, een gewest waarvan de kern inmiddels weer 'Belgisch' was geworden. En met 'België' had men immers jongstelijk afgerekend, zodat men nu weer genoeglijk onder ons was, een onder ons waar de centrale plaats werd ingenomen door het Huis van Oranje, maar dat dan zorgvuldig geadapteerd aan eigen beeld en gelijkenis.

En nu kunnen wij, althans sommigen onzer, misschien wel van mening zijn dat door deze inkapseling in één bepaalde vorm van Nederlandse geestescultuur betekenis en rol der nationale Dynastie totaal uit hun voegen werden gerukt – men belijft wel te spreken van 'meegroeien' – het zou toch wel, behalve pedant, ook uitermate onhistorisch zijn nu achteraf de tijdgenoten hard te vallen, die werkelijk in deze inkapseling geloofden als in een natuurlijk, dan wel een heilzaam of zelfs als een speciaal door God gewild verschijnsel.

Trouwens, hoezeer werd niet deze kijk op de zaak door de katholieken zelf als geheel vanzelfsprekend aanvaard! Als Zwijsen, te midden van zijn diepe bezorgdheid of het heengaan van de oude

1) Zoals de zaken lagen: *natuurlijk* in Utrecht. Ik wil vooral niet de indruk wekken alsof ik, schrijvend in 1959, hierbij enig voorbehoud zou willen maken. Wel echter vraag ik mij af of er ook niet een alleszins klemmend betoog te schrijven ware ter adstructie hoe men in 1850 niet per se intellectueel gedeclasseerd behoefde te worden door zich op het standpunt te stellen dat in het Noordelijk koninkrijk, zoals het er nu eenmaal uit was komen te zien, de uitverkiezing tot 'katholieke hoofdstad' wel enigermate toekwam aan Den Bosch. Na twee eeuwen status als Generaliteitsland was het voor Noord-Brabant toch wel bijzonder, laat ons zeggen 'ironisch' nu ook nog in een van zijn meest wezenlijke kenmerken, zijn homogene katholiciteit, nadrukkelijk als 'provinciaal' te worden gequalificeerd ten opzichte van de boven-Moerdijkse diaspora. In ieder geval worde het ingrediënt 'vanzelfsprekendheid' hier zeer omzichtig gedoseerd!

Koning al dan niet een ramp voor de vaderlandse Kerk zal blijken te zijn, aan Belgrado het vertrek van zijn deftige Haagse inkwartiering bericht, vindt hij het op zijn weg liggen er nadrukkelijk bij te vermelden dat hij niet anders dan tevreden kan zijn over de gedragingen zowel van de vorstelijke personen zelf als van hun gevolg. 'Tous se sont conduits envers moi de la manière la plus honnête et loyale.' Dat had waarachtig ook eens anders moeten zijn na drie weken logeren!

En slaan wij dan een blik op de figuur van Koning Willem II bij de katholieke geschiedschrijvers tot vrijwel in onze dagen. De te Tilburg overledene had, zo kunnen wij het thans toch wel ongeveer samenvatten, in de zuidelijke helft van wat toen nog zijns vaders Koninkrijk was, op allerongelukkigste wijze verschillende dingen mee helpen verprutsen of zelf verprutst, terloops gezegd in een stijl die wel zeer ongunstig afstak bij die van zijn vader, wiens optreden wij dan ook nimmer met het hier gebezigde werkwoord zouden mogen kenschetsen. Uit zijn zo nauwe en getourmenteerde betrekkingen met wat inmiddels België was gaan heten had de vorstelijke fantast blijkbaar een soort van zwak overgehouden, dat zich nu verder concentreerde op het Zuiden van het trouw gebleven Noorden, terwijl hij er zich, eenmaal koning geworden, niet toe kon bekwamen zijn onderdanen die 'toevallig' protestant waren uit dien hoofde als meer speciaal zijn gewone dan wel echte onderdanen te gaan beschouwen. In gemoede lag hun godsdienst hem weinig, terwijl hij, zij het dan vermoedelijk uit niet veel meer dan een soort vage romantiek, in het katholicisme door allerlei dingen werd aangetrokken.¹

De termen lijken nauwelijks aanwezig dit alles, en ter ere van dit alles dan ook maar meteen de man zelf, nadrukkelijk als 'edel' te bestempelen, hetgeen nochtans de houding is van vrijwel alle katholieke historici die in de eerste driekwart eeuw na 's Konings dood over het geval geschreven hebben. Maar is deze edelbevinding in laatste instantie eigenlijk wel heel veel meer dan een liefelijk uitvloeisel van de stomme verwondering waarmee men gade-

1) Cf. ROGIER in zijn *Inleiding* op de Prisma-uitgave van Verberne's *Geschiedenis van Nederland 1813-1850*, blz. 41. - Zie ook BOSSCHA, *op. cit.*, blz. 644 vlg. met de vergelijkende, o! zo redelijke uitleg hoe het kwam dat W. II wel enigszins met het katholicisme sympathiseerde, maar met de geruststellende verzekering dat hij niettemin reeds in het eerste halfjaar van zijn regering 'de Protestantsche bevolking van zijn Rijk meer als de kern van zijn Volk (heeft) leeren beschouwen'. Een perfecte formulering van waar het ten slotte op aankwam!

sloeg hoe het kon bestaan dat een heuse Oranjevorst zich nadrukkelijk een belangstellend vriend betoonde van Roomse mensen en Roomse dingen? Wat er hoegenaamd niet aan te pas kwam – en, naar wij tot in onze vingertoppen voelen, toentertijd ook moeilijk aan te pas kon komen – was het stellen van de vraag of dit facet van 's Konings optreden, door wat voor innerlijks of uiterlijks wij hem dan ook gedreven mogen achten, hem niet eenvoudig als een soort van, laat ons dan maar zeggen 'edel' anachronisme middenin de oudste, prae-Friese tradities plaatste van zijn Doorlucht Geslacht.

Welnu, als de katholieken zelf er zo over dachten – of liever gezegd niet dachten – dan kan het toch in het minst geen verbazing wekken, zo wij Koningin en hofhouding zich naarstig zien beijveren de overleden monarch postuum naar best vermogen terug te verplaatsen in de enig correcte sfeer van 'Den Haag' en van al datgene waar die naam voor placht te staan. Moeten wij het mischien zo zien, dat Anna Pawlowna, die destijds uit Sint Petersburg toch zeker minstens even zeer als naar Den Haag, naar Brussel in de trouw was gekomen, het inmiddels geleden verlies 'reëler' had weten te verwerken dan haar gemaal? En hoe dan ook, zij was per slot van rekening niet alleen de vrouw – en voortaan dan alleen nog maar de weduwe – van Koning Willem II, maar evenzeer de moeder van Willem III met ingang heden glorieus regerende.

Wat wij in ieder geval noteren is, dat toen des middags na het overlijden de Koningin 'officieel' het stoffelijk overschot van haar gemaal ging bezoeken, zij zorg droeg de Hervormde predikant erbij te halen. Het was Ds. Schotel, de genoeglijke geschiedverteller, ook hij zoveel als een vriend van de overledene. Te Tilburg was natuurlijk hij min of meer in de diaspora gestationeerd, maar wat hij er vertegenwoordigde kon nadrukkelijk gelden als de nette normaliteit, vigerend in het koninkrijk waartoe ook Tilburg behoorde. Zodra Hare Majesteit bij het lijk was neergeknield, sprak hij 'een roerend gebed' uit¹ en al mag deze plechtigheid in de nauwe sterfkamer dan een min of meer 'besloten' karakter gehad hebben, het verslag ervan werd prompt in de courant gezet, naar onze mening zeer terecht.

Maar nog beslotener, of liever gezegd helemaal privé was het gebaar dat de Koningin zich op Palmzondag geroepen voelde te maken tegenover de Rooms-katholieke bisschop die haar na een

1) De Tijd, van 20 maart, overgenomen uit de 'N.R.C.'

scène terrible op zodanige wijze had weten te kalmeren, dat zij er niet dan *très-contente* over zijn kon. Hoe Zwijsen erbij gekeken heeft, toen hem die palmtak overhandigd werd, vertelt hij er helaas niet bij; wij zouden ons kunnen voorstellen dat onder andere de vraag bij hem opkwam of er voor die geïmproviseerde ceremonie wel ooit een liturgisch – westers! – precedent had bestaan, maar veel doet het niet terzake, want het geval kwam immers toch niet in de courant. Eveneens naar onze mening zeer terecht, want wij kunnen toch slechts aannemen dat van Groen tot Thorbecke alle toonaangevenden in den lande het alleen maar raar en in hoge mate on-Nederlands zouden hebben gevonden. Maar zou iemand thans nog willen ontkennen dat hij toch wel stijl had, middenin de groeiende gemeente Tilburg, deze geste van de Tsarendochter tegenover de Molenaarszoon?

ZEVEN BRIEVEN VAN ZWIJSEN AAN BELGRADO
(BIBLIOTECA ARCIVESCOVILE, UDINE)

BIJLAGE I

(bovenhelft afgescheurd, maar ongetwijfeld d.d. 14 Maart 1849)

..... à leur institution; pour notre pays ils sont peu utiles.

Sa Majesté, qui est arrivé ici hier au soir, a été indisposé cette nuit-ci; en ce moment, onze heures, Elle se porte mieux, et le danger est passé. Que Dieu le conserve encore de longs jours!

Croyant avoir satisfait par ces renseignements aux désirs de Votre Excellence, j'ai l'honneur de Lui réitérer l'assurance respectueuse des sentiments dévoués avec lesquels je suis

de Votre Excellence

Le très-humble serviteur

+ J. Evêque de Gerra

P.S. Après avoir écrit cette lettre, le médecin vient de me dire que les poumons de Sa Majesté sont attaqués, et que les phlegmes sont entremêlés de sang, ce qui n'est pas exempt de tout danger. *Ceci en secret*. S'il y a un changement notable dans la maladie, je vous en ferai part.

(Ondertekening en postscriptum eigenhandig)

BIJLAGE 2

Confidentielle

Tilbourg, ce 15 Mars 1849

Monseigneur,

Hier vers le soir la disposition de l'auguste malade s'était beaucoup améliorée et l'on avait tout espoir d'un prompt rétablissement. Pendant la nuit les oppressions se sont renouvelées et continuées aujourd'hui, d'où la situation est devenue alarmante.

A quatre heures de relevée: la respiration est depuis une heure plus libre.

A six heures du soir: la situation n'est pas changée. On attend pour demain matin la Reine et la famille royale.

J'espère de pouvoir donner demain à Votre Excellence des renseignements plus rassurants.

Je suis... (enz.)

(Gebeel eigenhandig)

BIJLAGE 3

Tilbourg, ce 16 Mars 1849

Monseigneur,

Depuis ma dernière annonce l'état de Sa Majesté s'est empiré; selon l'avis de son médecin Mr. Everard Dieu seul peut le sauver. Le Roi m'a fait demander de vouloir loger la Reine et la famille royale, de sorte que j'ai beaucoup d'occupation pour arranger tout.

Je tarderai de clore ma lettre jusqu'à ce que la poste parte pour pouvoir Vous donner encore des renseignements ce-soir.

J'écris à la hâte.

Votre dévoué et affligé serviteur
+ J. Evêque de Gerra

Depuis midi il y a un changement dans l'état de Sa Majesté; si les oppressions, qui proviennent de la maladie du coeur, ne se renouvellent pas, on a tout espoir de le sauver. Je me suis acquitté de la commission dont Votre Excellence a voulu me charger auprès du Roi. Jusqu'à demain.

Six heures du soir.

(Alleen ondertekening eigenhandig)

BIJLAGE 4

Tilbourg, le 17, 2 heures du matin

Monseigneur!

Le Roi est mort. Je ne puis vous écrire les circonstances; tout est en désolation le poste part.

+ J. Evêque de Gerra

(*Geheel eigenhandig*)

BIJLAGE 5

Tilbourg, ce 22 Mars 1849

Monseigneur,

En recevant votre lettre du 17 Mars, je me suis présenté chez la Reine et lui ai fait lecture de la lettre reçue, ce qui a donné à Sa Majesté une satisfaction bien douce. La dernière phrase, dans laquelle il est question du Saint-Père, L'a touchée sensiblement, et a donné lieu à un éloge enthousiaste sur le Saint-Père de sa part. Elle m'a parlé longuement sur les impressions que la visite du (*sic*) Pape a faites sur lui (*sic*), impressions qui ne s'effaceront jamais de son coeur. Elle m'a chargé de Vous dire qu'Elle est reconnaissante et sensible aux expressions et à la bonté que Vous avez voulu Lui présenter. Je vous aurais déjà donné communication de tout cela, si les occupations, et pour dire mieux, les troubles dans lesquels je me trouve, ne m'avaient empêché. Toute ma maison est occupée par la Reine et sa suite. Je n'ai réservé des appartements que mon bureau, où je me couche et suis tout-à-fait domicilié. J'ai logé dix personnes. Ce matin à six heures est arrivé le Roi, qui a pris aussi un appartement dans ma maison, de sorte qu'elle est comble. J'ai vu le Roi deux fois; il m'a paru assez affable; après avoir rendu une visite à la Reine, qui a été très touchante, il est allé à la maison mortuaire, pour voir le cadavre du Roi défunt. On dit que le Roi partira encore aujourd'hui pour la Haye; demain on attend ici le Prince Frédéric. Le jour de l'ensevelissement n'est pas encore connu.

J'ai du passer, Monseigneur, des moments bien pénibles et critiques pour moi, particulièrement le matin du décès. Le 16 au soir tout annonçait un prompt rétablissement de l'auguste défunt. La Reine s'était laissé décider de différer la visite au Roi jusqu'au matin du 17, et voilà à deux de la nuit le Roi meurt, sans avoir eu le bonheur de voir la Reine. A cette nouvelle fatale la Reine et le prince Henri se sont rendu (*sic*) auprès du défunt, ce qui a causé une scène terrible. Etant rentrée dans ma maison, toute désolée, Elle m'a fait appeler dans sa chambre. C'était une entrevue bien pénible et critique pour moi, comme Votre Excellence comprendra aisément. Le bon Dieu m'a été en aide, j'ai eu la satisfaction de La calmer sans blesser mes principes. Elle a été très-contente de ce que je Lui ai dit, comme Elle a avoué différentes fois. Elle est très-contente ici; si cela dure encore quelques jours, qu'Elle reste ici, je n'en sais rien.

Recevez, Monseigneur... (enz.)

P.S. Je reçois Votre lettre du 21; je l'ai présentée à la Reine; Elle me prie de Vous dire, qu'Elle se porte bien, vu les circonstances dans lesquelles Elle se trouve; Elle remercie Votre Excellence de ses attentions bienveillantes.

(*Alleen ondertekening eigenhandig*)

BIJLAGE 6

Tilbourg, ce 2 Avril 1849

Monseigneur,

Hier, dimanche des Rameaux, la Reine m'a fait appeler dans ses appartements, en y entrant Elle m'a offert une palme, qu'Elle a prise du jardin de feu le Roi, que j'ai accepté gracieusement comme un souvenir de Sa Majesté. La Reine m'a annoncé en même tems, qu'Elle avait fait des vœux ardents pour le retour du Saint-Père dans sa capitale à ce jour, ce qui conviendrait très-bien à la solennité de la fête. Sa Majesté énonçait en même tems son désir que je voulusse, l'occasion se présentant, porter à la connaissance du Souverain-Pontife les vœux qu'Elle avait formés pour Sa Sainteté. Je prie Votre Excellence de vouloir se charger de cette com-

mission royale. La Reine a protesté de son contentement et de la cordialité, avec laquelle Elle a été reçue ici. Elle m'a prodigué de vifs remerciements. Le départ de Sa Majesté et de sa suite est fixé à demain midi. Elle accompagnera le cadavre jusqu'à Rotterdam, où Elle passera la nuit; sa santé est bonne, Elle fait de fréquentes promenades, quand l'air le permet.

La princesse Sophie, sa fille, Grande-Duchesse héréditaire de Saxe-Weimar, est arrivée à Tilbourg le 25 Mars, et a pris son logement dans ma maison, de sorte que j'ai maintenant douze logés, parmi lesquels trois personnages royaux. J'occupe toujours mon bureau, comme mon unique logement. Enfin, j'espère que les sacrifices que j'ai faits, influenceront favorablement pour la Religion.

J'ai l'honneur... (enz.).

(Ondertekening eigenhandig. Deze brief en de volgende getekend 'J. Zwijssen, Evêque de Gerra'.)

BIJLAGE 7

Tilbourg, ce 4 Avril 1849

Monseigneur,

J'ai eu l'honneur de recevoir votre lettre du 2 Avril avec copie de la circulaire pour l'érection d'un monument commémoratif du Roi défunt. J'approuve beaucoup la mesure que Votre Excellence a prise à ce sujet, à la réalisation de laquelle je veux très-volontiers prêter mon appui, si le plan d'ériger un monument à Tilbourg, lieu de la mort de l'auguste Défunt, par les habitants du Brabant-Septentrional, dont il est question, ne se réalise pas. En cas d'exécution de ce plan, je ne puis, comme Votre Excellence comprendra, refuser ma coopération et mon influence pour le monument du Brabant-Septentrional.

La Reine et la famille royale sont parties hier d'ici en bonne santé, en protestant de leur contentement et gratitude pour l'accueil gracieux et les services bienveillants, qu'Elles ont reçus ici. La Reine m'a manifesté son intention de revenir encore à Tilbourg; Elle a laissé mille florins aux pauvres, un souvenir de sa part en signe de reconnaissance me sera envoyé plus tard. Je suis très-content,

Monseigneur, comme Vous concevez, de ce qu'après dix-huit jours d'embarras je suis rentré dans ma vie normale; pourtant je n'ai qu'à me louer tant de la conduite des personnages royaux, que des gens qui étaient à leur suite. Tous se sont conduits envers moi de la manière la plus honnête et loyale. Fasse le Bon Dieu, que notre sainte cause en retire quelque bien!

Recevez, Monseigneur... (enz.).

Après avoir écrit cette lettre, je reçois deux exemplaires du Bref du Saint-Père sur la Conception Immaculée; je remercie Votre Excellence de cet envoi.

(Alleen ondertekening eigenhandig)

*Fribourg le 18. 2 heures du matin
Monseigneur!*

*Le Roi est mort. Je ne puis vous raconter
les circonstances; tout est en ébullition de part
part.*

+ J. Vireux de Lava.

DE BEDEVAARTSPLAATS HEILO IN DE WINTER VAN 1713 OP 1714

DOOR

MÈRE MARIE-JOSÉ VAN DUN O.S.U.

INLEIDING

IN het fonds *Nunziatura di Fiandra* van het Vaticaanse archief bevindt zich in vol. 106 een document, dat de auteurs die zich tot heden met de devotie tot 'O.L. Vrouw ter Nood' te Heilo bezighielden, nog onbekend schijnt te zijn.¹ In grote lijnen schetst het wel het ontstaan ervan en de ontwikkeling, maar het heeft toch vooral betrekking op de gebeurtenissen die op 8 dec. 1713 en begin 1714 zouden hebben plaatsgehad. Tot dusver konden we hiervoor slechts een beroep doen op niet-katholieke bronnen. Dit document nu werd opgesteld door een *katholiek tijdgenoot*, die door middel van tussenpersonen van dezelfde geloofsovertuiging en enige eigen ervaring ermee in contact stond. Bij de waardebepaling menen we dan ook gerust op dit feit de nadruk te mogen leggen en het in dit opzicht ten volle te kunnen waarderen. Kronenburg², die een vrij uitvoerige studie aan Heilo wijdde, noemt ons de berichtgevers van die tijd: de *Europische Mercurius*, waarvan hij zegt, dat het een waardig voorloper van onze tegenwoordige liberale dagbladen is³, en de predikanten van de classis Alkmaar. In de hele 18e eeuw zijn er geen katholieke tijdgenoten die het gebeuren beschrijven. H. van Heussen met zijn *Batavia Sacra* van 1714 kunnen we uitschakelen, daar hij niet in bijzonderheden afdaalt. Wat de *Gedenkschriften* van Jan de Boer betreft, hier is sprake van gebeurtenissen uit de jaren 1751-'54, zij hebben dus ook geen betrekking op het ontstaan der bron in 1713.

Waar we dus tot nu toe met een protestantse visie op het gebeuren moesten volstaan, kunnen we er nu, dank zij dit document, een katholieke visie tegenover plaatsen.

1) *Nunz. Fiandra*, vol. 106, fol. 185-190; kopie cf. *Bijlage 3*. Het document werd ons ter beschikking gesteld door dr. P. Polman O.F.M.

2) J. KRONENBURG, *Maria's Heerlijkheid in Nederland VI*, Amsterdam 1909, p. 124w.

3) *Idem*, p. 107.

Een van de eerste vragen die men zich in verband met dit document stelt is zeker deze: naar aanleiding waarvan en door wie werd het opgemaakt? Uit de briefwisseling eromheen, eveneens in het Vaticaans archief aanwezig, nl. in hetzelfde fonds *Nunziatura di Fiandra*, is ons een en ander over het ontstaan ervan duidelijk geworden.

Eind 1713 of begin 1714 ontvangt de kardinaal-staatssecretaris (Paulucci)¹ twee brieven uit Utrecht, gedateerd 15 en 22 dec. 1713, waarin men hem mededeling doet van de wonderbare gebeurtenis – het ontstaan van een geneeskrachtige bron – die op 8 dec. 1713 te Heilo zou hebben plaatsgehad. Van deze brieven zelf is geen spoor te vinden. De inhoud ervan is echter voldoende bekend, daar de kardinaal, als hij de nuntii van Keulen en Brussel inschakelt om van bevoegde zijde nadere inlichtingen daarover te verkrijgen (zoals we verderop zullen zien) een resumé ervan geeft. Het zou zeker interessant geweest zijn te weten *wie* deze brieven tot de kardinaal richtte. In het schrijven aan de nuntii wordt alleen gezegd dat ze afkomstig zijn uit Utrecht, wordt geen enkele naam genoemd die op een of andere manier de afzender zou verraden. We tasten dus in het duister: was het één persoon, die juist acht dagen na de wonderbare gebeurtenis de pen ter hand nam en dit feit aan de kardinaal-staatssecretaris in hoogsteigen persoon mededeelde en er een week later nog eens op terugkwam, of waren het twee verschillende personen? Leken of geestelijken? Het getuigt nogal van voortvarendheid om zó spoedig Rome in te schakelen. Een onderzoek over de jaren 1713–1722 in het meest belovende fonds *Particolari*, de briefwisseling nl. van particulieren met de Paus en de kardinaal-staatssecretaris, leverde niets op.²

1) L. KARTTUNEN, *Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800*, Genève 1912, p. 93.

2) *Lettere di diversi particolari*, vols 112–127. Het viel ons op, dat slechts enkele personen, naar het voorhanden zijnde materiaal te oordelen, een vrij geregelde correspondentie met Rome onderhielden. In het jaar 1713 vonden we één brief vermeld uit Utrecht, geschreven door een zekere Fr. Paolo Wardeus. Deze schijnt nogal gereisd te hebben, want het volgend jaar schrijft hij uit Keulen en Praag en het jaar daarop zit hij in Wenen. Bovendien troffen we voor deze periode enkele malen de naam aan van N. Chevalier uit Utrecht en wat de verdere correspondenten uit Holland betreft, waren het voornamelijk Cesare Sardi en de Poolse resident te Amsterdam F. Molo; het grootste aantal brieven staat op naam van deze laatste. Geen enkel lichtpunt echter omtrent de bewuste datums 15 en 22 december 1713; in de inventaris werden deze brieven niet geregistreerd. Een kopie ervan werd naar de nuntius te Keulen gestuurd (zoals we verderop zullen zien) en in de marge vonden we aangegeven dat

We zeiden boven reeds, dat de kardinaal zich om inlichtingen wendde tot Keulen en Brussel en men zal zich gemakkelijk afvragen waarom de *beide* nuntii bij de gebeurtenissen te Heilo betrokken werden. Dit hangt ongetwijfeld samen met de oprichting, de ontwikkeling en de verdeling der machtsbevoegdheid van de nuntiaturen Keulen en Brussel. In 1585 was eerstgenoemde tot stand gekomen en bedoeld als een soort observatiepost, waardoor de H. Stoel geregeld berichten zouden bereiken over de politieke situatie in West-Duitsland en de Nederlanden.¹ In 1596 werd de Keulse nuntiatuur gesplitst: er kwam een afzonderlijke te Brussel en de apostolische vicaris der Hollandse Zending werd onder het gezag en het toezicht van de nuntius aldaar geplaatst. Heel de Tachtigjarige oorlog schijnt de toestand zo gebleven te zijn. Tijdens de Spaanse Successieoorlog (Brussel lag toen in vijandelijk gebied) was de Keulse nuntius belast met het bestuur der Hollandse Zending.² In 1713 was de toestand zo ver verbeterd, dat het bestuur weer naar Brussel overging (3 okt. 1713), maar de Keulse nuntius bleef belast met de procesvoering tegen de Jansenisten.³ Beide nuntii hadden toen geregeld contact met de Hollandse Zending. Gezien deze juridische situatie lijkt het ons niet vreemd, dat Rome de beide nuntiaturen inschakelde in het gebeuren te Heilo.

We laten nu eerst volgen hetgeen bekend is uit de briefwisseling met *Keulen*. 13 jan. 1714 vraagt de kardinaal-staatssecretaris aan de nuntius (Archinto)⁴ inlichtingen over Heilo. Het verzoek is in korte termen gesteld; veel uitleg is hier ook niet nodig, daar uit het schrijven blijkt, dat hij een kopie ontvangt van de brieven uit Utrecht, geadresseerd aan de kardinaal-staatssecretaris op 15 en 22 dec. 1713. Deze laatste nu verzoekt de nuntius na te gaan of deze mededelingen grond van waarheid bevatten.⁵

dit blad geregistreerd moest zijn Fiandra. We hebben het niet gevonden en vermoeden dat dit registreren slaat op de uitleg, die verstrekt werd aan de internuntius.

1) L. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* II, Amsterdam, 1946, p. 8.

2) P. POLMAN O.F.M., *Romeinse Bronnen voor de Kerkelijke toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen 1592-1727*, III (1686-1705), Den Haag 1952, nrs. 944, 948, 951, 961.

3) Mededeling van dr. P. Polman O.F.M.

4) L. KARTTUNEN, *op. cit.*, p. 104 en L. JUST, *Die Quelle zur Geschichte der Kölner Nuntiatuur in Archiv und Bibliothek des Vatikans*, in: *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut in Rom, XXIX, Regensburg 1938-39, p. 249-296.

5) Essendo stato scritto da Utrecht in data di 15 e 22 un foglio con il racconto di

4 maart 1714¹ is men te Keulen reeds met het antwoord klaar. Tegelijk met zijn brief zendt de nuntius het verslag op over de gebeurtenissen te Heilo, dat men hem uit Holland toegezonden heeft.

Enkele weken later, nl. 22 mrt., zendt hij nog een klein bericht aan de kardinaal, waarin hij meedeelt een *meer uitgebreid rapport* uit Holland ontvangen te hebben, dat hij met deze gelegenheid naar Rome opzendt.²

In deze briefwisseling is dus sprake van *twee* rapporten. Wat het eerste betreft is het opvallend, dat Archinto geen enkele aanwijzing geeft voor de plaats van herkomst of de naam noemt van de tussenpersoon, die het voor hem opstelde. Over dit verslag kunnen we dan ook niets meedelen, daar onze nasporingen geen succes opleverden. Heel erg is dit ondertussen zeker niet, daar we kunnen beschikken over het tweede rapport: het meer uitgebreide relaas. Dit blijkt afkomstig van pastoor Adriaan van Dijk uit Zwaag, die zegt hiermee te antwoorden op een verzoek van de nuntius.³ Uit dit verslag, dat op 1 maart 1714 werd opgesteld, blijkt dat hij op de hoogte gebracht is van de inhoud der Utrechtse brieven. Hij schrijft daarin nl. dat men in zijn omgeving nog niets gehoord had van een magistraat, die een gemetselde put belooft zou hebben⁴ en van een doofstomme jongen, die te Heilo genezen zou zijn.

Het is niet onmogelijk dat ook het eerste rapport uit Zwaag afkomstig was. Misschien is het een kort, weinig zeggend bericht geweest en vroeg de nuntius daarop uitgebreider gegevens. Een zin als 'om Uwe Excellentie echter meer volledige inlichtingen te

successo seguito la notte precedente la festa della Concezzione della Beatissima Vergine in un luogo di Nord Hollanda chiamato Heylo, distante della città di Althemaer una buona lega, io ne trasmetto copia annessa a V. S. perchè ne prenda accertata informazione per riscontro se habbia fondamento di verità. Si attenderà per tanto l'effeto della sua diligenza in tal proposito... (Nunz. Colonia, vol. 232, fol. 14, kopie; in margine: Foglio è registrato in Fiandra).

1) Resterà l' E.V. servita di vedere nell' acclusa relazione avutasi dall' Olanda, quanto concerne il fatto esposto a Nostro Signore. È seguito nella notte precedente la festa della Concezzione della B.V. e mentre spero d'aver in tal guisa ubbidito agli ordini... (Nunz. Colonia, vol. 99, fol. 110, oorspronkel. eigenh. ondert.)

2) È venuta da Swaegh luogo di Nor Olanda non molto distante dalla terra dove si scopri la nota sorgente, una maggior dilucidazione del fatto espresso a Nostro Signore, onde ho stimato di riverentemente accluderla... (Nunz. Colonia, vol. 99, fol. 172, oorspr., eigenh. ondert.)

3) *Lettere di diversi particolari*, vol. 113, fol. 168-171. Bijlage 1.

4) Cf. *Bijlage* 1, p. 2, ... ideoque in his partibus inauditum.

kunnen verschaffen, wendde ik mij tot de pastoors Vischer, Suerhuis...'¹, zou in die richting kunnen wijzen. Het is echter slechts een vermoeden, want het is in dat geval toch vreemd, dat Archinto het eerste bericht op 4 maart naar Rome stuurt, terwijl hij in afwachting is van een vollediger verslag, dat hem inderdaad enkele dagen later zou bereiken.

24 maart 1714 ontvangt de nuntius reeds een dankwoord van de kardinaal, hetwelk dus betrekking heeft op het verslag van 4 maart. We troffen geen enkel schrijven meer aan, dat nog een zinspeling inhield op het meer uitgebreide relaas.³

Tegelijk met het verzoek aan de nuntius te Keulen, 13 jan., ging een schrijven naar de internuntius te Brussel (Santini)³, om ook van deze zijde inlichtingen te verkrijgen over Heilo.⁴ In tegenstel-

1) Idem: p. 1 ... jam ut Illustrissimae Dignitati suae pleniorē huius rei dare informationem.

2) Si è ricevuta la relazione dal fatto seguito nella Vigilia della Concezzione; in ordine alla qual relazione non occorre doverle dir cos'alcuna onde... (*Numz. Colonia*, vol. 232, fol. 24, kopie).

3) L. KARTTUNEN, *op. cit.*, p. 101 en L. JUST, *op. cit.*, p. 249-296.

4) Viene scritto da Utrecht sotto li 15 e 22 di Dicembre passato, che la notte precedente la festa della Concezzione della Santissima Vergine in un luogo di Nord Hollandia chiamato Heylo, distante una buona lega della città Alchemæer, sia accaduto il presente caso.

Molti contadini di quei contorni, mossi da un antica e sempre sin ora continuata devozione verso quel luogo, dove nei tempi passati era fabbricata una capella dedicata a Dio in honore della Santissima Madre di Dio, ora intieramente distrutta dagli eretici sino a i fondamenti, essendi venuti a pregare Dio coll' implorazione dell' intercessione della Santissima Vergine per ottenere la grazia della sanità dei loro bestiami, che in gran quantità morivano per tutto il paese toccati da un certo mal contagioso e pestilenziale, mentre stavano in orazione fu sentito un gran strepito di vento, dopo il quale si vidde uscire dalla terra secca, arenosa e alsata una gran quantità d'acqua dolce e limpida come una fontana o sorgente. Stupiti per il fatto miraviglioso, ne bevettero con devozione e ne portorno a bere a i loro bestiami, i quali tutti sono o guariti o preservati dal male. Uscitane la fama, concorsero da tutti li contorni li contadini tanto eretici che cattolici, anche da luoghi lontani, per portar detta acqua a loro bestiami, e ne provorno il medesimo effeto. Onde alcuni degli eretici, toccati da tal prodigio, stavano per convertirsi alla santa Fede e continua tuttavia il concorso del popolo. Il magistrato d'Alchemæer, havendone inteso il rumore, benchè eretico si portò a quel luogo per pigliarne l'inspezzione e, trovata la verità dal fatto, promise di farvi una nobile tomba 'ad perpetuam rei memoriam'. Si aggiunge che all' istesso tempo vi fu portato un giovinetto nato muto e sordo ed havendo bevuto dell' acqua cominciò a parlare e dire: 'datemi ancora da bere.' La cosa è tanto famosa per le provincie, che in molti luoghi non d' altro si discorre che di questo successo. È da notarsi che quel giorno per la prima volta fu generalmente per tutti i paesi celebrata solennemente da tutti li cattolici la festa della Concezzione della beatissima Vergine,

ling met de beknopte uitleg aan Keulen is dit een vrij uitvoerig schrijven. De kardinaal vertelt hem de gebeurtenis van 8 dec. 1713 en voegt er verschillende bijzonderheden aan toe: een doofstomme jongen werd door het gebruik van water uit de bron genezen; enkele ketters bekeerden zich tot het ware geloof; de magistraat van Alkmaar beloofde zelfs een gemetselde put te laten aanbrengen. Bovendien zou het juist de eerste keer geweest zijn, dat het feest der Onbevleete Ontvangenis op voorschrift van de H. Stoel in heel het land plechtig gevierd werd.¹ Aan het slot verzoekt de kardinaal hem zo spoedig mogelijk juiste en betrouwbare gegevens daaromtrent te verschaffen.

15 febr. 1714² antwoordt de internuntius, dat hij enkele weken geleden bericht daarover had ontvangen van pater De Glabbais, Missieprefect der minderbroeders in Holland en hem toen verzocht had een verslag naar Rome te zenden; hij zal hem nu vragen het naar Brussel te sturen.

22 maart 1714³ zendt de internuntius het eerste gedeelte van

fatta di precetto dalla Santa Sede. Desiderando la Santità Sua di sapere se il fatto e le circostanze di esso sian vere, contenterà V.S. di pigliarne le piu esatte informazioni e comunicarmele quanto prima. (*Nunz. Fiandra*, vol. 151, fol. 26, kopie).

1) X. LE BACHELET, *Immaculée Conception*, in: *Diction. Théol. Cath.* VII, Parijs 1922, kol. 1185. Clemens XI stelde 6 dec. 1708 het feest der Onbevleete Ontvangenis voor de hele Kerk verplichtend (bul: *Commissi nobis*).

2) Sono alcune settimane che il P. Egidio Glabbais, Minor Recolletto e Prefetto di suoi Religiosi, Missionarii in Olanda, mi diede notizia del nuovo fonte che si era scoperto in un luogo, ove altre volte era stata una chiesa dedicata a Dio in onore della Beatissima Vergine, alla di cui intercessione si attribuiva il gran giovamento, che riportavano dal bere di quell' acqua non solo gl'uomini ma i bestiami ancora tocchi dalla commune pestilenza. Io gli ordinai in risposta che usasse ogni studio in raccogliere esattamente le notizie di tutto ciò, che intorno a questa aqua sarebbe succeduto, per conservare colà la memoria del benignissimo patrocinio della beatissima Vergine e per trasmetterle poi alla Santità di Nostro Signore. Sentendo ora quanto V.E. mi onora di prescrivermi sulla voce che costi si era sparsa di questo miravigliose operazioni ho immanentemente scritto, perchè me ne sia prontamente mandata una esatta e distinta relazione e essendone come io stimo già preparate le memorie, spero che potrò averla quanto prima... (*Nunz. Fiandra*, vol. 106, fol. 96, oorspr., eigenh. ondert.)

3) Il Religioso Recolletto, al quale io già avevo data commissione di osservare e mettere in iscritto tutto ciò che accadeva intorno al fonte, le di cui aqua per intercessione della Beatissima Vergine anno recato tanto giovamento a gli animali offesi dalla commune pestilenza, ha cominciato in questa settimana a mandarmi la prima parte delle memorie sopra di ciò distese, et io ho l'onore d'inviarla qui ingiunta a V.E. per ubbidire a i suoi riveriti comandamenti. Non ha egli stimata cosa sicura dall'attenzione de ministri di quelle poste il mandarmi tutta insieme la relazione di questi successi, perchè facilmente la grossezza de pieghia me diretti gli avrebbe mossi ad aprirli, e

het rapport van pater De Glabbais naar Rome, voorzien van een begeleidend schrijven, terwijl op 29 mrt. 1714 ¹ het tweede en derde gedeelte volgen.

Op 14 april 1714 ² richt de kardinaal een dankwoord tot de internuntius te Brussel, waarin hij tevens zegt, dat pater De Glabbais zijn relaas ook reeds naar de paus gezonden had, die het met veel genoegen las.

Vatten we het bovenstaande in het kort samen, dan komt het dus hierop neer, dat Rome ingelicht wenste te worden omtrent hetgeen op 8 dec. 1713 te Heilo was voorgevallen en zich daarvoor richtte tot de nuntii van Keulen en Brussel. Uit de voorhanden zijnde briefwisseling en de gevonden kopieën is duidelijk gebleken, dat beiden er inderdaad in geslaagd zijn een tussenpersoon te vinden, bereid een verslag daarover op te maken.

De *Lettere di diversi Particolari* brachten nog een nieuwe verrassing: in vol. 113 troffen we nl. op fol. 275 de kopie aan van een verslag over Heilo, opgesteld door Theodorus de Jager voor de apostolische vicaris Adam Daemen.³ Dit stuk is in zó verre interessant, dat laatstgenoemde de hem toegezonden tekst van aantekeningen voorzag. Wanneer het werd opgemaakt is niet precies te zeggen daar het geen datum draagt. Uit de inhoud is alleen af te leiden, dat het na 24 jan. 1714 moet geweest zijn, daar hij op die dag nog in correspondentie was over het gebeuren te Heilo met een missionaris aldaar, Heynen.⁴

Uit het voorgaande blijkt dus, dat de drie prelaten, in die tijd op een of andere manier met de zorg voor de Hollandse Zending

forse ancora ritenerli per togliere alla Religione Cattolica questo testimonio della sua verità. Continuerà però a mandarmi le altre parti nella settimana futura e io non mancherò di trasmetterle a V.E. . . . (Nunz. Fiandra, vol. 106, fol. 184, oorspr., eigenh. ondert.).

1) Alle umilissime grazie che rendo a V.E. per quelle generosamente compartitemi dalla sua infinita bontà collo spaccio riveritissimo de 3 del cadente, unisco gl'attestati della mia più sommessà ubbidienza colle notizie espressene fogli ingiunti . . . (Nunz. Fiandra, vol. 106, fol. 195, oorspr.; eigenh. ondert.).

2) L'istesso Religioso Recolletto, che ha mandate a V.S. la relazione sopra il fonte miracoloso scopertosi nel paese d'Olanda, ne ha fatta havere anche qui una copia al S. Padre, che l'ha letta con molta soddisfazione. Ella però gli notifici il gradimento dell'animo pontificio e l'accerti dell'ottima volontà della Santità Sua verso di lui . . . (Nunz. Fiandra, vol. 151, fol. 34, kopie).

3) *Lettere di diversi particolari*, vol. 113, fol. 275-277. *Bijlage 2*.

4) *Bijlage 2*, p. 2, kolom 4: . . . Reverendus Dominus Heynen missionarius in Heylo scripsit mihi 24 Januarii . . .

belast, informaties inwonnen bij wie konden verondersteld worden op de hoogte te zijn: de Keulse nuntius Archinto, die zich tot Adriaan van Dijck richtte; de Brusselse internuntius Santini, die De Glabbais om gegevens verzocht, daar deze hem reeds uit eigen beweging geschreven had en tenslotte de apostolische vicaris Adam Daemen¹, die zich tot Theodorus de Jager wendde. De eerste twee deden het op last van Rome; of dit ook geldt voor de derde blijkt niet; in alle geval bereikten alle drie de verslagen Rome.

Van Dijck en De Jager beperkten zich strikt tot de recente gebeurtenissen; De Glabbais' verslag is breder: dat is dan ook de reden waarom wij dit als basis van onze studie nemen; de beide andere rapporten verschaffen daarbij welkom vergelijkingsmateriaal.

Behalve over een résumé van de Utrechtse brieven, een verslag uit Keulen en Brussel en het relaas dat de apostolische vicaris naar Rome opzond, kunnen we bovendien nog beschikken over twee brieven van F. Molo, de Poolse resident te Amsterdam, die daarin eveneens over het gebeuren te Heilo spreekt.²

HET VERSLAG VAN DE GLABBAIS

1. *De auteur*

Het document, zoals we het in kopie aantreffen, draagt geen ondertekening. Het levert echter geen bijzondere moeilijkheden op de auteur te ontdekken, daar de internuntius te Brussel in zijn correspondentie met de kardinaal over Heilo, zijn naam verschillende keren direct of indirect noemt.³ Bovendien bestaat er geen gevaar zich in de persoon te vergissen, daar de nadere aanduiding luidt: Minor Recolletto e Prefetto di suoi Religiosi Missionarii in Olanda.

Pater Egidius de Glabbais is vooral bekend geworden door zijn optreden en werk in de Hollandse Missie.⁴ Van geboorte was hij een Zuidnederlander (Brussel 1651). In 1668 trad hij in bij de Minderbroeders te Leuven, waar het noviciaat gevestigd was en waar hij ook zijn studies voltooide. In 1675 volgde de H. Priesterwijding

1) Cf. noot 90.

2) In verband met de bronnen waarop het document steunt komen we later op deze bron terug; zie noot 45.

3) Cf. noot 20, 21, 23. Ook F. Molo noemt de naam van pater De Glabbais in zijn brief van 2 maart; zie noot 45.

4) Cf. D. VAN HEEL-B. KNIPPING, *Van Schuilkerk tot Zuikerkerk*. Geschiedenis van de Mozes en Aäron, Amsterdam 1941, p. 114 vv.

en na o.a. gardiaan geweest te zijn in Tienen vertrok hij in 1687 naar Amsterdam als Overste van de 'Mozes en Aäron'.¹

Hier werkte hij 35 jaar tot aan zijn dood op 26 dec. 1722. Het onderschrift van het portret, gemaakt bij gelegenheid van zijn 50-jarig professiefeest, geeft aan welke andere functies pater De Glabbais nog bekleed heeft: 'gewesene Vicarius, des Eerw. P. Commissaris Generaal Secretarius, Guardiaan, Superior der Missionarissen, Definitor van der Nederduytsche Provincie, Visitator van Saxen en Westphalen en van de Missiën derselver H. Orde in de Verenigde Nederlanden daedelijcken Apost. Prefect'.² Onder deze laatste titel, welke inhoudt dat hij de belangen van zijn Orde behartigt bij de nuntius en de apostolische vicaris, wordt hij in het betreffende document aangeduid. Reeds in zijn functie van overste der 'Mozes en Aäron' bekleedde pater De Glabbais in het werk der minderbroeders een voorname post, daar het een hunner belangrijkste staties was, waarschijnlijk reeds daterend van 1578.³ Zijn grootste invloed heeft hij zeker als zielzorger gehad, waaruit voortvloeide dat hij een der voornaamste bestrijders van de jansenisten werd. Hij stond midden in de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd en o.a. in directe relatie met de zaak-Codde, waarbij hij waarschijnlijk gebruik maakte van de 'goede diensten' van F. Molo, die, zoals we verder zullen zien, inderdaad in nauwe betrekking met hem stond.

Een in 1929 gepubliceerd doodsbericht ⁴ geeft ons een overzicht van zijn voornaamste karaktertrekken. Al is het nodig vooral dit genre van publikatie met de nodige reserve te behandelen, toch mogen we hieruit vrij aannemen, dat hij een onvermoeid werker geweest is, bezield met een grote ijver voor alles wat met de ten achter gestelde godsdienst en zijn verdediging te maken had, vooral daar dit door eigen geschriften bevestigd kan worden. Dit overlijdensbericht noemde hem: 'een mensch tot apostolijke arbeid geboren', een werkkraft die hem bijblijft: ook op hoge leeftijd gaf hij onderricht aan de jeugd en preekte hij in het geheim en in het openbaar. Tot het laatst op zijn post, droeg hij op Kerstdag 1722

1) D. DE KOK, *De strijd van Hennepin en andere Minderbroeders tegen het Jansenisme*, in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* LXVI (1947), p. 56 vv.

2) B. DE BONT, *Naamlijst van R. C. Priesters te Amsterdam in bediening en aldaar overleden*, in: *Bijdragen van het Bisdom Haarlem* XVII (1891), p. 167.

3) L. ROGIER, *op. cit.*, p. 130.

4) J. v. d. Loos, *Pater Aegidius de Glabbais*, in: *Bijdragen bisdom Haarlem* XLVI (1929), p. 115.

nog drie H. Missen op en ondanks hevige pijnen bracht hij deze laatste dag voor een groot deel in de biechtstoel door.

Niet alleen met het woord, maar ook met de pen oefende pater De Glabbais zijn apostolaat uit en de geliefde uitdrukking: 'toujours écrivain et bataillant' kunnen we dan ook meermalen in geschriften over hem aantreffen.

Dat deze strijdersnatuur op een in het oog lopende post ook wel eens zijn boekje te buiten scheen te gaan en zijn optreden niet altijd verantwoord leek, is te begrijpen. Men heeft dan ook niet nagelaten daar de vinger op te leggen. Daar is bijv. het doopsel, dat hij zou toegediend hebben aan het kind van een Rus, terwijl twee schismatieke getuigen optraden (in 1717), ofschoon pater De Glabbais de eerste was geweest om kinderen het doopsel te weigeren als een der getuigen tot de tegenpartij behoorde. Het feit wordt meegedeeld door Knuttel¹ en hij noemt het een ergerlijk meten met twee maten. Ook zou de pastoor van de 'Mozes en Aäron' zich niet hebben willen onderwerpen aan het gezag der vicarii apostolici Daemen en Van Bijleveld, waarover hij zich bij de Propaganda te verantwoorden had.

Met deze enkele gegevens is natuurlijk het beeld van de auteur van dit verslag over Heilo niet volkomen getekend; daarvoor zou een grondiger studie, vooral van eigen geschriften en getuigenissen van tijdgenoten noodzakelijk zijn. Het is geen persoon, die in verborgenheid gewerkt heeft en het lijkt ons dan ook niet moeilijk uit persoonlijke documenten en gegevens van derden het beeld van deze priester te reconstrueren met een degelijke garantie voor een juiste weergave. We menen dat het voor deze studie niet nodig is; we wilden hier slechts in enkele trekken zijn positie, karakter en capaciteiten schetsen, van belang met betrekking tot de inhoud van zijn rapport. Waarom pater De Glabbais het opstelde werd reeds uiteengezet: hij deed het in opdracht van de internuntius te Brussel. Dat hij zelf toch wel enigszins voor het gebeuren geïnteresseerd was, zal verderop blijken en dat het relaas betreffende een oude bedevaartplaats der H. Maagd voor deze vurige Mariavereerder, die ter ere van haar Onbevleete Ontvangenis (aldus het overlijdensbericht) reeds dertig octaven gepredikt had, ook een persoonlijke vreugde betekend heeft, laat zich gemakkelijk veronderstellen.

1) W. KNUTTTEL, *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Rlieepubk II*, Den Haag 1894, p. 16.

2. Zijn verslag

Zoals we in de inleiding reeds aangaven, bevindt het zich in het fonds *Nunziatura di Fiandra*, nl. in vol. 106. Het stuk, dat in het Latijn gesteld is, bestaat uit drie gedeelten, waarvan het eerste, gescheiden van de beide andere, fol. 185-190 beslaat. Het draagt als opschrift *Verslag van hetgeen vroeger gebeurd zou zijn in verband met de kapel en de Mariaput te Heilo, een plaats in Holland tussen Alkmaar en Haarlem gelegen*. De auteur vestigt er de aandacht op, dat geschreven bronnen over de oorsprong der kapel zo goed als geheel ontbreken. De twisten tussen de Hollandse steden onderling en vooral de troebelen der reformatie deden veel archieven van kerken, kappen en kloosters verloren gaan. Hij wil dan ook slechts meedelen wat hem mondeling over deze zaak verteld is. Op wonderbare wijze zou de H. Maagd zelf de plaats hebben aangeduid waar zij vereerd wilde worden en hier werd dan ook een kapel opgericht. En ofschoon niemand de tijd hiervan kan aangeven, weet men dat sinds eeuwen het katholieke volk in Heilo samenstroomt om aan zijn devotie tot O.L. Vrouw ter Nood te voldoen. Behalve de kapel moet er een put geweest zijn: de 'Runspuit', met geneeskrachtig water. Alles verdween gedurende de reformatie, maar de devotie hield stand. Ondanks moeilijkheden, die de pelgrims vaak in de weg werden gelegd, bleven de bedevaarten naar het terrein van de verwoeste kapel doorgaan.

In wat hij nu volgen laat wijkt de auteur van zijn titel af, daar hij nu niet meer spreekt over het verre verleden, maar over wat kort geleden te Heilo gebeurd zou zijn. Op 8 dec. van het jaar 1713 nl. was plotseling, terwijl het volk vurig bad om van een kwaadaardige ziekte onder het vee bevrijd te worden, een miraculeuze bron ontstaan. Men herinnerde zich toen, dat vroeger ten tijde van een dergelijke sterfte op hetzelfde terrein een bron te voorschijn was gekomen. Ook nu kwam men van alle kanten toegestroomd om water te halen en gedurende weken hield men processies, vooral 's nachts. Aan deze openbare uitingen vanatholicisme meende de overheid paal en perk te moeten stellen. Een onderzoek overtuigde het gezag echter van het onschuldig karakter der bijeenkomsten en men liet ze voortaan oogluikend toe. Op verzoek van diezelfde overheid werden deskundigen aangezocht het probleem der bron te ontraadselen. Het resultaat was, dat het buitengewone van het geval nog duidelijker uitkwam, want het antwoord luidde, dat het haast onmogelijk was dat op die plaats water te voorschijn kon komen.

Als bijzonderheid merkt de schrijver nog op, dat in de winter van 1713 op 1714, terwijl de op korte afstand gelegen Zuiderzee dicht lag, de bron bleef vloeien en er geen teken van bevrozing te bespeuren was. Het water zou bovendien een buitengewone smaak hebben.

Op dit punt van zijn verhaal gekomen geeft de auteur een persoonlijke ervaring weer: hij heeft een zeer bekwame niet-katholieke dokter in de medicijnen een glas water ter keuring aangeboden, die verklaarde dat er wijn of iets anders in vermengd moest zijn. Naar aanleiding van een wonder, waarbij een meisje van een ongeneeslijke kwaal verlost zou zijn door het drinken van dit water, meende dezelfde dokter dat er waarschijnlijk mineralen in zaten, zoals dit het geval is te Aken en in Spa. Het voorstel van de schrijver deze mineralen er langs chemische weg uit te halen, werd door de geneesheer wel aangenomen, maar niet uitgevoerd.

Tenslotte zegt de auteur zekere gegevens te bezitten, dat deze dokter naar aanleiding van de zo juist genoemde genezing, na een gesprek met het meisje, moest bekennen: 'Het is een wonderwerk Gods.'

Het tweede gedeelte van het relaas, dat op fol. 196 begint, draagt als titel: *Opwerpingen en beschouwingen over de gevolgen voor het vee, door het drinken of gebruiken van het water uit de Mariabron te Heilo bij Alkmaar, een stad in Noord-Holland.*

In de lente van 1713 waren, zoals elk jaar gebeurde, enkele honderden koeien uit Denemarken ingevoerd om op de Hollandse weiden vetgemest te worden. Waarschijnlijk brachten ze een besmetting mee; er brak in alle geval een ernstige epidemie uit; bijna al deze beesten stierven en ook een zeer groot gedeelte van de oude veestapel werd aangetast. Geen medicament hielp, daar men niet eens wist met wat voor ziekte men te doen had.

Schrijver herhaalt dan wat op 8 dec. 1713 gebeurde en zegt dat veel zieke dieren door het drinken van dit water ofwel door was-singen ermee, genezen werden. Dit feit, bevestigd door verschillende katholieke boeren, werd niet ontkend door enkele niet-katholieke belanghebbenden.

Het was evenwel opvallend, zo meent de auteur, dat veel ziek vee na het gebruik van het water gestorven is en gezond vee na het drinken uit de put ziek werd en stierf. Een derde categorie bleef, zonder het gebruik van het geneeskrachtig water, gezond als tevoren. Het natuurlijk gevolg hiervan schijnt geweest te zijn, dat

de ijver voor de bedevaarten bekoelde, terwijl bovendien de strenge winter, gepaard met storm en gevaar voor overstroming, eveneens een reden was om thuis te blijven. In het algemeen was de stemming echter zo, dat men van plan was in de lente, na de Goede Week en de Paasfeesten, weer naar Heilo te gaan om Maria's hulp in te roepen.

Natuurlijk waren er ook personen, die het gebeurde op 8 dec. en de wondertekenen die erop gevolgd waren, in twijfel trokken. Schrijver lanceert dan een zevental opwerpingen, die hij weerlegt op een manier welke ons duidelijk doet zien hoe hij zelf over de zaak denkt.

Het derde gedeelte, dat onmiddellijk op het voorgaande volgt, draagt als opschrift *Wondertekenen bewerkt in hen, die water dronken of gebruikten uit de Mariabron te Heilo bij Alkmaar.*

De auteur vertelt hierin hoe zes personen genezing hadden gevonden voor hun kwaal door het water uit de miraculeuze bron. Hij weet verschillende bijzonderheden aan te halen over het ontstaan en het verloop van hun ziekte, daar de personen in kwestie zelf hem het relaas van hun genezing meedeelden op 1, 2, 5 en 13 maart 1714.

Aan het slot zegt de auteur, dat hem nog andere wonderen en gunsten verteld zijn, die echter nader onderzocht dienen te worden; over dit materiaal hoopt hij na Pinksteren verslag te kunnen uitbrengen.

3. Zijn werkwijze

Na in het kort van het betreffende document de inhoud te hebben weergegeven, willen we nu enkele onderdelen nader belichten, hetgeen ons tegelijk in staat stelt de gevolgde werkmethode te analyseren.

Van groot belang is het te weten op welke basis het stuk steunt, m.a.w. van welke bronnen de auteur gebruik gemaakt heeft. In zijn uiteenzetting maakt hij daar geen geheim van, maar somt ze duidelijk op: mondelinge overlevering en enkele gepubliceerde boeken voor wat het verleden, het verhaal van ooggetuigen, waar we nog zijn persoonlijke ervaring aan kunnen toevoegen, voor wat de recente gebeurtenissen betreft. In geen enkel opzicht is het verantwoord over de waarde van deze bronnen een absoluut positieve of negatieve uitspraak te doen, tenminste niet wat de gegevens be-

treft van ooggetuigen en zijn persoonlijk beleven van het gebeuren te Heilo.

In het *eerste deel* van zijn verslag beroept de auteur zich voor de *oorsprong* der bedevaartplaats op traditie¹, welke zou steunen op een oud memoriaal (in het verloop van deze studie komen we daar nog op terug). Wat deze bron betreft: de mondelinge overlevering, hier kunnen we gerust sceptisch tegenover staan, al is het niet uitgesloten dat ze een grond van waarheid bevat. Indien men ooit het geschreven memoriaal op het spoor zou komen, is het echter niet onmogelijk, dat we ons standpunt moeten herzien. Zolang dit niet het geval is, heeft deze bron voor ons weinig waarde.

Voor het ontstaan van de 'Runspuit verwijst De Glabbais naar oude schilderijen en prentjes², terwijl hij voor de *naam* en de *devotie* tot 'O.L.V. ter Nood' een beroep doet op gedrukte boeken³, waarmee zeer waarschijnlijk devotie- en bedevaartboekjes bedoeld zullen zijn. Het zou natuurlijk welkom geweest zijn als de auteur had aangegeven *welke* schilderijen en prentjes, maar dit zal niet zo eenvoudig geweest zijn.

Voor de *recente gebeurtenissen* maakt hij gebruik van hetgeen ooggetuigen hem verteld hebben en van zijn persoonlijk contact. Nergens blijkt, al is het niet uitgesloten, dat pater De Glabbais persoonlijk een onderzoek te Heilo ingesteld heeft. Hij geeft zelf enkele malen aan, dat hij zijn gegevens aan anderen ontleende.⁴ Hij heeft zich echter zó ingeleefd in het getuigenis van zijn verslaggevers, dat men soms de indruk krijgt als was hij zelf ter plaatse aanwezig. In een uitdrukking als: 'Het was wonderbaar en ontroerde tot tranen toe...' ⁵, komt dit wel heel sterk uit. De hem verstrekte gegevens zijn zéér concreet: nauwkeurig worden dag en uur aangeduid, waarop de wonderbare bron zou ontstaan zijn (*8 dec. 5 uur* in de morgen); men heeft op last van de overheid een *ton* aangebracht boven de bron, nadat eerst gaten in de bodem waren geslagen; zelfs wagens met *vier* paarden werden gebruikt om maar zo veel mogelijk kruiken en flessen, gevuld met het geneeskrachtig water, te kunnen vervoeren; er waren geen schepen genoeg om de mensen over de Zuiderzeearm te zetten gedurende de tijd dat deze

1) *Bijlage* 3, p. 1 ... Quo autem saeculo vel anno.

2) Idem, p. 2 ... Hoc quoque certum nimis.

3) Idem, p. 2 ... Prout loculenter.

4) Idem, p. 4 ... ut relatum mihi ab illis qui praesentes fuerent en p. 4 ... asseritur quoque pro certo.

5) Idem, p. 3 ... mirabile fuit et ad pias lacrimas commovens.

nog *ijsvrij* was; minstens *vijf weken* achtereen werden processies gehouden naar de heilige plaats; toen de overheid persoonlijk een onderzoek kwam instellen en de aanwezige menigte zich uit eerbied wat terugtrok, bleven *drie* jongens geknield op hun plaats; nadat ze door de magistraat waren weggestuurd, kwamen *drie* deftig geklede mannen het terrein op en men liet ze met rust; tenslotte maken zijn berichtgevers nog gewag van een bodemonderzoek.¹ Met betrekking tot *de eigenschappen* van het water geeft de auteur eigen ervaring weer, ofschoon hij, wat de smaak aangaat, in het midden laat of hij persoonlijk dezelfde mening is toegedaan als zijn getuigen: 'De meesten zijn het erover eens...' ² Uit niets blijkt, dat hijzelf het water gedronken heeft om zich van de eventuele waarheid der algemene opinie te overtuigen.

In het experiment met de niet-katholieke dokter speelt de auteur echter zelf een rol en hij beschrijft het tot in bijzonderheden. Naar aanleiding van de wonderbare genezing krijgt hij zijn tegenstander tenslotte zo ver, dat deze zou hebben gezegd: 'Het is een wonderwerk Gods.' ³

Het *tweede deel* is meer theoretisch en zou kunnen beschouwd worden als een pleidooi voor de *mogelijkheid* van het wonder. Het is opvallend, dat De Glabbais hierin een zeer ruim standpunt inneemt: hij vestigt de aandacht op het feit, dat veel ziek vee, ondanks het gebruik van het water uit de miraculeuze bron, gestorven is; veel gezond vee, na van het water gedronken te hebben, ziek werd en stierf en tenslotte verschillende dieren, zonder dat water, gezond bleven. Er is dus geen sprake van een star volhouden van de mening, als zou de wonderbare bron een onvoorwaardelijke geneeskracht bezitten.⁴

Het *derde deel* is zéér concreet: van de aangehaalde genezingen wordt geen detail verwaarloosd: de auteur vermeldt de naam, herkomst, aard en duur der ziekten, omstandigheden van genezing en heeft dit alles persoonlijk nagevraagd. Wat zijn deze bronnen nu waard?

Uit hetgeen we reeds over De Glabbais uiteengezet hebben, menen we wel te mogen veronderstellen, dat zijn getuigenis als geloofwaardig mag worden aangezien: zijn ontwikkeling, zijn post,

1) *Bijlage 3*, p. 3 ... Cum vere.

2) *Idem*, p. 4 ... In hoc paritur conveniunt plerique.

3) *Idem*, p. 6 ... Est opus mirabile Dei.

4) *Idem*, p. 7 ... Verum observanda veniunt sequentia.

zijn capaciteiten en karakter zijn er ons een garantie voor. Hij schijnt het mogelijke gedaan te hebben zich goed op de hoogte te stellen, hij heeft zijn gegevens van katholieke ooggetuigen en is zeker betrouwbaar in het weergeven van hun getuigenis. Wat zou hij er ook voor belang bij gehad hebben de waarheid te verdraaien? Zijn schriftelijk verslag was bovendien het resultaat van een opdracht en niet voor publikatie bestemd. Hoogstens zou de zeer natuurlijke neiging om Rome vanuit het 'ketterse' Holland ook eens met een zeer gunstig bericht te verrassen, dit gebeuren een warmer kleur hebben kunnen bezorgen. Het geheel maakt echter geenszins de indruk van een opgesmukt verhaal, maar geeft in vrij simpele taal de grote lijnen aan: het ontstaan der devotie, het gebeuren op de 8e dec. en tenslotte enkele wonderen als een bewijs voor de echtheid van het feit. Dat de schrijver zijn tweede deel wijdt aan opwerpingen en Rome meteen de explicatie daarvan opdiend, wie zal het deze voorvechter van het katholicisme, die gewend was de strijd aan te binden tegen de jansenisten, kwalijk nemen? Het vergroot de waarde der bron absoluut niet, maar doet er ook geen afbreuk aan.

Daar zijn getuigenis, zoals we gezien hebben, dus in hoge mate afhankelijk is van de gegevens door derden verstrekt, houdt in laatste instantie de waarheid ervan ten nauwste verband met deze inlichtingen. Wie hem te hulp kwam voor het eerste gedeelte van het rapport is ons niet bekend; de auteur noemt daarin geen enkele naam. Misschien waren het de pelgrims uit Amsterdam, waarover het verslag wel spreekt. In ieder geval kunnen we geen uitspraak doen over het al of niet geloofwaardig zijn van deze berichtgevers. Voor het derde gedeelte beschikken we over enkele namen. Een onderzoek in het Gemeente-archief van Amsterdam – de auteur deelt immers mee, dat deze zes bevoorrechten allen Amsterdammers zijn – leverde jammer genoeg niet het minste resultaat op.¹ En ook hier moeten we ons dus, bij gebrek aan behoorlijke gegevens, van

1) De archivaris deelde ons mede, dat de slechts gedeeltelijk bewaarde doopregisters van de R.K. kerken uit de 17e eeuw niet geklapperd zijn; de begraafregisters, teruggaande, slechts tot 1740. Alleen de naam Fraes is bekend, daar op 't eind van de 17e eeuw een notaris van deze naam te Amsterdam gevestigd is. Martinus Fraes was, volgens de archivaris, geen broer van hem. (Waarop hij dit laatste baseert, weet ik niet. Martinus Fraes uit ons document, was 70 jr. oud en moet dus rond 1643 geboren zijn. Het valt bovendien op, dat De Glabbais eraan toevoegt dat hij in goeden doen verkeerde). De andere namen waren, volgens de archivaris, te algemeen gebruikelijk om daarover bijzonderheden te kunnen meedelen.

een uitspraak over het al of niet betrouwbare karakter der mededelingen onthouden.

Alleen voor de derde genezing waarover pater De Glabbais spreekt, bezitten we nog een speciale getuigenis, van iemand die in de kerkelijke geschiedenis van die tijd een rol gespeeld heeft en wiens naam we al even aanstipten, nl. van de Poolse resident F. Molo. Deze genezing betreft een oude vrouw van 84 jaar, Maria Goossens geheten, die aan een ongeneeslijke kwaal leed (grote vleesgezwellen op het hoofd) en onderhouden werd door Molo en zijn vrouw. Deze laatste scheen water uit de miraculeuze bron van Heilo in huis te hebben en spoorde de zieke aan vol geloof haar toevlucht te nemen tot God en zijn H. Moeder en met dit water de zieke delen van haar hoofd te wassen. Inderdaad werd ze hierdoor van haar kwaal verlost: de pijnen hielden op en ze merkte geen ongemak meer in de zes weken die sinds dat feit verlopen waren. En pater De Glabbais voegt eraan toe: „Zo heeft mij voor-noemde Maria Goossens verschillende malen naar volle waarheid verteld.’

In het fonds *Lettere di diversi Particolari*¹, vonden we twee brie-

1) Io non mi sono dato l'honore de scrivere in molto tempo a Vostra Eccellenza, parte per mancanza di salute e parte per timore d'incomodare con mie humillissime lettre infructuose. Et presentemente che dal mio confessore il R. Padre Glabays, missionario minorita in questa città, ho inteso che Roma desidera di sapere la verità del seguito toccante la fontana, che scaturi alli 8 di Dicembre passato, giorno della Immacolata Conceptione a Loo, luogo situato nella Nord Hollanda diverse hore lontano da questa città, et dove nelli tempi che la nostra Santa Fede e Religione dominava in queste Sette Provincie Unite, vi era una capella dedicata alla Beatissima Vergine, io mi do quella di riferire fedelmente un fatto miracoloso e dell'quale io, mia moglie et famiglia occurendo riportiamo del[le] fede giurate, cioè: che una povera donna cattolica d'età di più d'ottanta ane e che da diversi anni in qua veniva a prendere ogni settimana il pane qui in casa per il suo mantenimento, essendo sommamente incomodata d'un cancre incurabile alla testa a tal segno adolorata che piangendo qua in casa quando veniva a prendere il pane desiderava la morte se tale era la volontà del cielo per essere liberata da tanto male. Mia moglie l'esortava a ricorrere alla bontà e misericordia di Dio per medio della intercessione della beatissima Vergine Madre di Dio, nostro onnipotente misericordioso Redemptore, e che bevesse e si lavasse la testa coll' aqua della sudetta fontana con devotione et fede in Dio misericordioso e nella intercessione della sua Santa Madre, e avendo risposto che non aveva ella di questa aqua e che non era in stato di potere fare il viaggio per andare alla fontana, mia consorte gli diede un fiaschetto di detta aqua animendola ad averne a lavare la sua testa con la medesima con vera devotione e vera fede e che dalla medesima in seguito per grazzia di Dio fu del tuto guarita e corse a casa piangendo d'allegria e di devotione.

Io li ho parlato a quatr' ochie esortandola a dare gloria a Dio et alla beatissima Vergine, con dire la pura verità senza aggiunta di falso, perchè era grande peccato i

ven van de weldoener van deze vrouw, de eerste gedateerd 2 maart 1714 en de volgende 16 maart. Ze zijn gericht aan de kardinaalstaatssecretaris en hierin zegt Molo, dat zijn biechtvader, pater De Glabbais ¹, hem had meegedeeld dat Rome graag de waarheid zou horen over hetgeen te Heilo gebeurd was. Hij beschrijft dit in enkele woorden en geeft dan de omstandigheden weer van bovenvermelde genezing. Molo wijst nog op enkele bijzonderheden: de oude vrouw kwam gewoonlijk eens per week, al jaren lang, brood bij hem halen; ze schreide dikwijls vanwege haar pijnlijke ziekte en verlangde niets liever dan maar te sterven. Naar aanleiding van de wonderbare genezing bevestigt hij onder ede, dat hij de volle waarheid gesproken heeft, zonder er ook maar enige valse verklaring aan toe te voegen. In de volgende brief komt hij erop terug en herhaalt nogmaals dat hij dit feit naar waarheid verteld heeft.

Uit het voorgaande zal het voldoende duidelijk zijn, dat een definitieve uitspraak over de betrouwbaarheid der bronnen, bij gebrek aan méér gegevens, achterwege moet blijven.

De Glabbais zelf heeft de mening zijner zegslieden omtrent de aard van het gebeurde tot de zijne gemaakt, dit komt in het verslag wel zeer sterk uit. Op de getuigenissen van katholieke zijde oefent

volere esaltare la gloria di Dio con falsità, a che piangendo mi rispose con giuramento che effettivamente ella eveva da molti anni in qua avuto il detto male, che li causa sommi dolori, et il desiderio della morte per esserne liberata, quando tale fosse la divina volontà, e che doppo aver bevuto la detta acqua e lavato se con la medesima la testa con vera fede in Dio e devotione verso la beatissima Vergine, se ne trovo immediatamente liberata e che rendeva la dovuta gloria a Dio et alla Beatissima Madre. Et io osservai in questa povera donna una allegria veramente devota e esemta di . . . (papier stuk; onleesbaar) . . . benediceva e esaltava la Beatissima Vergine Consolatrice afflictorum. Ci ne sono delle altri fatti miraculosi seguiti a diverse persone col uso della detta acqua. . . (*Lettere di diversi Particolari*, vol. 113, fol. 272 vv., oorspr., geheel eigenh.).

16 maart 1714: . . . Io mi do anche la libertà di rattificare con questo humillissimo foglio la verità contenuta in quello della settimana passata, che io mi diede quella di riferire a V.E. toccante la Sanità resa a una povera donna cattolica, la quale da molti anni in qua veniva a prendere qui in casa il suo pane e che era incommodata d'un cancre incurabile, mediante l'uso dell'aqua della fontana scaturita in questa vicinanza il giorno della Immacolata Concezzione. Et Iddio ne sia lodato con le sua Santa Madre. . . (*Lettere di diversi Particolari*, vol. 113, fol. 166, oorspr., geheel eigenh.).

1) Het vermoeden door dr. G. BROM geuit in zijn artikel *Nog een Francesco Mollo*, in: *Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidkunde*, 5e Reeks, (II) (1913), p. 168, dat pater De Glabbais de biechtvader zou geweest zijn van Molo, wordt in deze brief persoonlijk door hem bevestigd. Hij spreekt nl. over 'mio confessore il R. Padre Glabays missionario minorita in questa città'; zie noot 45.

hij geen kritiek uit, terwijl hij dat wel doet als hij niet-katholieken naar hun mening vraagt.¹ Hij heeft die overtuiging bij zichzelf versterkt door persoonlijk contact met wie beweerden de genezende kracht van het water ondervonden te hebben. Of hij met de nodige kritiek hiertegenover staat valt moeilijk uit te maken; men zou dan bijv. moeten weten of hij ook gevallen niet vermeldt daar ze hem onvoldoende gemotiveerd leken. Per slot van rekening was hij kind van zijn tijd en hoeft in kritische zin zeker niet onder te doen voor de gedeputeerden van de classis Alkmaar met hun engel en gouden ketting.²

DE BETEKENIS VAN HET VERSLAG

Zijn dus over het geheel genomen de voor ons document gebruikte bronnen, als bewijsmateriaal voor de waarde ervan, door gebrek aan meer gegevens aan de zwakke kant, toch is het verslag op zich interessant genoeg: als men de bestaande literatuur over Heilo heeft doorgenomen³, ziet men dat dit rapport nog iets nieuws te bieden heeft. Het loont dan ook de moeite er enkele gedeelten uit te lichten.

Het is vreemd, dat in dit document voor het eerst gesproken wordt over *het ontstaan* der devotie tot 'O.L. Vrouw ter Nood'. Kronenburg is er niet in geslaagd, naar het schijnt, de overlevering hieromtrent te achterhalen. Zijn verhaal wijst erop, dat hij zo veel mogelijk het bestaande materiaal over Heilo heeft doorzocht. Evenwel vond hij nergens de oorsprong dezer devotie, die, naar het verslag te oordelen, in het begin der 18e eeuw toch nog niet vergeten was. Maar het is overlevering en het cliché is niet nieuw meer: een man gaat een zeereis maken, lijdt echter schipbreuk en legt de gelofte af, indien hij behouden in het vaderland terugkeert, een kapel te bouwen ter ere der H. Maagd, klein of groot naar vermogen. De plaats komt de Moeder Gods zelf bekend maken: een jongen vindt op een akker een beeld van O.L. Vrouw, neemt het mee naar huis, waar zijn moeder het in een kist opsluit (wel wat

1) *Bijlage 3*: Het gesprek met de niet-katholieke dokter en de opwerpingen in het tweede deel.

2) KRONENBURG, *op. cit.*, p. 110.

3) Idem, p. 124 vv., waar we nog aan kunnen toevoegen W. NOLET, *O.L. Vrouw ter Nood te Oesdom*, 's-Hertogenbosch 1922 (een kleine brochure van 16 p., uitgave van het Geert-Groote-Genootschap) en A. OEVERHAUS, *O.L. Vrouw ter Nood voorheen en thans, opnieuw verteld naar vroegere beschrijvingen van Pater Kronenburg C.Ss.R. en Professor W. Nolet*, Heemstede 1947. Verder enkele nummers van de *Bijdragen van het Bisdom Haarlem* verschenen na 1909.

onwaarschijnlijk, maar het maakt het verhaal voor het gewone volk aantrekkelijker). De volgende dag nl. vindt men hetzelfde beeld op dezelfde plaats op de akker terug. Het gerucht verspreidt zich en komt ook de man, die de gelofte aflegde, ter ore. Hij concludeert hieruit dat de H. Maagd haar kapel op die plaats wenst en gaat tot de uitvoering van zijn plan over.

Dat dit laatste een geliefd thema was om een in het duister liggende oorsprong ener devotie te verklaren, blijkt wel hieruit, dat men bij Kronenburg, die in het zesde deel van *Maria's Heerlijkheid in Nederland* 50 bedevaartplaatsen bespreekt, dertienmaal (en we kunnen er nu Heilo nog bijvoegen) de vinding van een beeld als oorsprong ener devotie aantreft.

Bij voorkeur zijn het arme mensen, schaapherders, landbouwers, slootgravers e.d. die de gelukkige ontdekking doen; zo bijv. O.L. Vrouw van Handel ¹, van Eiteren ² en van Oostrum.³ Terwijl Kronenburg van al deze plaatsen een lieflijke volkslegende weet te verhalen, die van geslacht tot geslacht overgeleverd werd, is die van Heilo hem onbekend. Zijn veronderstelling, dat hier niet een beeld het middelpunt der devotie zou zijn geweest, maar de plaats zelf bij uitstek een plaats van gebed, een genadeoord ⁴, en zijn mening dat er waarschijnlijk nooit een miraculeus beeld geweest is ⁵, bevestigen dit. Het blijft intussen vreemd, dat geen enkele auteur vòòr De Glabbais, deze overlevering *schriftelijk* heeft vastgelegd. Deze laatste beroept zich op een kapelaan, die voor drie eeuwen aan die kapel verbonden moet zijn geweest en een geschreven memoriaal zou nagelaten hebben, waarin al het bovenstaande opgetekend stond. Dit zou inderdaad kloppen met wat men in geschiedkundige bescheiden van de Dom te Utrecht vermeld vond: dat in het jaar 1409 een vicaris aan deze kapel verbonden was.⁶ Het is opvallend, dat geen enkele auteur voor of na De Glabbais van dit memoriaal melding maakt. Het is een heel nieuw gegeven en we menen dat het van belang zou kunnen zijn deze mededeling nader te onderzoeken en zo mogelijk dat memoriaal op het spoor te komen.

1) KRONENBURG, *Op. cit.*, p. 134.

2) Idem, p. 154.

3) Idem, p. 213. Gelijke gevallen treft men aan te Renkum, p. 228; Oirschot, p. 345; Roermond, p. 356; Amersfoort, p. 392; Meerveldhoven, p. 426; Wilsyeen, p. 441; Keins, p. 474; Schilberg, p. 419; Clinge, p. 493; Venlo, p. 498.

4) KRONENBURG, *op. cit.*, inleiding, p. 13.

5) Idem, p. 96.

6) Idem, p. 100.

Het feit echter, waar tenslotte alles om draait, is *het ontstaan van de Mariaput of bron*, vroeger de 'Runxput' geheten. We zullen trachten uit de bekende literatuur en de gegevens van ons document, de geschiedenis ervan samen te stellen. Kronenburg vermeldt hierover: 'Vòòr den ingang der kapel stond weleer een put, de "Runxputte" geheeten en zijn water werd met vertrouwen op Jezus en Maria door de pelgrims gebruikt en wellicht ook mee naar huis genomen tot afwering van rampen en ziekten.'¹ Waarop hij dit steunt wordt niet aangegeven en pater De Glabbais laat ons eveneens in het onzekere, al bevestigt hij met klem: 'Het staat absoluut vast, dat voor de omwenteling in Holland en de overgang naar de niet-katholieken, op het stuk grond voor de kapel een put was, hetgeen blijkt zowel uit oude geschilderde als gedrukte kaarten en afbeeldingen.'² De reformatie wiste vele sporen uit: in het document luidt het: 'Maar in de loop van de tijd en vanwege de godsdienstomwenteling, kwam de put in verval, raakte verstopt, zodat er geen spoor restte waar hij precies gelegen had en alleen nog een stuk grond of plein overbleef ongeveer ter grootte van een Hollandse bundel.'³

Het duurt dan waarschijnlijk tot het eind der 17e eeuw voor men de naam van de put in geschriften weer terugvindt. Paulus Estoras vlocht nl. in zijn *Litaniae ad B.V.M.* de aanroeping in: 'Sancta Maria Runxputensis'.⁴ Nergens geeft Kronenburg een *verklaring van de naam* 'Runxput', die men ook wel anders gespeld aantreft: 'Runcxput' of 'Runkspu'. Dat men naar de betekenis ervan gezocht heeft, menen we te mogen afleiden uit de opmerking, die Kronenburg maakt naar aanleiding van een werk van Van Eden *Album der Natuur*, waarin deze auteur de naam 'Runxputte' in verband wil brengen met het Angelsaksische 'rûn', raadpleging der geheimzinnige machten.⁵ Voor het eerst treffen we echter in ons document de spelling 'Runspu' aan en pater De Glabbais voegt er onmiddellijk aan toe: 'd.i. *Put van koeien en runderen*, een naam die naar men meende zijn oorsprong vond in het feit, dat bij gelegenheid van een grote sterfte onder de koeien en runderen, die put te voorschijn was gekomen en dat door gebruik van het water het vee genezen werd of voor ziekte gevrijwaard bleef.'⁶

1) Idem, p. 100. 2) *Bijlage* 3, p. 2 ... Hoc quoque.

3) Idem, p. 2 ... Sed lapsu temporis. 4) KRONENBURG, *op. cit.*, p. 107.

5) Idem, *op. cit.*, p. 128.

6) *Bijlage* 3, p. 2 ... Etiam omnibus notum est. Al leek ons de uitleg van De Glabbais bevredigend, toch moeten we erbij voegen, dat A. OEVERHAUS, op p. 16 van zijn

Ofschoon de mededeling over het *offerblok* op zich geen nieuw element is, is de uitleg die de auteur ervan geeft wel nieuw. De Glabbais meent nl.¹ dat de offerbus – midden op het heilig terrein aangebracht en beveiligd door sloten en ijzeren kettingen – misschien een reden was voor de overheid ten opzichte der processies met gematigdheid op te treden: de pelgrims lieten er met gulle hand hun aalmoes in glijden. Verschillende auteurs uit die tijd maken melding van dat offerblok, o.a. in de jaren 1706²; 1740³ en 1750.⁴ De schrijver van laatstgenoemd werk *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* zegt ervan, dat de giften verzameld werden voor 'de gemeene dorpsarmen'. Pater De Glabbais preciseert: 'Het offerblok – dat er ook nu nog staat – wordt op gezette tijden geopend door de niet-katholieke overheid en de armenverzorger der verschillende gezindten, terwijl de opbrengst naar verhouding verdeeld wordt.'⁵

Het jaar 1713 brengt de grote beroering teweeg in de devotie tot 'O.L.V. ter Nood' te Heilo. Voor het grootste deel moet dit op rekening geschoven worden van de toestand waarin het land verkeerde op godsdienstig gebied: de tegenstelling tussen katholieken en protestanten en de hiermee verband houdende politiek ten tijde der Republiek gevolgd.

Niettegenstaande de kapel verwoest was en de put verdwenen, waren de bedevaarten en de processies zo goed als niet onderbroken geweest en het verwondert dan ook niet, dat het volk als het in nood verkeerde in groten getale en met meer aandrang als gewoonlijk, Maria's bijstand te Heilo kwam afsmeeken. In 1713 nu werd het land beproefd door een epidemie onder het vee⁶, veroorzaakt

werke O.L. *Vrouw ter Nood voorheen en thans* nog een andere aanwijzing geeft voor de naam 'Runxput' waar hij spreekt over de Rorikesput en daarin zonder moeite de Runxput meent te herkennen. In *Bijdragen Haarlem LXI* (1949), geeft P. NOORDELOOS in zijn artikel *Kloosterlingen in West-Friesland tot 1345* een verklaring van de naam Rorikesput (Ruriksputte, Runxputte). Deze zou nl. genoemd zijn naar de Noorman-nenhertog uit de IXe eeuw, Rorik. De x (k) in de verschillende spellingwijzen zou o.i. hierdoor zeker begrijpelijker worden.

1) *Bijlage* 3, p. 2 ... Ratio fontis.

2) L. SMIDS, *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, Amsterdam 1711, p. 133; cf. KRONENBURG, p. 107.

3) GIJSBERT BOOMKAMP; cf. KRONENBURG, p. 114.

4) *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* VIII, Amsterdam 1750, p. 226 vv.

5) *Bijlage* 3, p. 2 ... Quod gazophilacium.

6) Niet alleen de auteurs die 'ex professo' over Heila schreven, maar ook werken als bijv. *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* maken er melding van: 'Hier (op

volgens De Glabbais door uit Denemarken ingevoerde besmette runderen. Plotseling zou toen op 8 dec., terwijl het samengestroomde volk vurig bad van deze plaag bevrijd te worden, een miraculeuze bron ontstaan zijn. Kronenburg kan naar aanleiding hiervan slechts een beroep doen op protestantse berichtgevers: de *Europische Mercurius* van 1713 (van onmiddellijk na 8 dec. dus) geeft nl. een verslag van het gebeuren.¹ De ondergrond van het verhaal is vrijwel in overeenstemming met de waarheid; zijn explicatie ervan is evenwel iets waarover men zou kunnen discussiëren. Het zou maar een truc geweest zijn van een of andere herbergier, wiens nering zo aan de slappe kant was, dat hij naar een geschikt middel had uitgezien om zijn positie te verbeteren.

Het is een sterk gegeven, dat minstens drie niet-katholieke tijdgenoten – behalve de *Europische Mercurius* spreken ook de classis van Alkmaar en de baljuw van Kennemerland erover – de aanwezigheid bevestigen van een bron in 1713, welke er voor die tijd niet was (hoe men ook over het ontstaan denken mag).

Als we het verslag van pater De Glabbais naast de *Europische Mercurius* leggen – het enige katholieke document van een tijdgenoot – dan valt op hoe rustig deze uiteenzetting is: de auteur geeft weer wat er gebeurd is en onthoudt zich van een oordeel hierover. Bekijkt men de beide rapporten kritisch en vergelijkt men ze bovendien nog met de Utrechtse brieven aan de kardinaal, dan merken we een afwijking op wat betreft de tijd waarop de wonderbare bron te voorschijn zou zijn gekomen. De *Mercurius* laat dit 'paeps verzonnen mirakel' plaatsvinden 'tusschen 8 en 9 December (1713), zijnde, zo zegt men, de nacht der ontfanckenisse van de H. Maagt Maria; namentlijk ter middernagt'. Pater de Glabbais stelt het feit op 8 dec. rond 5 u. in de morgen en in de Utrechtse brieven luidt het eveneens, volgens de samenvatting van de adresant (13 jan. en 24 maart), 'nella notte precedente la festa della Concezzione', 'nella vigilia della Concezzione'. We menen hier zeker de voorkeur te moeten geven aan de nacht vòòr het feest en niet die van 8 op 9 dec. Wie maar enigszins de gewoonten der bedevaartgangers kent, weet dat men vaak daags tevoren op pad gaat

een stuk grond tussen Heilo en Limmen) was, zo men voorgaf, tusschen 8 en 9 Dec. des jaars 1713 ook eene bron ontsprongen, welks water men hield een onfeilbaar geneesmiddel te zijn tegen de ziekte die toen onder het rundvee heerschte' (p. 227); cf. ook: A. VOET VAN OUDHEUSDEN, *Historische Beschrijving van Culemborg*, Utrecht 1753, p. 384.

1) Voor de inhoud daarvan cf. KRONENBURG, *op. cit.*, p. 107-108.

en de nacht, voorafgaande aan de plechtige viering, reeds ter plaatse in gebed doorbrengt. Het is dan juist, dat zich veel pelgrims tezamen bevinden. Gerust mogen we de datum, door de *Mercurius* aangegeven, een vergissing noemen: de protestantse berichtgever zal zich hoogstwaarschijnlijk wel niet persoonlijk onder de vrome bedevaartgangers bevonden hebben. Trouwens, hij zegt verder, dat het ontstaan met enig ongewoon geraas gepaard ging, 'gelijkende, zoals sommige slechte menschen begrepen, naar het geluit van hemelstemmen'. De Utrechtse brieven spreken over een geraas als van de wind, terwijl ons document daarover geen bijzonderheden geeft. We zullen hier niet bij stil blijven staan: geluiden die voor ons mensen niet gewoon zijn, zullen wel moeilijk definieerbaar zijn, zodat daarover gemakkelijk verschil van mening kan bestaan.

Beide verslagen, nl. van de *Mercurius* en van De Glabbais, zijn het erover eens, dat de bron overvloedig water leverde. Pater de Glabbais daalt echter in bijzonderheden af: 'Er kwam zòveel water te voorschijn, dat het over het terrein stroomde en de plaatselijke overheid, daarvan op de hoogte gesteld, liet de herbergiers en boeren uit de omtrek een grote ton brengen. Nadat in de bodem gaten waren gemaakt, plaatste men ze boven de bron, zodat het water in de ton opgevangen werd en het volk gemakkelijk kon putten. Zo is het nu nog: de katholieken hebben nog geen stenen ommuring durven aanbrengen.'¹

Ook over het resultaat zijn de beide berichtgevers het eens: de mare verspreidde zich ongelooflijk snel en de boeren kwamen van alle kanten toegestroomd om het water, dat geneeskraft zou bezitten, mee naar huis te nemen voor het zieke vee. Pater de Glabbais zegt, dat ook niet-katholieke boeren ervan gebruikten, daar het hun niets kon schelen *hoe* hun vee genezen werd of gezond bleef. De *Mercurius* laat dit detail weg.

Tot dus ver deden we, daar de beide andere rapporten zich strikt tot de recente gebeurtenissen bepalen, nog geen beroep op het verslag van Keulen, waarvan we een kopie aantreffen in het fonds *Particolari*.² Men merkt al dadelijk dat dit stuk een andere geest ademt dan het verslag van pater De Glabbais. Kritischer en zeer objectief heeft de auteur getracht de waarheid in het gebeuren op 8 dec. te achterhalen. Zijn houding verraadt een grote loyaliteit: graag zou hij willen verklaren, dat werkelijk een mirakel heeft plaats-

1) *Bijlage* 3, p. 3 ... Cum vere.

2) *Lettere di diversi Particolari*, vol. 113, fol. 168-171; cf. *Bijlage* 1.

gehad – neemt zelfs het plan op jaarlijks een plechtige dankdienst te houden ter herinnering aan het feit –, maar het is volkomen in strijd met zijn eerlijkheidsgevoel dit zomaar, zonder grondige bewijzen, te bevestigen. Hij heeft persoonlijk een onderzoek ingesteld: eerst bij eigen parochianen, waarna hij zich, om nog beter op de hoogte te komen, tot verschillende priesters wendde uit de buurt van Heilo en uit eigen omgeving. Het wekt de indruk dat hij in het onderzoek meer persoonlijke activiteit aan den dag gelegd heeft dan zijn collega uit Amsterdam.

Al komen de beide verslagen in verschillende punten overeen, er zijn ook absoluut tegenstrijdige verklaringen in te vinden, o.a. met betrekking tot de geneeskracht van het water. Het standpunt van De Glabbais is, zoals we reeds uiteengezet hebben, zeer ruim te noemen: hij erkent dat het water *niet altijd* een gunstige uitwerking had; Van Dijck beweert echter onbewimpeld, dat hem *niets* van enige geneeskracht gebleken is, noch in zijn eigen omgeving, noch in de naburige gemeenten. Hij beroept zich daarvoor op het getuigenis van zijn parochianen (heeft zelfs vanaf de preekstoel inlichtingen gevraagd) en dat van tenminste vijf priesters, afkomstig uit Alkmaar, Ouddorp en Hoorn. Hij vestigt de aandacht op het feit, dat de minderbroeders te Hoorn een grote ijver hebben voor de verering der Onbevleete Ontvangenis, maar dat hij desondanks daar *niets* over de kwestie gehoord heeft.

Waar ligt de waarheid in dit geval? Het is onmogelijk een uitspraak te doen. Het getuigenis van Van Dijck lijkt ons in zóverre méér waard, dat hij zelf boeren onder zijn parochianen telt: deze zijn persoonlijk te Heilo geweest; De Glabbais, in Amsterdam, verkeert niet in dezelfde gunstige omstandigheid en in zijn verklaring volstaat hij dan ook met een meer algemene aanduiding der getuigen: ‘veel katholieke boeren spreken over genezingen onder het vee en dit wordt door enkele niet-katholieke niet tegengesproken.’

Het is wel sterk, dat op een betrekkelijk klein territorium de meningen omtrent een belangrijk punt zo volkomen tegengesteld zijn.

Een tweede verschilpunt, hoewel van minder belang, is de mededeling, dat op de vooravond van het feest der Onbevleete Ontvangenis *geen grote menigte* te Heilo aanwezig was. De auteur heeft dit uit Alkmaar vernomen. Ondanks deze toevoeging (en een zelfde opmerking in het derde verslag) lijkt ons dit een zwak gegeven en voelen we meer voor de verklaring van De Glabbais. Wat is meer

natuurlijk dan dat een volk in nood, op de vooravond van een groot feest zijn toevlucht neemt tot het gebed dààr waar het al zo vaak verhoord is geworden?

Meer opvallend is de bewering van Van Dijk dat de put 's nachts *gegraven* zou zijn, te meer daar van enig voorbehoud geen sprake is: hij is zeker van zijn zaak en beroept zich op twee getuigen uit Alkmaar, de Heer Vischer en een pater minderbroeder. De put, die drie voet diep is (een nieuw gegeven) bevindt zich op de plaats, waar er ook vroeger een was en de schrijver is dan ook van mening dat het water uit de oude ruïne te voorschijn komt. Volgens De Glabbais zou die eerste bron zelfs al geneeskrachtig water geleverd hebben.¹

Het verslag van *De Jager*² is wel het minst belangrijke van de drie rapporten, die ons ter beschikking staan. Uit de tekst blijkt duidelijk, dat de apostolische vicaris hem enkele vragen stelde, die, voor een deel althans, overeenkomst vertonen met de inhoud der Utrechtse brieven. De auteur geeft nergens zijn eigen mening over het gebeuren weer. Zakelijk, kort, zoals hij in de eerste regels van zijn verslag aangeeft, beantwoordt hij de brief van Daemen. Hij vertelt wat hem bij geruchte ter ore is gekomen. De enige persoonlijke activiteit is zijn relatie met wie wel op de eerste plaats op de hoogte diende te zijn: een missionaris uit Heilo zelf, de Eerw. Heer Heynen.³

Voor het *ontstaan der bron* wordt ons hier een enigszins nieuwe lezing aangeboden: het zijn kinderen, die het eerst op 8 dec. de aanwezigheid van water ontdekt hebben, al geeft de auteur toe, dat het verhaal ook wel op een andere manier verteld wordt.⁴ Van een grote menigte is dus ook in dit rapport geen sprake.

De stellige mening van Van Dijk, dat de put *gegraven* zou zijn, heeft hier veel van haar kracht verloren. Het water was er al toen de mensen op het verhaal der kinderen kwamen toelopen. Ze groeven nog een beetje en voortdurend bleef zoet water opborrelen.⁵

1) Cf. p. 9.

2) Cf. *Bijlage 2*: Theodorus de Jager was van 1697-1728 pastoor te Velsen. *Archief van het Aartsbisdom Utrecht IV* (1905), p. 122.

3) Cf. noot 25.

4) Cf. *Bijlage 2*, kol. 2 . . . Mane festo B.M.V. aliqui pueri venientes ad locum sacelli et videntes multam aquam. . .

5) Idem, kol. 2 . . . qui accedentes et ibidem parum per fodientes reppererunt aquam continuo salientem.

Het gerucht verspreidde zich snel met het gevolg dat de bron de volle belangstelling kreeg: van alle kanten kwam men putten.

De apostolische vicaris merkt in zijn kanttekeningen op, dat de nieuwe bron *in de nabijheid* van de put ligt, wat volgens hem, gezien de bodemgesteldheid in de duinstreek, een heel gewoon verschijnsel pleegt te zijn.¹ De Glabbais meent echter, dat ze zich bevindt op de plaats waar vroeger de Runspuit was. Van Dijck denkt er niet anders over, veronderstelt immers dat het water uit de oude ruïne te voorschijn komt. De Jager spreekt niet over deze kwestie. Het legt o.i. toch wel enig gewicht in de schaal, dat Daemen op het ogenblik der gebeurtenissen te Heilo niet in Holland, maar uit het land verbannen, in Keulen vertoefde.

Volgens De Jager staat, evenals voor De Glabbais de geneeskraft van het water vast: veel dieren bleven behouden, niet alle echter zoals de ervaring heeft uitgewezen. Dat er ook wonderen gebeurd zouden zijn, schijnt hij niet te kunnen bevestigen, maar wil het toch niet tegenspreken.²

De vragen, die heel duidelijk aan de inhoud der Utrechtse brieven doen denken, beantwoordt hij kort en bondig: heeft niet gehoord dat ketters bekeerd zouden zijn bij het zien der wonderen³; aan de genezing van een doofstomme jongen gelooft hij niet hard; inderdaad zegt *men*, dat de magistraat van Alkmaar een gemetselde put beloofd zou hebben: De Jager laat dit gerucht voor wat het is. De vierde opmerking, als zou het feest der Onbevleete Ontvangenis pas dat jaar voor de eerste keer algemeen gevierd zijn, spreekt hij beslist tegen. Volgens het voorschrift van de paus gebeurde dit al drie of vier jaar, iets wat Daemen in zijn aantekening bevestigt. Dit is in overeenstemming met het verslag van Van Dijck. Deze auteur merkt echter op, dat toch niet overal aan het voorschrift de hand gehouden werd: er waren nog personen, die op dit punt gehoorzaamheid weigerden. Zo zou het dan natuurlijk ook te verklaren zijn, dat de Utrechtse anonymus voor de voorafgaande jaren nog niet van een algemene viering in strikte zin kon spreken.

Meer bijzonderheden levert dit verslag niet op. Uit de kanttekeningen van de apostolische vicaris blijkt, dat hij een zeer afwachtende houding aanneemt en meent, dat voor de verschillende door De Jager opgenoemde feiten gemakkelijk een natuurlijke verklaring te vinden is.

1) Idem, kol. 1 . . . vicinus est ruderibus fons aquae dulcis . . . Circa montes arenosos . . .

2) Idem, kol. 2 . . . Multa animalia . . .

3) Idem, kol. 4 . . . Quod autem aliqui acatholici etc.

We vervolgen nu de analyse van het document van pater De Glabbais. In verband met de plotselinge opleving der devotie bevestigt de auteur a.h.w. 'en passant', dat de titel 'O.L. Vrouw ter Nood' moet verstaan worden als een verklaring van het feit, dat de H. Maagd een hulpe is in de noden en ellenden der mensen. Lange tijd heeft men getwijfeld of hier niet de 'piëta' bedoeld zou zijn.¹ Pas in 1906 werd door J. de Graaf in een interessant artikel², naar aanleiding van zijn ontdekking ener devotiepenning of medaille in het bisschoppelijk museum te Haarlem, uiteengezet, dat men de uitdrukking 'O.L. Vrouw ter Nood' niet anders moest opvatten dan in de zin van 'O.L. Vrouw, troost en hulp in onze nood'. Pater de Glabbais verhaalt: 'De volgende dag kwamen er nog veel meer, hetzij uit nieuwsgierigheid, het zij uit devotie, hetzij om kritiek uit te oefenen; de mensen van stad en land, die om het verlies van hun vee en het gevaar voor uitbreiding der ziekte en sterfte, bedroefd waren en in benauwenis, bedachten dat die plaats altijd "O.L. Vrouw ter Nood" had geheten en tot aller troost en profijt als *zodanig* bevonden was.'³

Dit optreden van de katholieken – we zijn nog steeds in de tijd der plakaten – moest natuurlijk de aandacht trekken der regering, zoals ook gebeurd was in de vorige eeuw. Men had toen de Staten van Holland en West-Friesland nl. op de hoogte gebracht van de 'paepsche stoutigheden' – een term die we nogal eens aantreffen in de geschiedenis van die tijd – en het resultaat was een 'Placaet tegens het Bevaert gaen'. Het had betrekking op Heilo, waar het ging om de 'overblijfselen van seekere capelle, eertijds genaemt "Onse Lieve Vrouwe ter Noodt" en de plaatsen Wilsveen, 's-Gravensande en Bergen. Gedurende die bedevaarten maakte men zich nl. aan allerlei 'misdrijven' schuldig: '...en dat in linnen kleeren of ander gewaedt, brengende aldaer tot offerhande met veel superstitieuse ceremoniën geldt, wasskeerssen, ofte andere dingen, maeckende onderlinge groote vergaderingen ende bijeenkomsten van vele menschen.' De bedevaarten worden daarom nog weer eens verboden en ook de begeleidende 'superstitien'. Bij overtreding

1) Cf. het artikel *O.L. Vrouw ter Nood of Runxputte onder Heilo* van J. DE RIJK in: *Bijdragen Haarlem I* (1873), p. 291, die de naam in verband brengt met de 'Nood Gods' waarmee een piëta-voorstelling bedoeld zou zijn.

2) J. DE GRAAF, *Een devotiepenning of medaille van O.L. Vrouw ter Nood te Heilo*, in de *Katholieke Illustratie XLI* (1906), p. 46 vv.

3) *Bijlage 3*, p. 3 ... Fama huius rei.

zou men gestraft worden met een geldboete en 'wijders arbitralijk werden gecorrigeert naer exigentie van saecken'. Zo luidde het plakkaat van 17 jan. 1647; in feite hield het dezelfde bepalingen in als dat van 23 juni 1587.¹

In jan. 1714 dient de classis van de protestantse gemeente Alkmaar een aanklacht in bij de Staten van Holland over de toenemende brutaliteit der katholieken te Heilo, of liever, in eigen termen uitgedrukt 'over de extravagante insolentien en superstities van het pausdom'.² De predikanten hadden nl. met lede ogen de gebeurtenissen te Heilo gevolgd en erop aangedrongen, dat men maatregelen zou nemen om er een einde aan te maken. Het onderzoek van twee gedeputeerden brengt aan het licht, dat 'omtrent het soo genaemde capelletje of kruysberghje, van oudts berucht van de bygelooovige kruypingen en de kruysen, die aldaar door de papisten doorgaans gepleeght en geplandt wierden; aldaar seedert December van het voorgaande jaar was geweest een excessive groote meenigte van menschen, soo van deese als van de nabuyrige provintien, om aldaar water te halen uyt seeckere versierde ontsprongen wel, of gegraven put, aan welck water uyt bedrogh en bijgelove een groot kracht wierdt toegeschreeven, even als of het selve water een onfeylbaar geneesmiddel was voor de graserende sieckte onder het rundvee.'³

Het verzoek aan de Staten houdt in, dat men met krachtige hand zal optreden en middelen gebruiken in overeenstemming met 'soo gewichtige saacke ter rigoreuse beteugeling van sulcke enorme en sporelose verheffinge des pausdoms, tot afweringe van de smaat van de gereformeerde kercke, tot verdelginge van de raadtslagen des antichristendoms, ende tot eere van Godt en sijn geduchte naam'.

De Staten willen echter ook van andere zijde inlichtingen ontvangen en belasten de baljuw van Kennemerland, Diederick Dircx, met een onderzoek. Het resultaat hiervan is in het voordeel van de katholieken³ en de zaak bloedt eigenlijk een beetje dood, al geven de Staten het geval in handen van de Gecommitteerde Raden,

1) WILTENS, *Kerkelijk Plakkaatboek* I (1722), p. 589-590 en CAU, *Groot Placaetboek* I (1725), p. 219, waar dat van 23 juni 1587 er vòòr staat. Heilo wordt hierin echter niet met name genoemd. Het was vernieuwd in 1588, 1590 en 1591.

2) SCHELTUS, *Groot Placaetboek* V (1725), p. 569.

3) *Groot Placaetboek* V, p. 569; cf. ook H. ALLARD, *De Ommegangen en bedevaarten naar Heilo en Oesdom in 1713 en '14*, in: *Studiën* XXXII (1889), p. 115 vv., die beide stukken in extenso geeft.

die werkelijk met rigoureuze plannen voor den dag komen.¹ Pas in juli komt een resolutie van de Staten tot stand, die heel wat milder van inhoud is; 'de gegraven put' echter, die 'veele aanstootelijckheden en ergernissen heeft veroorsaackt, is wederom gere-moveert en gedempt geworden'.² Het plakkaat van 1647 wordt vernieuwd en mocht de baljuw van Kennemerland moeite hebben dit te doen naleven (nl. niet in staat zijn de bedevaarten met zijn gewapende macht te verhinderen), dan mag hij om hulp aankloppen bij de Gecommitteerde Raden in West-Friesland en de Noorderkwartieren.³

We kunnen niet zeggen, dat het rapport van pater De Glabbais, wat het optreden der overheid betreft, ons nieuwe gegevens verstrekt. Het werd, zoals we gezien hebben, opgesteld in maart 1714 en de auteur heeft dus alleen kennis kunnen hebben van de klachten der Classis van Alkmaar, het onderzoek van de baljuw en dat van de Gecommitteerde Raden.

Zou het een te gewaagde veronderstelling zijn te menen, dat hij zich, juist als een reactie op het optreden der protestanten, reeds over de kwestie-Heilo tot de internuntius had gericht? In de brief van 15 febr. 1714, die laatstgenoemde aan de kardinaal zond, nadat hem gevraagd was inlichtingen te willen verschaffen over Heilo, schrijft hij, dat hij enkele weken geleden al iets gehoord had van pater De Glabbais.⁴ Nog zonder daarvoor gevraagd te zijn schreef de Missieprefect der minderbroeders dus reeds een en ander over het gebeuren naar Brussel.⁵ Pater de Glabbais was in die tijd de onofficiële berichtgever van de internuntius omtrent hetgeen zo al in Holland voorviel⁶ en zal dit feit belangrijk genoeg hebben ge-

1) H. ALLARD, *op. cit.*, p. 142 vv.

2) De juiste datum waarop dit gebeurde, wordt hier niet aangegeven. Uit het bovenstaande en ook uit het verslag van pater De Glabbais blijkt echter duidelijk dat dit niet plaatsvond in 1713, zoals de Kath. Enc. XIII, kol. 81, aangeeft. De auteur van ons verslag zegt, dat bij het winterweer in Noord-Holland van het jaar 1714, het water van de Zuiderzee bevroren was, terwijl de bron bleef vloeien. Cf. *Bijlage* 3, p. 4 ... quod hoc anno.

3) Resolutie van 28 juli 1714, *Groot Placaetboek* V, p. 569. In *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* VIII (1750), p. 226 vv. staat: 'bij Plakaat van 8 Juli heeft de Regering er orde op moeten stellen'; dit is onjuist. Het *Aardrijkskundig Woordenboek* door A. J. v. D. AA, V (1844), p. 346 vv. neemt dit on gecorrigeerd over (daar de tekst ook verder letterlijk dezelfde is, vinden we ook hier voor de oorsprong van de bron als datum opgegeven: 8 op 9 dec. en eveneens de spelling 'Runksputte').

4) Cf. noot 20.

5) De brief zelf was in de betreffende volumina van de *Nunz. Fiandra* niet te vinden.

6) Adam Daemen, die in 1707 door de nuntius te Keulen, Bussi, benoemd was, werd

acht om er mededeling van te doen, waarbij te vrezen maatregelen van de kant der burgerlijke overheid een woord hebben kunnen meespreken.

'Gedurende minstens vijf weken,' aldus het verslag, 'werden processies gehouden naar het terrein van de heilige put; de nacht scheen er de dag, vanwege het vele licht der brandende kaarsen. Dit alles was een troost voor de gelovigen; niet-katholieken stonden er verbaasd over en natuurlijk werd er ook de nodige kritiek op uitgebracht.'

Het optreden der overheid schetst de auteur in enkele regels: hij noemt niet één naam, maar spreekt over de 'plaatselijke overheid', waarmee wel de baljuw bedoeld zal zijn, en het 'oppergezag' in die streek, wat naar we menen op de Staten van Holland slaat. In overeenstemming met hetgeen Kronenburg en anderen daarover zeggen, schrijft pater De Glabbais, dat de plaatselijke overheid van hogerhand de opdracht kreeg aan het optreden der katholieken een eind te maken. Het antwoord van deze is kort en bondig: zelfs met veel soldaten zou hij niet kunnen ingrijpen, daar de katholieken in een te groot aantal daar samenstroonden en door een buitengewone ijver bezield schenen. Bovendien kon hij niet verhinderen, dat het volk, in nood verkerend, daar water kwam putten en bidden voor de genezing of het behoud van het vee. Als hij dit met zijn ondergeschikt gezag zou willen proberen, zou het zeker op een oproer uitloopen. Het 'oppergezag' komt dan zelf ter plaatse een onderzoek instellen; de houding der bedevaartgangers is echter zò rustig, dat de overheid duidelijk inziet, dat hier geen gevaar te duchten is en ze trekt zich terug.¹ O.i. ligt hier wel de reden waarom de resolutie van 28 juli zo 'mild' uitviel.²

Het enige nieuwe gegeven over de houding der overheid is het *onderzoek* door deskundigen op het gebied van bronnen en putten naar de bodemgesteldheid daar ter plaatse, een onderzoek dat juist uitging van diezelfde overheid. Dit bracht aan het licht, dat het haast onmogelijk was dat daar een bron kon ontspringen, een conclusie die klopt met hetgeen de Utrechtse anonymus aan de kardi-

in 1709 door de Staten verbannen. In 1711 legde hij vrijwillig zijn bediening neer, maar dit ontslag werd door Rome niet erkend. 3 okt. 1713 wordt de internuntius voor 5 jaar tot Superior van de Hollandse Zending benoemd en was dus praktisch de apostolische vicarius. Daemen bleef dit theoretisch (mededeling dr. P. Polman O.F.M.).

1) *Bijlage* 3, p. 4 ... Ipse itaque.

2) Ofschoon ook het offerblok wel enige invloed uitgeoefend heeft; cf. p. 19.

naal geschreven had. Deze zegt nl. dat de wel ontstaan was op een droge, hooggelegen zandgrond.¹ En pater De Glabbais voegt eraan toe, dat men spijt had dit onderzoek gelast te hebben, daar men nu nog meer verlegen zat met het geval dan tevoren.

Al geeft ons document dus tenslotte geen volledige opheldering over hetgeen de 8e dec. 1713 in Heilo gebeurd is, toch is de verklaring van het feit zoals die hier gegeven wordt, al is het dan een enigszins negatieve, o.i. meer waard dan wat Kronenburg schrijft. Op p. 112 zegt deze: 'En wat nu het feit zelf betreft, dat al die vervolging heeft uitgelokt, het ontspringen der bron, het is onmogelijk na te gaan, of het enkel bedrog is geweest van een der herbergiers, of dat het aan bovennatuurlijke oorzaken is toe te schrijven. We durven aannemen, dat er onder de katholieken verscheidenen zijn geweest, die het voor een wonder hebben aangezien; vanwaar anders die buitengewone toeloop naar deze genadeplek?' Pater de Glabbais behandelt deze kwestie, waarvoor hij een verklaring heeft gezocht, in het tweede gedeelte van zijn rapport: velen werpen op, dat de boeren uit de omgeving die een herberg houden of onderdak verlenen, 's nachts de put gegraven hebben om er op een schandelijke manier voordeel uit te slaan. We antwoorden hierop: verondersteld dat het zo geweest zou zijn, wat we niet beamen, dan is het toch wel zeer verwonderlijk, ja zelfs onbegrijpelijk, dat ze juist die plaats zouden gevonden hebben waar een bron van stromend water verborgen was. Ten eerste is het terrein daar altijd droog en is er nog nooit het bestaan van een zodanige wel geconstateerd.² Bovendien zou er, al werden ook honderdduizend gravers aan het werk gezet en het omliggende terrein tot vele mijlen in de omtrek afgezocht, nog geen bron of put gevonden worden, waarvan het water zò hoog steeg en voortdurend zò'n overvloedige hoeveelheid leverde.³

Wat de *wonderen* betreft, ook dit is een nieuw element. Hoogstens had men tot dan toe in de literatuur gewag gemaakt van bijzondere gunsten. Reeds de brieven van dec. 1713 aan de kardinaal-staats-

1) Cf. noot 18 . . . dopo il quale si vidde uscire dalla terra secca, arenosa e alsata.

2) Dit klinkt echter niet heel overtuigend: in het eerste gedeelte van zijn verslag merkt De Glabbais nl. op, dat vroeger reeds een put ontstaan was op hetzelfde terrein bij gelegenheid van een ziekte onder het vee. Cf. *Bijlage* 3, p. 3: Recordabantur quoque . . . We kunnen ons moeilijk voorstellen, dat de auteur deze tegenstrijdigheid in zijn rapport zelf niet opgemerkt zou hebben; een aannemelijke verklaring kunnen we er echter niet voor geven. Was het voor hem een voldongen feit, dat het ontstaan van de put op het zandige terrein in vroeger tijd ook een 'wonder' was?

3) *Bijlage* 3, 2e gedeelte, opwerping 2, p. 8.

secretaris maken melding van een wonderbare genezing. Tot onze grote verrassing zien we ook dat in het *verslag van Keulen* over mirakelen gesproken wordt. Want terwijl de auteur aan het water alle geneeskracht voor het vee ontzegt, geeft hij toe – volgens zijn eigen woorden heeft hij dit van geloofwaardige personen vernomen – dat in Heilo wel *mensen* genezen zouden zijn, o.a. een vroom meisje uit Alkmaar van een ongeneeslijke kwaal verlost; eveneens een vrouw uit Amsterdam, terwijl een man die een gevaarlijke kwetsuur had opgelopen, zijn vroegere gezondheid terugkreeg. Hij voegt eraan toe, dat ook vòòr die tijd zodanige wonderen reeds hadden plaatsgehad, hetgeen klopt met de bewering van De Glabbais: in het oude memoriaal zou er al sprake van zijn.¹

Van Dijck meent dan ook te mogen concluderen, dat, als het water uit de bron werkelijk een bovennatuurlijke kracht heeft, het méér invloed op de mensen uitoefent dan op het vee. Het pleit echter voor zijn voorzichtigheid, dat hij erbij voegt zijn parochianen toestemming gegeven te hebben godvruchtig gebruik te maken van het water (ofschoon hij zegt geen zekerheid te bezitten over de oorsprong en de uitwerkselen), maar dat men niet veel publiciteit aan de zaak geeft met het oog op de ketters. Deze zouden de katholieken kunnen verwijten hun Kerk te verdedigen en op te hemelen met *twijfelachtige* wonderen, terwijl zij in werkelijkheid kan bogen op zoveel *echte* mirakelen.

Werd door de Kerk ooit een onderzoek naar deze wonderbare genezingen ingesteld? Nergens vonden we iets wat in die richting wijst. Ook pater De Glabbais rept er verder niet meer over. Aan het eind van zijn rapport zegt hij: 'Dit zijn de wondertekenen en gunsten, geschonken aan enkele Amsterdammers door het drinken of gebruiken van het water uit de Mariabron, die ik kon verzamelen. Er zijn er mij nog meer verteld, die evenwel nog verder onderzoek en groter zekerheid vragen en waarover ik na Pinksteren, als het God belieft, verslag zal uitbrengen.'² Het schijnt echter wel, dat pater De Glabbais, om welke reden kunnen we niet vermoeden, niet meer op het gebeuren te Heilo is teruggekomen. Al onze nasporingen bleven tenminste zonder resultaat. Hetzelfde geldt voor de brieven van Molo. We hebben zijn correspondentie, in het Vaticaans archief aanwezig, doorzocht. Het laatste schrijven dateert van 24 jan. 1721, Molo stierf in december van datzelfde jaar. Behalve in de twee boven aangegeven brieven, vonden we nergens enig spoor van Heilo.

1) *Bijlage* 3, p. 1 ... et quae secuta erant signa.

2) Idem, p. 11 ... Haec sunt.

Al zijn tenslotte in het document wel enkele zwakke punten aan te wijzen, toch moeten we erkennen dat verscheidene gegevens niet zonder betekenis zijn, daar ze ófwel nieuw zijn, ófwel een bevestiging inhouden van hetgeen men in later tijd ontdekt heeft: voor het eerst maakt men kennis met de overlevering omtrent het ontstaan der devotie; er wordt ons zekerheid verschaft over de inhoud van de titel 'O.L. Vrouw ter Nood'; een eenvoudiger spelling en verklaring van de naam 'Runxput' wordt naar voren gebracht; er is sprake van een oud memoriaal dat tal van mededelingen over de devotie zou bevatten en tenslotte zijn alleen in dit rapport, met opgave zelfs van bijzonderheden, de wonderen vermeld die op voorspraak van 'O.L. Vrouw ter Nood' zouden hebben plaatsgehad en waarover de andere auteurs uit die tijd zwijgen.

BESLUIT

De Romeinse belangstelling schijnt zich beperkt te hebben tot het vragen en in ontvangst nemen van inlichtingen. Nergens blijkt tenminste, dat de gebeurtenissen te Heilo gedurende de winter van 1713 op 1714 verdere gevolgen hadden. Daar men Rome geen absoluut overtuigend bewijs van de wonderbare geneeskracht der bron kon voorleggen, is het begrijpelijk dat men daar een afwachtede houding aannam. Toch heeft De Glabbais' verslag ook zonder dat zijn waarde als getuigenis. Dat hij *zelf* allereerst dit als zodanig beschouwde blijkt uit zijn eigen woorden. Aan de internuntius schrijft hij, het veiliger te vinden zijn relaas in twee gedeelten over te sturen. Een dikke enveloppe aan het adres van Santini, zou heel gemakkelijk de aandacht kunnen trekken der ketterse post-beambten, die ze waarschijnlijk zouden openen en, wat erger is, aan de katholieke godsdienst dit *getuigenis der waarheid* ontstelen.¹

Daar er nog steeds belangstelling bestaat van de kant der historici voor alles wat betrekking heeft op de devotie tot 'O.L. Vrouw ter Nood' ² hopen we door de publikatie, analyse en waardering van dit onbekende document enigszins te hebben bijgedragen tot een verrijking van onze kennis omtrent Heilo.

1) Cf. noot 21.

2) Cf. het nog vrij recente artikel van J. BELONJE, in: *Bijdragen Haarlem* LX (1948), p. 235.

BIBLIOGRAFIE

BRONNEN:

Onuitgegeven bronnen:

Nunziatura di Fiandra, vol. 106: oorspronkelijke brieven van de internuntius te Brussel aan de kard.-staatssecr. (1714), vol. 151: kopieën der brieven van de kard.-staatssecr. aan de internuntius te Brussel (1714).

Nunziatura di Colonia, vol. 99: oorspronkelijke brieven van de nuntius te Keulen aan de kard.-staatssecr. (1714), vol. 232: kopieën der brieven van de kard.-staatssecr. aan de nuntius te Keulen (1714).

Lettere di diversi Particolari: oorspronkelijke brieven van particulieren aan de paus en de kard.-staatssecr., vol. 112-127, (1713-1722).

Uitgegeven bronnen:

CAU, Groot Placaetboek I, Den Haag 1725.

SCHULTUS, Groot Placaetboek V, Den Haag 1725.

WILTENS, Kerkelijk Placaetboek I, Amsterdam 1722.

Literatuur:

A. V. D. AA, *Aardrijkskundig Woordenboek* V, Gorcum 1844.

H. ALLARD, *De Ommegangen en bedevaarten naar Heilo en Oesdom in 1713 en '14*, in: *Studiën* XXXII (1889).

J. BELONJE, *Iets over de Kapel van O.L. Vrouw ter Nood (de Runxputte) te Heilo*, in: *Bijdragen Haarlem* LX (1948).

B. DE BONT, *Naamlijst van R.C. Priesters te Amsterdam in bediening en aldaar overleden*, in: *Bijdragen Haarlem* XVII (1891).

G. BROM, *Nog eens Francesco Mollo*, in: *Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidkunde*, 5e Reeks, I, Den Haag 1913.

DE LA TORRE, *Descriptio Status* (1638), in: *Archief voor de Gesch. van het Aartsbisdom Utrecht* XII (1884).

ELSEVIER, *Bedevaarten naar de put van Heilo*, in: *De Navorser* XII, Amsterdam 1862.

J. DE GRAAF, *Een devotiepenning of medaille van O.L. Vrouw ter Nood te Heilo*, in: *de Katholieke Illustratie* XLI (1906).

D. VAN HEEL en B. KNIPPING, *Van Schuilkerk tot Zuilkerk, Geschiedenis van de Mozes en Aäron*, Amsterdam 1941.

H. VAN HEUSSEN, *Batavia Sacra*, Brussel 1714.

- H. VAN HEUSSEN en H. VAN RIJN, *Oudheden en Gestichten van Kennemerland*, Leiden 1721.
- L. JUST, *Die Quelle zur Geschichte der Kölner Nuntiatur in Archiv und Bibliothek des Vatikans*, in: *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, herausgegeben vom Deutschen Historischen Institut in Rom XXIX, Regensburg 1938-39.
- L. KARTTUNEN, *Les nonciatures apostoliques permanentes de 1650 à 1800*, Genève 1912.
- Katholieke Encyclopedie* XIII, Amsterdam 1936.
- W. KNUITEL, *De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Republiek*, 2 dln., Den Haag 1892-94.
- D. DE KOK, *De strijd van Hennepin en andere Minderbroeders tegen het Jansenisme* in: *Archief voor de Gesch. van het Aartsbisdom Utrecht* LXVI (1947).
- J. KRONENBURG, *Maria's Heerlijkheid in Nederland* VI, Amsterdam (1909).
- X. LE BACHELET, *Immaculée Conception*, in: *Diction. Théol. Cath.* VII, Parijs 1922.
- J. V. D. LOOS, *Pater Aegidius de Glabbais*, in: *Bijdragen Haarlem* XLVI (1929).
- W. NOLET, O.L. *Vrouw ter Nood te Oesdom*, 's-Hertogenbosch 1922.
— O.L. *Vrouw ter Nood voorheen en thans*, Alkmaar 1933.
- A. OEVERHAUS, O.L. *Vrouw ter Nood voorheen en thans, opnieuw verteld naar vroegere beschrijvingen van Pater Kronenburg C.S.R. en Professor W. Nolet*, Heemstede 1947.
- P. POLMAN O.F.M., *Romeinse Bronnen voor de Kerkelijke toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen 1592-1727*, III (1686-1705), Den Haag 1952.
- L. ROGIER, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw* II, Amsterdam 1946.
- L. SMIDS, *Schatkamer der Nederlandsche Oudheden*, Amsterdam 1711.
Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden VIII, Amsterdam 1750.
- A. VOET VAN OUDHEUSDEN, *Historische Beschrijving van Culemborg Utrecht* 1753.

Lettere di diversi Particolari, vol. 113, fol. 168-171

Copia epistola a quodam missionario
nomine Adriano van Dijck scripta In Swaegh, 1 Martii 1714

Illustrissime et Reverendissime Domine,

Gratissimas, quibus me honorare Illustrissima Dignitas sua dignata fuit festo Sancti Apostoli Mathiae accepi, quibus responsurus, fateor multos meorum sub ditorum post festum Immaculatae Conceptionis miraculosi fontis fama commotos properasse ad locum celebrem in Hyeloo, aquamque domum secum portasse, animalibus propinasse fatentes se in medio loci, ubi antea sacellum Divae Virginis extitisse dicitur; invenisse in terra arenosa foveam profundam circiter mensuram trium pedum et in fundo aquam dulcem et limpidam et licet magna hominum multitudo hauriret, ita ut aqua defecura et fundus exsiccandus videretur, tamen sensim ex fundo arenosa aqua ebullire pergeret, ut omnibus sufficeret et licet non simul magna aquarum copia appareret, tamen hominibus puteolom sive foveam exhaurientibus nova denuo, ex sabulo erumpebat aqua ita ut supponerem vivum emanasse fontem et confiderem Deiparam tanquam puteum aquarum viventium et afflictorum consolatricem ad haereticorum confusionem catholicis per tale medium inauditum succurrere velle, qua spe fretus proposueram, ut si illud remedium succederet ad tanti beneficii recognitionem annue in honorem Immaculatae Virginis solemnem in oratorio novo instituerem gratiarum actionem, sed aqua hic, et in pagis proxime adjacentibus optatum minime sortita est effectum, licet quidam meorum subditorum piae loci istius visitationi confessionem, communionemque promiserint; quidam enim aquam illam animalibus suis adhuc sanis et optime valentibus bibendam dederunt et tamen postea eodem morbo contagioso fere ad unum omnia perierunt; alii aquam propinarunt animalibus iam morbo infectis, quae tamen minime convulnerunt, ita ut dentur (?) rustici, qui post adhibitam aquam illam omnia pecora amiserunt et alii etiam non utentes aqua omnia animalia hactenus in bona valetudine retinuerint, ita ut nullam palpabilem pecorum sanationem virtute aquae istius vel in nostro vel in adjacentibus pagis, uti nec notabilem a pestilentia illa praeservationem contigisse sciam, ita ut omnis rumor antea de fonte illo sparsus iam inter rusticos plane extinctus sit et evanuerit, licet antea haere-

tici cum catholicis eo remedii gratia dicantur properasse, jam ut Illustrissimae Dignitati suae plenior huius rei darem informationem et notitiam, adivi sacerdotes Alckmarienses utpote ob loci vicinitatem de re et effectibus melius informatos Amplissimum Dominum Vischer, Reverendum Dominum Suerhuys uti et Reverendum Patrem Minorem, et unanimiter testantur praedictam aquam quantum ad sanationem pecorum nullum prorsus fecisse effectum, idem testatur Reverendus Dominus Canel Pastor Hornanus, uti et Dominus Brickenae qui in pago Oudorp prope Alckmariam copiosam rusticorum administrat communitatem et si prope civitatem Hornanam aliquem produxisset effectum audivissem certo a Reverendis Patribus Minoribus Hornanis utpote ad Immaculatam Deiparae Conceptionem tuendam zelotes, quos pro directione conscentiae meae elegi, quosque simili de causa frequenter accedere consuevi, ut jam magis ad particularia descendam, nocte Immaculatam Deiparae Conceptionem praecedente nullus hominum nisi valde paucorum fuit ibidem concursus, vel strepitus tempestatis uti Alckmariae percepi, sed illa nocte quidam ligone foderunt foveam circa locum ubi olim dicitur fuisse puteus, vel haereticorum violentia vel temporis injuria destructus, ideo putatur aquam illam ex ruina praefati putei suam trahere originem quod revela foveam ex quo aqua illa ebullit, sit ligone effossum pro certo Amplissimus Dominus Vischer uti et Reverendus Pater ex ordine Minorum Alckmariensis attestantur, verum est quod maximus postea omni genae sectae hominum fuerit concursus catholicorum ex pietatis motivo solatium quaerentium, sed acatholocorum curiositatis prurigine inductorum fidelium pietati et fiduciae illudentium, ita ut per publicos libellos religionem nostram derideant, minimeque ad eam inclinent, ideoque in his partibus inauditum, Magistratum ad aeternam rei memoriam voluisse erigere tumbam, uti et juvenum a nativitate surdum et mutum ibidem sanatum, ita ut omnes sacerdotes, quos ea de re allocutus fui obstupescant talia de praedicta aqua in partibus adeo dissitis spargi non tantum in Germania, sed et in Brabantia aliisque regionibus. Quantam ad festum Immaculae Conceptionis attinet, nos in Belgio confoederato jam circiter per quatuor annos ex mandato Sanctissimi Domini tanquam festum in populo celebravimus, licet quidam inobedientes in hoc puncto obedire detractaverint, partim quia Divam Virginem ad instar Sancti Joannis Baptistae in utero Matris sanctificatam, non vero sine labe conceptam volunt, partim credo quod praetendant illud mandatum Sanctissimi Domini sibi non fuisse publicatum,

quantum ad meam sententiam quod attinet, lubens fateor me credere, aliosque docere Deiparam virtute meritorum futurorum Christi ex ea nascituri ab omni labe originali, peccatis tam mortalibus, quam venialibus, uti et omni concupiscentia liberam, et praeservatam, eamque sive ejusque justitiam non magis laesam vel inquinatam quam justitiam bonorum angelorum in sanctitate creatorum et aliis cadentibus in veritate et sanctitate firmiter stantium nihilque magis optavi, nihil desideravi amplius quam ut cultus inter infidelis Immaculae Conceptionis promoveretur; sed quia Illustrissima sua Dignitas non fallax sed verax inquit rei praedictae testimonium ideo confido non aegre feret quod tam candide rem, sicut reperi, explanare audeam, quia arbitror me summam in rei veritate investiganda adhibuisse diligentiam imo in cathedra a subditis postulavi ut si quis virtute istius aquae sciret aliquas sanationes, vel praeservationes causatas mihi nuntiaret, nullus autem quidquam assignare valuit: a tempore aquae istius apparitionis varios in loco istius destructi sacelli a magnis et desperatis corporis defectibus esse sanatos, inter quos filia devota Alckmariensis ab incurabili defectu, mulier Amstelodamiensis a morbo gangraenae, uti vir quidam a periculosa corporis ruptura dicuntur pristinae sanitati restituti et liberati; licet fatendum sit etiam ante apparitionem fontis istius iam olim saltem sicuti informatus sum, talia miracula contigisse, ita ut ego existimem, si aquae isti, quaedam virtus insit supernaturalis, illam magis quidquam operari circa defectus et morbos hominum, quam pecorum, ideoque stante hac incertitudine permisimus quidem subditis nostris pium aquae istius usum tamen de exitu origine et effectibus incerti non publice multum eam extulimus, ne ab haereticis exploderemur, quasi Ecclesiam nostram copiosis verisque miraculis decoratam dubiis eam vellemus defendere aut ornare miraculis, ideoque in his partibus majore quam in regionibus catholicis opus est prudentia et circumspectione. Non plura de facto hac de re scribere valeo, sed si in causa simili Dignitati suae Illustrissimae obsequium praestare possim, me lubentissime impendam.

Elucidationes, super Epistola Reverendi Domini de Jager ex parte D. Damen Archi-Episcopi Adrianopolitani.

Istae peregrinationes ibidem fuerunt assiduae: ne cessarunt mutato regimine et religione, ita ut circa rudera sacelli flexis genibus repant fideles devoti crebrius per loci Praetorem ideo mulctati; vicinus est ruderibus fons aquae dulcis quae in pluribus partibus Hollandiae Borealis est rara.

Circa montes arenosos qui in istis partibus coercent mare ex aqua pluvia per meatus istos potius quam per limosam terram ad inferiora decendente, vel stilante et in vicinia putei facile fuit reperire novam scaturiginem.

Hac rusticorum est praxis ut pro consistentia terrae arenosae magisque deciduae loco muri ponant dolia; reperitur similis puteus prope Scheveningen qui est pagus sesquileuca distans Haga Comitatus et quidem non longe a mari, et similibus montibus arenosis.

Similem exportationem aquae

Copia Epistolae Reverendi Domini Theodori de Jager, sacerdotis missionarii ad Reverendum Dominum Damen, de origine fontis in Heilo partis Borealis in Hollandia.

Vestris paucis respondeo Certum est ingentem increbuisse rumorem per omnem terram nostram de novo illo fonte in loco, ubi quondam fuit sacellum divinae Virginis sacrum. Quidam ex amicis meis sese etiam eo contulerunt devotionis causa.

Domum reversi narraverunt sese audivisse de origine illius fontis (quanquam alii aliter narrent) quod primo mane in festo Immaculae Conceptionis B.M. V. aliqui pueri venientes ad locum sacelli et videntes multam aquam hoc retulerint suis parentibus, qui accedentes et ibidem parum per fodientes reppererunt aquam continuo salientem.

Quam ob rem foderunt puteum in quo posuerunt dolium quod statim aqua dulci fuit repletum.

Qui rumor mox taliter percre-

am visitantibus sacelli rudera dudum operata (papier stuk; on-leesbaar) devotio quae morbidis pecoribus afflictissimis rusticis fuit potior et accrevit.

Si sanata diceret, magis constaret de miraculis et naturaliter accidisse potest quod aliqua praeservata sint.

Tale est nationis genium, dum sunt domi (ob charius locagium) angustiatæ incolae: et libenter excurrit plebs, semper nova spirans lenis animo et ad fletum facilis.

Non est dubium quin existente universali mortalitatis huius afflictione, etiam illi qui non sunt catholici ex rumore ad locum devotionis confluerint: pari fiducia, qua subditione Ducis Hannoverani haeretici passim degentes, consueverunt a transeuntibus Hildesium Patribus Capucinis rogare benedictionem, instare pro cera benedicta, et quidem efficaci etiam confessato ab iisdem rusticis successo.

Dixi § primo quod devotionis causa ad rudera sacelli confluentes a Praetore consueverint mulctari, hinc similis in exploratore viguit intentio.

buit, ut plurimi undequaque ad locum venientes ex pietate de ista aqua ad aedes suas pro pecorum salute retulerint.

Multa animalia hoc potu praeservata asseverant sed non omnium uti experientia docuit.

Concursus et devotio ad locum fuit incredibilis et viae vix homines potuerunt capere profusis lacrimis et precibus in necessitatibus suis gravissimis opem Matris misericordia implorantes.

Quod autem aliqui acatholici ad miracula obstupescerent pro Religione nostra sentire coeperint, non audivi.

Gratis etiam dicitur quod ipse magistratus Alckmariensis pro examine prodigii commissarios illuc deputaverit et ad relationem veritatis resolverit eodem loco in monumentum perpetuum extruere tumbam. Refertur quidem aliquos deputatos locum transivisse ad videndum concursum, vel ut acatholici nostri aiunt illam superstitionem cum haeticorum ministri gra-

viter desuper fuerint conquesti. Reverendus Dominus Heynen, missionarius in Heylo scripsit mihi 24 Januarii satrapam Harlemensem eodem die ipsum convenisse examinasse, non sciret illius fontis originem, de quo nimirum rumor erat quasi ipse operis illius foret auctor cum nunquam de tali fonte cogitaverit, ex quo colligere possumus si auctorem indagare posset, illum mulotaret.

De surdo et muto juvene non est vero simile; ajunt quidem aliqua contigisse miracula quibus contredicere nolo, faccit Deus ut contingant plurima; et sentiant omnes piae Genitricis juvamen, qui cumque ejus implorant auxilium.

Quod autem notant eodem tempore primum universaliter fuisse celebratam festivitatem Immaculae Conceptionis sic praescribente Sanctissimo Domino Nostro, Illustrissima Domina Vestra probe novit hanc festivitatem universaliter ex Decreto Sanctissimi Domini Nostri coepisse celebrari non praecedenti anno sed a tribus vel quatuor annis.

Quod Dominum Zull ejusque assectas attinet in multis ostendunt sese non esse Divae Virginis cultores.

De hoc mihi sufficienter constat quod anterioribus annis solemnitata fuerit festiva dies.

Pariter vere esse constat hunc missionarium Amstelodamii Jansenii assectam debachasse contra istos devotos locum pium visitantes.

Arch. Vatic. Nunz. di Fiandra, vol. 106, fol. 185-190

(fol. 185 r.) *Relatio et informatio circa ea quae ex traditione antiquitus habentur accidisse de Sacello ac Puteo, seu fonte Mariano in Helloy pago inter Alckmariam et Harlemium Hollandiae oppida posito*

Prenotandum, quod ob bellorum iniurias tumultuosas inter Hollandiae oppida respective seditiones, necnon ob revolutiones magnas ratione Religionis novae, pleraque Archivaria ac Sanctuaria, necnon et documenta Ecclesiarum, Sacellorum, Monasteriorum ac Cenobiorum scripta, sint vel extoto deperdita, dilacerata, combusta, aut ab acatholicis, vel etiam ipsis catholicis abscondita sint et maneant Sic quod, de iis quae in oppidis (multi magis ruri) antiquitus acciderunt, admodum exigua remanserint.

Proinde, cum de origine Sacelli Mariani in Helloy nihil quasi scriptum inveniatur ex traditione tantum et relatione mihi infra-scripto enarrata expono.

Vir quidam circa Alckmariam commode vivens Romanus Catholicus, (sed quo saeculo etiamnum ignoratur) commisit se Mari, sed in naufragio positus, votum vovit Domino, de construendo Sacello magno vel parvo, in quantum possit, in honorem B.V.M. matris Domini; naufragii et mortis periculum evasit, ad natale solum rediit, ac votum reddere statuit, sed quo precise in loco, Deo et Matri eius magis gratum foret sacellum erigi ignorans, ac deliberans petiit de coelo id sibi notum fieri.

Accidit paulo post quod puer aliquis, in agro in quo post modum sacellum extructum est, et nunc Marianus fons, seu Puteus 8a Decembris anni 1713 prodiit, invenerit Imaginem B.M.V. sculptam, quam puer domum portans, dedit matri suae, quae illam cistae inclusit. Verum subsequenti die eadem imago eodem in agri loco inventa, denuo fuit ad matris et viciniorum stuporem divulgata, ea de re fama, ad illum, qui Deo voverat conclusit, et pro signo habuit quod Deus, illo in loco adorari, ac Sancta eius Genetrix venerari ac invocari vellet progressus est proinde ad opus illud pium ac Sanctum, perfecitque Sacellum pro voto et posse. Coepit ex hoc tempore devotio ac concursus populi ad Sacellum istud.

Quo autem saeculo vel anno haec acciderint, nullibi usque modo scriptum vel impressum reperi, prout nec sequentia nimirum, quod a tribus lapsis saeculis fuerit, unus dicti Sacelli Cappellanus, qui reliquisset scriptum ab ipso memoriale in quo notata erant superius

enarrata, et quae secuta erant signa tam in loco ipso, quam alibi per invocationem B.M.V. loco eiusdem. Porro nescitur ubi memoriale illud reperibile, prout et ignoratur ubi reperibilis praedicta Virginis statua seu Imago.

Attamen Catholicorum et acatholicorum Hollandiae incolarum ignorat nemo stabilem fuisse ab aevis in loco illo Populi Catholici devotionem ac concursum.

Hoc quoque certum nimis, quod ante revolutionem Hollandiae et transitum ad acatholicos in ipsa area ante Sacellum fuerit puteus prout constat, tam ex pictis quam impressis antiquitus tabellis et imaginibus.

Prout loculenter etiam ex libris editis constat, quod locus ille semper fuerit appellatus *Sacellum nostrae dilectae Dominae: Sacellum nostrae dilectae dominae in necessitate, idiomate idest Hollandico: De Capelle von ons lieve Vrouw ter Noodt.*

Etiam omnibus notum est evidenter ex libris impressis puteum ante Sacellum positum, appellatum fuisse *Puteus vaccarum et bovium*, idiomate Hollandico; *den Runspuit* ferturque nomen illud originem habere, ex eo, quod tempore mortalitatis magnae vaccarum et bovium sit puteus ille noviter exortus et aquarum eiusdem potu et usu, sanata et praeservata fuerint pecora.

Sed lapsu temporis, et Revolutione Religionis superveniente destructus et obturatus est puteus, sic quod non superfuerit vestigium, quo praecise loco ante stetisset et sola permanserit area seu planum, in circuitu unius circiter jugari Hollandici.

Destructum quoque Sacellum, remanente solum parietis particula retro altare.

Tandem etiam ipsa particula parietis plane destructa est, destrui tamen non potuit catholicorum cultus, devotio, et veneratio loci illius, unde etiam acatholicis reluctantibus frequentatus fuit ab innumerabili Populi catholici concursu praecipue a Paschate usque ad finem mensis octobris, licet etiam hyemali tempore confluerent permulti.

Nec tantum ipsa Sacelli destructi area fiebant genibus flexis passim nudis reptande circuitus, sed extra in circumferentia unius fere e milliarii Hollandici fiebant processiones in hymnis et canticis publiciis ac orationibus privatis turmatim, praecipue cum candelis et luminibus accensis.

Et quamvis processiones huiusmodi a Praetoris loci satellitibus fuerent saepius turbatae ac dissipatae, nunquam tamen (quod scitur) ullus mulctatus, vel custodiae inclusis.

Ratio fontis, quod mitius hac in re procederent officiales acatholici fuisse autumantur, quod in circumiacentibus pagis et oppidis, multum ex concursu populi et consumptione temporalis lucri accideret atque in medio illius Sacrae areae Gazophilacium positum foret seris ac ligaminibus ferreis obfirmatum, in quod devoti peregrini aere satis copioso suas injiciebant eleemosynas et oblationes.

Quod Gazophilacium? (etiamnum eodem loco consistens) certis anni temporibus aperitur tam ab officiali acatholico, quam curatoribus pauperum cuiuscumque religionis, summaque inventa proportionate inter illos dividitur.

Cum vere D.O.M. vere et estate anni 1713 visitare dignatus est Hollandiam, mortalitate vaccarum et bovium admodum funesta, et die 8e Decembris, festo Immaculatae Conceptionis SSmae Mariae Virginis de SSmi D.N. Clementis XI celebrando de praecepto ad horam circiter quintam matutinam inventus sit puteus seu fons copiosam aquam ebulliens et per aream se diffundens, de hoc loci Praetor admonitus, ipsemet ordinavit vicinis Tabernariis et Rusticis, ut sumerent vas magnum, perforatisque in fundo foraminibus superponeretur scaturigini, sicque aquae colligirentur in vas quod populus accedere posset, qui haurire vellet. Sicut a Praetore ordinatum sic factum fuit, et in Statu eodem etiamnum permanet, nonnum audentibus catholicis lapides in circumferentia apponere.

Fama huius rei tam festine, ut vix credibile videatur, per totam Hollandiam diffusa, ipso die innumeri tam catholici, quam acatholici accurrerunt, et subsequentibus multi plures, vel ex curiositate, vel ex devotione, vel ad critizandum et deducti oppidani et rustici, qui per iacturam pecorum et periculum ulterius infectionis ac mortalitatis afflicti, et ad angustias reducti considerantes quoque locum illum semper: *Nostrae Dilectae Dominae in necessitate*, appellatum, et pro tali inventum cum solatio et lucro in utroque homine.

Recordabantur quoque puteum in eadem area a retroactis saeculis tempore mortalitatis non dissimilis exortum fuisse, et retinuisse nomen de *Rumspuit*, idest *Puteus vaccarum* ac bovium, et tunc remedium extitisse persalubre, unde non neglexerunt eo turmatin excurrere, deferentes vasa lagenas et amphoras ad brachia et scapulas quin et currus aliqui quatuorequis tracti ad locum venerunt ut multa vasa simul transferrent etiam ad acatholicorum stabula, dicentium se non curare quocumque medio eorum pecora curarentur infecta, aut perseverarentur sana.

Mirabile fuit, et ad pias lacrimas commovens erat videre ad locum

euntes et inde redeuntes rusticos in apparatu iam descripto turmatim et quasi processionaliter procedentes per medias civitatum plateas, et fora ante curias Amstelodami, Harlemii, Alckemariae et a viis populo concurrente ad spectandum repletis, nemine tamen id impediante. Naves quoque ordinariae hic Amstelodami ad sufficientiam non erant, quibus Civitatenses nostri et alii pertransire coacti pro transfretando Meridionalis Marisbrachio servirentur et ad aggerem loco sacro propinquum duci ac reduci possent, aquis tunc nondum congelatis.

Per hebdomadas ad minus quinque successivas fiebant praesertim de nocte fidelium processiones ducentorum et ultra persaepe hominum utriusque sexus et aetatis diversi modae portantium lumina et accensas candelas in manibus elatissima voce decantantium hymnos *Te Deum laudamus*, *Litanias Laurentanas Beatissimae quoque Virginis cantica* etc. circumeuntium in unius circiter milliarii Hollandici spatii aream in qua puteus sacer et ad quatuor areae angulos flexis genibus intonantium, vel *Tantum ergo* vel *Genitori Genitoque*; *Ecce panis angelorum et Salutaris Hostia*, aut huiusmodi hymnos de Venerabili Sacramento.

Nox ibidem videbatur dies ex multitudine luminis et aer clangore plenus ad coelum clamantium et emittentium voces et preces defluentia lacrymarum copiosa, gemitus et suspiria adeo invalescebant, ut relatum mihi sit ab illis, qui praesentes fuerunt, etiam saxea corda debuisse permoveri.

Haec consolationi erant fidelibus, admirationi et stupori acatholicis, nonnullis criticis alicui derisui monitus loci praetor a supremo illius Regionis Moderatore, ut impediret quae in loco fiebant per catholicos, respondit, id ei omnino impossibile fore etiam cum satellitibus bene multis, cum Catholici in numero nimis confluerent, zeloque extraordinario animati forent, sed nec impedire se posse populum in necessitate atque in angustiis positum quaerentem, haurientem et deferentem aquas, precesque fundentes pro curatione, vel preservatione pecorum suorum idque attentare sua auctoritate subalterna natum foret seditionem exitare.

Ipse itaque met supremus illius regionis Moderator locum accessit, declinante et se ex respectu nonnihil subtrahente turba catholica tres manserunt genuflexi in area adolescentuli, quos abire iussit, et abierunt, sed prodeuntibus in aream tribus viris valde honesto vestitu indutis, et super eandem aream genua ponentibus animadvertens Dominus Moderator suborire posse periculum abiit.

Asseritur quoque pro certo, quod multi et quidem nonnulli civi-

tatum Moderatores in loco fuerint et sine ullo prolato verbo contradictorio inde recesserint.

Satis quoque certum emissos fuisse (et quidem a quibusdam de ipse Magistratu politico) fossores et puteorum, ac fontium expertos examinatores ad locum praetactum, qui indagarunt loci circumstantiam, scaturiginem et puteum ipsum inspexerunt et consideratis considerandis opinati sunt esse quid plane extraordinarium et quodam modo impossibile, quod ibidem aquae ebullire potuerint; dictum quoque est poenituisse emissarios de inquisitione illa facta, eo quod nunc magis ante convicti et suspensi haerent de negotio illo.

Extraordinarium etiam et mirandum fuit, ac manet quod puteus seu fons ille, tantam indesinenter valuerit subministrare aquarum abundantiam, ut multis haurientibus, et vasa infinita asportantibus nunquam deficeret, observatum quoque, quod hoc anno 1714 hyemali tempore in partibus Hollandiae Borealibus, etiam aquis Meridionalis Maris satis vicinis ita congelatis, ut equis et curribus ad duas et ultra hebdomadas omnia transvehi possent, Puteus ille sine ulla congelationis apparentia fluere perexerit.

In hoc pariter conveniunt plerique gustum dictarum aquarum et saporem non esse ordinarium aut communem aquis fontanis, fluvialibus aut pluviosis,

Hoc plane mihi certum et indubitatum quod ipse met porrexerim vitrum aquae illius probandae expertissimo cuidam famoso et in hac civitate Amstelodamensi uni ex primariis Medicinae doctori acatholico, qui tribus repetitis vicibus bibendo, mihi et aliis quatuor astantibus edixit saepius: *illa qua non est naturalis, sed intermixta musto vel alia materia*: petii ab uno assistentium qui aquam ipso in loco ex puteo sacro hauserat, et huc in Lagena bene obturate attulerat: *an ergo aliquid miscuisset*? Respondit mihi et doctori medico: Vere non, sed sicut aquam in loco illo ex puteo illo hausit, sic nunc in illam ex Lagena hac effudi in hoc vitrum.

Extupefacto per responsum hoc doctore illo ab eodem interrogari instrui, an quaedam in hac civitate filia nomine *Anna Vonck* quae ad annos multos accidens (quod hic Scyrrus vocatur) seu duritiam ad instar petrae ad crassitiem et longitudinem unius pollicis in ubere dextro habuit, possit curari, arte medica vel chirurgica? Respondit doctor non posse. Dixi curatem tamen, assignans ei filiae domicilium, et affirmans evanuisse Scyrrum, nec reversam, et quidem ex potu unius tantum vitri aquae effugium quaesivit, et invenisse se effugium putavit doctor ille dicendo: potuisse inesse illi aquae virtutem aliquam curativam naturalem, ex mineralibus mate-

riis mixtis: reposui hoc mihi plane videri impossibile per potum unius et solius vitri aquae ab ipso non naturalis jam iudicatae posse statim curari accidens in ubere etiam per ipsum iudicatum incurabile: me quidem fateri, et toti mundo constare in mundi partibus diversis inveneri aquas diversas curativas naturaliter, et ad hanc Hollandiam passim adferri aquas Spandanas, Aquisgranenses in eundem finem, et quidem cum effectū desiderato, ex mineralibus in iis contentis, sed debuisse similes aquas potari largiter et quotidie continuari ad hebdomadas aliquot, praeparato etiam per medicamina corpore, abstinētia ciborum nocivorum etc. sed audivisse me numquam quod effectus tales naturales secuti sint ex potu aquae unius simplicissimi vitri, et quidem tam instantanee, unde in haec erupi verba; praesentibus doctore et quatuor aliis – *Benedictus in aeternum Deus, qui puteum seu fontem talium aquarum* in summa abundantia fluere fecit, tam Hollandiae incolis quam exteris cuius potu mediante valerent de caetero curari infiniti, qui ante ad aquas Spandanas vel Aquisgranenses – sumptibus magnis et incommodis multis excurrere debebant vel huc adduci oportebant. Responsum nullum dante Doctore Medico, perexi urgere his verbis: Supponamus hanc aquam ex fonte Heloy habere mineralia quorum virtute curentur naturaliter accidentia huiusmodi, mineralia illa reperiri et educi poterunt, itaque educantur et videatur qualia illa futura sint. Eia ergo quaeso Domine mi: expertissime sumamus probam, habeo ad obsequium amphoram illius eiusdem aquae, illam igni supponamus in Instrumentis vitreis, quae in Civitate hac ad abundantiam inveniuntur atque in mea, vestraque praesentia tentetur an mineralia adinveniri valebunt. Si ita, fies, vir magnus et magis famosa, beneficiumque omni populo ac communi bono praestabis singulare.

Id ipsum se etiam bene velle dixit Doctor ille et nonnihil perplexus abiit, ne ultra comparuit: haec antedicta conferentia habita est idiomate hollandico, praesentibus quatuor personis inde multum gavisus et confortatis.

Omnino mihi constat, quod idem Medicinae Doctor, postmodum fuerit locutus dictae Annae, et aliis a quibus visum ac tractatum persepe ac succesivis annis accidens illud incurabile: dixeritque Doctor: *Est opus mirabile Dei.*

De hoc signo miraculoso agam dum ad descriptionem signorum devenero.

*Observationes et reflexiones circa effectus in pecoribus secutos ex potu vel
usu Aquarum Mariani putei, seu fontis in Helloy prope
Alckmariam Hollandiae borealis civitatem*

Anno 1713 circa vernum tempus ex Dania, per naves (prout quo tannis fit) allatae sunt centenae aliquae Boves et Vaccae macrae impinguandae in pratis Hollandicis. Quod fuerint infectae patuit ex effectu, omnes sic quidem paucissimis exceptis, paullo post mortuae sunt et aliis permultis infectionem attulerunt.

Plane ignorabatur et etiam num ignoratur, quae species morbi foret, sic quod medicamina multa et varia applicata nihil profuerint.

Universo populo hollandico, ex mortalitate huiusmodi pecorum promiscua miserabiliter afflicto, D.O.M. velle videbatur succurrere remedio aquae marianae.

Siquidem octava Decembris eiusdam anni 1713 Immacolatae Conceptionis Sacratissimo die, mane, circa horam a media nocte quintam, repertae sunt copiosae aquae in Area Sacelli antiquitus erecti, sed destructi, de quo ante et in ea repertus puteus seu fons ebulliens aquam in abundantia magna.

Huius novae rei fama statim divulgata est, ad extremas usque comitatus Hollandiae oras, vicinasque Provincias.

Populus Catholicus observans circumstantias festive diei in quo acciderat, et loci B.V.M. a tot saeculis consecrata, necnon et nominis quod fuisset Sacellum, *Nostrae dilectae Dominae in necessitate* idiomate hollandico *Onse Lieve vrouw ter noodt*, idem populus recordatus quod ex traditione antiqua dicebatur puteum novum in loco eodem exortum tempore quo mortalitas similis grassabatur in pecoribus per Hollandiam a nonnullis saeculis, fuissetque huiusmodi aquarum potus vel usus tunc medicamini, et ob hanc causam, semper nominatus *de Runspuit* idest *puteus Bovium et Vaccarum*: populus, inquam praesertim catholicus, existimans a Domino factum esse, illud, turmatim accurrit, accurrerunt praecipue rustici in multitudine maiori, ut aquam ex fonte, quem sacrum proclamabant seu potius puteum sacrum miraculosum nominabant, ut ex eo aquam haurirent, et ad pecora sana et infecta deferrant.

Signa secuta sunt et effectu desiderato sic quod Boves et vaccae multae infectae, languidae et quasi pro mortuis estimatae fuerint curatae ex potu aquae, vel fricatione ad corpus huiusmodi anima-

lium. Affirmantibus id rusticis valde multis per Hollandiam Catholicis piis as sinceris.

Nec diffitentur id ipsum rustici quidam acatholici non curantes (ut aiunt) an naturale vel supernaturale – quipiam intervenerit.

Verum, observanda veniunt sequentia.

- quod multa pecora infecta post usum et aquarum dictarum potum mortua sint.
- quod multa pecora sana post aquarum usum vel potum praeservata non fuerint, sed infecta ac mortua.
- quod multa sine aquarum usu vel potu convaluerint infecta et sana permanserint.
- Inde secutum, quod multorum rusticorum fervor et zelus ad peregrinationem vel assumendam, vel reiterandam non parum tepuerit, nec talis continuatus concursus, licet in numero satis notabili continuatus.
- Praecipue ab oppidanis et civitatensibus, qui frequentius ad locum et puteum pro medendis corporibus propriis excurrerunt.
- Licet etiam hi tam bene, quam rustici in habitaculis suis detenti sint per superveniens gelu, quod anno hoc satis durum ac diuturnum fuit post natalitia D.N.
- Novissimis quoque lapsis diebus, venti, tempestates, et inundationis pericula tam funesta erant, quod domicilia relinquere multis non videbatur consultum.

In hoc tamen plerique convenerunt, quod superveniente vernali tempore, transactisque dolorosis et gaudiosis festis intendant locum illum sacrum adire, et auxilium quaerere in tempore opportuno. Porro nec desunt multi critici, etiam Catholici praecipue, qui pro dolor, non multum invocationi et cultui Virginis Matris Dei affecti, vel derident, vel enervare conantur, vel in dubium vertunt, vel factum rei vel effectus aut signa secuta.

Obijciunt itaque.

1. Plures per potum vel usum aquarum Boves et vaccae mortuas quam sanatas, sed neque multas ab infectatione praeservatas.

Respondemus nostrum non esse inquirere nec ponderare numerum praevalentem de sanatis aut conservatis vel etiam mortuis pecoribus, neque licere, sed expedire catholicis huius Patriae huiusmodi instituere inquisitionem etiam non necessariam: sufficere, quod de aliquibus constet signis secutis, Deum non semper fecisse miracula, nec facere utpote non necessaria universaliter adeoque

apud et per quosdam interponantur impedimenta, atque demerita, nec omnium interpellantium conveniant saluti etc.

2. Obijciunt multi vicinos rusticos cauponarios vel hospitalarios loco sacro contiguos, de nocte fodisse puteum turpis lucri gratia. Ad quod respondemus, dato et non concesso, videri equidem satis mirabili imo inconceptibile, quod fossores ibi praecise invenissent locum illum in quo latebat viventium aquarum scaturigo, partim quia loci illius area semper fuit sicca, nec unquam visa fontis latentis exterior apparentia, partim etiam quia, si centum mille fossores applicarentur et probarent terramque circumjacentem ad multa eruerent milliaria, non inveniretur fons, seu puteus continuo ebulliens, et ad tantam altitudinem ascendens, vel tantam aquarum copiam indesinenter subministrans, quod inveniatur quidem in pago vicino Limmae puteus, quem ipsi met acatholici fatentur antiquis testimoniis, et tabulis convecti per Sancti Willebrordi Hollandiae Apostoli intercessionem, baculo suo in terram fixo miraculose productum.

3. His peiores aliqui obijciunt, non ultra Deum temporibus his facere miracula, quae tempore nascentis ecclesiae in confirmatione Evangelii et Christianae fidei incrementum tunc fieri oportebat, adeoque omnia quae de puteo seu de fonte erant plane esse naturalia. Quid ad haec respondemus facile est concipere cuilibet in controversiis vel a longe versato.

4. Volunt multi repertum esse a fossoribus, rusticis et cauponariis praecise locum in quo saeculis multis fuerat puteus adeo famosus, et nomine *den Runspuit* idest puteus vaccarum et Bovium notatus et proinde puteus modernus novus non sit, sed antiquus. Respondemus, dato etiam hoc at non concesso aut plene probato, mirabile quidem id esse in oculis nostris signaque nos habere et experiri medicamina et solatia plus quam ordinaria.

5. Dicunt nonnulli Rusticos malos perplures, et protalibus natos nullo praemisso resipiscentiae signo, aut Sacramentorum praevia susceptione expertos fuisse, effectum bonum ex potu vel usu aquarum in pecoribus, talem non fuisse expertos multos devotos bonos et fiducia plenos, perque Sacramentorum confessionis et communionis susceptionem. Qualiter hoc argumentum retorqueri a nobis valeat supervacaneum foret hic exprimere.

Prout nec curamus effutientes haec et similia esse figmenta Papistica innocentis populi deceptiones, catholicorum superstitiones.

6. Clamant aliqui obturandum plane esse puteum illum sicque posse et debere huiusmodi superstitiones, fuitiles devotiones, pro-

cessionones catholicorumque peregrinationes imperiri. Respondemus, id liberum esse potestati politicae, cui in illis oportebit nos esse obedientes.

7. Praetendunt alii prophetare, quod puteus ille proximo aestatis estu exiccabitur. Respondemus, quod omnia quaecumque Dominus voluit, fecit et facere pergit.

Pars 3a *Signa secuta in hominibus ex potu seu usu Aquarum Mariani putei seu Fontis in Hyloy prope Alckmariam*

1. Octava Decembris 1713, fons sacer exortus est in Helloy fama delata est ad quendam honestum pium Catholicum, bonisque temporalibus satis commodum, *Martinum Fraes* civem Amstelodamensem, septuagenarium, qui duodecima die eiusdem mensis et anni; se ad fontem, concomitantibus duobus aliis pro auxilio et solatio deferri curavit, confidebat plane in Domino, quod per B. Mariae intercessionem liberaretur a duplici et quidem prenoxima Harnia, qua per 31 annos misere, maximisque cum doloribus fuerat afflictus, ligatus quoque ferreis ligaminibus, adeo ut vix incedere valeret. Is itaque Martinus Fraes in ipso loco sacro de Helloy existens, D.O.M. ardentem deprecatus est, pro sanitate, si haec conducirer ad salutem, potu aquarum cum fiducia sumpto, interpositaque aliqua mora, sensit ligamina dissolvi et ex corpore ac partibus ante admodum inflatis, diffui. Actis in loco gratiis totus sanus Amstelodamum reversus est ad stuporem omnium etiam acatholicorum et praecipue Chirurgorum multorum, qui ante malum illud incurabile iudicaverant, et in illo perfectissimae curationis statu obambulat... pedice plateas huius civitatis et nihil... deesse declarant mihi indigno hac prima Martii 1714.

2. Unum ex primis post exortum puteum seu fontem Marianum signis admirationi fuit toti civitati Amstelodamensi Catholicis atque Aatholicis, necnon Chirurgis, et in arte medica expertis quod Anna Vonck annorum 32, filia honesta, timoratissima, habens in ubere dextero accidens (quod hic scyrrus vocatur) duritiei ad instar lapidis, et crastitiei ac longitudinis unius pollicis qui uberi eius adhaerebat incurabiliter ad septem consequenter annos a quo scyrra a tribus in arte illa expertissimis non curari posse pro tota vita iudicabatur, pro solo ac unico remedio seu solatio dantibus modicum, ut se a tristitia et gemitibus abstineret, ne accidens inualesceret, et vitam citius amitteret. Haec, inquam, Anna Voncki ad superna

remedia confugiens in voto habuit ipsummet puteum sacrum noviter exortum accedendi, verum a peregrinatione sua impedita. Occasione autem recurrente, qua vitrum parvum aquae Marinae habere posset, sumpto in manu vitro, hisque prolatis verbis (signo quoque Crucis formato), *in nomino Beatissimae Trinitatis, Patris, Filii, et Spiritus Sancti, per potum huius aquae me sanandam firmiter confido*, vitrum ebibit, deliquiumque passa, sed sibi restituta, ex toto sana reperta est ab omnibus malis libera, et a tempore illo nulla durities. . . vel apparentia latensis mali ulterioris animadversa est in dicta Anna, ubere dextro, deinceps permanente flexibili ac molli, sine ullo cruciatu aut dolore, de quo stupent illi qui eam ante noverant ad curandum scyrrum consuluerant, remedia adhibuerant, duram corporis partem tractaverant, incurabile accidens iudicaverant, et eius abscissionem plane mortiferam edixerant; in hoc omnimodae sanitatis statu, se perseverare sancte mihi asseruit dicta Anna, de qua adhuc egi in parte prima.

3. Maria Goossens 84 annorum solita pro alimento corporali accedere domum praenobilis D. Francisci Mollo Polonicae residentis, habuerit per annos in capite tumores carneos valde inflatos atque extensos, necnon putredine ac sanice repletos quos saepius abscindi curavit, sed malo stabiliter recurrente, a tribus Chirurgis expertissimis in hac civitate Amstelodamensi iudicatum fuit accidens plane incurabile, praesertim ob provectam afflictæ aetatem. Aquam Mariani fontis tunc in domo habens Praenobilis Domina Christina Martini, praefati Domini Residentis coniux, illi Mariae Goossens optimae catholicae, piae ac timoratae mulieri, concilium dedit, ut praemisso ad Deum eiusque Sanctissimam Matrem recursu in fide firma et spe bona sumeret, quam manu protendebat aquam, lavaretque illa partes capitis afflictas, lavit, nec redijt malum, cessarunt dolores, ac cruciatus, nec quidquam sensit incommodii a sex septimanis quibus lotio capitis facta est, sic mihimet saepius declaravit in verbo veritatis antedicta Maria Goossens.

4. Maria vanden Meulen pia et timorata annorum agens 29, ex puerperio infortunato contraxit, et per biennium temporis retinuit contractionem circa scapulas pectus, ex ubera adeo vehementem, quod passim nec in lecto, nec in sede aut reclinatorio, quiescere, sed frequenter per terram repere (quod ei pro aliquo videbatur solatio) coacta sit, videntibus id cum lacrymis, qui de domo erant, sed succurrere non valuerunt sex versatissimi Doctores medici et Chirurgi, Afflicta audiens mirabilia quae faciebat Dominus per potum aquae Marianae, praemissa sacramentali confessione receptaque

SSma Communionem, bibit aquam, et in tantum sanata est, quod ad consolationem et admirationem multorum plateas et ecclesias frequentaverit quotidie, sicque sana mansit usque ad hanc quintam diem Martii 1714, et mihi pro re certissima declaravit.

5. Joannes Tenhoren civis Amstelodamensis et faberferrarius annum agens 60, tanta et tam diuturna colica atque intestinorum compressione ac convulsione visitatus est, a Deo, quod nullum superesse videbatur remedium, modicumque sublevaretur, sicque redderetur absolute incapax ad subeundum ullum laborem opificii sui; unde ad Deum, et piissimam Matrem Dei recursum habuit, ac fide, spe, et charitate munitus potum putei Mariani sumpsit, et a tempore illo plane liber evasit a malo suo, et deinceps tanta qua unquam fortitudine ferri ferrarii onera gravissima atque labores peragere potuit, ac peragere pergit, prout ipse proprio suo ore mihi declaravit 2 Martii 1714.

6. Maria van Goor, bonis temporalibus bene commoda, et in frequentandis SS. R.E. Sacramentis sedula ac pia, aetatis suae anno 37 Amstelodami habitans, tanta pectoris obstructione atque asmate obsessa et afflicta fuit ad menses multos, quod vix ullam emittere vocem aut respirare valeret, audiens in fine Decembris anni 1713, famam exorti putei Mariani in Helloy, ad illum se deferri jussit, susceptisque in oppido Alckmariensi devote SS. Poenitentiae ac Eucharistiae Sacramentis in loco sacro, aquas salutiferas bibit, et statim respirare pectore libero coepit, sonoramque emittere vocem, et in stato illo sano se permanere asseruit 13 Martii 1714.

Haec sunt, quae potui colligere signa et beneficia Amstelodamiensibus nonnullis secuta et praestita per potum et usum aquae Marianae narrata mihi sunt, et alia quae indaginem et certitudinem firmiorum requirunt, quorum enarrationem post Pentecostem dabo Dei opitulante gratia.

Eae et aliae quae in civitatibus oppidis, pagis tam vicinioribus quam remotioribus secuta dicuntur aliis huius Belgii foederati Incolis.

DE DOOP VAN JAN VERMEER

DOOR

A. J. J. M. VAN PEER

IN de registers van de Hervormde Kerk te Delft staat Jan Vermeer op 31 oktober 1632 aldus aangetekend: 'Dito 't kint Joannes. Vader Reijnier Janssoon, Moeder Dignum Balthasars, getuijgen Pr. Brammer, Jan Heijndrixs, Maertje Jansz.'

Uit deze inschrijving in het doopregister concludeert Swillens: ¹ 'His parents were positively not Catholics, as is proved by the fact that they had their son baptized in the Nieuwe Kerk at Delft, which was a Protestant church.'

Deze bewering van Swillens is wel wat al te boud. Als hij geen andere bewijsstukken kan aanvoeren dan de doop van hun kind in de Hervormde Kerk, dan staat zijn bewering dat deze ouders niet katholiek waren, wel op losse schroeven.

Wie meent, dat Nederland op de avond van de inneming van Den Briel in het godsdienstige van aanschein veranderd was, heeft een al te simplistische en naïeve voorstelling van de Nederlandse geestkracht.

Voordat het ruige en onverdraagzame Calvinisme der 16e eeuw vaste voet op onze vaderlandse bodem kon zetten, heeft het een strijd op leven en dood moeten voeren, want van geen leer is het tolerante volk van Nederland zo afkerig geweest als van die stugge harde godsdienst, ontsproten in het onherbergzame en troosteloze bergland van Frankrijk, de Cevennes. In 1600, na dertig jaren van vrije onbelemmerde prediking, in het bezit van alle kerken met hun rijke fondsen, was slechts tien procent tot deze aan onze volksaard vreemde godsdienst toegetreden.

Van de tienduizend Delttenaren in 1573 waren slechts tweehonderd lidmaat van de Hervormde Kerk en vijftig jaar later, in 1608, slechts 1600, dit is $\frac{1}{6}$ deel.²

En toch was deze Kerk, gedurende die vijftig jaren, niet alleen de getolereerde, doch ook de geprivilegieerde Kerk. Dit laatste hield in, dat zij in alle rechten trad van de oude middeleeuwse Kerk. Op de drie voornaamste data in het leven van de mens, bij zijn geboorte, huwelijk en verscheiden kwam hij in contact met de

1) SWILLENS, P.T.F., *Johannes Vermeer, Painter of Delft*, blz. 20.

2) JAANUS, H. J., *Hervormd Delft, ten tijde van Arent Cornelisz.* (proefschrift), blz. 49.

Hervormde Kerk. Dopen, trouwen en begraven moesten geschieden in de Hervormde Kerk.

Naast het verplichte trouwen of minstens ondertrouwen in de Hervormde Kerk en ook het begraven, bestond het verplichte dopen. De katholieken verzetten zich heftig tegen deze dwang en de ouders brachten hun kinderen niet naar de predikant. In Groningen en Drente was de weigering zo algemeen, dat sancties werden ingevoerd, een boete van tien goudguldens voor de ouders die hun kinderen niet bij de predikant lieten dopen.¹

Ofschoon ik voor Holland geen maatregel gevonden heb, waarbij de ouders beboet werden, als zij hun kinderen niet lieten dopen, was er toch een uitgesproken dwang. Wanneer er geen priester in de omgeving was, maakten de ouders veel gebruik van de ga-doop of gauwdoop. Nooddoop zeggen wij tegenwoordig.

Wanneer een kind geboren was, werd het aanstonds gedoopt door een vroedvrouw. Doch de predikanten verklaarden de doop door vroedvrouwen ongeldig.

In de Zuidhollandse Synode van 1574 werd 'op de vraghe van die van den Briel, of men een kindt van eener vrouwe gedoopt in de Kercke doopen sal?' geantwoord: 'Ja, overmidts, dat vrouwen-doop gheen doop en is.' Deze doop werd daarom door de Heren Staten bij plakkaat gegeven te Delft op 4 maart 1581 verboden. Dit plakkaat is te Den Haag op 21 november 1584 vernieuwd. De plakكاتen verboden de doop op straffe van ballingschap voor wie zich aan dopen had schuldig gemaakt en een boete van 200 gulden voor hem in wiens huis gedoopt was.

Deze plakكاتen hadden weinig succes gezien de klachten, die door de predikanten werden geuit op de synoden.

Ende also van enige predicanten vermaen gedaen werde, dat op andere plaetsen oock sulcke inconvenienten voorvallen, dat off de ouders selve off andere private persoonen als oock vroedvrouwen hen onderstaen kinderen te doopen, soe is goet gevonden, dat een yegelick, die sulcke gebreck weet, met goede declaratie ende 't selve den gedeputeerden des synode aengeven sal om mede den heeren Staten te remonstreren.'²

Deze klachten blijken succes gehad te hebben, want op 10 maart 1594 verboden de Staten nogmaals het dopen door vroedvrouwen. De ouders lieten zich door deze plakكاتen niet afschrikken, want

1) *Drentse Kerkordening* 1730, art. 58.

2) Synode Gouda 1589.

herhaaldelijk wordt op de synoden geklaagd over de vroedvrouwen.

Zo komt in 1600 een voorstel om vroedvrouwen die dopen, af te zetten en andere, die de religie zijn toegedaan, aan te stellen.¹ In 1618 en 1619 worden de vergaderde broeders aangespoord 'mede te letten op het doopen des vroetwijfs, dilay ofte uitstel vant doopen der kinderen.'^{2 3}

De weigering om de kinderen te laten dopen bij de predikant kwam niet alleen voort uit de afkeer van de nieuwe leer, maar ook uit angst. Onder het volk leefde de mening, dat als men kinderen bij de predikant liet dopen, die kinderen zouden sterven. De predikant van Woudenberg klaagt daarom, dat het volk de kinderen bij een paap laat dopen 'uyt d'opinie, dat sy zeggen, dat hun kinderen bij de Gereformeerden gedoopt, sterven.'⁴

Behalve de vroedvrouwen werden de priesters bespied, die het waagden te dopen.

Zo klaagt de afgevaardigde van Elburg, dat de kinderen heimelijk door de paap gedoopt worden. Hij stelt voor de Magistraat te verzoeken dit te verhinderen.⁵ In 1600 wordt nog geklaagd dat 'In diverse plaetsen worden weynighe kinderen ten doope gebracht ter oorsake vant incruipen ende doopen der papen ende Jezuïeten, waerteghen anno 1582 placate gedaen was, dewelcke in vergetenheijt bijnae ghecome is, ende zijn daerom belast de ghedeputeerden des synodi aen te houden, dat deselve vernieuwt ende int werck gestelt worden.'⁶

De weigering van de ouders om de kinderen in de Hervormde Kerk te laten dopen, moge een getuigenis zijn van de vrijheidsliefde van ons volk, voor de kinderen had deze weigering grote bezwaren. De doopboeken waren de enige officiële registers en zij dienden dus tevens als registers van de Burgerlijke Stand. Hoe kon men bijv. bij een erfeniskwestie bewijzen, dat men was gesproken uit het huwelijk van zijn ouders, als men niet ergens officieel was ingeschreven.

Enkele ouders wezen hun kinderen bij notariële akte aan, doch het overgrote deel verzuimde dit.

1) Synode Arnhem 1600.

2) Synode Delft 1618.

3) Synode Leiden 1619.

4) Synode Utrecht 1606.

5) Synode Arnhem 1579.

6) Synode Leiden 1600.

Op deze mogelijke moeilijkheden werd op de Rotterdamse synode gewezen. Er werd aangedrongen om alle kinderen in de Hervormde Kerk te laten dopen 'oock van de hartneckige Papisten ende Wederdooperen', want: 'behalve tgene voorz. is, opdat het de ouderdom der kynderen, de namen heurer ouders ende heur borgerrecht, alles tot civile saecken dienende uut de opschrijvinge der gedoopte kynderen bewesen moge worden. Is daeromme noodich hier ordre op gestelt te worden.'¹

De afgevaardigde van Rhenen verklaart ² 'dat vele kinderen niet ghedoopt en worden in de kercke aldaer, ende dat men naederhant gheen kennisse van derselver doop hebbende, daeruit groote confusie soude mogen ontstaen.'

Ouders die hun kinderen wilden behoeden voor moeilijkheden in later leven, waren genoodzaakt hun kinderen te laten dopen. Vooraf waren ze dan reeds gedoopt door een vroedvrouw of priester.

Op de synode te Gouda wordt daarom gevraagd: 'hoe ordre te stellen tegen desulcken, die haar kinderen beide in de kerck ende van papen laten doopen?'

Hoe weinig waarde de ouders hechtten aan de doop in de Hervormde Kerk, moge blijken uit het feit, dat zij hun kleine meid even met de dopelinge naar de kerk stuurden. De Friese synode kwam hiertegenop: 'Wat belanget de questie, of kinderen andere kinderen tot de h. doope sullen moegen brengen, ys resolveert, dat hetselve niet behoort te geschieden, dat de dienaren de kinderen van der kinderen handen niet doopen sullen om der stichtingen wille.'³ Zij verklaart, dat deze gewoonte dient tot 'kleynachting' of 'tot bespottinge van den h. doop.'

Niet alleen bij geboorte, maar ook bij huwelijk was men genoodzaakt zich te melden bij de predikant.

Alle bruidsparen moesten zich melden voor ondertrouw, want drie zondagen achter elkaar werden de geboden van de preekstoel afgekondigd.

Was opgave van ondertrouw verplicht, trouwen kon men later ook voor schepenen, daar vele predikanten bezwaar maakten bruidsparen in de echt te verbinden.

De hervormden beschouwden het huwelijk als een burgerlijke

1) Synode Rotterdam 1581.

2) Synode Utrecht 1606.

3) Synode Dokkum 1591.

overeenkomst, zoals elk ander contract tussen burgers onderling.

De predikanten wilden wel het huwelijk inzegenen om de gewichtigheid van het feit, doch het sluiten van het huwelijk moest voor de overheid geschieden.

Wanneer een bruidspaar zich aanmeldde voor ondertrouw, dan vroeg de predikant of ze gedoopt waren. Stonden ze niet in de doopregisters van de Kerk, dan moesten zij zich eerst laten dopen. Het ongedoopte bruidspaar liet zich dan dopen, doch zette later geen voet meer in de kerk.

Een predikant vraagt daarom, hoe te handelen met een ongedoopte die zich laat dopen om te kunnen trouwen, doch na de doop niet meer in de kerk komt.¹

De synode van Bolsward bepaalt, dat ongedoopten, die willen trouwen en komen om de geboden te verzoeken, zullen ernstig worden aangesproken; en als ze beloven in de toekomst de grond van de ware christelijke religie te leren en zich te laten dopen, dat men dan de geboden kan afkondigen en ze trouwen.²

Dokkum: 'Diegenen ³, die haer verklaeren tot genen andere eynde tot den doop te comen, dan dat sy in den houwelycken staet mogen bevestigd worden, werd geresolveert in jegenwoordigen synode, dat sy nyet behoren gedoopt te worden.'

'Ende want sommigen versoecken gedoopt te worden uyt oor-saecke van houwelyck aen te gaen, sal men haer affvragen oft haer nyet leet en zij, dat zij den doop zoo lange hebben uytgesteld, ende dat sij niet om houwelycx maer om des verbonts ende instellinge Christi wille begeeren gedoopt te worden. Ende eyndelijken sullen de dienaeren alsucken vermaenen, dat sij achtervolgende op haer bekentenisse haer ter gelegener tijt totten avontmael des Heeren begeben.'⁴

De predikanten waren niet tevreden met hun invloed op ongedoopten bij het huwelijk, doch zij wilden ook de Overheid beletten zulke personen in de echt te verbinden.

Op de synode ⁵ komt de volgende vraag ter sprake: 'Een ghe-doopte met een onghedoopte te trouwen ende hyerinne bij polity-cke ordonnantie geen belettinge en soude moegen gesteld worden, is raedtsaem geacht, dat de dienaeren volgende tgene anno 86 in

1) Synode Amsterdam 1595.

2) Synode Bolsward 1588.

3) Synode Dokkum 1604.

4) Synode Leiden 1592.

5) Synode Leiden 1592.

synode nationali geantwoordt is. Ende sullen voorder de gedeputeerden des synode hyervan aen haere Eedelen remonstreeren, oftenyet goet waere in de houwelijxsche ordeninge hyervan te insereren ofte anderssins ordre stellen, aengemerckt hyeruyt volcht, dat het teeken des verbonts Godts cleyn geacht wordt.'

Een andere synode ¹ behandelt dezelfde zaak: 'Ongedoopte personen met gedoopten te trouwen, dat sulx niet alleen niet en geschiede bij den predikanten, maer oock niet bij den magistraten, alsoo 't selve onstichtelijcke ende onbehoorlijcke is. Sullen de ghe-deputeerden des synodi bij mijnheeren Staten aenhouden, dat sulx dienende tot profanatie des verbonts Gods, verhindert worde, ende sullen de gedeputeerden des synodi toezien, dat sulcx in de houwelijcxorderingen gestelt mach worden, dat oock eenige redenen van deselven bijeen sullen gestelt werden, waeromme dat ongedoopte personen nochte van de predicanten nochte van de magistraten niet en behooren getrouwt te werden, om 't selve schrift, den clas-sen ende kercken, die sulcks versoeken, tot wapeninghe derselven, mede te delen.'

Weer op een andere synode ² wordt de vraag voorgelegd: 'Jongelingen 15, 16, 17, jaar ongedoopt sijnde ende sonder eenich fundament in den geloove te hebben ende sonder te verwilligen ten avontmaele te gaen den heilige doop versoekende sal mogen doopen, is geantwoordt: neen, alsoo men acht, dat 't selve nyet uyt christelijcke affectie, maer om eenich particulier insien versocht wordt.'

Te Amsterdam was men soepeler.³ Ofschoon de meeste stemmen ervoor zijn, ze niet te dopen, wil men om zekere redenen en voorvallen, die de synode heeft ingezien, overleggen met de synode van Zuid-Holland.

Deze aanhalingen uit de acta der synoden spreken voor zichzelf.

Door zeer velen van ons volk werd de doop gevraagd om redenen buiten de religie om. Soms zegt men er uitdrukkelijk bij, dat men niet tot de Hervormde Religie wil behoren.

In sommige kerken ging men met de kinderdoop zover, dat men kinderen doopte zonder toestemming en tegen de wil der ouders.

'Oft men die kijnderen buijten consent ende wille der oudenren

1) Synode Schiedam 1602.

2) Synode Gorinchem 1595.

3) Synode Amsterdam 1595.

doopen zal ofte nijet?' ¹ De broeders worden hierin vrij gelaten.

Dezelfde vraag komt op een andere synode ter sprake. Hierop luidde het antwoord: 'Is eendrachtelijk besloten, dat men ze zal dopen, dewijl zij bondgenoten Gods zijn en Gods verbond door de godloosheid of de ongehoorzaamheid der ouders niet en kan gebroken worden.' ²

Een andere zwarigheid was of men kinderen van ongedoopte ouders, die ten doop worden gebracht, mag dopen. Het antwoord luidde ³: 'Dewijle die kinderen der ouders misdaet niet sullen draegen, item derwijle de doop opt verbont Goedis gegrondet is, dat men sodaenige kinderen den doop nijet behoort te weigeren maer dat men ze sal doopen om dese ende andere reden meer.'

Uit deze aanhalingen blijkt, dat men nimmer uit de opschrijving in de doopboeken enige conclusie mag trekken omtrent de gezindheid der ouders.

Een andere zaak, die bijna op elke synode ter sprake kwam, was het staan van getuigen over de doop.

De predikanten vorderden de vader bij de doop. Doch de vaders weigerden te komen. Hierdoor misten de predikanten de gelegenheid om de vragen bij de doop aan de vader te stellen. Op deze vragen moest de vader beloven het kind in de ware leer op te voeden.

Kwam soms eens een vader mee, dan weigerde deze te antwoorden. Daarom werd op de synode van Alkmaar ⁴ besloten, dat men de vragen achterwege zou laten, de ouders vermanen en het kind dopen op de kracht van het verbond Gods.

Een andere synode klaagt: 'dewijl men veel onordinge bevindet bij den doop der kinderen, dat de ouders selfs nijet en comen ende dat onbequame getuygen daertoe genomen worden, dat men neerstelicke bedenken sal wat ordere men hierop stellen sal mogen bij generale kerkordeninge? Sooveel de vragen voir den doop belangt, dewijl veele getuygen tot den doop komen, dewelcke doir onwetendheyt oft doir afkkeeringe van de reyne leere die nyet en konnen of willen beantwoirden, dat men die vragen sal veranderen oft in een gemeyn kerckenordening bij maniere van vermaning stellen.' ⁵

1) Synode Enkhuizen 1573.

2) Synode Hoorn 1573.

3) Synode Leeuwarden 1592.

4) Synode Alkmaar 1587.

5) Synode Rotterdam 1581.

Op de synode te Veere zegt men daarom ¹: 'Opdat het misbruyck omtrent den doop der kinderen gheweert worde, waardoor openbare godlose spotters ende verachters der religie als ghetuygen toegelaten worden, sullen de gemeeynten neerstelijck vermaent sijn geene sodanighe getuygen te nemen.' Zelfs in 1618 op de synode van Enkhuizen komt dezelfde zaak nog ter sprake: 'Of niet goed en zij, dat de ongeregeltheden, die omtrent den doop voorvallen, geremidieert werden?' Antwoord: 'Jae, ende dat de abuysen omtrent den doop als dat kinderen, openbare godloosen, vianden van de religie, ongedoopten etc, met de kinderen ten doop comen, dat men over den doop der kinderen noch ouders, noch getuygen vraecht etc. behoren te comen tot het synodus nationaal, opdat daerop ordre gestelt werde in de kerckenordeninge.' ²

Uit dit alles volgt, dat men de doopregisters van de Hervormde Kerk niet moet zien als kerkelijke registers, doch veeleer als registers van de Burgerlijke Stand.

Een laatste aanhaling, waaruit dit karakter blijkt, is van de synode te Rotterdam. 'Op de vrage oft een dienaer des woorts terecht in sijnen ampt suspect oft verdacht behoort te worden die kijnderen doopt, welcker ouders van de religie vreemdt sijn ende daerbij getuygen bijgesteld worden welcke de religie nyet toe en staen. Is geantwoordt aengaende de kijnderen, als sij niet van Joden oft Turcken sijn, soe moet se een dienaer doopen.' ³

Over de geloofsbelijdenis van de ouders van Jan Vermeer kan men dus niets positiefs vaststellen.

Ik weet niet of men enige waarde mag hechten aan de getuigen die over de doop van het kind stonden. Als men uit de godsdienstige gesteldheid der getuigen ook de gesteldheid der ouders mag aflezen, dan zou ik zeggen dat Vermeers ouders katholiek waren.

Als eerste doopgetuige staat vermeld Pieter Bramer. Van de familie Bramer weten we, dat ze katholiek was. Een lid van deze familie Leonard Bramer, in zijn tijd een beroemd schilder en vriend van Vermeer, hield, toen hij in Rome vertoefde, zijn paascommunie. ⁴

Doch zekerheid omtrent de geloofsbelijdenis der ouders verschaft ook dit gegeven niet.

1) Synode Veere 1610.

2) Synode Enkhuizen 1618.

3) Synode Rotterdam 1581.

4) *Studiën van het Hist. Instituut te Rome* 1943, derde deel: *Nederlandsche kunstenaars te Rome (1600-1725)*. Uittreksels uit de parochiale archieven, door dr. G. J. Hoogewerff.

Over het uitgesproken katholiek milieu, waarin Jan Vermeer heeft geleefd, heb ik elders geschreven.¹

Voor dit artikel heb ik voornamelijk gebruikt: Reitsma en Van Veen, *Acta der prov. en partic. Synoden*; F. L. Rutgers, *Acta van de Nederl. Synoden der xestiende Eeuw*.

1) *Katholiek Cultureel Tijdschrift* 1946 jrg. 2, deel 1, nr. 12. *Was Jan Vermeer van Delft katholiek?* door A. van Peer.

Katholiek Cultureel Tijdschrift Streven, jrg. 4, deel 1, nr. 6, 1951. *Rondom Jan Vermeer van Delft. De kinderen van Vermeer*, door A. van Peer.

Oud-Holland, juli 1957. *Drie collecties schilderijen van Jan Vermeer*, blz. 92 en *De inventaris van Jan Vermeer's nalatenschap*, door A. J. J. M. van Peer, blz. 98.

Oud-Holland, juli 1960. *Jan Vermeer van moederszijde een Vlaming, van vaderszijde hoogstwaarschijnlijk ook*, blz. 240; *Leonard Bramer leermeester van Vermeer?* blz. 241; *Het straatje van Vermeer*, blz. 243; door A. J. J. M. van Peer.

PASTOOR BRAMER TE BORNE EN ZIJN EERSTE BROCHURE: 'HET KERKBESTUUR ENZ.'

DOOR

M. J. GASMAN

EEN der beste verdedigingsschriften tegen de felle aanval van Ds. J. J. Scholten van Breda op de brochure van Le Sage ten Broek, getiteld *De voortreffelijkheid van de leer der Roomsche-Katholieke Kerk*, is volgens aller oordeel geweest de brochure van pastoor J. Bramer¹ te Borne, getiteld: *Het Kerkbestuur*.

Dit geschrift verscheen in 1817 bij Robijns te Deventer.

Hoezeer de stof uitstekend was bewerkt, aan de vorm ontbrak echter nog wel een en ander. Robijns, die zoals uit vele zijner brieven blijkt, als raadsman en corrector bij zijn uitgaven, pastoor Doorenweerd van Kampen had gekozen, zond ook het manuscrypt van Bramer ter inzage en keuring naar Kampen.²

Dientengevolge zond Doorenweerd een zeer waardeerend schrijven over de inhoud zijner brochure aan Bramer. Wanneer wij de brief van Bramer aan Doorenweerd in de bijlage³, hier opgenomen, lezen, zullen we niet verwonderd zijn, dat Doorenweerd echter op taal en stijl nogal wat had aan te merken. Hij stelde daarom voor geheel het werkje over te schrijven in fatsoenlijk Hollands. Uitdrukkelijk stelde hij vast, dat er enkel veranderingen in de taalfouten zouden worden aangebracht.

Uit het dagboek van Doorenweerd⁴ blijkt echter, dat het daarbij niet bleef. Hij kon niet nalaten ook voorstellen te doen tot aanvulling van de tekst. De goede man was zo gewend de theologische vraagbaak te zijn voor velen zijner collega's, dat hij er ook in dit geval blijkbaar niet kon afblijven. Jammer genoeg vinden wij in zijn dagboek geen verslag van de aanmerkingen en verbeteringen, die hij aan Bramer had voorgesteld.

Uit de brief van Bramer⁵ aan hem blijkt echter, dat het ging

1) Zie *N. Ned. Biogr. Wdb.*, deel III, kolom 165; GORRIS, *Le Sage ten Broek*, deel I, 119.

2) DOORENWEERD, *Dagboek mijner verhandelingen* II, 201.

3) *Bijlage* 3.

4) DOORENWEERD, *Dagboek mijner verhandelingen* II, 209.

5) *Bijlage* 3.

over de kwestie van Galaten 2, 11, waar Paulus Petrus berispt, omdat hij zich onttrok aan de omgang met de heidenen toen er enige Joden van Jeruzalem in Antiochië waren gekomen.

Scholten had naar aanleiding van deze passage de honende nota geschreven ¹: 'Welk geweld men, in de R.K. die plaats heeft aangedaan om de opperhoofdigheid en het onfeilbaar gezag van Petrus te redden, is overvloedig bekend. Deze op verschillende wijze aangewende poging, is eene proeve van haar onfeilbare schriftverklaring.'

Nu schijnt Doorenweerd te hebben voorgesteld een werkje van een zekere Molkenbuhr, die bestreed dat Cefas identiek was met Petrus, te weerleggen in zijn brochure.

Bramer brengt daartegen zijn ernstige bedenkingen in, al weigert hij niet, dat een en ander toch door Doorenweerd aan zijn werkje wordt toegevoegd, Zelf erkent hij, dat hij op de nota van Scholten te kort heeft geantwoord en stelt daarom een uitweiding voor die we dan ook werkelijk in zijn brochure ² vinden. Doorenweerd maakte van het verlot om zijn inzicht omtrent de kwestie te plaatsen geen gebruik.

Inmiddels had Robijns reeds uitgezien naar een drukker in Zwolle die hij juist koos om het voor zich en Doorenweerd zo gemakkelijk mogelijk te maken de zaak vlug af te werken. De Zwolse drukker, blijkbaar een niet-katholiek, voelde voor zulk een stoutigheid van paapse zijde niet veel en schoof de druk op lange baan. Her haaldelijk werd hij door Robijns aangespoord toch voortgang te maken, totdat hij Robijns schreef tot tweemaal toe met het drukken te zijn begonnen, maar nu wegens tijdgebrek hem het manuscript meende te moeten terugzenden. Goede raad was duur en met deze ondervinding voor ogen mocht men verwachten, dat er moeilijk een niet-katholieke drukker was te vinden. Terstond zond Robijns de kopij naar de drukker J. B. Toomen in Amsterdam. Deze kwam ruiterlijk voor zijn mening uit en stuurde de kopij terug met de mededeling, dat hij op verzoek van anderen niets meer wilde drukken over godsdienstige twisten of partijschappen. Een derde poging slaagde gelukkig vlak bij huis, nl. bij de drukkerij van J. P. de Lange te Deventer, waar de brochure dadelijk werd afgedrukt, zodat ze nog in 1817 kon verschijnen.³ Dat ze bij het katholieke publiek, hetwelk oordelen kon, insloeg, bleek uit

1) J. J. SCHOLTEN, blz. 29, nota 2.

2) BRAMER, *Het Kerkbestuur*, blz. 62 en 63.

3) *Bijlage* 5.

de brief door aartspriester Cramer van Holland aan Bramer gericht¹, die een doorlopende lofrede was op het werk van de Bornese pastoor. Het rekt de eenvoud van deze geleerde priester, dat hij niet alleen aan Doorenweerd een deel der lofuitingen overdroeg, maar zich ook haastte, de medewerking van Doorenweerd aan zijn brochure aan Cramer te melden.

BIJLAGE I

Brief van Robins aan Doorenweerd: Dagboek mijner verhandelingen II, 201

1816 Onder dagtekening van den 22 October ontving ik van Robins een werkje, opgesteld door den W.E. Heer Johannes Bramer² R.P. te Borne, in welke die heer vooral poogt te wederleggen, hetgeen zeker Domine van Breda over het door I.C. aangeselde Kerkbestuur tegen eenen Le Sage ten Broek had geschreven. Robins schreef mij er dit bij 'ziehier een werkje tegen Scholten, hetgeen mij door den Eerw. schrijver bezorgd is, om des verkierende te laten drukken. Mag ik Uew verzoeken, hetzelve eens vlugtig door te lezen indien Uew hetzelve voor de uitgave goed geschreven te zijn, mij daarvan hoe eerder zoo liever te berigten. Indien het den druk waardig wordt gekeurd, zal er nog wel wat in taal en spelling te beschaven zijn en dan zal ik daartoe niemand beter dan Uew kunnen vermoeken. Indien het gedrukt zal worden ten aller-eerst moeten geschieden. Ik zou Zwoll daartoe verkiesen en dat dan te gelijk een proef naar Uew en naar mij gezonden werd, kunnende dan de zetter, nadat hij de proeven terug had, uit de beide verbeterende, eene goede revisie trekken, en dan voort af-drukken.

Het vergetene, letters verkeerd staande enz. zou ik verbeteren, zoodat Uew dan niets te doen had dan de proeven na te lezen of de punten of spelling goed geplaatst waren. Indien het werkje goed is en Uew de verbetering onderneemt, verzoekt de Eerw. schrijver met eenen brief door Uew vereerd te worden en dat Uew dan aan Z.A. Peese³ om de approbatie wilde schrijven, welke daarin geene andere zwangheid maakt dan de zinsstorende spelfouten.'

1) Bijlage 6.

2) GERRITS, *Le Sage ten Broek*, deel I, 110, N. Ned. Biogr. Wkdt. III, 185.

3) Aartspriester van Twente.

BIJLAGE II

Brief van Doorenweerd aan Bramer: Dagb. mijner verb. II, 209

In dien tusschentijd had mij Robijns een ms gezonden door den WelEerw. Heer Johannes Bramer, pastoor te Borne in Twenthe opgesteld, tegen een gedeelte van een werk van Dominé Scholten te Breda, hetwelk die predikant tegen Le Sage ten Broek had vervaardigd. Ik werd verzocht te oordelen of dit ms den druk waardig ware. Na hetzelfde gelezen te hebben, heb ik aan den Heer Bramer mijne gedachten in deze bewoordingen medegedeeld: W.E. Heer Robijns te Deventer heeft mij voor eenige dagen een ms gezonden, hetwelk door UEw opgesteld, voor den druk bestemd is. Van den eenen kant vind ik het zeer vereerend voor mij, dat UEw wel dergelijk vertrouwen in mij heeft willen stellen, en van den anderen kant, kan ik niet af UEw over dezen geleerden arbeid een compliment te maken. Ik keur het stuk ten uiterste den druk waardig; maar wijl UEw aan het Hollandsch nog niet genoegzaam gewoon is, zal ik mij de moeite moeten getroosten, om hetzelfde met de noodige verandering, welke alleen taalfouten zal betreffen, over te schrijven. Ik heb het vooraf noodig geoordeeld UEw hiervan kennis te geven, met verzoek, dat ik van UEw moge vernemen, of UEw ons veroorlove, de nageziene bladen aanstonds ter perse te zenden, of dat UEw dezelve na de verbetering ook eerst nog geliefde te zien. Dit laatste zal zeker het drukken vertragen, doch een werkje van dien aard, hetwelk nu wel bij eene bijzondere gelegenheid geschreven is, maar een onderwerp verhandelt op eene wijze, dat het ten allen tijde belangrijk is en nimmer iets van zijn wezenlijke waarde zal verliezen, zal te allen tijde lezers vinden.

In afwachting van UEw antwoord teeken ik mij enz.

(verzonden den 3 November dezes jaars 1816).

BIJLAGE III

Brief van Bramer aan Doorenweerd: Dagb. mijner verb. II, 230

Ik had aan den Heer Bramer eenige bedenkingen geopperd omtrent zijne wederlegging van Dominé scholten van Breda, waarop Z.E. mij onder dagtekening van den 6 van Wintermaand dezes

jaars ¹ uit Borne antwoordde: 'aangaande het geschil of de berispte Cephass de H. Petrus zij geweest, veroorloof mij Uew eenige bedenkingen te mogen maken. Mijns bedunkens maakt Scholten onder aan de bewuste bladzijde zijne honende note niet slechts op een of anderen uitlegger maar op onze Kerk toepasselijk, die doch ingevolge onzer grootste kerkleeraars in de uitleggingen der berispende passage den weg niet schijnt ingeslagen te zijn, welken P. Molkenbuhr heeft gekozen. Deszelfs dess: daarover niet meer hebbende, hebbe ik nog thans over deze stoffe eenen uit het Fransch in het Nederduitsch vertaalden schrijver naar gelezen, die eenen zekeren P. Hardouin ook voor Molkenbuhr system zijnde met alle deszelfs reden aanvoert dezelve echter zodanig wederlegt, dat naar mijn inzien daarvoor weinig waarschijnlijkheid overblijve.

P. Hardouin drijft zijne reden zo vere, dat, wanneer wij Cephass niet van Petrus onderscheiden, wij voor het gezag en onfeilbaarheid van Petrus bedugt moesten zijn; eene vreeze niet alleen ijdel, maar ook gevaarlijk om te uiten wegens de vijanden van onzen godsdienst, die uit de getuigenis der H. Vaders en uit de schriftuur zelve het gemakkelijkste zullen kunnen bewijzen, dat de berispte Cephass Petrus is geweest. En waarlijk de verschijning des verreezen Heilands bij Lucas 24 aan Simon en bij Paulus 1 Cor XV aan Cephass schijnt zoo op eenen te duiden, dat men er geen twee personen van maken kan en de groote Barnabas, zoude, dunckt mij, het van tafel opstaan van eenen onaanzienlijken Cephass doch wel niet gevolgd zijn; en zovere ik weet, vinden wij in het gansche Evangelie niemand anders als Petrus door Cephass uitgedrukt. Ja, wat meer is, het schijnt mij toe, dat P. Hardouin en Molkenbuhr, hoewel ondanks hen zelven, den protestanten gelegenheid geven, om ons met onze eigene wapenen te bevechten; ik meene met de getuigenissen van den H. Augustinus, Hieronymus, Chrysosthemus etc. en zelfs Gregorius Magnus, met welken wij in zaken van Gododdes dienst zo krachtig schermen kunnen; was het dus, en deze was mijne aan Uew oordeel onderworpen bedenking niet beter, eenvoudig den door alle christelijke eeuwen heen meer in dit stuk betreden weg te houden, als uitleggers te verdedigen, die, hoewel zij niet de beste mening hebben geschreven, echter hun pleitgeding niet wel voll zullen kunnen houden om dus onze tegenstreevers niet op de waan te brengen, alsof wij voor Petrus gezag eenen uitweg zochten. Wat mij aangaat, ik moet, zoo als het mij voorkomt,

1) 1816.

bekennen, dat ik ter verdediging van Petrus onfeilbaar gezag, door Scholten, in de note aangemeld bladz.¹ op eene zo honende wijze aangerandt, wat te min gezegd hebbe; ik had er moeten bijvoegen, dat in Petrus geene doling noch hardnekkigheid hadden plaats gehad aangaande de al of niet noodzakelijkheid der Mosaische wet, uithoofde hij tegen dezelve zo plechtig in de vergadering te Jeruzalem uitspraak hadde gedaan en zelfs te Antiochien onmiddellijk voor de berispinge van Paulus door het aanzitten aan tafel en mede eeten met de Christenen uit de Heides ipso facto hadde getoont, dat hij het onderhouden dier wet niet nodig achtete en hij dus niet in de leer, maar alleen in zijn houdinge zig vergisd hadde, waardoor dan ook mijns oordeels de Achilles der Protestanten word omgestoten, indien zij voorgeven de woorden van Paulus, quod non ambularent ad veritatem Evangelii.

Ik geve het U in bedenkinge of, indien het noch kon geschieden, het niet goed ware, deze aanmerking als eene nota beneden te plaatsen.

Overigens eerwaardig heer en vriend verzoeke ik omstandig, dat UEw mijne bedenkingen wegens het Aanhangsel gemaakt, niet zo gelieve te beschouwen alsof ik deszelfs plaatsing geheel en gansch afkeurde; ik geeve mijn oordeel graag om een beter, en misschien heeft Molkenbuhr reden, mij onbekent, die mijne huivering vollen- de kunnen oplossen. Indien de reden mijner tegenbedenkingen in het oog van UEw geen steek kunnen houden, vaar UEw naar eigen oordeel maar gerust voort en het aanhangsel zal mij niet anders dan welkom zijn. UEw schrijft mij te zullen zorgen, dat mij telkens een afgedrukt blad worde ter hand gesteld, om te zien of mijne meening niet altijd was uitgedrukt; hieraan twijfel ik geenszins, of hoe het dan ook eens enkel mogte zijn, UEw heeft doch altijd eenen passenden zin aangegeven: intusschen onderwerp ik mij ook in dezen volkomen aan de beschikkingen van UEw.

Wanneer UEw mij met een antwoord mogte vereeren, verzoeke ik vriendelijk mij aangaande de beroemde werken van Feller, al is hij ook in Fransch, te willen onderrichten, wat zij omtrent kosten en waar te krijgen etc.'

J. Bramer.

1) SCHOLTEN, blz. 29, nota 2.

BIJLAGE IV

Brief van Robijns aan Doorenweerd: Dagb. mijner verb. II, 248

Robijns schreef mij in dato 4 Febr. 1817: 'UEW zal verwonderd zijn dat de Zwolsche drukkers op mijn gedurig aanmanen, ons het werkje van den Eerw. Heer Bramer te drukken, hebben kunnen goedvinden de copy terug te zenden, voor reden gevende, dat zij, nadat zij reeds tweemaal aan het zetten begonnen hadden, zij door drukke bezigheden er van moesten afzien. Zaterdagavond ontving ik dezelve terug en heb voorts Dinsdagmorgens een gedeelte copy naar Amsterdam gezonden, met verzoek, om allen mogelijken spoed te maken en UEW en mij telkens de proef te zenden, zullende de revisie te Amsterdam laten nazien.'

BIJLAGE V

Brief van Robijns aan Doorenweerd

Onder dagtekening van den 8 dezer schreef mij Robijns, dat hij de copy van Bramers werkje ook van Amsterdam had terug ontvangen en dezelve dadelijk te Deventer bij J. P. de Lange had ter perse gelegd. De terugzending was verzeld geweest van het volgende billet

Amsterdam den 5 Februari 1817.

Mijnheer! Zo door aanzoek als door eigene voornemen niet meer van godsdienstige partijschappen of twisten willende drukken, zende ik Ued. de copy terug.
In andere gevallen ben ik tot uw dienst.

UWD. Dienaar

J. B. Toomer.

BIJLAGE VI

Brief van Bramer aan Doorenweerd: Dagb. mijner verb. II, 350

Onder dagtekening van den 19 July uit Borne ontving ik in eenen brief het volgende:

‘Ik kan niet afzijn UEW, die aan het eerste werkje een zoo groot deel heeft gehad, de copie van de goedkeuring te zenden, welke ik in de maand Juny van den Hoog Ew Heer Cramer daarover ontvangen heb: Zie ze hier:

“WelEerwaarde Heer

Meer dan een onzer voortreffelijkste pastoors waren voornemens op het lezen van UEW werkje tegen den Heer President van Breda UEW daarvoor een compliment te maken, de gelegenheid van den koopman Scholten (uit Borne), wien ik hiervan verwittigde en welk betuigde gaarne de overbrenger dezer gevoelens wel te willen wezen, doet mij den tolk zijn van wegens mijne onderhorige en ik heb de eer UEW als ook onze catholijke kerk in deze missie wel hartelijk geluk te wenschen met dit schoone voortbrengsel van uwen ijver en van uwe bekwaamheden. Wij hopen meer andere uwes arbeids te zullen mogen tegemoed zien, die zo zuiver de leer der catholijke kerk voordragen en zoo bondig de dwalingen wederleggen. Ontvang, Eerwaarde Heer, nog in het bijzonder de betuiging mijner hoogachting en eerbied, met welken ik eer heb te zijn. Amsterdam den 21 Mei 1817. WelEerw. Heer USW dw en dankbare dienaar en vriend J. Cramer, Aartspriester van Holland en Zeeland.”

Ik dachte dat mij dit zoo vereerend compliment alleen niet toekwam en daarom heb ik ook Z. HoogEw in mijn antwoord gemeld, dat de Eerw. Heer Doorenweerd een zo groot aandeel aan het werkje had gehad.’

J. Bramer.

OVERDRACHT DER BUITENKERK TE KAMPEN, 18 AUGUSTUS 1809

DOOR

M. J. GASMAN

HET was wel een gloriëdag voor de katholieken van Kampen, toen koning Lodewijk Napoleon op 17 maart 1809 de Buitenkerk aan hen teruggaf met het volgende besluit:

*‘Lodewijk Napoleon, door de gratie Gods en de constitutie des koninkrijks
Koning van Holland Connettable van Frankrijk*

Wij hebben besloten en besluiten:

De zoogenaamde Buitenkerk te Campen wordt aan de Roomsche gemeente aldaar afgestaan, aan haar zal eene redelijke onderstand worden verleend om voorn. kerk in behoorlijken staat te brengen. De noodige voordragt ten voorn. einde zal door het Gemeentebestuur aan onzen Minister van de Eeredienst worden ingezonden, om ons een voorstel te doen; in voorn. kerk zal na haren afstand niet worden begraven.’¹

De laatste bepaling werd oorzaak van een heftige strijd met het gemeentebestuur en de niet-katholieken van Kampen, die tenslotte eindigde met herstel van de oude toestand.²

Ingevolge ener beschikking van de Minister van Eredienst werd voor de Buitenkerk een som van f 13250 beschikbaar gesteld.³

Al spoedig richtten pastoor Doorenweerd en pater Adams zich tot de stadsregering om zo spoedig mogelijk in het bezit der kerk te worden gesteld. Het stadsbestuur verwees hen naar de landdrost van Overijssel. Onmiddellijk zorgde Doorenweerd voor een rekwest aan deze autoriteit, welk rekwest werd ondertekend door de twee pastoors en de commissieleden, welke waren aangesteld om het grote werk der kerkverandering te helpen verwezenlijken. Uit ieder der twee statien waren deze leden gekozen. Het waren de heren A. P. Branconier, J. M. Suskens, R. v. Romunde en H. Woonings. Het antwoord van de landdrost⁴ was een opdracht aan de

1) DOORENWEERD, *Dagboek mijner verhandelingen* I, 13.

2) *Kamper Almanak* 1956.

3) *Dagboek mijner verhandelingen*, I, 17.

4) *Bijlage* 1.

burgemeester van Kampen om de kerkvoogden der Buitenkerk te gelasten de sleutels, boeken en voorhanden zijnde penningen der kerk af te dragen aan de heren pastoors en de commissie. In de raadsvergadering van 15 juli 1809 kwam deze zaak ter sprake en werd de overgave voorlopig vastgesteld op 8 augustus eerstvolgend.¹

Inmiddels was de landdrost bedacht op de beide schuilkerken in de Voorstraat en de Rijnvisgang, die tot dan toe in gebruik waren, doch naar zijn mening vrijkwamen na de overdracht der Buitenkerk. Hij schreef daarom aan de pastoors hem te melden, welk geschikt gebruik van deze gebouwen in de toekomst kon worden gemaakt.² Blijkbaar was de mening, dat nu deze kerkjes ten dienste van het algemeen zouden vrijkomen. Zo dachten er echter de pastoors allerminst over.³

Pater Adams beweerde, dat zijn kerkje bezit van zijn orde was, en pastoor Doorenweerd rekende de landdrost voor, dat ze voor de goede verzorging der gelovigen onmogelijk konden worden gemist. Overigens stond het vast, dat zijn schuilkerk, om kapitaal voor een nieuwe pastorie bij de Buitenkerk te verkrijgen, zou moeten worden verkocht. Over deze zaak werd later een voortdurende strijd gevoerd tusschen het landsbestuur en de pastoors, hetwelk tot gevolg had, dat het Rijk steeds weigerde om enige ondersteuning te geven voor het onderhoud der nog altijd na de restauratie van 1809 en '10 vrij bouwvallige Buitenkerk. En wat dat betekende, leert ons de geschiedenis der volgende jaren. Toen in 1844 de kerk zo bouwvallig was geworden, dat ze, om het gevaar voor de gelovigen dreigde gesloten te worden, weigerde de regering elke hulp, tenzij men de schuilkerkjes wilde sluiten en als zodanig opheffen.⁴

Eindelijk ontvingen de pastoors op 17 augustus 1809 het bericht, dat daags daarna de overdracht op het gemeentehuis zou plaatsvinden.⁵

Zo begaven zij zich dus met de leden der commissie op 18 augustus 10 uur naar het gemeentehuis. Daar waren reeds aanwezig de provisoren der Buitenkerk, de heren B. Kesselaar en N. v. d. Merwede, alsmede de beide kerkvoogden.⁶

1) *Bijlage 2.*

2) *Bijlage 3.*

3) *Bijlage 4.*

4) *Notulen kerkbestuur 1844.*

5) *Bijlage 5.*

6) *DOORENWEERD, Dagboek I, 46 e.v.*

Het voorhanden zijnde geld *f* 1211-11-8 werd afgedragen, benevens een obligatie van *f* 2000, een nationale schuldbrief groot *f* 1000, rentende *f* 30, en een schuldbrief der stad Campen, met een rente van *f* 32-50.

De pastoor en de commissie gaven een door hen allen getekende verklaring van ontvangst en 'zoo', schrijft pastoor Doorenweerd, 'verlieten wij zeer vergenoegd het raadhuis.'

BIJLAGE I

De landdrost in het departement Overijssel bij resumptie deliberende op de requeste van de R.C. pastoors binnen Kampen, vindt goed den Burgemeester der stad Kampen aan te schrijven en zoo veel desnoods te autoriseren om de kerkmeesteren van de afgestane zoogenaamde Buitenkerk te gelasten, om de sleutels alsmede de boeken en voorhanden zijnde penningen van die kerk over te geven aan requestranten en de door hun geproponeerde commissie, van assistentie, welke zooverre noodig wordt geaprobeerd.

Wijl met betrekking tot de zwarigheden tegens het niet meer begraven van lijken in gemelde kerk, den Burgemeester met toezending van een afschrift der kopy van het koninklijk besluit wordt te kennen gegeven, dat de landdrost den gesuppediteerde bezwaren zal brengen ter kennis met verzoek dieswegens een voordracht aan zijne Majesteit te doen.

Zwolle, 7den van Hooimaand 1809.

De landdrost voornoemd
(Get.) D. Bentinck tot Diepenheim
pro vera copia
F. Rambonet
secret.

BIJLAGE II

Extract uit de notulen van Burgemeester en Wethouders der stad Campen

Zaterdag den 15de Hooimaand 1809.

De Burgemeester communiceerd een aanschrijving van den heer Landdrost van den 7e dezer, waarbij hij word geauthoriseerd om de kerkmeesteren van de afgestane Buitenkerk te gelasten om de sleutels alsmede de boeken en voorhanden zijnde penningen van die kerk over te geven aan de R.C. pastoors en de door hun gepronoeerde commissie van assistentie:

Waarop zijnde gedelibereerd, is goedgevonden de kerkmeesteren van gen. kerk door dezen te gelasten om tegen den 8ste van Oogstmaand aanstaande met hunne rekeningen, zo van voorige jaren, als conclusie klaar te zijn, om door de provisoren te kunnen worden afgenomen en om daarna de boeken, papieren en voorhanden zijnde penningen, ingevolge de aanschrijving te kunnen worden overgegeven.

En zal hiervan extract aan voorn. kerkmeesteren worden ter hand gesteld, om zig daarna te reguleren.

Terwijl dan nog is goedgevonden de sleutels van gen. kerk dadlijk ter dispositie te stellen van de R.C. pastoors en voorm. commissie.

Pro vero extracte
F. R. Rambonnet
secret.

BIJLAGE III

Bij de aanhaling dezer den datum en het nummer nauwkeurig uit te drukken den 3 Oogstm. 1809 no. 3.

De landdrost in het Departement Overijssel schrijft de R.C. Gecommitteerden tot het vertimmeren der Buitenkerk te Kampen aan, om op te geven, of, wanneer gemelde kerk zal zijn vertimmerd en in gebruik overgegaan, als dan de tegenwoordige kerken hunner

gemeente geheel ledig zijn of zullen worden en welk geschikt gebruik daarvan zoude kunnen worden gemaakt.

Zwolle den 3 van Oogstmaand 1809.

De landdrost voorn.
D. Bentinck tot Diepenheim.

Antwoord der gecommiteerden op 10 van Oogstmaand.

Aan Mijnheer den Landdrost van
Overijssel

De gecommiteerden tot het vertimmeren der Buitenkerk te Kampen, gezien hebbende eene aanschrijving van Mijnheer den landdrost van Overijssel van den 3 van Oogstmaand 1809 No. 3 om op te geven, wanneer gemelde kerk zal zijn vertimmerd en in gebruik genomen, als dan de tegenwoordige kerken hunner gemeente geheel ledig zijn of zullen worden welk geschikt gebruik daarvan zoude kunnen worden gemaakt, hebben de eer te berigten, dat ook na de vertimmering der welgen. kerk, zoolang het geestelijke bestuur der catholijke gemeenten dezer stad op den tegenwoordige voet blijft, dezelve niet zullen ledig staan, deels wijle zij noodzakelijk zijn tot woningen der tijdelijke pastoors van beide gemeenten en deels wijl zij, bij de ongelegene ligging der Buitenkerk tot gerief der gemeenten moeten dienen, bij het eene of andere onverwachte toeval van zieken bedienen, doopen enz. en dus vooralsnog tot geen ander gebruik kunnen bepaald worden. Ja zelfs ook in het vervolg niet, wijl er steeds in deze stad twee geestelijken, onder welke benaming het ook zijn moge, zullen moeten zijn, die elk een woning van noode hebben, zoodat, zoo al de woning van eenen derzelver mogte verplaatst worden, men er, zoo het schijnt, geen ander gebruik van zal kunnen maken, dan eene der tegenwoordige woningen te verkoopen om voor deze kooppeningen eene andere nader bij de Buitenkerk gelegen aan te koopen.

Het welk doende

De gecommiteerden voornoemd
In naam derzelver
B. Doorenweerd.

BIJLAGE V

Doorenweerd, Dagboek mijner verhandelingen I, blz. 46 e.v.

Ik werd door den stadsroedendrager Lamberts den zeventienden van Oogstmaand verzocht, om den volgenden morgen op het stadhuis tegen 10 uren te verschijnen, om de boeken, sleutels en gelden enz. van de Kerkmeesters der Buitenkerk Woltgraaf en Avink over te nemen, wjl zich de eerw. pater Adams uit hoofde zijner ouderdoms verschoonde, voegende de bode er bij, dat ik uit de leden der commissie konde medebrengen, welke ik wilde. Wij begaven ons dien dag ten raadhuize en werden dadelijk binnengelaten, waar wij den provisor der Buitenkerk uit de Wethouders, den WelEd. Heer Berns Kesselaar vonden, bij wien zich eerlang de WelEd. Heer N. v. d. Merwede voegde als medeprovisor en de beide heeren kerkmeesters. Deselven telden ons het nog voorhanden zijnde geld, als *f* 1211-11-8 toe, reikten ons vervolgens een obligatie van *f* 2000 over ten laste van van Berkum-Biesterbos, spruitende uit een le-gaat, hetwelk voor nog maar weinige jaren door zekere gerefor-meerde vrouw Trijntje Jans Bos aan de Buitenkerk tot reparatie der glazen gemaakt was, item een nationale schuldbrief groot *f* 1000 rentende 30 gulden, een dito op de stad Campen rentende 32 gulden 10 stuivers. Nadat wij alles ontvangen hadden, handigden wij den kerkmeesteren eenen door ons gezamenlijk ondertekenden brief over, als getuigschrift van den ontvangst, waarop wij den heer secretaris Rambonnet vroegen, of er ook nog oude schriften en papieren voorhanden waren, welke uit de secretarie ten voorschijn bracht eenige zeer oude handschriften, rakende de kerkelijke zaken en zoo verlieten wij zeer vergenoegd het raadhuis.

HOE EEN HOLLANDSE BOER VOORBEREIDINGEN TROF VOOR EEN REIS NAAR ROME ANNO 1617

DOOR

M. D. LAMMERTS

HET verrichten van een bedevaart naar Rome kwam in de 17e eeuw in de provincie Holland zelden voor. Uit de schaarse gegevens in het rechterlijke archief van Gouderak blijkt evenwel, dat een veeboer uit Ouderkerk aan de IJssel, Thonis Maertensz. bijgenaamd Domme landtman, 2 mei 1617 op het punt stond een reis naar Rome te ondernemen. Hij sloot op die datum met zekere Brant Jacobsz., wonende te Cattendijck in de jurisdictie van Gouderak, een hoogst merkwaardig contract. Dat gebeurde ten huize van Jan Bouwens, schout van Gouderak, in aanwezigheid van twee 'zegslieden' Jan Thijssen, steenbakker uit Nieuwerkerk aan de IJssel, en Dirck Jansz. Voet uit Moordrecht. Zegslieden zal stellig in deze zin moeten worden verstaan, dat de betrokkenen later een uitspraak zouden kunnen doen als er misverstand zou rijzen over de nakoming van het contract.

In de overeenkomst staat Thonis Maertensz. als verkoper tegenover Brant Jacobsz. als koper, maar van een normaal koopcontract is welbeschouwd geen sprake. Thonis zal zijn wederpartij binnen vierentwintig uur vier koeien leveren of desverkiezend 200 gld., d.w.z. 50 gld. per koe alvorens naar Rome te vertrekken.¹ De reis heen en weer moet hij – te rekenen van 1 mei 1617 af – binnen vijftien weken volbrengen, d.w.z. vóór afloop van die termijn moet hij weer thuis of in Gouderak zijn met deugdelijke bewijzen, dat hij inderdaad in Rome is geweest. Als hij aan die voorwaarden heeft voldaan, zal Brant Jacobsz. hem 425 gld. uitbetalen. De 'Domme landtman' behaalt dan op zijn koeien een winst van $112\frac{1}{2}\%$. Daartegenover staat, dat Brant geen enkele betaling hoeft te doen, als

1) Begrijpelijk is het, dat een boer, die het plan had een maandenlange reis te ondernemen, zich tevoren van zijn vee moest ontdoen, als hij dat niet onder de hoede van een familielid of van een vertrouwde knecht kon achterlaten. De betrokken bepaling zal wel zo moeten worden uitgelegd, dat Thonis Maertensz. zijn medecontractant 50 gld. per koe mocht geven, als hij zijn koeien voor een hogere prijs aan een ander kwijt kon.

Thonis zich van zijn kant niet strikt aan zijn verplichtingen houdt. Dan is alle voordeel voor Brant: hij zal vier koeien of 200 gld. hebben voor niets! Zo is in het kort – ontgaan van bijzonderheden – de inhoud van het contract.

Wat ervan te denken? De overeenkomst vertoont naar haar inhoud alle kenmerken van een weddenschap. Typerend is in dit verband, dat Thonis Maertensz. geen medereiziger op zijn tocht mocht meenemen, die hem de juiste reisroute zou kunnen medelen; onderweg mocht hij zich nog wel bij ander reisgezelschap aansluiten, maar zich geen reisinlichtingen verschaffen voor geld of tegen beloning. Een weddenschap dus, maar het kan wel niet anders, of deze heeft een diepere achtergrond. Welke veeboer van het Hollandse platteland, die niet eens een handtekening onder een contract kan zetten, maar met een merk tekent, zal zo maar uit een pure gril naar Rome vertrekken? Ondenkbaar is het, dat de geest van Cicero hem zou hebben aangetrokken of de zuil van keizer Trajanus! Men heeft hier naar alle waarschijnlijkheid met een bedevaart te doen, met een pelgrimstocht naar de Heilige Stad. Dat dit doel van de reis niet in het contract wordt vermeld, is volkomen begrijpelijk. Anno 1617 was de uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst in Holland bij plakkaat verboden. Een bedevaart was een 'paapse stoutigheid', die het daglicht feitelijk niet kon verdragen.

Hoe gaarne zou men van Thonis Maertensz. het bewijs hebben, dat hij rooms-katholiek was! Dat is bij gebreke van de nodige bronnen echter niet na te gaan. Zijn medecontractant Brant Jacobsz. was al een even eenvoudig man als hijzelf. Ook hij tekende met een merk. Van de beide zegslieden kon Jan Thijssen, de steenbakker uit Nieuwerkerk aan de IJssel, tenminste zijn handtekening zetten, maar Dirck Jansz. Voet uit Moordrecht, die niet kon schrijven, moest weer met een merk volstaan. Opmerkelijk is, dat de zegslieden uit andere plaatsen komen dan de contractanten. Dat is kennelijk zo geregeld, omdat dorpsgenoten niet onpartijdig werden geacht. Het contract is geschreven door G. Az. Bullick, die het ook als getuige heeft getekend. Deze heeft, voor hij notaris in Schoonhoven werd, wel meer onderhandse akten voor inwoners van Gouderak opgesteld.¹

Jan Bouwens, de schout van Gouderak, heeft zich van ondertekening of bezegeling van het contract onthouden, maar wel toege-

1) Zie bijv. een akte van 24 april 1618 in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, Rechterlijk archief van Gouderak, Aanw. 1913 XVII no. 10.

staan, dat het te zijnen huize werd gesloten. Daaraan is het stellig te danken, dat deze merkwaardige overeenkomst in haar oorspronkelijke vorm bewaard is gebleven.

Heeft Thonis Maertensz. inderdaad zijn reis naar Rome volbracht? Heeft hij zijn weddenschap gewonnen? Helaas tast men hieromtrent volkomen in het duister, maar welke onzekerheden het behandelde contract ook moge oproepen in godsdienstig opzicht en anderszins, het lijkt belangrijk genoeg om het te publiceren en er zo in ruimere kring de aandacht op te vestigen.

*Onderhands contract tussen Thonis Maertensz. Domme landtman uit
Ouderkerk aan de IJssel en Brant Jacobsz. uit
Cattendijk bij Gouderak.*

Op huyden heeft Thonis Maertenssn. Domme landtman woonende in Ouwerkerck in Hollandt ontrent vijf quartier off anderhalleff mijll van der stede van der Goude vercoft ende vercoopt bij desen op sijn Roomsche reys aen Brant Jacobssn. woonende in Cattendijk in de jurisdictie van Gouderack ontrent der stede van der Goude voors., die de coop accepteerde, vier melckoyen ofte vijftich gulden te veertich grooten Vlaems 't stuck voor yder koey tot optie van den vercooper, soo te verstaen indien den vercooper ende cooper in de waerde ende 'tleveren van de voors. koeyen melcanderen nyet en conde verstaen, dat se in sulcken gevalle heur wedersijdich sullen reguleren in't seggen ende verclaren van twee goede mannen bij elcx een daertoe te verkiesen, welcke leverantie van de voors. koeyen ofte vijftich gulden voor stuck in vougen voors. daervoor den vercooper gehouden es te doen binnen vierentwintich uren nae date deses sonder vorder vertreck.

Voorts op de naervolgende voorwaerden ende stipulation: als dat den vercooper sijne voors. Roomsche reysse binnen den tijt van vijfthien weecken achtereenvolgende innegegaen den eersten Meye anno XVIe seventhien nieuwen stijls lestleden volbrocht ende wedergekeert sall moeten sijn, midts volcomelijck ende nae behooren bewijsende dat hij te Roomen binnen de voors. vijfthien weecken geweest ende weder thuys ofte in Gouderack voors. gekeert es met alsulcke documentten die gelooffwaardich sullen sijn, sonder dat den voorn. Thonis Maertenssn. vermogen sall in't uuytreysen yemande tot hem te nemen daerdeur hij eenige kennisse van de voors. reysse ofte Roomsche wegh soude mogen hebben, behoudelijck dat hij sall mogen associëren ende accompagnieren met degeene ofte alsulcke geselschap alls hij onderwegens soude mogen vinden sonder nochtans van de selve eenighe kennisse ofte aanwysinghe van de voors. reysse om gelt ofte ander loon te begeren.

Des soo belooft den voorn. Brant Jacobsn. aen den voorn. Thonis Maertenssn. voor de voors. vier koeyen ofte tweehondert gulden te betalen ende te restitueren de somma van vierhondertvijfentwintich gulden prijsse voors. terstont ende soo wanneer den voors. Thonis Maertenssn. van sijne voors. Roomsche reysse binnen de voors. vijfthien weecken in vougen voors. gedoceert ende met volcomen attestatien ende documenten geverifieert sall hebben

ofte in vougen voors. nyet docerende noch verifieerende, dat den voors. Brant Jacobsn. de voors. vier koeyen ofte tweehondert gulden sijnde 'tstuck vijftich gulden om nyet sall hebben sonder yet daervooen te betalen ofte te restitueren anders dan ses gulden ten gelage ende drie gulden voor den armen, die den voors. Brant Jacobsn. cooper in desen dadelijck moet opschieten ende betalen, in sulcken verstande nochtans dat hij d'voors. ses ende drie gulden den voors. Thonis Maertensn. ten vollen sall corten in sooverre den vercooper van sijn Roomsche reysse ende wedercompste in manieren alsvooren bewijst ende anders nyet.

Alle bedroch gecludeert; tot verseeckeringe van alle 'twelcke ende elck point besonder den cooper ende vercooper elcx voor sooveel't hem aengaet tot elckanders vasticheyt verbonden hebben ende verbinden bij desen heure persoonen ende alle heure presentte ende toecomende goederen tot bedwangh van allen rechtten ende rechtteren mette costen.

T'oirconde soo hebben vercooper ende cooper midsgaders Jan Thijssen, steenbacker in den ban van Nyeuwerkerck, ende Dirck Janssen Voet van Moordrecht als segsluyden desen ondertekent den tweeden Meye anno XVIc ende seventhien nyeuwen stijl voors. ten huysse van Jan Bouwens, schout in Gouderack voors.

(w.g.) Thonis Maertensn

hantmerck

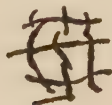
Brandt Jacobsn

handtmerck

bij mijn Jan Matthijsen

Dirck Janssen

handtmerck

mij present

G. A. Bullick

ut testis.

(Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Rechterlijk archief Gouderak Aanw. 1913 XVII no. 15).

DOCUMENTEN BETREFFENDE DE KEUZE VAN WILLEM VAN DER GOES TOT ABT VAN EGMOND, DECEMBER 1526

DOOR

DOM J. HOF O.S.B.

DE voornaamste bron voor de geschiedenis van de Egmondse abten, de kroniek van de carmeliet Jan Gerbrandszoon van Leiden, loopt tot het jaar 1484 en is later door een Egmonder monnik aangevuld tot 1523. We missen er dus de beschrijving van de laatste vijftig jaar van de geschiedenis van de abdij. Dit komt neer op het gemis van de datum van overlijden van abt Meinard Man (1509-1526) en de verkiezing en het bestuur van Willem van der Goes (1526-1560). Uit het necrologium van het generaalkapittel van de Unie van Bursfeld blijkt, dat abt Meinard Man de 4e december 1526 stierf en kort daarna heeft dus de verkiezing en wijding van zijn opvolger Willem van der Goes plaatsgehad.¹

Bij indult van 5 juli 1515 *Fervor purae devotionis* had Karel V van paus Leo X verkregen, dat er geen kloosteroverste benoemd zou worden zonder voorkennis van de keizer en diens 'placet'.² Hoewel dit geen benoemingsrecht inhield, gaf het de vorst toch bijna algehele zeggingsmacht over de begeving van deze prelaturen. Dit blijkt wel uit de praktijk, die hierin bestond, dat de regering, na een onderzoek in het betreffende klooster, haar kandidaat aan de kloostergemeente ter verkiezing oplegde, en uit de dwangmiddelen, waarmee het beoogde doel werd nagestreefd.

Voor de geschiedenis van het kloosterleven in de 16e eeuw vormen de rapporten, die de regeringsafgevaardigden na zo'n onderzoek uitbrachten, een belangrijke bijdrage.

Uit Egmond was vooral bekend het verslag van de verhoren door de commissarissen, uitgebracht in het jaar 1559, toen de oude abt Willem van der Goes om een coadjutor gevraagd had, benevens dat van twee jaar later, toen klachten over de observantie

1) P. DR. PAULUS VOLK, *Die Generalkapitels-rezesse der Bursfelder Kongregation*, Gen. Kap. von 1529, S. 531.

2) Dr. R. R. POST, *Kerkegeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* II, blz. 63.

in de abdij de regering tot een hernieuwd onderzoek noopten.¹

Ook uit andere abdijen zijn ons dergelijke verslagen bewaard. Bekend zijn o.a. die van Oostbroek in 1566; van St. Paulus te Utrecht in 1572; van Mariënwaard in 1545 en van Vrouwenklooster te Oostbroek in 1549.²

Men mocht veronderstellen, dat er ook een dergelijk verslag zou zijn geweest van de verkiezing van abt Willem van der Goes te Egmond in 1526. De abdijsrekeningen van de jaren 1526-27 geven duidelijk te verstaan, dat regeringsinstanties in de zaak gemoeid waren, die allen de nodige uitgaven voor reiskosten en honorarium vereisten. Het verslag zelf echter was niet bekend.

Dat het toch bestaan had en zelfs nog bestond, bleek uit een aantekening in *De Navorscher* van 1872, waar een medewerker onder de schuilnaam 'laboranter' een verklaring vermeldt, afgelegd door een Mr. Claes de Nova Terra, organist van de abdij, bij gelegenheid van de nominatie van de abt, 18/20 december 1526.³

De ijverige medewerker verzuimde echter de bron te vermelden, waaruit hij geput had, zodat de vraag bleef bestaan: waar wordt dit stuk bewaard?

Bij het onderzoek ging de eerste gedachte uit naar de vindplaats, die ook de documenten van 1559 en 1561 geleverd had, nl. de 'Papiers d'État et de l'audience' in het Rijksarchief te Brussel. Informaties ter plaatse wezen echter uit, dat het bewuste stuk daar niet aanwezig was en ook de archieven van het 'Département du Nord' te Rijssel, waarheen men te Brussel verwezen had, stelden hier teleur.

Het 'Haus-, Hof- und Staatsarchiv' te Wenen was ook al niet beter voorzien, maar een onderzoek aldaar bracht betreffende deze verkiezing een brief aan het licht van landvoogdes Margaretha van Oostenrijk aan Karel V. Hierin doet zij o.a. verslag van de maatregelen, die zij heeft moeten treffen om de zaak van de keizer te behartigen.

Het leek echter wel, dat met deze onverwachte en belangrijke bijdrage al het mogelijke bereikt was, totdat de inventaris uitgegeven werd van *Stukken van ambtenaren van het Centraal bestuur tijdens . . . Karel V, gedeponeerd ter charterkamer van Holland*.⁴ Hier bleek het

1) Dr. A. H. L. HENSEN, *Haecmundensia* I en II, in: *Bijdr. Gesch. Bisd. Haarlem XXXI*, blz. 385-434 en XXXII, blz. 292-310.

2) *Archief Gesch. Aartsbisd. Utrecht* III: Verschillende bijdragen van A. v. L. S. J.

3) *De Navorscher*, dl. XXII, blz. 83.

4) J. L. VAN DER GOUW, *Stukken van ambtenaren van het Centraal bestuur tijdens . . . Karel V, gedeponeerd ter charterkamer van Holland*, 's-Gravenhage 1952.

bewuste document aanwezig te zijn en daarmee is weer een leemte in de geschiedenis van de abdij aangevuld.

Uit de bewuste brief van Margaretha blijkt, dat abt Meinard Man tegen het eind van zijn leven Willem van der Goes tot coadjutor had gekozen en deze ter nominatie aan de regering aanbevolen. Of ziekte en ouderdom hierbij een rol gespeeld hebben weten we niet, maar het voornaamste motief was wel, dat men te Egmond met enige ongerustheid de dood van de abt tegemoetzag. Er waren veel monniken in de abdij uit Gelre afkomstig en men vreesde niet ten onrechte, dat een van hen mogelijk de voorkeur van de kloostergemeente zou hebben bij een abtskeuze. Dit zou door de regering zeker ongaarne gezien worden. Gelre behoorde immers niet tot de landen van de keizer. Het gevaar was niet denkbeeldig, dat de regering in dat geval zelfstandig zou optreden en een eigen kandidaat stellen met alle gevolgen van dien. Omwille van het belang van een spoedige beslissing had de landvoogdes zelfstandig met de raad van Holland overleg gepleegd en namens de keizer haar toestemming gegeven. Dit moet zeer kort voor de dood van de abt hebben plaatsgehad, want toen deze op 4 december kwam te sterven, had de provisie nog niet plaatsgehad, zodat de kwestie van een coadjutor van de baan was en de monniken het recht hadden zelf te kiezen, zij het dan met de restricties, bepaald in het indult van de keizer.

In de gegeven omstandigheden is het aanstellen van een coadjutor wel het beste geweest wat abt Meinard Man had kunnen doen. Uit de volgende keuze blijkt wel, dat de meningen over een opvolger nogal verdeeld waren. Elf stemmen van de kapittelleden waren voor Willem van der Goes, tien voor Placidus van Westfalen, de kandidaat van de Geldersen, drie voor Pieter van Groningen, twee voor Bartholomeüs van Norbog, één voor Balduinus van de Haag, één voor Dirck van Arsen en één voor Cornelisz. van Egmond. Het aanstellen van een coadjutor had de vrede in het klooster het best kunnen bewaren en een ingrijpen van de landsregering tot een minimum beperken. In zoverre heeft dit nog succes gehad, dat men nu te Brussel en in den Haag begrepen heeft welke kandidaat men moest steunen, zodat de kloosterlingen voor onaangename verrassingen gespaard zijn gebleven. De geschiedenis heeft aangetoond, dat de keuze een goede is geweest.

Maar zoals we opmerkten: op de 4e december was de provisie van de coadjutor nog niet geschied en de waardigheid dus vacant. Vol-

gens voorschrift werd aan het Hof van Holland de toestemming gevraagd om tot de keuze van een nieuwe abt over te mogen gaan. Dit kreeg reeds de 9e vanuit Brussel opdracht om als commissarissen naar Egmond af te vaardigen: Peter de Gouda, deken van Naaldwijk, Vincent Cornelisz, eerste rekenmeester en Renier Brunt, procureur generaal van Holland. Dezen werd opgedragen, een onderzoek in te stellen naar de bekwaamheden van broeder Willem van der Goes, de kandidaat voor het coadjutorschap, en bij ongunstige uitslag, naar die van een ander. De geschikte kandidaat moest onmiddellijk in naam van de keizer aan de kloosterlingen ter keuze worden voorgesteld. Mochten de kloosterlingen bezwaar maken tegen een dergelijk optreden, dan waren de afgevaardigden gemachtigd in naam van de keizer beslag te leggen op de tijdelijke goederen van het klooster.

Het was een uitgebreid gezelschap, dat zich de 15e en volgende dagen te Egmond bevond. Behalve de drie afgevaardigden van de landvoogdes waren er ook de abt van de St.-Paulusabdij te Utrecht, kennelijk om de rechten van de Bursfelder Congregatie te handhaven, en zijn twee raadslieden, de beide doctoren en kanunniken Maarten Grundijk, die als zodanig reeds adviseur was geweest bij de keuze van Meinard Man, en Harmen van der Goude.

In de loop van de morgen van de 18e had de ondervraging door de regeringscommissarissen plaats, waarover het verslag helaas niet in details treedt. Alleen het eindresultaat wordt vermeld, zodat we zelfs de namen van alle dertig kapittelleden niet aan de weet komen. We moeten ons tevreden stellen met de namen van de kandidaten en het aantal stemmen dat ieder behaalde.

Op de eerste plaats vinden we daar Willem van der Goes, de kandidaat van de overleden abt en van de meeste Hollanders onder de monniken, die elf stemmen verwierf. Hij was afkomstig uit den Haag, waar zijn ouders, Willem van der Goes, raad- en rekenmeester van Holland en Jonkvrouw Maria van Dooren, op het vroegere Tornoyvelt, d.i. de tegenwoordige Kneuterdijk, woonden. Door het ambt van koster en later van kellenaar (econoom) dat hij uitgeoefend had, was hij een man 'die experientie had van temporale negotiën' en bij de buitenstaanders was hij bekend als 'goed eerlijck jonck beleeft man'. Blijkens de benoemingsbreye was hij 'magister artium'.

Toch verkreeg hij lang niet de absolute meerderheid der stem-

1) Dr. P. A. MEILINK, *Het archief van de abdij van Egmond* III, reg. 1461 en 1476.

men. Dit zal wel voor een deel op politieke gronden berust hebben – de Geldersen brachten hun stem liever op een landgenoot uit – maar toch blijken er nog minstens twee andere Hollandse kandidaten te zijn, zij het dan ook slechts met één stem.

Ook het feit, dat zijn afkomst hem tot een bekende in regeringskringen maakte, heeft misschien bijgedragen tot de voorkeur, die aan Willem van der Goes van hogerhand gegeven werd.

Tien stemmen van de kapittelleden gingen naar broeder Placidus van Westfalen, volgens algemeen oordeel een goed religieus, maar 'die van de werlt geen experientie heeft'. Zijn naam komt een enkele keer voor in de rekeningen van de abdij, zonder dat ons echter iets meer over deze persoon wordt medegedeeld. Merkwaardigwijls komt hij niet in het necrologium van het generaalkapittel onder de overledenen van Egmond voor. Mogelijk is hij in een ander klooster van de Unie gestorven en daarbij vermeld.

De overige kandidaten waren geen serieuze mededingers.

Br. Pieter van Groningen, die drie stemmen verwierf, stierf waarschijnlijk in 1541, maar ook van hem is geen andere vermelding bekend.

Br. Bartelmees uit Norbog, verwierf twee stemmen, maar is verder geheel onbekend.

Van de drie laatsten die ieder één stem verkregen is Dirck van Arsen bekend door enige versregels, die de bekende humanist en te Egmond dikwijls geziene gast, Allardus van Amsterdam, aan hem wijdde:

Wat mannenkracht vermag, toont de tuin van Van Arsen
en door zijn voorbeeld spoort hij de lustelozen aan.¹

Hij is wel de Theodoricus, die in 1541 als overleden vermeld wordt.

Ook de beroemde Balduinus van den Haag verwierf één stem. De uitvoerige catalogus van het oudste boekenbezit van de abdij, die van zijn hand is, doet vermoeden, dat hij in die tijd van Meinard Man bibliothecaris was. Deze catalogus vormt een onderdeel van een uitvoerig geschrift, dat ons een blik gunt in de veelzijdige interesse van de auteur. Het is een verzameling kopieën van grotendeels

1) Gedrukt achter: *Epistola Cornelii Croci*, Coloniae 1531.

In Theodorici Arsenici hortos apud Haecmundam.

Macula quid possit virtus, Arsenicus hortus.

Indicat, exemplo suo proritat inertes.

zeer oude documenten, waarvan de meeste alleen dank zij deze kopie tot ons zijn gekomen. Het bevat verschillende oorkonden uit het abdij-archief, oude goederenlijsten, de bekende relieken- en boekenlijsten, een kalender van gedenkdagen van weldoeners.¹ Het werk werd vereerd met een epigram van de bekende Alkmaarse schoolrector en humanist Murellius, vriend van de auteur. Verder is deze Balduinus de voortzetter van de abtenkroniek van Jan van Leiden. Hij stierf in 1557 als senior.

Na de stemgerechtigde professen ondervroegen de gedelegeerden ook de overige kloosterbewoners. Vooraf echter werd de baljuw van Egmond ontboden, die in afwezigheid van de Vrouwe van Egmond verklaarde, dat zijn meesteres geen bijzondere voorkeur had voor de een of andere kandidaat, maar een onderdaan van de keizer prefereerde boven een vreemdeling. De persoonlijke voorkeur van de baljuw ging uit naar Willem van der Goes en berustte voornamelijk op het feit, dat deze alleen de nodige ervaring bezat in tegenstelling met de andere 'goede simpele broeders die dye weerelt nyet en verstaen'. Ook bij deze ambtenaar gaf het feit van onderdaan-zijn de doorslag 'ome ymers geen partydigheyt inde lande te brengen'.

Een der meest invloedrijke personen van het personeel was wel de priester-secretaris Mr. Hendrik Aelberts. Zijn naam komt voor in de meeste officiële stukken van Meinard Man. In 1538 blijkt hij nog zijn ambt waar te nemen. Hij was goed op de hoogte van de voorgeschiedenis van deze keuze omdat hij onlangs nog in naam van de overleden abt, de nominatie van Willem van der Goes als coadjutor had moeten bepleiten. Ook deze ambtenaar vond de keuze van Willem van der Goes de meest geschikte, zowel om geestelijke als om tijdelijke motieven.

Mr. Claes de Nova Terra, de organist, moet niet verward worden, zoals sommigen gedaan hebben, met de eerste bisschop van Haarlem. Hij is op dit tijdstip reeds 37 jaar oud en de abdijrekeningen uit deze tijd vermelden een zoon van hem. Zijn organistischap was niet zijn eige bezigheid, dikwijls werd hij belast met een of andere zending buitenshuis. Hoewel Mr. Claes niets dan goed weet van de beide voornaamste kandidaten, gaat toch zijn voorkeur uit naar Cornelisz. van Egmond, de toenmalige koster.

De vier lekebroeders, die daarna verhoord werden, gaven allen de voorkeur aan Willem van der Goes, die zij uit hoofde van hun

¹) Bibliotheek van de Universiteit van Leiden, Ned. Mij. Ned. Letterk., hs. 611.

ambt, als keldermeester zeer konden waarderen en wiens beleid zij eenstemmig prezen.

Tenslotte ontboden de heren nog een provenier, Jan Joosten, schilder in de abdij, die blijkens het register van Meinard Man op 6 augustus 1512 opgenomen was, maar daarvoor reeds enkele jaren in de abdij werkte. Hij komt voor in het schildersregister van het Haarlemse Lucasgilde en wordt verscheidene malen in de abdijsrekeningen vermeld, nu eens als schilder, dan weer als provenier onder de post 'pro familia'. Ook hij is voor de keldermeester.

De heren afgevaardigden wisten nu genoeg en hun besluit stond vast om broeder Willem van der Goes als kandidaat voor de abtswaardigheid aan het convent voor te leggen. Een zwakke poging van het kapittel om zijn vrijheid te behouden werd energiek de kop ingedrukt.

De 19e werd de verkiezing gehouden. Het kapittel delegeerde zijn rechten aan drie compromissarii, de deken van Naaldwijk, broeder Bernardus van Renen en broeder Dirck van Arsen. Deze zonderden zich af met de commissarissen, die hun te verstaan gaven, dat zowel om geestelijke als politieke redenen, de keuze van broeder Willem van der Goes door de regering gewenst werd.

Hiermee was de zaak geëindigd, de compromissarii zwichtten voor de druk en kozen de gewenste kandidaat. Deze aanvaardde zijn electie en legde de gebruikelijke eed af.

Hiermee was de taak van de regeringsafgevaardigden geëindigd. Er restte nog de bevestiging door de H. Stoel. Dat dit gezien de privileges van de keizer, geen moeilijkheden zou geven was wel te voorzien. Voor de rest van de geschiedenis zijn we aangewezen op de gegevens van de abdijsrekeningen van 1526-'27.

Maarten Grundijk krijgt zijn salaris: vier angelos, ieder ter waarde van 3 gulden en 15 stuivers; de andere Utrechtse heren 11 gulden en 4 stuivers.

De Haagse heren komen er beter af. Mr. Vincent ontvangt 40 gouden realen ter waarde van 83 gulden, terwijl beide andere heren 23 halve realen ontvangen, voor ieder ter waarde van 38 gulden. Verder wordt evenals van de Utrechtse heren hun heen- en terugreis bekostigd.

Speciaal belast met het verkrijgen van de confirmatie was de Mechelse kanunnik Johan Besoyen, maar voordat het zover was, heeft Crispijn, de koetsier van de abdij, nog verschillende reizen met bovengenoemde Mr. Hendrik de secretaris moeten maken.

Op het consistorie van 25 februari 1527 kwam de bevestiging van de keuze af¹ en op tweede paasdag, 22 april, kwam de bode met de goede tijding te Egmond aan, waarmee de man 8 gulden verdiende. Nu werd de wijding niet lang meer uitgesteld. Zij had plaats te Utrecht, waarschijnlijk op Kruisvinding, 3 mei 1527. Op deze dag tenminste worden de onkosten gedateerd voor de verschillende benodigdheden voor de wijding: de vaatjes wijn, de broden, doeken en kaarsen. Tevens zijn er de beloningen voor de secretaris van de bisschop, de kapelaan en de dienaar.

Of deze wijding plaats had in de dom of in de St.-Paulusabdij is niet uit te maken, maar het daarop volgend diner had wel in de abdij plaats. Bij de uitgaven hiervoor worden de fooien voor de familiars en de gastendienaar van de St.-Paulus aangetekend, waaronder de kok en de wijndrager.²

Wegens de onrust der tijden, waardoor het generaalkapittel in 1527 niet gehouden kon worden en in 1528 zeer slecht bezocht was, kon abt Willem pas in september 1529, in de St.-Jacob te Mainz, de gebruikelijke eed afleggen om tot de Unie van Bursfeld toegelaten te worden.

BIJLAGE I

Rapport van de commissie van de landvoogdes over het verrichte in de electie van broeder Willem van der Goes als abt van Egmond, 1526

(1 Stuk, A.R.A. Ambtenaren Centraal
bestuur, no. 162)

Achtereenvolgende die missive ende commissie van onse G.V. ge-expedieert up ons peters de gouda deeken van Naeltwyck meester Vincent cornelisz. eerste rekenmeester ende Rynier brunt procur^gnael vandie K.M. in zyne lande van hollant daer van die teneur hier nae volgt. Marguerite ertzhertogine van oistenryck hertogine ende gravine van bourgonie ende henegou, Lieve beminde wy verstaen hoe de abt van Egmondt deser werelt overleden is, waerom van noede is te voersien van een anderen abt ende prelaet, up dat die religiosen ende goeden vander abdye geregieert ende administreert worden als dat behoert. Ende soe dan die kyser onse heer ende neve volgende sekeren indulte, zijne Mt hier voortyds ge-

1) G. BROM, *Archivalia in Italië* I, 2, no's 1954 en 2025.

2) Archief Egmond. Inv. 811.

accordeert byden stoel van Roeme voor zyn Mt ende der selver erven ende nacomelingen, regt heeft te nomineren totter voors. abdye ende prelature, gelyck als hy heeft tot alle andere in dese synre Mt Nederlanden, soe ordoneren ende bevelen wy u als van synre Mt wegen regente in desen voors. Nederlanden dat ghy u te samen ofte die twee ofte deen van u luyden die daer bet toe sal mogen verstaen van stonden aen transporteert ende vindt inder voors. abdye, u wel ende nastelycken informeert up die conditien ende maniere van leven van eenen broeder Willem vander Goes, die ons in sonderheyt daer toe recomendeert is, ende... ghy hem net ende bequaem daertoe vindt, dat ghy hem alsdan van skeysers wegen nomineert ende presenteert den anderen religieusen, die selve van zynre Mt ende onse wege versoeckende ende requirerende hem te kyesen voor hoeren toecomende prelaet ende pastoer, ende oft ghy den voorn. broeder Willem nyet bequaem daer toe vonden, alsoe ordonneren wy u den religiosen een anderen te noemen dien ghy nae duegdelyck informatie den bequaemste daertoe vinden sult, u hier inne bewysende als die kyser ende wy u volcomenlick toe betruwen. Ende oft gebeurde dat ghy die religiosen onwillig vindt die nominatie vande voors broeder Willem soe verre hy bequaem daer toe sy, oft van een anderen die ghy daer netter toe vinden moght te accepteren, in sulcken gevallen ordonneren wy... alle hunre temporele goeden in skysers handen te stellen versoeckende daer toe sulck provisie als ghy vinden sult van node te wesen van onsen lieven beminden die president ende luyden van den raide in hollant, dien wy scriven ende bevelen u die selve te gunnen ende te expedieren soe verre ghy se behoeven ende begeren up dat tregt ende autoriteyt vandie kyser daerinne verwaert wordt, des en syt in gheen gebreke want onse geliefe sulck is. Lieve beminde onse heere god symet u. Gescreven te brussel den ixten December año xxvi. Ondergeteekent Marguerite. herdinck (?)

Ende buyten upde voors. missive stont gescreven Onze lieven beminden meester Pieter vander goude raidt ende eerste meester vande rekeninge ende Reinier brunt procūr gnael van hollant samentlyck ende elcken besundere. Syn wy commissarysen up huyden den xv decembris gecomen bynnen tconvent van egmondte ende hebben des anderen daegs gecomuniceert ende te kennen gegeven den prior ende senioers vanden selven convente tinhouden vande voors onse commissie begerende ende hemluyden vermaenende van skysers wegen dat se souden vergaderen ende congregeren dat capittel ome ons te informeren ende van alle religiosen capittelari-

ter vergadert synde te inquireren nae die bequaemste ende meeste idone vanden voors convente diemen soude mogen nomineren ende van skysers wegen presenteren ome te wesen prelaet ende abt van tvoors convent alsoe onse G.V. ons gelast ende expresselyck bevolen hadde van skysers wegen te nomineren ome abt te wesen die wy souden bevinden bequaemste te wesen ende dat men alsulx up mogen kyesen die men bevont meest idone ende vandie K.Mt. wegen genomineert te wesen. Waerop die voors prior ende senioers ons geantwoordt hebben dat sy souden gaerne die K.Mt. in als gelieven ende obedieren ende alsulcx syn sy van ons gescheiden ende tgeen dat wy hemluyden te kennen ghaeven hebben sy gecommuniceert die prelaet van Sint pouwels tvuytrecht meesters marten groendyck, harmen vander goude beyde doctoren ende canonicken van sinte Marien tvuytrecht alhier int convent wesende ome te hebben hoerluyder adveys ende goetdunken als wy verstaen hebben des anderen daegs vanden voors meester Harmen die welck sanderen daegs smorgens omtrent zeven huyren ons gede...eert heeft dat die prior ende senioers versogt hadden aen hem ende anderen van vuytrecht dat wy souden willen comuniceren deze saeke mit hemluyden ende den dag vander electie by tconvent gheraemt up sint thomasavont souden houden ende achtervolgen. Naevolgende die welcke ende doer begeerte vande voors meester harmen wy ons den xviie dag vande voors maent gevonden hebben byden voors. prelaet van Sint pouwels Groendyck ende de gouda ende aldaer is byde voors groendyck agtervolgent doe begeerte vande voors prior ende senioers soe hy seyde verthoent datmen soude willen houden die electie up Sint thomasavont alsoe een vagabunt ende verloepen religieus wesende buyten den convent tegens den voors daege ontboden ende bescreven was ende dat wy alsdan oft yemant van ons allen daer soude willen present wesen in die electie ome die religieusen ten besten te raeden dat se rite ende by behoerende forme ende wegen souden mogen kyesen een goetd bequaem prelaet, die vandie stoel van Roeme soude mogen geconfirmeert worden. Waer wy comissarysen nae dat wy seekere tyt met malcandereren gesproecken hadden die voors van vuytrecht geseyt hebben dat wy comissie hadden te nomineren die wy souden bevinden die netste ende bequaemste te wesen ten regimente vande voors convente ende dat wy alsulcx in meeninge waren ons te informeren ende up morgen den xviiien van deser maent te exprimeren nomineren ende presenteren die wy souden bevinden die bequaemste te wesen ten regimente ende prelature vande voors

convente. Die welck voors convent achtervolgende onse nominatie soude gehouden wesen te eligeren nae inhoudt die indulte die K.Mt. vandie stoel van Roeme gegunt. Waerup die voors van vuytrecht geseyt hebben dat hemluyden wel dogten dat die keyser als grave van Hollant wel so . . . bekent te wesen inden voors electie ende dat na syn Mt commissarysen advys die selve electie soudén mogen geschien, maer dogt hemluyden datmen die selve electie behoorde te doen by forme ende wegen van scrutinii oft compromissi als nae rechten behoert ende datmen daer van soude maeken decreet datmen soude mogen senden te Roemen ome confirmatie. Waerome wy commissarysen geseyt hebben dat onse tselve oick wel beliefte ende goedduncten dat men soude ter electie procederen via compromissi ende dat geeligerde compromissarissen soude die electie promulgeren ende pupliceren nae die nominatie ende beliefte vandie K.Mt. Achtervolgende welcke terstont daer nae syn die voors prior ende senioers geroepen ende gecomen by ons . . . in presentie vandie voors van vuytrecht is hemluyden vermaent datse soudén willen vergaderen hoer capittel ome by ons int ptculier van een yegelijk vandie religieusen vergadert synde int capittel te inquiren die netste ende bequaemste vanden convente ome te wesen prelaet vande voors convent. Achtervolgende welck ter stont daer nae dat capittel vergaderts is geweest omtrent tusschen thien ende elff vuyren voordén noen, aldaer wy commissarysen gecomen syn ende hebben aldaer voor alle tconvent onze commissie verthoent ende achtervolgende . . . geexamineert alle die vors religieusen int secreet ende pticulier ende hemluyden gevraegt wye in hoer conscientie hem dogte die bequaemste te wesen ome te wesen abt ende prelaet van tvoors convent. Ende hebben bevonden die opinien ende stemmen van alle die capittularen te wesen seer divers ende dat selve capittularen die daer waeren xxx int getaele nomineerden diverse psonen te weten elff van hem luyden nomineerden broeder Willem vander goes vuyten hage kelder oft proost van tvoors convent voor die bequaemste ome te wesen abt ende thien religiosen recomendeerden broeder placidus vuyt Westvaelen ende drie nomineerden een broeder pieter van groeningen ende broeder bartelmees norbogensis was genoemt van twee religiose ende broeder dirck van arsen broeder baldewinus hagenensis ende broeder cornelisz van Egmondhadden elx een stemme. Alle twelck by ons selve genoteert ende geteckent synde syn wy nae die noen wedergecomen byden voors prelaet van Sint pouwels ende andere synre collegen van vuytregt ende hemluyden verclaert

dat wy ten vollen geïnformeert waeren vande meeningen ende intentie vande voors gemeen religieusen ende conventualen die soudē mogen procederen up morgen ter electie p viam compromissi wy waeren geresolveert van skeyzers wegen te nomineren die wy bevonden hadden by informatie die bequaemste tot die voors prelature. Achtervolgende die welck die voors van vuytrecht begerende die electie geaccelereert te hebben ende oick gedocht hebben dat men die voors electie soude mogen doen up morgen ende die selve te doen p. viam compromissi gelyck wy geadviseert ende ghe-raemt hadden. Ende dese resolutie naevolgende heeft die prior ge-indiceert openbaer capittel ome die voors electie te doen als die gewoente is ende nae regt behoert.

Hiernaē hebben wy commissarysen by ons ontboden Jacop van Egmondts bailiu ende stadthouder vande heer van Egmondts in absentie van myn vrouwe die in vrieslant was ende hebben hem gevraegt oft hy van myn vrouwe geen last ende hadde ome van wegen die heere van egmondts in wyens heerlicheyt die abdyē gelegen is te recomenderen yemant die net ende bequaem soude mogen wesen tot tregiment vandie voors abdyē. Daerop die voors bailiu ons geantwoordt heeft dat die vrouwe van Egmondts voor haer ver-treck nae vrieslant up Sint andriesdag laestleden geadverteert was vande siecte vande prelaet laest overleden byden prior van tvors convent, mar die voors vrouwe en haer die saick nyet ende lasten hem bailiu datse nyemant en wiste noch wilde nomineren ofte recomenderen tot die voors abdyē dan begeerde wel dat een subject vandie keyser ende een inlandsch gecoren soude mogen worden ende geprefereert een vuytheems. Mar beval dat die religieusen die soe sy hoorten wel hem soudē voorsien van een goet prelaet. Hiernaē hebben wy den selven bailiu vermaent dat hy soude als officier van Egmondts ons willen verclaeren nae syn conscientie die hem dogte bequaemste te wesen ome geeliger te worden tot een prelaet. Waerop die voors bailiu ons bij conscientie verclaert heeft dat hy vuyt lange experientie ende communicatie die hy heeft gehadt met die conventualen nyemant in alle tconvente weet bequaemer ende idone ome abt te wesen dan een broeder Willem goes vanden hage alsoe die voors broeder is een goed eerlyck jonck beleeft man die tegenwoerdig kelder is van tvoors convent ende alsulx experientie heeft van temporele negotien ende is geboren vuyt die kysers landt ende dat die andere vanden convente syn goede simpele broeders die dye werrelt nyet en verstaen ende

meest vuyt gelrelant ende andere vreemde landen geboeren die so hem dogte nyet geraeden en soude wesen gecoren te worden ome ymers geen ptydheyt inde lande te brengen.

Waer nae wy by ons ontboden hebben die dienaers vande voors convente ende oick eenige leke broeders die lange int convente gewoent hebben ende die selve geexamineert als hier nae volgt.

Meester henrick aelbrechts van haerlem secretarius van voors convent van Egmond t oudt omtrent xl jaeren heeft verclaert in verbis sacerdotii dat hy omtrent xvi jaeren gewoent heeft alhier int convent ende met die religieusen gefrequentert ende nae allen kennissen die hy heeft van dien religieusen vanden voors convente dunct hem die spreckt dat meester willem goes om te wesen prelaet is bequaemer dan een genoemt placidus alsoe dieselve goes geweest is coster ende noch is kelder vande voors convent, meerder experientie heeft dan die voors placidus die vuytheems is ende nae syn scientie dunct hem die spreckt dat in alle die convent nyemant bequaemer ende in temporalibus ende spiritualibus experter en is dan die voors broeder Willem goes ende dit sulx die prelaet hem in syn leven gerecomendeert heeft ende ten hove gesolliciteert ome den voors te hebben tot syner coadjuteur ende successoor int voorn officie twelck hy die spreckt weet alsoe te hove byde prelaet geweest is daer die voors prelaet voordien voors. goes gesolliciteert heeft gehad.

Meester claes de nova terra organist van tconvent van egmond t oudt xxxvii jaeren verclaert by syn eede dat hy xx jaeren lanck gewoent heeft alhier int convent van Egmond t ende dagelycks met die religiosen van tconvent gehanteert ende alsulx bekent alle die religiosen wel ende syn meestal vuytheems ende vuyt die lande van gelre ende stigt geboeren ende heeft gesien dat indien die prelaet overleden nyet belet en hadde soudien die selve vuytheemsche religiosen al tconvent vol gelderschen met veelheyt van stemmen gebrogt hebben. Ende gevraegt synde nae die bequaemste van tvoors convent ende bysonder wye van hem beyden dat bequaemste is ome prelaet wesen te weten een broeder willem goes oft placidus seyt dat placidus is een vuytheems religieus ende noyt bij luyde geweest is ende vandie werlt geen experientie en heeft ende seer sober van industrie ende verstant sulx dat hy soude bedt dienen voor tadvys van hem deposant te wesen religieus dan prelaet oft abt ende daerome dunct hem die spreckt dat die kelder genoemt broeder willem vander goes behoert geprefereert te wesen alsoe hy is een jonck man ende altoes tot officie gepromoveert. Maer ome

te seggen die alderbequaemste dunct hem die spreekt broeder cornelisz coster die alre bequaemste te wesen van tgeheele convent.

Broeder loedewyck lubbertsz leeck van tvoors convent oudt omtrent viftig jaeren verclaert by syn eede dat hy alhier int convent gewoent heeft boven die xxvii jaeren ende is althants brouwer ende backre vant voorn convent ende heeft die kennisse meest van alle die geenen ende religiosen vande voors convent ende nae alle kennisse ende experientie die hyheeft vande selve religiosen dunct hem die bequaemste te wesen van voors convent ome te wesen abt ende prelaet die kelder genoemt broeder willem goes alsoe hy is een nogteren ende goed godlyck eerlyck man die hem gracelyck ende wel gehadt heeft in syn officie van tkelderschap.

Broeder Jan claes. van wormer poertier van tconvent oudt omtrent lxx jaeren heeft verclaert dat hy alhier int convent van Egmondts gewoent heeft omtrent xxx jaeren ende die kennisse vande religieusen van tselve convent wel heeft ende soe hem dunct in syn conscientie syn die meeste bequaemste van voors convent broeder willem vander goes ende cornelisz verduyn ende dat een van hem beyden wel dienen soude ome te wesen prelaet ende abt van tvoors convent.

Broeder Jan jans geboren van doesborg geproffessde leeckbroeder van tvoors convent heeft verclaert dat hy omtrent xx jaeren int convent gewoent heeft ende nae alle kennisse die hy heeft vanden religieusen dunct hem die kelder van tconvent genoemt broeder willem van der goes te wesen die bequaemste van tconvent ome te wesen prelaet ende abt alsoe hy is een goetd zeer eerlyck bequaem man god vreesende hem in syn officie sonderlinge welregierende ende is seer nogteren, soe dat hy die spreekt van hem nyet weet dan alle duegt.

Broeder Dirck cornelisz oudt omtrent xxvi jaeren seyt dat hy int convent van egmondts als leekebroeder geweest is omtrent viii jaeren ende nae alle kennisse die hy heeft van alle religieusen soe en weet hy nyemant van tconvent bequaemer ome te wesen abt dan die kelder genoemt broeder willem van de goes alsoe hy is nogteren ende goetd van leeven die hem in syn officie seer wel heeft.

Jan joesten van Haerlem oudt omtrent li jaeren verclaert dat hy alhier int convent gewoent heeft omtrent xvii jaeren ende heeft altoos als schilder voor tconvent gedient ende met die religieusen geconverseert ende dunct hem die spreekt dat die kelder is een goetd religieus van leeven ende wel die bequaemste ome te wesen

prelaet van tvoors convent alsoe hy in syn officie hem seer wel gedragen heeft ende gheen dronckaert oft anders vagabunt.

Up huyden den xviide decembris twelck is geweest die dach vander electie syn wy comissarysen ontboden int capittel huys byden prior van voors convent ende meester harmen van der goude doctoer inder godheyt ende aldaer ons byde voors meester harmen verthoent ende te kennen gegeven dattet convent wel soude begeren te procederen ter electie van haer nyeuwe prelaet p via compromissi restricti ende determinatie soe dat die gedeligeerden compromissarysen gehouden souden wesen te doen scrutinium onder alle die broeders ende eligeren die gheen diemen bevondt die bequaemste te wesen ende die meesten stemmen te hebben begerende van ons dat wy daer mede te vreden wilden wesen ende consenteren inde voors forme van electie. Waer up wy comissarysen nae dat wy vertogen waeren ende met malcanderen gesproecken hadden den voors prior ende den doctoer voor antwoord seyden hoe dat geleden meer dan agt dagen als wy comissarysen alhier by tconvent ontboden waeren ome te helpen raiden hoemen die electie by beliefte vandie K.Mt. bequaemelijckste soude mogen doen ende dat alstoen alle die religieusen eendragtelyck capitulariter vergadert geacordeert ende gesloten waeren te procederen tot electie by forme van simplex compromissi ende alsulx ter stont gecoren hadden die deeken van Naeltwyck broeder bernardus de renis pastoer van Egmont met broeder dirck van Arsen die welck ter stont daer nae deden hoer scrutinium Soe dat wel een lichtigheyt soude wesen soe haast ende ter stont die voors compromissarysen te renonceren oft hoer magt te limiteren. Ende dat oick dese wech die tvoors convent begeerde soude mogen discort ende dissentie maicken indie voors electie vermits dat wy comissarysen althants gedaen hadden onse informatie ende bereyt waeren te nomineren die gheen die wy vuyt die informatie bevonden hadden bequaemste te wesen ende byde meest stemmen gecoren was. Ende in gevallen die compromissarysen macht als... gerestringeerd waere gelyck die voors prior begeerde sulx dat sy souden deser gehouden wesen van n...ens scrutinium te houden ende moeten kyesen ende eligeren die sy by dit nyeuwe scrutinium souden bevinden die meeste stemmen te hebben Soe soude mogen gebeuren dat die stemmen van de broeders doer instigatie ende sollicitatie van eenigen souden mogen variëren end vallen up een ander religieux dan daer sy inde voorgaende scrutinium ende onse informatie opgevallen waeren. Daer

doer tusschen die compromissarysen ende ons soude vallen discen-
tie ende discort. Alsoe wy souden moeten nomineren ende presen-
teren die wy in onse informatie bevonden hadden die meeste stem-
men te hebben daer die compromissarysen nyet en souden mogen
inne consenteren, soe dat mitsdien soude mogen comen seekere
dissentie questie ende inconvenient twelck mits eligerende com-
promissarysen simpliciter sonder eenige determinatie verhoet soe-
wesen. Twelck wy comissarysen alsoe versogt hebben te mogen
geschieden ende syn mitsdien gescheiden vanden voors prior ende
gegaen bydie van vuytregt die wy tselve alsoe geseyt ende te ken-
nen gegeven hebben begerende dat sy die religieusen souden per-
suaderen ende alsulx onderwysen, dat sy up haer saick regart nae-
men ende nydt en lieten verleyden van nyemant ende mair blieden
by tgeen dat sy te voeren gedaen hadden ende geordonneert had-
den. Achtervolgende welck syn wy omtrent tusschen thien ende
elf vuyren voer middach gegaen int capittel aldaer alle die reli-
gieusen capitulariter ome te procederen tot electie vergadert waer-
ren. Diewelck byden voors meester Maerten groendyck vermaent
syn dat postponerende alle restrictie souden willen eligeren nae
beliefte vande K.Mt. ende daerna syn in geroepen geweest twee
notarysen ende twee getuygen, ende hebben begost te doen haer
proces ende daer nae geprocedeert ter electie nominerende tot een
president vandie voors electie den abt van Sint pouwels tvuytregt
ende daer nae vermaent synde wat forme ende wech van electie
die voors religieusen souden nemen end kyschen, waerop die prior
hebbende deerste stemme heeft verclaert dat hy begeerde dat men
soude procederen ter electie p viam compromissi restricti twelck
alle die andere religieusen alsoe volchden Soe dat wy comisarysen
tselve hoerende bedengtende dat dit aldus gepractiseert hadde ge-
weest by eenige vanden convente ende dat vuyt desen souden
mogen zwaerigheyt vallen, hebben wy daer van den voors groen-
dyck ende andere van vuytregt geadverteert ende hemluyden ge-
seyt dat wy souden willen tselve dat tconvent te kennen gheven
ome te weten of sy die saicke oick wel verstonden ende wisten die
periculen daerso souden mogen inne vallen indien met restrictie dat
compromisse deden, waerop die voors van vuytregt gedogt heeft
dat beter was dat sy dat convent verthoenden die periculen ende
begeerden dat wy souden willen met die notaris vertracken ende
hoepten alsoe in onse absentie met dat convent te spreekken dat sy
considererende die periculen souden wesen te vreden te kyesen by
forme van simpel compromis gelyck sy te voeren geddaen hadden.

Ende alsulx hebben die van vuytregt sprekende met dat convent in onse absentie soe wel gedaen dat tvoors convent te vreden is geweest, ende als wy weder innegecomen syn gecoren hebben simplex compromissum ende gecompromitteert in myn heere die deeken ende andere van haers convent die sy te voeren gecoren hadden, die welcke voors compromissarysen terstont vuyten capittel vertoegen syn geweest ende gegaen inde sacristie. Aldaer wy meester vincent ende Heinric brunt by gegaen syn ende hemlyuden verthoent dat int leeven vanden abt overleden bijde selve abt gesolliciteert was aen onse G.V. ome syn coadjutoer ende successoer int officie te maicken een broeder willem vander goes ende dat achtervolgende dien onse voors G.V. geordonneert hadde den voors deeken van Naeltwyck ome hem tinformeren up die idonitie vandie voors broeder willem ende dat alsulx die voors deeken gedaen hebben syn informatie by affirmatie vande voors abt ende anderen bevonden hadde die voors broeder willem die bequaemste van tvoors convent te wesen ende dat alsulx hy gepromoveert was eerst ome te wesen coster ende daer nae kelder ofte proost als mochte blycken by die selve informatie daer van synde die wy die voors compromissarysen verthoenden ende oick seekere ordonantie by onse G.V. onderteekent ome voordie voors broeder willem te expedieren behoerlycke brieve van placet. Altwelck hoewel tselve geen effect gesorteert en hadde nogthans wel gneerde die idonitie vande voors broeder willem ende dat wy achtervolgende onse voorgaende comissi gedaen hadden informatie onder die religieusen ende andere leecken ende dienaers van tconvent bevonden hadden bydie selve religiosen die voors goes principalyck gerecomandeert ende daer toe genomineert ende geeligeert te wesen als boven verclaert staet. Waeromme wy achtervolgende die voors informatie ende dye cragte van onse commissie wy gepresenteert ende van skysers wegen genomineert hebben die voors broeder willem ende begeert dat sy compromisarysen die selve souden willen eligeren verthoenende mitsdien die voors compromissarysen behoerlyck brieven van tvoors convent die sy opdoende in onse tegenwoordigheyt ende inne hielden dat voors convent soude eligeren die wy souden nomineren ende van skeysers wegen presenteren als daer toe by informatie bevonden idone ende bequaem synde. Waernaey wy vertrocken syn van de voors compromissarysen ende wedergekeert int capittel aldaer onlanx gecomen syn die voors compromissarysen ende hebben die electie gepromulgeert ende nae die beliefte ende nominatie vande K.Mt geeligeert den voors broeder

willem vander goes die welcke daer inne geconsenteert heeft ende daer nae gesongen synde Te Deum laudamus den eede gedaen alst behoert ende die costume is. Mitswelck wy weder gekeert syn ende weder gearriveert den XXen dach vande voors maent inden haghe.

Pieter van gouda
Reinier Brunt
Mr Vincent Cornelisz.

BIJLAGE II

*Uittreksel uit een brief van Margaretha van Oostenrijk aan Karel V
betreffende door haar genomen maatregelen ter handhaving van de
rechten van de keizer bij gelegenheid van de keuze van
Willem van der Goes tot abt van Egmond*

(Datum Mechelen 13 december 1526, origineel in Haus-, Hof- und Staatsarchiv te Wenen, P.A. 18, regist in: 'Papiers d'État et de l'audience', reg. 39, fol. 318v-319r, R. A. Brussel)

L'abbé d'Egmond en Hollande homme denotaire et de la reformation passe assez longtemps avait choisy ung sien religieux votre subgeste pour coadjuteur. Ce quoy pour le bien de la religion et l'entretènement de la dite réformation et éviter que l'abbeye qui est pleine de religieux geldrois ne tumbast en la main de lung deusx, par l'advis du lieutenant et des gens du conseil et des comptes de Hollande je consenti de votre part. Ledit abbé avant que son coadjuteur ait eu sa provision est trépassé. Ceux du conseil et des comptes de Hollande en avertis pour y garder votre droit de nomination et principalement éviter que l'abbeye ne vint es mains des religieux gheldrois y ont envoyé leur députez et entre autre mr. Vincent Cornelisz. et votre procureur général qui sont gens de bien dont ils m'ont advisé. Surquoy pour les causes que... par l'advis aussi de votre conseil privé, et considerant que la chose ne se pouvait differer et que si j'eusse esté negligente l'évesque d'utregt y eut pourveu, je les ay bien expressément mandé procurer de votre part l'élection et provision du religieux choisy par le feu abbé. Au moyen de quoy votre droit sera gardé et il sera bien pourveu a l'abbeye et a la pureté de votre pays dont... je vous advise. Scriptum de Mech.

Votre très humble tante
Margarethe.

BOEKBESPREKING

DR. B. A. MENSINK

Jan Baptist Stalpart van der Wiele

Advocaat, Priester en Zielzorger 1579-1630

HET is niet de gehele Jan Baptist, die de leraar aan het seminarie te Apeldoorn in zijn werk over deze grote figuur der katholieke renaissance in de Lage Landen, heeft willen geven. Terwijl hij bijvoorbeeld de musicus en litterator in hem vrijwel geheel aan anderen ter behandeling overlaat, beeldt hij voor ons de priester en zielzorger uit, waarbij hij dan de advocaat noemt, omdat deze kromming zich nu eenmaal in zijn overigens rechte weg als geestelijke bevindt. Om ons met deze Stalpart vertrouwd te maken, geeft de auteur eerst een gedetailleerd overzicht van de familie en maakt hij duidelijk, hoe de naam Stalpart de voorrang kreeg boven Van der Wiele, de oude stamnaam: dat 'Wiele' hier van grondwiel, weel, een kolk ontstaan na dijkbreuk, afkomstig is en dat de eerste naam moet worden gelezen stalp-aard en met paard niets te maken heeft. Hij zet verder uiteen, dat de op 22 nov. 1579 in Den Haag geboren Jan Baptist is voortgekomen uit een familie met sterke juristeninslag – meesters in de rechten waren bijvoorbeeld zijn vader en de vader van zijn moeder – en een bijzondere hang naar economie. Getuigen hiervan zijn nog de keurige perkamenten rentmeestersrekeningen (1524-1572) van Adriaen, Cornelis en Herebert Stalpart, welke ons meermalen in het Algemeen Rijksarchief hebben geboeid. Vele bijzonderheden geven inzicht in de plaats, welke de familie Stalpart innam in het burgerlijk, sociaal en godsdienstig leven; hoe haar leden, zeer welgestelde burgers, toegang hadden tot de oudste patricische en hoge kringen en er gemakkelijk aan geparenteerd werden. In het algemeen waren zij conservatief, gehecht aan het oude geloof, zodat de nieuwe religie er maar weinig sympathie heeft ontmoet.

Jan Baptist beschikte over ideale gaven naar geest en hart. Veertien jaar oud was hij reeds student te Leuven, waar hij vier jaar later het licentiaat in de beide rechten behaalde. Interessant is te vernemen, dat hij zich, dank zij de hem in 1594 toegediende tonsuur, toen reeds liet opnemen onder de clerus van het bisdom Utrecht, waartoe Den Haag op grond van de indeling van 1559

behoorde, en dat hij zich niettegenstaande dat, na beëdigd te zijn voor het Hof en de Hoge Raad, in Den Haag als advocaat vestigde. Enkele jaren later gaf hij de advocatuur eraan en vervolgde hij, opnieuw in Leuven, de in 1594 ingeslagen weg, nu ten einde toe. Krachtens mondelinge machtiging van Sasbout Vosmeer werd hij 25 maart 1606 priester gewijd. Dit betekende echter niet, dat de Apostolische Vicaris zonder meer beslag op hen kon leggen ten behoeve van zijn missie. Vrij als de priesters in die dagen waren, ging Stalpart naar Frankrijk en Rome om zich verder te bekwamen, zoals hij zeide. Niet duidelijk is, wat hij met deze wetenschap hoopte te bereiken. Trouwens uit heel deze periode van zijn leven heeft de schrijver, niettegenstaande zijn nauwgezette bronnenstudie, maar weinig kunnen achterhalen van de innerlijke roerselen, welke Jan Baptist gedreven hebben. Veel duisters blijft er ook in zijn Romereis, welke in zijn fijnbesnaarde ziel zulk een diepe indruk heeft achtergelaten. Het 'duisters' moet niet verkeerd worden opgevat, want hogelijk geprezen, met de doctorsbul in de koffer en geëerd door de paus met een benoeming tot protonotarius apostolicus, keerde hij naar zijn land terug. Was het alleen de nood der katholieken hier, die hem dreef naar de gemeenten onder het kruis? Dan zouden wij zijn besluit om een goede carrière, die daar binnen het bereik van deze begaafde geestelijke moet hebben gelegen, prijs te geven, nog hoger waarderen. Hier immers wachtte hem slechts een leven vol zorgen en moeilijkheden!

De slag, welke het calvinisme het oude geloof na 1572, dank zij zijn beschikking over de gewapende macht, had toegebracht, was verbijsterend. De katholieke gelederen waren overal doorbroken en de leiders slaagden er niet in de brokstukken snel te hergroeperen. Gebrek aan inzicht in de omvang van de catastrofe en aan aanpassing aan de nieuwe toestand; aarzeling en verdeeldheid bij de hoogste leiding; conflicten over bevoegdheden en aangemeten rechten openbaarden zich herhaaldelijk. Curatoren of beheerders van 'broedersgeld' beschouwden zich als getreden in de rechten van vroegere colators en met hun wensen en eigenzinnigheden moest rekening worden gehouden. Seculieren ondergroeven el-kanders posities. Daarnaast handelden de jezuïeten, die de seculieren beschouwden als degenen die de partij hadden verspeeld, vaak zeer eigenmachtig. Zij plaatsten hun mannen, waar zij dat nodig oordeelden, en deze waren alleen aan hun overste verantwoording schuldig. Tal van moeilijkheden en vaak scherpe conflicten vloeiden hieruit voort met als gevolg, dat er niet uitgetaald

werd wat bij goede ordening mogelijk zou zijn geweest; dat er veel niemandsland voor het katholicisme verloren is gegaan.

Van dat alles heeft Stalpart, men leze hiervoor de hoofdstukken III en IV, behoorlijk zijn aandeel gehad als ambulante missionaris in Leiden, Den Haag, Rotterdam, Schiedam en tussenliggende plaatsen, maar vooral als pastoor van het moeilijke Delft. Achttien jaren lang heeft hij daar de lasten van de dag gedragen. Dat het een groot succes is geworden dankt hij aan zijn edele gaven en hoge plichtsopvatting. Als geboren gentleman, blijmoedig en vriendelijk mens, prettig causeur en boeiend redenaar won hij, waar hij kwam, gemakkelijk de mensen voor zich en voor God. Scherpslijperij en rechthebberij waren hem vreemd, veeleer liet hij iets over zijn kant gaan, als dat een conflict voorkomen kon. Men moest het hem al heel lastig maken, zoals zijn kapelaan-met-pastoorallures dat deed, wilde hij komen tot een klacht bij zijn overheid. God in liefde dienen en door liefde de aan hem toevertrouwde gelovigen tot God brengen, zag hij als zijn hoogste plicht. Deze ging hij nooit uit de weg, niet als zijn labiele gezondheid de uitoefening daarvan dubbel zwaar maakte, ook niet toen honderden pestlijders in 1624 zijn geestelijke bijstand nodig hadden. Bij dit alles bouwde hij op een onwrikbaar vertrouwen op God, vooral als het erom ging, een afgedwaalde broeder terug te brengen tot de Kerk.

Na een werkzaam leven, onder zeer moeilijke omstandigheden, stierf hij vol overgave aan Gods heilige wil op 29 dec. 1630. Hij liet een bloeiend godsdienstig leven in zijn parchie achter, waarvan het werk van de door hem gestichte vergadering van devotarissen een essentieel bestanddeel vormde.

De schrijver heeft de kerkhistorie een belangrijke dienst bewezen door aan deze hoogstaande irenische priester en toegewijde zielzorger een goede biografie te wijden. Zij is opgebouwd uit kritisch getest materiaal, dat ons in strak gehouden vorm wordt voorgelegd. Slechts eenmaal heeft hij zich laten gaan, namelijk door Jan Baptist te vergelijken met St.-Franciscus van Sales. Maar dat is een persoonlijke opvatting, die buiten het eigenlijke werk staat.

P.N.

B. van Leeuwen O.F.M.

*Het gemengde huwelijk. Pastoraal – sociografisch onderzoek naar
de huwelijken van katholieken met niet-katholieken in
Nederland, Assen 1959*

Deze belangrijke sociologische studie is tevens een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van de katholieke Kerk in het huidige Nederland en ten dele ook daarbuiten. Wat over de Kerk in de missiestaat van de zeventiende en de achttiende eeuw wordt medegedeeld, berust op een deskundig en streng-kritisch gebruik van de gepubliceerde bronnen en voor enkele onderdelen bovendien van nog ongepubliceerde. Voor het recente verleden (1908–1955) geldt het laatste zo goed als doorlopend. Door een en ander alsmede door de helderheid van het objectief exposé is dit werk ook als historische publikatie van wetenschappelijke waarde en mitsdien een aanwinst van betekenis te noemen.

L. J. R.

Dr. S. P. Wolfs O.P.

*Das Groninger 'Religionsgespräch' (1523) und seine Hintergründe, Dekker & van de Vegt, Utrecht-Nijmegen,
1959, 213 blz., f 11,90*

Het Groningse godsdienstgesprek van 1523, dat in de geschiedenis der kerkhervorming van ons vaderland een bepaalde reputatie geniet, en wel als vroeg specimen van reformatorische polemieken, heeft thans door het voortreffelijk onderzoek van pater Wolfs wel zijn definitieve plaats gekregen. Die plaats blijkt dan niet te liggen in de boekproductie welke het Luther-offensief in zijn aanvangsstadium moest steunen, maar in de laat-scholastieke disputatieliteratuur. Reeds in 1944 had prof. R. R. Post in *Studia Catholica* in grote lijnen een reformatorisch karakter aan deze postincunabel ontzegd en de humanistische inslag ervan duidelijk gemaakt. Het moet de Nijmeegse hoogleraar een voldoening geworden zijn de promovendus Wolfs, dominicaan van professie, te mogen begeleiden bij het onderzoek naar datgene wat zich op donderdag 12 maart 1523 in het dominicanenklooster in Groningen heeft afgespeeld. Moge de wetenschap dat het Groningse godsdienstgesprek bij nader toezien niets anders blijkt te zijn dan een late aflegger van wat

in glorieuzer dagen een 'disputatio sollemnis' in een predikherenklooster kon beduiden, misschien wat teleurstellend aandoen, de wereld van architypografen, humanisten en kloosterlingen, kortom het dynamische eerste kwartaal van de 16e eeuw, welke ons wordt getoond, doet spoedig alle spijt vergeten. De schrijver weet niet alleen de 'editio princeps', een uitgave van Simon Corver van Zwolle, te situeren in de nogal anti-dominicaanse humanistenkring, hij slaagt er tevens in duidelijk te maken, hoe het mogelijk was dat de uitgave van deze onschuldige dominicaanse theses, bij Adam Petri uit Bazel in 1523 nagedrukt en in een convoluut met enkele Lutheraanse geschriften verenigd, op de index terecht kwam. Dank zij het hier besproken werk kennen wij nu de mentaliteit van humanisten als Listrius, de rector van de Latijnse school in Zwolle, die vermoedelijk het nogal onvoordelig opgestelde verslag van de 'disputatio sollemnis' van 1523 uit Groningen bij Corver ter perse legde. De voorrede waarvan deze schriftuur werd voorzien, maakt duidelijk dat men instemming hoopte te verwerven bij de niet onbelangrijke humanistenkring in Munster. Tenslotte oppert de auteur de mening, dat de opsteller van het verslag niemand anders zou zijn dan Goswinus van Halen, de rector van het Groningse Fraterhuis. Met deze 'Dreibund': drukkers, humanisten en 'Fraterherren', zijn wij in het krachtveld van de onderstroom die aan de golfslag van de reformatie de opwaartse druk verleende.

Van het standpunt van een goed gecomponeerde monografie uit gezien, moeten wij het onomwonden prijzen, dat het tweede deel van de dissertatie, dat op bladzijde 73 in feite begint, geheel gewijd is aan de inhoud van de in de postincunabel vastgelegde theses. Toch zal pater Wolfs begrip op kunnen brengen voor de recensent die van oordeel is, dat de stap achteruit in de tijd welke hiermede wordt gezet, nl. om de waarde van allerlei theologische en natuurfilosofische schoolmeningen uit de periode van de hoogscholastiek getoetst te zien aan de opvattingen der dominicanen in Groningen anno 1523, onder historisch opzicht ook figuurlijk een stap terug is en een anticlimax bewerkt. Op deze instemming rekenen wij des te eerder, nu in het voorwoord wordt medegedeeld, dat het nu verschenen werk onderdeel had kunnen zijn van een breed geprojecteerde studie over de verhouding van humanisten en dominicanen in de 16e eeuw. Kruitwagen heeft vroeger als zijn mening te kennen gegeven, dat de tijd rijp is, nu zowel van incunabelen als postincunabelen zonder tal de drukkers en brandpunten van typografische activiteit bekend zijn, om na te gaan langs welke wegen

en op welke wijze deze nieuwe vorm van publiciteitsmogelijkheid gewerkt heeft op de stromingen van humanisme en reformatie. Over de rol en de betekenis van de 'Fraters' in verband met de boekdrukkunst, heeft Kruitwagen zelf reeds de nodige behartigenswaardige dingen naar voren gebracht. Wie, na wat nu opnieuw Wolfs brengt over een figuur als Goswinus van Halen, rector van het Fraterhuis in Groningen, stilstaat bij de lectuur bijv. van een kroniek van het Hildesheimer huis der 'Fraterherren' en de daar levende, sterk laïcale opvattingen, de teruggehouden, maar au fond agressieve verzetshouding tegen de verschillende orden – wie dit nagaat zal als historicus nieuwsgierig zijn naar het samenvattend werk, dat genoemde aspecten als geheel behandelt. Met zijn uitstekend boek over het Groningse godsdienstgesprek heeft dr. Wolfs, naar het ons voorkomt, bewezen in staat te zijn deze opgave voor zijn rekening te nemen. Valt alleen te hopen, dat hem daartoe de gelegenheid geboden zal worden.

M. P. van Buijtenen

KRONIEK

ANALECTA BOLLANDIANA 76 (1958).

J. VAN DER STRAETEN, *Sainte Ode, patronne de Sint-Oedenrode*, (vergelykt *Vita S. Odae Rodensis* met *Vita S. Odae Amaniensis* en concludeert dat Oda van Sint -Oedenrode een in de 13e eeuw gecreëerde legendarische dubbelgangster is van de enige authentieke Oda van Amay bij Hoei), blz. 65-117.

J. ANDRIESSEN S.J., *De Jezuïeten en het saamhorigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648*, Antwerpen 1957.

Dit in Leuven verdedigde proefschrift is vooral gebaseerd op pamfletten en archieven. De jezuïeten hadden zoals alle katholieken bij het begin van de opstand een sterk eenheidsbesef en zij betreurden de scheiding vooral om apostolaatsredenen. In het verdere verloop van de opstand stonden de jezuïeten in het Zuiden principieel aan de kant van het gezag, d.w.z. tegen het protestantisme in het Noorden. Door hun controverseliteratuur hebben zij de particularistische geest in het Zuiden zeker versterkt en daardoor het saamhorigheidsbesef geschaad (zoals dat in het Noorden door het Calvinisme gebeurde), maar daar staat tegenover dat zij ook steeds pogingen deden om banden te onderhouden met katholieken en andersdenkenden (bijv. de Arminianen) in het Noorden. Minstens vanaf 1585 heeft de godsdienst de scheiding voltooid.

ANNALEN DES HISTORISCHEN VEREINS FÜR DEN NIEDERRHEIN 161 (1959).

SEVERIN CORSTEN, *Das Heinsberger Land im frühen Mittelalter. Fränkische Kolonisation zwischen Maas und unterer Rur*, (kerkelijke en politieke organisatie, van belang voor Limburg), blz. 5-64.

ARCHIEF, VROEGERE EN LATERE MEDEDELINGEN VOORNAMELIJK IN BETREKKING TOT ZEELAND.

A. C. F. KOCH, *Opmerkingen over Middeleeuws Walcheren vóór de 13de eeuw* (over de oudste kerken van Walcheren, de Abdij, en een nog niet gebruikte bron uit de 8e eeuw voor de geschiedenis van Walcheren), 1958, blz. 1-14.

J. WESSELING, *De Hervormde Gemeente van IJzendijke 1604-c. 1760*, 1959, blz. 40-60.

M. DE BAKKER, *De abdij Mariënkamp te Assen*, Assen 1959.

Ter verzoening voor de dood van bisschop Otto II van

Utrecht (bij Ane, 1227) moesten de Drentenaren beloven een klooster te bouwen; pas in 1234 bouwden zij een klooster voor Cisterciënzernonnen in de omgeving van Coevorden. Vandaar werd het omstreeks 1260 verplaatst naar Assen, waar het tot 1600 de geschiedenis van deze plaats bepaalde. Nadat de bezittingen waren geconfisqueerd is het klooster door maatregelen van de Drentse Landdag (vooral in 1603 en 1604) in de loop der 17e eeuw uitgestorven.

BASLER ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTE UND ALTERTUMSKUNDE

C. REEDIJK, *Das Lebensende des Erasmus* (uitwerking van op Dies van Leidse universiteit voorgedragen rede. Erasmus is in zijn sterfuur noch door een predikant, noch door een priester bijgestaan), 57 (1958), blz. 23-66.

H. R. GUGGISBERG, *Die niederländischen Studenten an der Universität Basel von 1532 zum Ende des 17. Jahrhunderts*, 58/59 (1959).

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN BRABANT 41 (1958).

K. PEETERS, *Sint Willibrordus. Antwerpen en Brabant*, blz. 162-180.

BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDEN 13 (1959).

B. A. VERMASEREN, *Dr. Adam Henricpetri uit Basel en zijn boek over het begin van onze opstand*, (deze geleerde jurist schreef vanuit zijn lutherse overtuiging een felle verdediging van de opstand, die historisch nù waardeloos is, maar in de 16e eeuw zeer veel invloed had op de opinievorming in de orangistische kringen), blz. 189-216.

BIJDRAGEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PROVINCIE DER MINDERBROEDERS IN DE NEDERLANDEN.

D. VAN HEEL, *Katholieken te Oudewater III*, 25 (1957), 74-112.

SR. MARIA MARGARETHA, *Congregatie van de Zusters Franciscanesen Penitenten-Recollectinen te Bergen op Zoom*, 26 (1957), blz. 185-212.

D. VAN DER LOCHT, *Het Zusterklooster te Oisterwijk, genaamd Catharinenberg*, 26 (1957), blz. 215-218.

B. DE BOER, *Observanten en Gaudenten te Haarlem. Fragmentarische kroniek naar gegevens uit de Haarlemse stads- en kerkrekeningen van vóór 1500*, 26 (1957), blz. 239-266.

SR. MARIA JOANNA, *De Religieuze Penitenten-Recollectinen van de reguliere derde orde van de H. Franciscus van Assisië te Etten*, 27 (1958), blz. 348-381.

A. FICK, *Franciscana voorkomend in het vierde deel van de 'Romeinse Bronnen'*, 28 (1958), blz. 397-419.

A. FICK, *Pater Jozef Bergaigne OFM en Richard Pauli-Stravius*,

(over de moeilijkheden tussen de secretaris van de Brusselse nuntiatuur Stravius en de in 1638 tot bisschop van 's-Hertogenbosch gekozen Bergaigne in de jaren 1634-1642), 29 (1959), blz. 260-270.

BIJDRAGEN EN MEDEDELINGEN VAN 'GELRE'.

J. PH. DE MONTÉ VER LOREN, *Gegevens over de verbouding van de Heerlijkheid Bronkborst tot het H. Roomsche Rijk en tot het graafschap Zutphen voor 1570*, 56 (1957), blz. 125-165.

R. F. P. DE BEAUFORT, *De abdij Mariënweerd*, 56 (1957), blz. 179-197.

A. JOHANNA MARIS, *De Sint Werenfriedskerk te Elst* (voortzetting van 55), 1958, blz. 57-142.

F. GORISSEN, *Historisch-heraldische Betrachtungen über ein Stundenbuch der Katharine von Kleve, Herzogin von Geldern*, (over de datering van dit getijdenboek), 57 (1958), blz. 201-218.

BOSSCHE BIJDRAGEN.

A. M. FRENKEN, *Van Alphen en de Religieuzen, bijzonder de Norbertijnen van Berne*, 23 (1956-1957), blz. 1-31.

J. J. POELHEKKE, *Een tweetal Spaanse documenten over Eindhoven als nest van ketterij*, 23 (1956-1957), blz. 32-45.

A. M. FRENKEN, *Aanvullingen op Schutjes 'Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch'*, 23 (1956-1957), blz. 46-166.

A. V. D. ST., *Acta Decanatus Eindhoviensis*, 23 (1956-1957), blz. 167-215.

F. W. SMULDERS, *De Karthuizers van Vught*, 23 (1956-1957), blz. 216-227.

A. MEUWESE, *Over de tienden in Veghel*, 23 (1956-1957), blz. 228-238.

M. A. NAUWELAERTS, *Inventaris van de stukken betreffende het Fraaterhuis St. Gregorius te 's-Hertogenbosch, berustend in het oud archief van St. Jan Evangelist aldaar*, 23 (1956-1957), blz. 239-244.

M. A. NAUWELAERTS, *Brieven van en aan Bossche humanisten en docenten, uitgegeven en van aantekeningen voorzien*, (1. Lambert van Berchem, 2. Jan Goverts (Joannes Nemius), 3. Peter de Louw (Petrus Louwius), 4. Georgius Macropedius (van Lanckvelt), 5. Simon Pelgrom (Pelgromius), 6. Dominicus Schenckels), 23 (1956-1957), blz. 263-274; 24 (1957-1958), blz. 140-187.

A. M. FRENKEN, *Van Alphen en de gevorderde eden*, 23 (1956-1957), blz. 275-327.

- P. VICTORINUS VAN DER LEUR, *De Zusters Penitenten der Hereniging*, (dit in 1501 als 'Huis van Bethleëm' opgerichte klooster van 'Zusters van de derde Regel van de H. Franciscus' – lid van het in 1399 gevormde 'Kapittel van Utrecht' – doorstond de twee stormen van hervorming en Franse tijd en is sinds 1948 speciaal georiënteerd op de hereniging), 24 (1958–1959), blz. 1–82.
- F. W. SMULDERS, *Reglement van het O.L. Vrouwe-Broederschap te Oirschot van 1463; Reglement voor de Gasthuismeester te Oirschot van het jaar 1494*, 24 (1958–1959), blz. 83–86 en 87–90.
- P. POLMAN O.F.M., *Bossche Archivalia in België. Een inventaris uit 1734*, (van archivalia door Michael Ophovius na 1629 naar Mechelen overgebracht en toegestuurd aan de Congregatie de Prop. Fide), 24 (1958–1959), blz. 91–110.
- J. BARTEN, *Mgr. Zwijsen en de Jezuïeten te 's-Gravenhage*, 24 (1958–1959), blz. 111–120.
- A. M. FRANKEN, *Een weinig bekende Handschriftenverzameling van Gijsbertus Coeverincx*, 24 (1958–1959), blz. 121–139.
- A. M. FRENKEN, *Sancta Oda Rodensis*, (verdedigt de historiciteit van deze heilige tegen Van der Straeten's art. in *Analecta Bollandiana*, 76 (1958), blz. 65–117, 24 (1958–1959), blz. 188–196.
- L. ANTHEUNIS S.J., *De eerbiedwaardige Zuster Juliana van Thulden* (1626–1654), (een brigittines en mystica, die op jeugdige leeftijd in het brigittinessenklooster 'De Druiventros' te Brussel is gestorven), 24 (1958–1959), blz. 197–222.
- A. M. FRENKEN, *Van Alpen en de Openbare Gebeden voor de landvorst*, 24 (1958–1959), blz. 223–243.
- A. M. FRENKEN, *Van Alphen's Herderlijke Brieven*, 24 (1958–1959), blz. 244–262.
- TH. BOS, O.Carm., *De Latijnse school te Boxmeer*, 24 (1958–1959), blz. 263–305.
- BRABANTIA.
- F. A. BREKELMANS, *Een getuigenis over de Noordbrabantse clerus in 1842*, (passage uit een boek van de Nederlandse pamflettist Eillert Meeter, uitg. in Londen, 1858: *Holland; its institutions; its press; kings; and prisons*), 7 (1958), blz. 53–55.
- J. H. CARTENS, *Nicolaes Janssens en zijn Geestelijk Liedboek*, (een tussen 1603 en 1605 verschenen liedboek van een dichtelijke koster van de kerk te Roosendaal; het is een late vertegenwoordiger van de middeleeuwse mystiek in de lijn van

Amelry, Van Hemert, Vervoort, Pelgrim Pullen en het be-
gijntje Claesinne van Nieulant; het bevindt zich in de uni-
versiteitsbibliotheek van Gent), 7 (1958), blz. 299-306.

A. HALLEMA, *De Hervormde Kerk in Brabant contra Frederik Hen-
drik*, 8 (1959), blz. 279-289.

P. WILLIBRORDUS LAMPEN O.F.M., *Maria van Oisterwijk*, (een
begijn uit de eerste helft van de 16e eeuw, die de schrijfster
is van een ascetisch traktaat *De Rechte Wech*, dat in 1531
te Keulen anoniem is verschenen), 8 (1959), blz. 34-42.

A. F. MANNING, *Literatuur over de geschiedenis van Noord-Brabant*,
(overzicht en kritiek van in 1958 verschenen boeken en
artikelen over de geschiedenis van Brabant in al haar facet-
ten), 8 (1959), blz. 96-104.

E. E. M. VERCAUTEREN, *De Langstraat op de drempel der nieuwste
geschiedenis*, (vooral economisch, met o.a. ook een overzicht
van de procentuele verhouding van gezindten in 1815 en 1839).

W. M. BRADA O.P., *Inleiding tot de kerkgeschiedenis van de Nederlandse
Antillen*, (korte schets met uitgebreide literatuurlijst), Cu-
raçao, 1956.

W. M. BRADA O.P., *Prefect Caysedo 1715-1738*, Curaçao, 1956.

W. M. BRADA O.P., *Priesters in ballingschap 1817-1857*, (biogra-
fische notities over 37 uit Venezuela gevluchte priesters),
Curaçao, 1960.

BRONNEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN ZEIST.

PH. J. C. G. VAN HINSBERGEN verzorgde dl. 1, fasc. 1 en 2 voor
de periode 838-1401, (het territoriale kader is de parochie,
waaronder toen ook Driebergen en Rijsenburg vielen; voor-
al economisch, waarbij echter bisdom, kapittel, parochies,
kloosters etc. vaak betrokken zijn), Assen, 1958.

BULLETIN DE LA COMMISSION DE L'HISTOIRE DES EGLISES WAL-
LONNES 1959.

H. HARDENBERG, *La confession de foi des églises réformées de France,
de 1559, et la Confession des Pays-Bas, de 1561*, blz. 3-45.

BULLETIN VAN DE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND, 12
(1959).

E. H. TER KUILE, *De Kerken van Bisschop Bernold*, (versterkt de
geloofwaardigheid van de grafinscriptie van deze bisschop
van Utrecht (1027-1054), die zegt dat hij 4 kerken bouwde:
St.-Pieter, St.-Jan en St.-Paulus te Utrecht en St.-Lebuius
te Deventer; de St.-Martinus te Emmerik moet daar nog aan
toegevoegd worden), blz. 146-163.

CITEAUX IN DE NEDERLANDEN 9 (1958).

L. CNOCKAERT, *De stichting der Cistercienserinnenabdij Ter Hagen onder Axel in 1236*, blz. 121-131.

J. DE CLEEN, *Inventaris van het archief van regenten van het R.C. Maagdenhuis te Amsterdam, vanaf 1570*, Amsterdam 1959. Behalve de stukken die het R.C. Maagdenhuis zelf betreffen (tot 1953) bevat dit archief ook de bescheiden van het St.-Elisabeth-Gesticht (in 1889 als dochterinstelling voor oud-en ziekelijke wezen geopend zonder afzonderlijke administratie) en van het St.-Nicolaas-Gesticht (in 1814 als geheel zelfstandige instelling opgericht en in 1930 gefusioneerd met het R.C. Maagdenhuis). De inventaris bevat lijsten van regenten, pastoors of rectoren van deze instellingen, korte historische overzichten en een personenregister.

COLLATIONES BRUGENSES ET GANDAVENSES 5 (1959).

L. REIJNTENS, *Nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Philips II*, blz. 156-179.

COLLECTANEA MECHLINIENSIA 44 (1959).

R. TAMBUYSER, *De Herinrichting der Katholieke Hierarchie in de Nederlanden in 1559*, (steunt geheel op het werk van M. Dierickx S.J.), blz. 125-143.

DANCWERC. OPSTELLEN AANGEBODEN AAN PROF. DR. D. TH. ENKLAAR TER GELEGENHEID VAN ZIJN VIJFENZESTIGSTE VERJAARDAG, Groningen 1959.

G. I. LIEFTINCK, *Windesheim, Agnietenberg en Mariënborn en hun aandeel in de noord-Nederlandse boekverluchting*, blz. 188-207.

K. MEEUWESSE, *Zuster Bertkens Passieboekje*, ('Een seer devoet boexcken van die passie ons liefs Heeren'; werd begin 16e eeuw uitgegeven te Utrecht en te Leiden; de Leidse uitgave zegt het kerkelijk officie te volgen en is gedetailleerder in het program van geestelijke oefeningen; M. zegt dat beide elementen tot de structuur zelf van het werkje behoren), blz. 208-221.

DE GULDEN PASSER 35 (1957).

C. DE CLERCQ, *Deux bibliophiles: Corn. Franc. de Nelis et Paul Antoine Wins*, blz. 148-178.

A. DELAHAYE, *Was St. Willibrord werkelijk aartsbisschop van Utrecht?*, Zundert 1959.

Zoals hij in *Het mysterie van de Keizer Karel-stad* (Heerlen 1958) probeerde aan te tonen dat Karel de Grote niet in Nijmegen maar in Noyon zijn paleis gebouwd heeft, zo wil

de auteur thans aantonen dat de H. Willibrordus niet aartsbisschop is geweest van Utrecht maar van Arras; Arras zou in Willibrord's tijd Trajectum geheten hebben en pas in de 14e eeuw zou vanuit Echternach de traditie van Utrecht ontstaan zijn.

DE MAASGOUW 77 (1958).

J. WOLMOND, *De Erfvoogden van Roermond*, blz. 67-73.

J. BARTEN S.J., *Twee Roermondse Jezuïetenbroeders Oswald en Henricus Indegeldt*, blz. 123-126.

DE ORANJEBOOM. JAARBOEK VAN DE GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDIGE KRING VAN STAD EN LAND VAN BREDa.

P. PLACIDUS O.M.Cap., *De Haagdijk en de kapel van Markendaal*, 11 (1958), blz. 6-40.

P. C. BOEREN, *Over de bouwaflaat voor de Kerk van Etten in 1515*, 11 (1958), blz. 138-154.

P. C. BOEREN, *Hambroek en Gageldonk*, 12 (1959), blz. 119-137.

I. H. VAN EEGHEN, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Stein, Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579* (deel I), (werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, 4e serie, 5), Groningen 1959.

Vanaf 1550 was Wouter Jacobsz prior van het klooster van Reguliere Kanunniken van de H. Augustinus te Stein bij Gouda, dat, vanwege een brand, in 1551 binnen de stad Gouda werd voortgezet; toen Gouda in 1572 in handen van de Geuzen kwam vluchtte hij naar Amsterdam, later naar Montfoort. Het dagboek dat hij tijdens zijn vlucht heeft bijgehouden is zeer gedetailleerd en betrouwbaar en heeft veel interessante gegevens over Kerk en geestelijkheid.

EPHEMERIDES THEOLOGICAE LOVANIENSES 35 (1959), fasc. 3.

In deze aflevering werd een volledig verslag opgenomen van de Academische zitting, gehouden door de R.K. Universiteit van Leuven op 2 febr. 1959, ter herdenking van het 5e eeuwfeest van de geboorte van paus Adrianus VI. De gehouden voordrachten zijn volledig afgedrukt.

R. R. POST, *Paus Adriaan VI*, blz. 524-533.

L.-E. HALKIN, *Adriaan VI et la Réforme de l'Eglise*, blz. 534-542.

Mgr. H. VAN WAEYENBERGH, *Hommage de l'Université Catholique à Adrien VI*, blz. 545-551.

M. L. STOCKMAN, *Bibliographia summaria*, blz. 551-554.

R. R. POST, *Adrien VI. Notice biographique*, blz. 555-561.

- M. L. STOCKMAN, *Statuta Collegii Papae Adriani Sexti in oppido Lovaniensi*, (waarbij ook 2 testamenten van Adriaan VI, één als deken van Leuven uit 1512, het ander als paus uit 1523), blz. 562-629.
- H. W. FORTGENS, *Schola Latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs*, Zwolle 1958.
- FRANCISCAANS LEVEN 40 (1957).
- P. GERLACH, *Pater Petrus van Hooge Zwaluwe 1810-1881, stichter van het klooster Handel*, blz. 5-13 en 68-75.
- GEREFORMEERD THEOLOGISCH TIJDSCHRIFT 57 (1957).
- D. NAUTA, *Tien jaren uit de geschiedenis van Emden als centrum van gereformeerde activiteit*, blz. 128-136.
- W. GODDIJN, *Katholieke minderheid en protestantse dominant. Sociologische nawerking van de historische relatie tussen katholieken en protestanten in Nederland, en in het bijzonder in de provincie Friesland*, (diss. Univ. Nijmegen, Sociaal Kompas, t. III), Assen 1957.
- M. K. E. GOTTSCHALK, *Historische geografie van westelijk Zeeuws-Vlaanderen. II. Van het begin der 15 eeuw tot de inundaties tijdens de tachtigjarige oorlog*, Assen 1958.
- GRONINGSE VOLKSALMANAK 1959.
- W. J. FORMSMA, *De verhouding van het klooster Rottum tot het voorwerk Bethlehem en het kerspel Eelswerd*, blz. 88-93.
- HAARLEMSE BIJDRAGEN 65 (1958).
- D. P. OOSTERBAAN, *Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft*, (deze 'Chronycke van Ste Ursulaas-Kerk binnen de Stad Delft' bevindt zich in het British Museum te Londen als nr. 25050 van de Additional Manuscripts), blz. 5-304.
- H. HALBERTSMA, *Zeven eeuwen Amersfoort*, Amersfoort 1959.
In deze geschiedenis van Amersfoort sinds het in 1259 van Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht, stadsrechten verkreeg, is ook aan de kerkelijke instellingen ruime aandacht besteed.
- E. J. HASLINGHAUS, *De Gemeente Utrecht (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, dl. II)*, eerste afl., 's-Gravenhage 1956.
- INTERNATIONALE KIRCHLICHE ZEITSCHRIFT 47 (1959).
- B. A. VAN KLEEF, *Das Utrechter Provinzialkonzil vom Jahre 1763*, blz. 97-228.
- JAARBOEKJE VAN HET GENOOTSCHAP AMSTELODAMUM 49 (1959).
- B. BIJTELAAR, *Het St. Joriskoor van de Oude Kerk*, blz. 15-36.

- B. VOETS, *Kracht in zwakheid. Levensschets van de Amsterdamse pastoor David van der Mije*, (heeft kerk op het Begijnhof gebouwd, was aartspriester van Amsterdam en kwam in aanmerking om Neercassel als apostolisch vicaris op te volgen; hij was een veel meer verzoeningsgezinde figuur dan Codde die in feite benoemd werd), blz. 50-71.

JAARBOEKJE VAN 'OUD-UTRECHT' 1958.

G. VAN KLAVEREN, *Utrechtse familieleden van paus Adriaan VI.*

C. L. TEMMINCK GROLL, *De opgraving van het Cistercienserklooster 'Mariëndaal' bij Utrecht*, (over de in 1956 aan het licht gekomen restanten van dit in 1245 gestichte en in 1586 afgebroken vrouwenklooster).

JAARBOEK ROLDUC 1957-1958.

C. DE CLERCQ, *De Kloosterhervorming van 1680 en het jubileum van 1780 te Rolduc*, (aanvulling op zijn artikel *Theologisch onderwijs en Vorming te Rolduc van 1680 tot 1796* in: *Roda Sacra* 1954), blz. 69-87.

W. JAPPE ALBERTS en C. A. BOUMAN, *Benedictiones episcopales e Libro Pontificali ecclesiae Sancti Johannis Ultrajectensis* (s. XV med.), Groningen 1958.

In dit 7e nummer van de *Fontes minores medii aevi* (uitgegeven door het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht) worden de formules gepubliceerd waarmee de bisschoppen van Utrecht vóór Trente de zegen gaven aan de gelovigen onder de heilige Mis; het hs. bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Utrecht.

W. JAPPE ALBERTS, *Consuetudines fratrum vitae communis*, (*Fontes minores medii aevi* nr. 8) Groningen 1959.

Deze uitgave bevat twee hss. uit de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag; het ene (cod. 70 H 79) is een leefregel die sterk op het persoonlijk leven is gericht, maar die toch een inzicht geeft in de dagorde van een fraterklooster en in de algemene religieuze opvattingen van de devoten; het andere (cod. 129 E 4) is meer liturgisch van inhoud. Beide zijn een belangrijke aanvulling op de reeds gepubliceerde officiële *Consuetudines domus nostre*.

W. JAPPE ALBERTS en A. L. HULSHOFF, *Het Frensweger Handschrift betreffende de geschiedenis van de Moderne Devotie*, (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, 3e serie, 82), Groningen 1958.

Dit handschrift, dat ook in deel I van *Teksten en Documenten*, uitgegeven door het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Utrecht (1958) werd gepubliceerd, bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Het is een kroniek van het klooster te Frenswegen en van het ontstaan en de ontwikkeling van de Moderne Devotie, geschreven op het einde van de 15e eeuw; dit geschrift uit de 'derde en vierde generatie' is vooral stichtelijk bedoeld. W. ALBERTS heeft op het belang van deze geschriften gewezen in: *Zur Historiographie der Devotio Moderna und ihrer Erforschung* (*Westfälische Forschungen*, 11 (1958), blz. 151-167).

J. A. B. M. DE JONG, *Nijmegen, monumenten uit een rijk verleden*, (o.a. over het Valkhof, de Stephanuskerk, het stadhuis en de Latijnse school), Nijmegen 1959.

O. J. DE JONG, *De reformatie in Culemborg*, Assen 1957.

B. VAN KLEEF, *De Kartuziers in Holland*, (serie artikelen uit *De Oud-Katholiek*, gebundeld in 1956).

Over de 31 Kartuziers uit Franse kloosters die in 1725, na hun weigering de bulle *Unigenitus* te aanvaarden, naar de Nederlanden zijn gevlucht, waar zij eerst in Den Ham en Vronesteyn, van 1727 af op Schoonauwen woonden. Vanwege de interne toestanden die in dit huis heersten weigerde aartsbisschop Barchman-Wuytiers in 1731 hen als religieuze gemeenschap te erkennen, waarna zij zich geleidelijk hebben verspreid; in 1758, toen er nog twee over waren, is het huis verkocht.

H. J. KOK, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het Middeleeuwse bisdom Utrecht*, (proefschrift Amsterdam), Assen 1958.

E. J. KUIPER, *De Hollandse 'Schoolorde' van 1625*, Groningen 1958.

SR. MARIA WILLIBORD, *Haar rustige gang. Groei en geest van de Congregatie der Zusters van Onze Lieve Vrouw in haar eerste honderd jaren 1850-1950*, Roermond 1957.

A. JOH. MARIS, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het Landsheerlijke Tijdvak: I. De Nederstichtse leenacten 1394-1581, 's-Gravenhage*, 1956.

MEDEDELINGEN VAN HET CENTRUM VOOR STUDIE VAN DE BOERENKRIJG.

C. DE CLERCQ, *Brieven van deken Werbrouck 1797-1801*, (in 1797 werd deze Antwerpse kapitteldeken wegens eedweigering verbannen over de Rijn; na een kort verblijf in Duitsland

vestigde hij zich te Utrecht, daarna als assistent bij de pastoor van IJsselstein; in zijn brieven staan met name veel gegevens over de oprichting van het seminarie te Breda in 1798 voor het tot de Bataafse Republiek behorend deel van het bisdom Antwerpen), nr. 8, 1958; ook in: *Taxandria* 22 (1955), blz. 3-35 en 29 (1957), blz. 21-47.

- J. GRAUWELS, *Processen tegen refractaire priesters en rozenkransbidders in het departement van de Nedermaas*, (betreft zowel Nederland als Belgisch Limburg; het aantal priesters dat de eed aflegde was gering, het optreden tegen gelovigen die gesloten kerken openbraken om er gezamenlijk de rozenkrans te bidden gematigd), nr. 11, 1959; ook in: *Het Oude Land van Loon*, 13 (1958), blz. 177-246.

MEDEDELINGEN VAN HET NEDERLANDS HISTORISCH INSTITUUT TE ROME, 3e serie.

- P. POLMAN O.F.M., *Clerezie en staatsgezag. Het plakkaat van 17 augustus 1702*, 9 (1957), blz. 163-189.
- J. DEN TEX, *Nederlandse studenten in de rechten te Padua, 1545-1700*, 10 (1959), blz. 45-165.
- B. MUNIER SS.CC., *Nederlandse curialen en hofbeambten onder het pontificaat van Adriaan VI*, 10 (1959), blz. 199-226.
- L. CEYSSENS, *Hendrik van Grave (Gravius) 1536-1591, professor te Leuven, prefect van de Vatikaanse Bibliotheek, en zijn verhouding tot het Bajanisme*, 10 (1959), blz. 227-241.
- P. POLMAN O.F.M., *De Aprilstorm van 1732 tegen toelating van een Apostolisch Vicaris in de Hollandse Zending*, 10 (1959), blz. 242-266.
- B. A. MENSINK, *Jan Baptist Stalpart van der Wiele, Advocaat, Priester en zielzorger 1579-1630*, (proefschrift Nijmegen), Bussum 1958.

NEDERLANDS ARCHIEF VOOR KERKGESCHIEDENIS.

- J. BAAS, *Hoorne en de Hervorming*, (Hoorne was niet geïnteresseerd in de godsdienstige twisten, maar wilde de orde herstellen; hij is geen ketter en zeker als katholiek gestorven), 42 (1958), blz. 227-254.
- A. HALLEMA, *Ontbindende factoren in de Hervormde Kerk van West-Brabant kort na het 12-jarig bestand (1621-1625)*, (voortzetting van *Toen het bestand ten einde liep*, N.A.K.G., 42 (1958)), blz. 22-50.

NEDERLANDS ARCHIEVENBLAD 63 (1958).

- A. JOH. MARIS, *Het archief van het klooster Bethlehem bij Doetinchem*:

I. Oorkonden uit het klooster Bethlehem in het landsarchief Klever Mark te Düsseldorf.

NEDERLANDSE KATHOLIEKE STEMMEN 54 (1958).

P. POLMAN O.F.M., *Seculieren en Regulieren in de Hollandse Zending*, blz. 282-293.

P. MELIEF, *Regulieren en Seculieren in ons land sinds 1750 (tot 1870)*, blz. 294-305.

NIEUWE DRENTSE VOLKSALMANAK.

J. WESTRA VAN HOLTHE, *De Sint Maartensvicarie te Dalen 1374*, 76 (1958), blz. 157-159.

J. WESTRA VAN HOLTHE, *De eeuwig brandende lamp in de kerk te Koekanje*, 76 (1958), blz. 160-161.

M. DE BAKKER, *De Abdij Mariënkamp te Assen*, (ook afzonderlijk uitgegeven te Assen 1959), 77 (1959), blz. 14-63.

NUMAGA. TIJDSCHRIFT GEWIJD AAN HEDEN EN VERLEDEN VAN NIJMEGEN EN OMGEVING 4 (1957).

L. J. ROGIER, *Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen*, blz. 34-79.

ONS GEESTELIJK ERF 32 (1958).

B. SPAAPEN S.J., *Kanttekeningen bij de diplomatische uitgave van Ms. Brussel 5855-61*, (dit HS. is de autograaf van de *Imitatio Christi* van Thomas a Kempis, uitgegeven door L. M. J. DELAISSÉ in 1956; alleen op grond van de inhoud mag Thomas als auteur beschouwd worden, het is niet definitief uitgemaakt of dit ook mogelijk is op grond van de beweringen die het werk heeft ondergaan), blz. 5-55.

W. VAN DE PAS, *Henry Poels. De strijder voor christendom en volksverheffing in onze mijnstreek*, Utrecht-Antwerpen 1958.

W. VAN DE PAS, *Herman Schaeppman, De pionier van onze sociale emancipatie*, Utrecht-Antwerpen 1958.

PAUS ADRIAAN VI 1459-1959. CATALOGUS VAN DE HERDENKINGSTENTOONSTELLING GEHOUDEN TE UTRECHT EN LEUVEN (bij het 500-jaarfeest van zijn geboortedag) 1959.

P. POLMAN O.F.M., *Herdenkingsrede, gehouden op 2 maart 1959 in de kerk S. Maria dell' Anima te Rome*, blz. 17-34.

R. R. POST, *Paus Adriaan VI. Biographische Schets*, (ook opgenomen in het verslag van de Academische zitting te Leuven, *Ephem. Theol. Lov.*, 35 (1959), blz. 555-561), blz. 35-48.

Verder hierin een 4-tal inleidingen betreffende:

I. Utrecht 1459-1476: *Pausuize* (R. VAN DER SLOOT); *Paus Adriaan burger van Utrecht* (J. W. C. VAN CAMPEN);

- II. Leuven 1476-1515;
 III. Spanje 1515-1522;
 IV. Rome 1522-1523: *Portretten van Paus Adrianus VI op de tentoonstelling aanwezig* (J. K. STEPPE); *De S. Maria dell' Anima te Rome* (M. E. HOUTZAGER); *Het praalgraf van Paus Adrianus VI in de S. Maria dell' Anima te Rome* (M. E. HOUTZAGER); *Pasquino en de Pasquinate* (M. E. HOUTZAGER).
- G. PFEILSCHIFTER, *Acta Reformationis Catholicae Ecclesiam Germaniae concernentia saeculi XVI. Die Reformverhandlungen des deutschen Episkopats von 1520 bis 1570*: Band I 1520-1532, Regensburg 1959.
 In deze uitstekende studie komt men o.a. iets te weten over de relaties tussen paus Adriaan VI en Johannes Eck.
- L. P. J. PIRENNE, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, Tongerlo 1959.
 In dit proefschrift van Nijmegen, dat de periode omvat van de dood van Requesens, 5 maart 1576, tot de Pacificatie van Keulen, 20 december 1579, worden vaak ook interessante dingen megedeeld over de kerkelijke verhoudingen.
- PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ HISTORIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DANS LE LIMBOURG 1958.
- C. DAMEN O.S.B., *Studie over Sint Gerlach van Houthem*, (zijn *Vita* van 1220 is betrouwbaar, hij stond in contact met Hildegard van Bingen), blz. 49-113.
- P. NOORDELOOS, *Een bijdrage tot de geschiedenis van de Commanderie van St. Antonius te Maastricht*, blz. 153-254.
- L. HEERE O.S.C., *Het Kruisherenklooster te Venlo 1399-1642*, (op schaarse documenten gebaseerde geschiedenis van de uiterlijke gebeurtenissen en van de spiritualiteit van dit klooster, met onder de culturele activiteiten de Latijnse school, opgericht in 1619), blz. 255-368.
- RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN, grote serie 103.
- P. POLMAN O.F.M., *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland 1727-1853*: dl. I 1727-1754, 's-Gravenhage 1959.
 Dit eerste deel van de aanvulling op de 4-delige *Romeinse Bronnen voor de kerkelijke toestand der Nederlanden onder de Apostolische Vicarissen 1592-1727* verscheen onder een andere titel. De reden hiervoor is, dat de Hollandse Missie na 1727 werd bestuurd door Nuntii en na 1794 door speciale gevolmachtigden te Münster of 's-Gravenhage en dat nu ook

het bisdom Roermond en het Apostolisch Vicariaat van 's-Hertogenbosch ter sprake komen. De in 845 nummers opgenomen Bescheiden bevinden zich in het Vaticaanse Archief, de Archieven van de Congregaties De Prop. Fide en van het Concilie, het Algemeen Archief van de Sociëteit van Jezus en in verschillende bibliotheken. De stukken betreffen vooral de in- en uitgaande correspondentie van de 4 Nuntii. Een groot aantal bio- en bibliografische gegevens verhoogt weer de waarde van deze uitgave.

J. ROGIER, *Tussen Sticht en Holland. Bijdragen tot de geschiedenis van Kudelstaart*, Aalsmeer 1958.

Een goed opgezette en interessant geschreven parochiegeschiedenis, verschenen bij het eerste eeuwfeest van de parochie van St.-Jan de Doper te Kudelstaart en allereerst bedoeld voor verspreiding onder de parochianen zelf. De auteur belooft later een wetenschappelijke uitwerking hiervan te geven.

RÖMISCHE QUARTALSCHRIFT 53 (1958).

W. A. J. MUNIER SS.CC., *Willem van Enckevoirt*, blz. 146-184.

ROTTERDAMS JAARBOEKJE.

L. J. ROGIER, *De Rotterdammer Jan Wap 1806-1880*, 1957, blz. 183-216.

W. F. LICHTENAUER, *De Rotterdamse Hugenotenfamilie Brodier*, 1959, blz. 145-167.

N. VAN DER ZIJPP, *Doopsgezinde emigranten reisden via Rotterdam*, (doopsgezinden uit Bern, die omstreeks het midden van de 17e eeuw emigreerden), 1959, blz. 176-187.

SACRIS ERUDIRI.

C. DE CLERCQ, *De laatste tien levensjaren van Bisschop C. F. Nelis* (een aantal aanvullingen op de biografie van deze laatste bisschop van Antwerpen, gebaseerd op nog niet bekende of nog niet voldoende gebruikte brieven), 9 (1957), blz. 286-376; 10 (1958), blz. 238-297.

C. DE CLERCQ, *La triple épreuve du Cardinal de Franckenberg en 1801*, (een op in het bisschoppelijk archief van Breda aanwezige correspondentie berustende studie over de lotgevallen van deze Mechelse kardinaal in zijn ballingschap te Emmerik: zijn verdrijving uit Emmerik door de Pruisische koning, zijn ontslagaanvraag in verband met het Concordaat, de kwestie van de beëdigde priesters en het Concordaat), 10 (1958), blz. 298-328.

H. J. J. VAN SCHAICK, *Paus Adriaan VI, 9 febr. 1522-14 sept. 1523*, Amersfoort 1959.

Helemaal op Pastor gebaseerde verdediging van het pontificaat van Adriaan VI tegen de zienswijze van Anton van Duinkerken.

J. SCHREURS, *Pastoor-Deken Tijssen van Sittart. De man met de rozenkrans*, Roermond 1957.

SINT FRANCISCUS 60 (1958).

A. EMMEN, *De Immaculata-leer in de Theologische literatuur*, (onderzoek naar deze leer in een aantal Nederlandse theologische geschriften; ze is niet te vinden bij Ruusbroec, Geert Groote, Florens Radewijns, Thomas a Kempis, Henricus Herp O.F.M., Dirc van Delf O.P. en Joannes Brugman O.F.M.; wel bij Dirc de Munster, Wessel Gansfort, Antonius van Konigstein en Adam Sasbout O.F.M. De humanisten zijn verdeeld; Erasmus heeft ze eerst gehouden, later niet meer), blz. 11-27 en 165-190.

P. POLMAN O.F.M., P. *Josef de Longas O.F.M., bisschop der Hollandse Zending 'in spe'*, (trad bemiddelend op in conflict van 1723 toen een jansenistische minderheid een bisschop van Utrecht gekozen had; hij begreep onvoldoende de eigenlijke moeilijkheden en werd uiteindelijk zelf niet als bisschop gekozen), blz. 117-128.

W. GEURTS, *Pater Jan Neyen in vers en prent*, (bekeerling uit het calvinisme, die na een verblijf in Spanje trachtte te bemiddelen tussen koning en Staten-Generaal en daardoor een zeer omstreden figuur was), blz. 191-215.

SERVATIUS WIJSEN O.F.M., *Het Middeleeuwse mysteriespel*, (de evolutie in deze spelen is een spiegel voor de verandering in het devotieleven in het begin van de 13e eeuw), blz. 268-284.

STREVEN 12 (1959).

M. DIERICKX, *Nieuwe bisdommen in de Nederlanden*, blz. 711-721.

R. STUPPERICH, *Das Münsterische Taufertum*, Aschendorff 1958.

Geeft een overzicht van de huidige stand van de doperse vraagstukken.

SUPPLEMENT-BESCHRIJVING VAN DE DOOP-, TROUW- EN BEGRAAF-BOEKEN, REGISTERS VAN OVERLEDENEN, EN BESCHIEDEN BEHORENDE TOT DE GAARDERSARCHIEVEN IN ZUID-HOLLAND, DATERENDE VAN VÓÓR DE INVOERING VAN DE BURGERLIJKE STAND; uitgave van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, bewerkt door H. BROUWER, 1959.

J. TAAL, *De archieven van de Goudse kloosters*, Den Haag 1957.

Deze inventarisatie is een aanvulling op *De Archieven van de Delftsche Statenkloosters* van M. DROSSAERS; er is telkens een korte inleiding over de geschiedenis van elk klooster en de uitgave bevat een regestenlijst en een index van personen- en plaatsnamen.

J. A. TEN CATE, *De notariële archieven in Noord-Brabant*, Den Haag 1957.

Hierin ook een inleiding over de notarisbenoemingen, de terminologie, de procedure en de archieven voordat zij zijn gecentraliseerd; ten slotte een lijst van alle notarissen vóór 1842.

TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS 72 (1959).

A. F. MANNING, *Mr. L. D. Storm, Katholiek en overtuigd liberaal*, (sedert 1840 Brabants afgevaardigde in de Dubbele Kamer, partijgenoot van Donker Curtius, later een van de Negenmannen en papo-thorbeckiaan; door Brabant eerst matig gewaardeerd, later meer; ten slotte ook burgemeester van Breda, maar blijft Kamerlid), blz. 84-107.

D. NAUTA, *Een nieuwe geschiedenis van de Kerk in Nederland vóór de Hervorming*, (bespreking van de tweedelige *Kerkegeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, van R. R. POST 1957, blz. 108-115).

F. J. M. VAN DE VEN, *Honderd jaar parochiekerk van Maria Onbevlekt Ontvangen te Oss*, Oss 1959.

J. M. VAN DE VENNE, *Geschiedenis van Heer*, Heer 1957.

Hierin 4 hoofdstukken over twee parochies, kloosters en religieuze instellingen; Heer was afhankelijk van het Servaaskapittel van Maastricht en daarom is deze geschiedenis van belang voor de Limburgse kerkgeschiedenis.

P. M. VERHOOFSTAD, *Inventaris der archieven van Kerken, Kloosters en Staties berustend in het archiefdepot van het bisdom Haarlem*, Haarlem 1959.

Vervolg op de reeds van 1956 af uitgegeven Inventaris betreffende de eerste bisschoppen, het Haarlemse kapittel, het college Pulcheria te Leuven, de apostolische vicarissen en vice-superiores van de Hollandse Missie, de aarts priesters, de dekenaten Amstelland, Kennemerland, N.-Holland en Rijnland en van mgr. Van Wijckerslooth. Aan de archieven van elke instelling gaat een korte inleiding vooraf, ook de plaats van verdwenen kloosters en van op andere plaatsen

aanwezige documenten wordt aangegeven. De inventaris telt 827 nummers en een regestenlijst (de tijd vóór 1578 toen Haarlem calvinistisch werd) van 501 nummers.

- A. E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (7e-14e eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen. (Verhandelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, nr. 30), Brussel 1958.*

Ook van belang voor West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen.

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN VAN DE VERENIGING TOT BOEUFENING VAN OVERIJSSELSCH REGT EN GESCHIEDENIS 74 (1959).

- A. C. F. KOCH, *Aantekeningen uit een 14e eeuwse Missaal van het Deventer Gasthuis*, (dit missaal, in 1334 door Wysa Grotenbeyen, die in 1373 te Deventer is gestorven, geschonken, heeft historische aantekeningen die in een 15e eeuwse kopie zijn bewaard gebleven), blz. 39-46.

- J. W. ARRIENS, *Vrouwenklooster, Kerk en Dorp Diepenveen*, blz. 131-147.

- C. VAN DER WANSEM S.C.J., *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* (Universiteit Leuven: Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, 4e serie, fasc. 12), Leuven 1958.

- J. WESSELING, *De geschiedenis van Terneuzen*, Terneuzen 1958.

WESTFALEN. HEFTE FÜR GESCHICHTE, KUNST UND VOLKSKUNDE 37 (1959).

- F. MÜHLEN, *Die St. Plechelmus-Kirche in Oldenzaal*, blz. 134-153.

WESTFÄLISCHE FORSCHUNGEN.

- A. C. F. KOCH, *Die Anfänge der Stadt Deventer*, 10 (1957), blz. 167-173.

- W. JAPPE ALBERTS, *Zur Historiographie der Devotio Moderna und ihrer Erforschung*, (bespreekt vooral 19e- en 20-eeuwse auteurs, de kwestie van het auteurschap van de *Imitatio* en de verhouding van de Moderne Devotie tot de hervorming, het humanisme en de doperse stromingen), 11 (1958), blz. 151-167.

- J. WESTRA VAN HOLTHE, *Vollenhove, 1354-1954, en haar havezathen*, Assen 1958.

- S. P. WOLFS O.P., *Das Groninger Religionsgespräch (1523) und seine Hintergründe*, Utrecht-Nijmegen 1959.

ZEITSCHRIFT FÜR LUXEMBURGER GESCHICHTE 9 (1958).

A. STEFFEN, *Die erste Zentenarfeier für den H. Willibrord in Luxemburg*, blz. 3-9.

ZUID-HOLLANDSE STUDIËN 8 (1959).

B. C. VAN KRIEKEN, *De restauratie van het Groene Kerkje te Oegstgeest*, (was aan Willibrord toegewijd en behoorde aan de abdij Echternach, in 1156 aan de graaf van Holland overgedragen), blz. 130-138.

- Aa, Jhr. Philips van der, 84
 Abbekerk, 89, 90
 Abtsrecht, 192, 194
 Accolti, Pietro, kard., 51
 Acuña, Martín de, 41
 Adams, L., O.F.M., 316, 317, 321
 Adriaan VI, paus, 1-72, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 365
 Adriaensz., Corn., pr., 76
 Adriani, Matth., 5
 Aecht die Boef, 89
 Aechtes, Corn. Groof, 89
 Aegidius Romanus, 4
 Aelberts, Mr. Hendrik, pr., 332, 339
 Aeriaensz., Boycken, 89
 Aernts, Aernt Pieter, 89
 Aerts, Norb., S.J., 182
 Agnietenberg, klooster, 356
 Aken (water van-), 292
 Akkersdijk, 192, 194
 Alberts, Cathrijn, 90
 Albertsz., Corn., 88
 Albertus Magnus, O.P., 4
 Alcalá de Henares, universiteit, 17, 21
 Allartsz., Jonge Pieter, 89
 Alcherio da Taranto, Marco, O.E.S.A., 32
 Alexander van Hales, 4
 Alfonsus van Orozco, Zal., 19
 Alkmaar, 269, 271, 273, 274, 277, 282, 290, 305
 Alkmaarse martelaren, 102
 Allardus v. Amsterdam, 331
 Allertsz., Jan, 86
 Allertsz., Wigger, 89
 Allertsz., Wigger, 79, 82, 83, 84
 Alphen, Ant. v., vic. ap., 353, 354
 Amay (bij Hoei), 351
 Amersfoort, 358
 Ampolla (Sp.), 49
 Amsterdam, 277, 290, 296 v.v., 304, 314, 356, 358
 Amsterdam, Moses en Aäron, 186, 188, 253
 Ancona, Gabr. Mascioli da zie Mascioli
 Andreas Valerius, 102, 103
 Anna Pawlowna, 220-242
 Antillen, Nederlandse, 355
 Antoniano, Silvio, 57
 Antonius v. Padua, H., 143, 150
 Antwerpen, Augustijnenklooster, 7-12, 60, 62, 63
 Antwerpen, kapittel O.L.V., 60, 62
 Antwerpen, St. Joris, 65
 Antwerpen, St. Michael, 61
 Apherdianus, Petrus, 95
 Appingedam, klooster O.E.S.A., 53
 Aracoeli, kard., 44, 50
 Archinto, nuntius, 248, 249, 252
 Ardinghelli, secr., 27
 Arenberg, Phil., hert. v. Aarschot, 125
 Arentsz., Jan Jaep, 90
 Arisz., Dirick, 87
 Armellini, kard., 46
 Arnauld, Antoine, 143, 147-151, 178, 179
 Arsen, Dirck van, O.S.B., 329, 331, 337, 341
 Assen, 351
 Augustijnen, 1-72
 Averroës, 4
 Avesnes, Jan v., graaf van Holland, 109
 Backer, Bartholomeus de, past., 112
 Backer, Claes Jansz., 90
 Baenman, Corn. Diercxz., 87
 Baerts, Jan Cornelisz., 88
 Ballu, Cors Claesz. oude, 89
 Ban, Jan Aelbert, kan., 124, 125, 126
 Banning, J. v., aartspr., 206, 208
 Bannissius, Jac. de, 8
 Barbers, Geertmoer Jan, 90
 Barbier, Jan, 75, 80
 Barbirius, Petrus, 5
 Barcelona, 25, 30, 49
 Barcinone, klooster O.F.M., 140
 Bardesius, Mr. Willem, 84
 Barlandus, Adriaan, 5
 Barnoogs, Jan, 88
 Barsingerhorn 109, 110
 Bas, Andries, 82
 Basel, univ., 352
 Bedevaart naar Rome, 322-326
 Beeldenstorm, 174
 Beenhouwer, Thijs Jansz., 111, 112
 Beest, Henr. v. d., S.J., 150
 Beets (N.H.) 88, 90
 Beets, Nic., ds., 218
 Beka, Joh. de, 60, 62
 Belgrado, Carlo, internunt., 223-229, 232, 235, 237
 Benningbroek, 89, 90
 Bentinck tot Diepenheim, D., landdrost, 318, 320
 Berchem, Lambert van, 353
 Berchout, Cornelis, 92
 Berchout, Jan, burgem., 81
 Berckel, Mr. H. A. A. van, 197
 Berckel, Barthol. v., S.J., 169, 183, 187, 190
 Bergaigne, J., O.F.M., 352
 Bergen, 272
 Bergen op Zoom, 352
 Berne, 353
 Bernulfus, St.-, b. v. Utr., 355
 Bertken, zuster, 356
 Besoyen, Johan, kan., 333
 Bestemoer, Corn., 85

- Bethlehem, klooster, 362
 Beyens, Frederik, S.J., 137
 Beyerlinck, Laur., 101, 102
 Bibbiena, Bern., 24
Bibliotheca Belgica
 van Val. Andreas 102,
 108
 Biersteker, Pieter Arisz.,
 82
 Biesland, 192, 194
 Bilderdijk, Willem, 206,
 217, 218
 Binnenblijf, mr. Jan, bur-
 gem., 81
 Bisdommen, nieuwe, 356,
 365
 Blank, Jacob Jacobsz., 87
 Blockhoven, pr. 111, 112
 Boe Sylvius, zie Sylvius
 Boecke, Jan Willemsz., 86
 Boekelaer, Nicolaus, kan.
 9
 Boer, Jan de, 245
 Bolles, Claes, 85
 Bolsward, 303
 Bolzano, 219
 Bonaventura, St.-, 4
 Bontius, Jacobus, pr., 95
 Boom, Cornelis, 84
 Boonen, Jac., b.v. Meche-
 len, 113, 117, 118, 121,
 122, 125, 130, 131, 133
 Borne, 308, 310, 311, 314
 Borrijts Neel, 75
 Bos, Trijntje Jans, 321
 Botdingh, Jan, 91
 Bouwens, Jan, schout,
 322, 323, 326
 Bouwens, Thijmen Lijs-
 beth, 79
 Bouwensz., Dirick, 89
 Bovenkarspel, 87, 90
 Bovenkarspel, Heertgen
 v., 87
 Boxmeer, 354
 Bramer, J., past. te Borne,
 206, 218, 308-315
 Bramer, Leonard, schil-
 der, 306
 Brammer, Pieter, 299
 Branconier, A. P., 316
 Brantges, Willem, 90
 Bravo Juan, 33, 41, 42
 Breda, 205, 361
 Brederode, Lancelot van,
 83
Breve Memoriale, 182, 183,
 186
 Brickenauer, past. v. Oud-
 dorp, 282
 Brielle, den, 300
 Brier, Laurentius de, S.J.,
 184, 198
 Broeders v. h. gemene le-
 ven, 359, 367
 Broersen, Cornelis, 81
 Broersz., Frederick, 80
 Bronkhorst, 353
 Brouck, Jan, 81
 Brouwer, Allert Jansz.,
 75, 77
 Brouwer, Claes Jansz., 90
 Brouwer, Evert Allertsz.,
 75, 78
 Brouwer, Jan Willemsz.,
 90
 Brunner, 219
 Buer, Claes Pietersz., 78
 Brunt, Renier, proc. gen.,
 330, 334, 335, 343, 344
 Brussel, 122, 354
 Bruyn, Joh. de, S.J., 162
 Bruyning, Pieter Die-
 ricksz., 90
 Bugge, Joh., kan., 105
 Bullick, G. Az., 323, 326
 Burgh, Albert, 139-152
 Burgh van Cortenhoeft,
 Coenraad, schepen 139,
 150
 Burghorn, Joost Jan Olf-
 fertsz., 89
 Bursfeld, Unie van, 334
 Busleyden, Hier., 4
 Bussi, Giovanni, inter-
 nunt., 159-166
 Buyck, Jacob, 104
 Buyrmansz., Jan, 88
 Bijlevelt, Joh. v., vic. ap.,
 254
 Caegh, Luytgen Meynerts,
 88
 Caens, Dirick Jaep, 90
 Caietanus, kard., 24, 44,
 46, 51
 Calenus, Hendrik, deken,
 113-137
 Cammaker, Petrus, pr., 107
 Campegio, Lorenzo, 24
 Canel, past. v. Hoorn, 282
 Canisio, Egidio, 24
 Cannegieter, Cornelis, 91
 Caraffa, Giampietro, (Pau-
 lus IV), 51
 Carmelieten, 71
 Cartesianisme in Leiden
 142-146
 Catharina van Kleef, 353
 Cats, Balduinus, pr., 106,
 113
 Cats, Joost, past., 113,
 114, 115, 124-137
 Cattendijck, 322, 325
 Cayledo, prefect, 355
 Cesarini, kard., 45
 Chieregati, Franc., kard.,
 55
 Chigi, Fabio, nuntius, 124,
 133
 Claesz., Frans, 86
 Claesz., Gerrit, 86
 Claesz., Harcke, 86
 Claesz., Jan, 90
 Clemens VII, paus, 44, 52,
 54
 Clemens XI, paus, 147,
 289
 Clerk, John, ambass., 45
 Cluysen, Joh., S.J., 184
 Cocciano 58
 Cock, Theodorus de, pro-
 vicaris, 151, 153, 154,
 156, 161, 164
 Cod, Willem Dircksz., 88
 Codde, Petrus, vic. ap.,
 153-155, 158-164, 178
 v., 182-187, 253
 Codde, Willem, secr., 82
 Coetenburg, Simon, kan.,
 158

- Coeverinx, Gijsb., 354
 Coggeman, H. V. W., 125, 134
 Collatierecht 109-112
 Coltgen, Jacob, 88
 Comen, Jonge, 86
 Compostella, 32
 Comuneros, opstand tegen Karel V v.d., 33 vv.
 Conclave v. Adriaan VI, 44-47
 Coninck(uit Westeinde) 85
 Contactus, Harmannus, secr., 88, 92
 Contra-Reformatie, 363
 Coriache, Amatus, pr., 133
 Cornari, Fr., gezant, 27
 Cornelisz., Dierick, 85
 Cornelisz., Gerrit, 80
 Cornelisz., Herman, 86
 Cornelisz., Jan, 86
 Cornelisz., Jan, 87
 Cornelisz., Pater, 86
 Cornelisz., Symon, 90
 Cornelisz., Vincent, rekenmeester, 330, 333, 343, 344
 Cornelisz., Willem, 87
 Corselius, 135
 Cosimo III, hert. v. Florence, 149
 Coster, Maerten Claesz., 89
 Coster, Jan Claesz., 86
 Coster, Mr. Dirick Arisz., 88
 Cramer, J. J., aartspr., 206, 208, 310, 315
 Craanen, Theodoor, prof., 143, 144, 145
 Croy, Willem v., heer v. Chièvres, 28, 32
 Cruz, Pedro de la, O.E.S.A., 43
 Cuper, Thymen, 75
 Cuyck, Petrus van, 161
 Cuyper, Corn. Jansz., 90
 Cuyper, Heyn Cornelisz., 90
 Cuyper, Pieter, 88
 Daelhem, 77
 Daemen, Adam, ap. vic., 251, 252, 254, 270, 284
 Dalen, 362
 Deeckens, Aerjan, 88
 Dalenus, schuilnaam voor Rovenius
 Delfshaven, 192, 193, 194
 Delft, 107, 169-203, 299, 300, 347, 358
 Delft, Hof van, 192, 194
 Deventer, 309, 355, 367
 Deventer, Reinier van, O.E.S.A., subprior, 10
 Diepenbrock, Melchior, 208
 Diepenveen, 367
 Diessbach, Nic. von, S.J., 207
 Diericksz., Symon, 86
 Diercx, Luytgen, 86
 Dignum Balthasars, moeder v. Jan Vermeer, 299
 Dircx, Diederick, baljuw, 273 v.
 Dirxs., Heyn, 78
 Dircxz., Corn. Luytgen, 85
 Dircxz, Pieter, past., 80
 Dirixz., Corn., 87
 Dithmarschen (Dtsl.), 13
 Docapo, Dionisio of Diego, O.E.S.A., 37
 Doetinchem, Adam van, O.E.S.A., 10
 Doetinchem, Jan van, O.E.S.A., 10
 Dokkum, 303
 Dol, Albert, 85
 Dominicanen, 348 v.v.
 Doop bij predikanten, 299-307
 Dooren, Maria van, 330
 Doorenweerd, B., past., 206, 213, 215, 216, 308-321
 Dordrecht, Augustijnenklooster, 10, 11, 12, 53
 Drey, Claes van, 90
 Driebergen, 355
 Driel, 221
 Drolshagen, Johan, pr., 107
 Drost, A., 216
 Dubbelden, H. den, vic. ap., 223
 Dücker, Frits, 169
 Duns Scotus, 4
 Duyn, Gerbrand, 88
 Duyst, Cornelis, S.J., 179
 Dijck, Adr. v., past., 248, 252, 269, 277, 281-283
 Ebbius, Hendrik, past., 120
 Eckartshausen, Karl von, 209, 214
 Edam, 74, 82, 83, 85, 90
 Edingen, 12
 Eede, Hendr. v. d., advocaat, 126, 128
 Belswerd, 358
 Egmond, Cornelisz. van, O.S.B., 329, 337
 Egmond, Jacob van, baljuw, 338
 Egmond, klooster, 327-344
 Eindhoven, 353
 Eindhoven, Aug. van, O.E.S.A., 10
 Elburg, 301
 Ellert in de Rode Molen, 82
 Elst, 353
 Embden, 77
 Emden, 358
 Emmerik, 161, 355
 Enckenvoirt, Willem van, kard., 18, 55, 60, 62, 364
 Enden, Petr. v. d., 54
 Enkhuizen, 74, 80-84, 90, 91, 115-124, 128-137, 306
 Enkhuizen, klooster O.E.S.A., 7, 12, 53
 Enkhuizen, mr. Meinardus, 82
 Enkhuizen, Willem Pictersz., burgem., 80, 81, 92

- Enriquez, Fadrigue, adm.,
 33, 39
 Eraets, Heer, 90
 Erasmus, Des., 4, 5, 11,
 14, 21, 352
 Erckel, Joh. Chr. van, pr.,
 156-166, 179
 Espen, Zeger Bernard
 van, 157, 159, 167
 Essendia, Joh. de, zie
 Esschen
 Esschen, Jan van,
 O.E.S.A., 10, 14
 Estius, 105
 Estoras, Paulus, 265
 Etten, 352, 357
 Euftsz., Claes, 82

 Faber, Joh., O.P., 51
 Falconieri, Lelio, nuntius,
 119, 122
 Farnese, Alessandro,
 kard., 24, 45, 46
 Feller, de, S.J., 212
 Feyntsz., Reinier, schout,
 80
 Ferdinand II, groot-hert.
 v. Toscane, 139
 Fernandez de Velasco,
 Inigo, 33
 Ferrara, 55
 Ferrieri, I., internunt., 230
 Fiesco, kard., 50
 Fine, Petrus de, zie Enden
 Flores, Bern., O.E.S.A.,
 39-41, 67
 Floris V, graaf van Hol-
 land, 109
 Folkertsz., Simon, 83
 Foppsz., Pieter, 88
 Foxes, Aecht Jan, 89
 Fraes, Martinus, 296
 Franciscanen, 169-203
 Frankenberg, kard., 364
 Franz., Christoffel, vice-
 cureit, 76
 Franz., Pieter, 90
 Franz., Reinier en Zeger,
 76
 Fredericksz., Frederick, 87
 Fredericx, Willem, 87
 Frederik Hendrik, stadh.,
 355
 Freecksz., Evert, 86
 Frenswegen, 359

 Gabriel v. Venetië, gen.
 O.E.S.A., 27, 32, 37, 47,
 49, 52, 54, 70
 Gageldonk, 357
 Galilea, klooster, 91
 Gandavensis, Henricus,
 zie Henricus
 Gaps, Welmet Piet, 86
 Gazella, Marcello, 51
 Geerlofsz., Dirick, 87
 Gennip, Gulielmus,
 proost, 216
 Gent, 12, 367
 Gerbrantsz., Dirick, 88
 Gerbrantsz., Gerrit, 80
 Gerlach van Houthem,
 St., 363
 Gerritsz., Benedictus, 75,
 77, 78
 Gerritsz., Gerbrant, 88
 Gerritsz., Jan, not., 88
 Gheest, Jan vander, 59
 Ghestel, Greg. van,
 O.E.S.A., 10
 Giovio, Paolo, (Jovius),
 58
 Glabbais, Aeg., O.F.M.,
 250, 251, 252 v.v.
 Glippers (fugitieve perso-
 nen) 73-92
 Godhebsdeel, Jan,
 O.E.S.A., 3
 Godsdienstgesprek,
 Groningse, 348, 367
 Goes, Willem van der,
 abt, 327-344
 Goes, Willem van der,
 rekenmeester, 330
 Goor, Maria van, 298
 Goossens, Maria, 261, 297
 Gorcumse martelaren, 102
 Gorter, Evert Gerritsz.,
 80
 Gouda, 84, 302, 366
 Gouda, Peter de, deken,
 330, 333, 334, 335, 341,
 344
 Goude, Harmen v. d., abt,
 330, 336, 341
 Goudarak, 322 v., 325
 Goudtsmit, Jan Weynesz.,
 90
 Goverts, Jan (Nemius),
 353
 Grassis, kard., 50
 Grave, Hendrik van, prof.,
 361
 's-Gravenhage, 300, 330,
 354
 's-Gravanzande, 272
 Greeuwers, Anna 89
 Gregorius van Auxerre, 4
 Greuel, mr. Johan, deken,
 80
 Groen, Sy, 86
 Groendijck, Mr. Maarten,
 kan., 336, 442
 Groenhout, Theod. v.,
 kan., 158, 160
 Groenhout, Franc., kan.,
 158
 Groenmoer, Trijn Moer,
 86
 Groningen, Pieter van,
 O.S.B., 329, 331, 337
 Groningse godsdienst-
 gesprek, 348, 367
 Groot, Hugo de, 212, 217
 Grootebroek, 82, 87, 90
 Grote Nannincx, zie Nan-
 nincx
 Grotenbeyen, Wysa, 367
 Grundijk, Maarten, kan.,
 330, 333
 Grijskerke, Isabella van,
 mater, 100
 Guadalupe, klooster, 17

 Haag, Bald. v. d., zie Ha-
 ga
 Haar, Bern. ter, ds., 218
 Haarlem, 286, 290, 366
 Haarlem, klooster O.E.S.
 A., 12, 53

- Haarlem, klooster O.F.M. 352
- Haarlems kapittel, 153-168
- Haeften, Benedictus van, proost, 114, 132, 136
- Haga, Balduinus de, O.S. B., 329, 331, 337
- Hagen, ter-, bij Axel, 356
- Hambroek, 357
- Handel, 358
- Hannis, Pieter, 90
- Halen, Goswinus v., rec-
tor, 349, 350
- Harcxz., Corn. Jan, 87
- Harcxz., Gerrit, 87
- Harcxz., Hercke Jan, 87
- Harcxz., Pieter, 80
- Hardouin, P., 312
- Haringhuizen, 81, 82, 89,
90, 109, 110
- Harvey, O.P., 149
- Hasselt, Joh. van, 98
- Heda, Wilh., deken, 9
- Heer, 366
- Heertgen, Mr., schepen, 86
- Heilo, Mariabron, 245-298
- Heinsius, Anthony, raad-
pensionaris, 164, 165
- Hellemans, Corn., 85
- Hellemans, Petrus, pr.,
184
- Hem, 90
- Hemelum, Mr. Henrick,
83
- Hendricxz, Barent, O.
Cist., 75
- Henrik v. Nassau, zoon
v. Willem II, 224, 226,
240
- Hennebert, Jacques, hop-
man, 80
- Henricpetri, Dr Adam,
352
- Henricus Gandavensis, 4
- Heritius Isbrandi van Wij-
denes, zie Heertgen
- Herstel v. d. hiërarchie,
356
- 's-Hertogenbosch, 353,
354, 363
- Heussen, H. G. v., pr.,
179, 245
- Heyndrick, Mr., 91
- Heyndricksz., Claes, 88
- Heijndrixs, Jan, 299
- Heynen, pr. in Heilo, 251,
270, 286
- Hildesheim, 285
- Hillebrants, Griete, 86
- Historia Martyrum Batavi-
corum* 94-96, 101, 102
- Hoces, Pedro de, 41, 42
- Hoens, Judocus, 8
- Hofbauer, Klemens, 207
- Hohenlohe, Alex. prins
van, pr., 215
- Hollandia, Franciscus de,
O.F.M., zie Burgh, Al-
bert
- Hooft, Pieter Cornelisz.,
139, 150
- Hooge Zwaluwe, Petrus,
O.F.M., 358
- Hooghwecht, Reinier,
185, 187
- Hoogkarspel, 87, 90
- Hoogwoud, 76, 89, 90
- Hoorn, 74, 80 vv., 90 vv.,
269, 282
- Hoorne, graaf van, 361
- Hoorn, Mr. Ellert van, 88
- Horne, Joh. van, prof.,
141
- Houwagen, Theod., kan.,
9
- Hoppenbrouwers, H., 205
- Hoppenbrouwers, Mr. F.
J., 205-220
- Hulst, Franciscus van der,
inquisiteur, 9, 14, 64
- Huwelijk, gemengd-, 348
- Huwelijk voor predikant,
299-307
- Innocentius X, paus, 147
- Isabella, aartshertogin,
132
- Jaanus, Dr H. J., 201
- Jacia, Joh. de, 59
- Jacobsz., Acrian, 89
- Jacobsz., Brant, 322, 323,
325, 326
- Jacobsz., Laurens, 92
- Jacobsz., Maerten, 89
- Jacobsz., Rieuwert, 86
- Jacobsz. Wouter, zie Ma-
sius
- Jaep, Groot, 89
- Jager, Theod. de, pr., 251,
252, 270, 271, 284
- Jans, Allert Pietersz., 85
- Jan Gerritsz, pred., 76
- Jans, Eefke, 86
- Jan Jans, br., 340
- Jansenius 114, 118, 124,
126, 132, 136, 137
- Jansenisme, 124, 146-149,
153-168, 202 v., 361
- Jansonius 114
- Janssens, Nicolaas, koster-
dichter, 354
- Jansz., Corn., 87
- Jansz., Corn. Harck, 89
- Jansz., Cornelis, past., 80
- Jansz., Dierick, 85
- Jansz., Floris, 86
- Jansz., Harck, 87
- Jansz., Heer Frans, 88
- Jansz., Herck en Jacob,
schippers, 77
- Jansz., Maertje, 299
- Jansz. mette Neuse, Her-
man, 86
- Jansz., Pieter, 88
- Jansz., Pilgrom, 88
- Jansz., Rieuwert, 86
- Jansz., Thijs, 88
- Jarandilla, Juan de,
O.E.S.A., 37
- Jelis, Corn. Jan, 89
- Jeroensz., Gerbrant, 90
- Jesuiten, 153-168, 351,
354
- Jesuiten, conflict met se-
culieren, 109-137, 170,
180 v., 186 vv., 197,
346, 362
- Jesus, Dirick Gerbrantsz.,
88

- Jesus, Jan, 86
 Joannis a S. Facundo, H.,
 19
 Jobstis, Claes, 89
 Johan Frederik, hert. van
 Hannover, 149
 Jonghe, Hillebrant Pieter,
 86
 Jonghe, Rogier de, O.E.
 S.A., 54
 Jonghe, Theod. de, S.J.,
 116-121, 129
 Jonx, Pieter, 86
 Joosten, Jan, schilder,
 333, 340
 Judas, Pieter Heyn, 90
 Julius II, paus, 22
 Junius, Hadrianus, 108

 Kaag, zie ook Caech
 Kaens, Trijn Claes, 79
 Kaersemaker, Garbrant
 Reynertsz., 86
 Kamerijk, 119
 Kampen, 308, 316-321
 Karel V, keizer, 11, 14, 15,
 16, 327
 Kartuizers, 360
 Kaunitz, graaf van, ge-
 zant, 183
 Keins, 109, 110
 Kesselaar, B., 317, 321
 Keulen, Augustijnen-
 klooster, 12, 59
 Keulen, Ger. van, O.E.S.
 A., 10
 Kintsz., Freeck, 86
 Kistenmaker, Corn. Wit-
 gen, 88
 Knoes, Gerbrant, 88
 Koekanje, 362
 Koning, Alex. de, ds., 217
 Kruistochtplannen v. P.
 Adriaan VI, zie Turken-
 gevaar in de 16e eeuw
 Kudelstaart, 364
 Kuilenburg, 111, 360
 Kuilenburg, Mariakroon,
 100
 Lagonissa, Fabius, nun-
 tius, 116-119, 125-132
 Lakeman, Pieter Mey-
 nertsz., 87
 Lambertschaag, 89, 90
 Lambertsz., Ysbrant, 87
 Lange, J. P. de, drukker,
 309, 314
 Langstraat, 355
 Lap van Waveren, Gis-
 bert, 105-108
 Latu, F., pr., 120
 Leeuwen, Jacob, 88
 Leeuwen, Jacob Jacobsz.,
 89
 Leiden, Jan Gerbrantszn
 van, O. Carm., 327, 332
 Leiden, universiteit, 139-
 146
 Leipzig, 149
 Lenertsz., Coster, water-
 geus, 79
 Lennep, J. van, 218
 Leo X, paus, 1, 10, 18, 21,
 60, 61, 65, 66, 327
 Leo, Dr., pred. Enkhui-
 zen, 80
 Leon, Luis de, O.E.S.A.,
 20
 Leuen, Augustijnen, 59
 Leuen, Collegium Trilin-
 gue, 4, 5
 Leuen, Groot-Begijnhof
 6
 Leuen, St. Pieterskerk, 2,
 7, 18, 61
 Leuen, universiteit, 2-16
 Liedekerke, A. van, ge-
 zant, 229, 230
 Lindanus, Guilielmus, b.
 v. Roermond, 100
 Linden, Nic. v. d., 126,
 128, 129
 Lipsius, Justus, 105
 Listrius, rector, 349
 Lodewijk Napoleon, 316
 Lodewijk van Nassau, 74,
 77
 Loemel, Joh., proost, 9
 Loen, Claes, 90
 Loenen, Nicolaas, S.J.,
 120
 Longas, Josef de, O.F.M.,
 365
 Louris, Aef, 87
 Lourisz., Jan, 87
 Louw, Peter de, 353
 Luik, 132, 137
 Lulofs, B. H., 218
 Luther, Mart., 6, 10, 11,
 55, 69
 Lutheranisme, 63, 68
 Lutjebroek, 87, 90
 Luycevaer, Corn., 88
 Luycks, Steph., O.F.M.,
 185
 Luytgen, Rijke, 88
 Luytgensz., Herman, 87
 Luytgisz., Corn., 87
 Luytgisz., Mr. Jacob, 78
 Luytgisz., Rieuwert, 86
 Luytgsz., Claes, 85
 Luytsz., Cleyen, 85

 Maastricht, 53, 363
 Macropedius, Georgius,
 353
 Maertens, Alijt, 77
 Maertensz., Heyndrick, 88
 Maertesz., Jan, 89
 Maertensz., Thonis, 322-
 326
 Maertens, Trijn 88
 Mainz, 334
 Makeblijde, Lud., S.J.,
 200
 Maldonado, Francesco,
 33, 35
 Man, Meinard, O.S.B.,
 327-331
 Margaretha v. Oostenrijk,
 landvoogdes, 12, 13, 54,
 63, 328, 334, 344
 Mariadevotie, 245 v.v.
 Mariënborn, klooster, 356
 Mariëndaal, klooster, 359
 Mariënkamp te Assen, ab-
 dij, 351, 362
 Mariënwaaard, klooster,
 328, 353

- Marius, Leonardus, pr.,
106, 113-130
- Markendaal, 357
- Markensz., Pieter, 80
- Marsz., Ysbrant, 90
- Marten, Remmet, 90
- Mascioli da Ancona, Gabriele, O.E.S.A., 25, 51, 52
- Masius, Gualtherus Jacobbi, 357
- Mechelen, Jan van, O.E.S.A., prior, 7-12, 53, 54
- Mechelen, St. Rumoldus, 61
- Medemblik, 74-82, 89, 90, 109
- Medemblick, Rum. v., pr., 106, 107, 108
- Medici, Guilio, kard., (Clemens VII), 46, 49, 67
- Medici, Lorenzo, hert. v. Urbino, 28
- Meeter, Eillert, 354
- Meinertsz., Claes, 89
- Mercurius, Europische*, 245, 267
- Merwede, N. v. d., 317, 321
- Metselaar, Roelof Jansz., 75, 77
- Metselaer, Gerrit, 86
- Meulen, Maria vanden, 297
- Meynertsz., Claes, 89
- Meynertsz., Gerrit, 86
- Meynertsz., Ysbrant, 87
- Meyts, Thomas, kap., 111
- Michiels, Bern., S.J., 198
- Middelburg, klooster O.E.S.A., 53
- Miraeus, Aubertus, kan., 101
- Moens, Petronella, 218
- Möhler, J. A., 218
- Mol, Norb. van, S.J., 184, 198
- Molan, Jean, 7
- Molkenbuhr, P., 309, 312
- Mollens, Jan Dirck, 76
- Moller, Jan Dirxz, 75
- Mollo, Fr., resident, zie Molo
- Molo, Fz., resident 253, 261, 262, 277, 297
- Monnikendam, 74, 85, 90, 91
- Mortele, Godfried v. d., advocaat, 134
- Moyert, Claes Claesz., 90
- Moordrecht, 323
- Muller, J. W. A., past., 206, 218
- München, klooster O.E.S.A., 68
- Munninx, Dierick Piet, 86
- Murmellius, 332
- Muros, Diego de, b., 41
- Musius, Cornelis, 93-108
- Mussche, Marcus, 8
- Mutgen, Dieuwier Jacobs, 89
- Mije, David van der, past., 359
- Mysteriespel, 365
- Naaldwijk, 330
- Namen, 132
- Nannincx, Claes Grote, 90
- Nannincx, Cornelis Grote, 90
- Nannius, Petrus, 98, 101
- Nedersticht, 360
- Neercassel, Joh. v., vic. ap., 112, 160, 177, 179, 182
- Nelis, C. F. de, b. v. Antw., 356, 364
- Nelles, Corn. Pietersz., 85
- Nemius, Joh., zie Goverts
- Neyen, Jan, O.F.M., 365
- Nicole, Pierre, 147
- Nietsoon, Jan, 89
- Nieuweniedorp, 80, 90
- Nieuwerkerk a. d. IJssel, 323
- Nilis, Livinus, kan., 9
- Noems, Jan Claesz., past., 80
- Nooddoop, 300 v.v.
- Norbog, Barth., O.S.B., 329, 331, 337
- Nova Terra, Mr. Claes de, organist, 328, 332, 337
- Nijmegen, 356 v., 360, 362
- Ockerse, 214
- Ockham, Wilh., O.F.M., 4
- Oisterwijk, 352
- Oedenrode, St.- 351, 354
- Oegstgeest, 368
- Oetgers, Aecht, 85
- Officium Missae* van Opmeer, 94
- Oirschot, 354
- Oisterwijk, Maria van, be- gijn, 355
- Olafsz., Adr., koster, 82
- Oldenzaal, 367
- Olfertsz., Corn. Broer, 87
- Ophovius, Michael, 354
- O.L.V. ter Nood, zie Hei- lo, Mariabron
- O.L.V. van Eiteren, 264
- O.L.V. van Handel, 264
- O.L.V. van Oostrum, 264
- O.L.V., Zusters van, 360
- Oly, Thijs Claesz., 88
- Oordt, Claes Jacobsz., 88
- Oostbroek, klooster, 328
- Oosterblokker, 80, 90
- Oosterhout, 206, 216
- Oosterling, Matthias, pr., 179, 183
- Oostrum, Alex. v., rector, 100
- Opmeer, Judocus v., 99, 101
- Opmeer, Lucas v., 99, 100, 103, 104
- Opmeer, Peter v., jr., 99-103
- Opmeer, Pieter, 81, 94, 104, 105
- Opus Chronographicum* van Opmeer, 94, 101, 102, 103
- Ortizius, Blasius, 47

- Oss, 366
 Ottesz., Frederick, 84
 Ouddorp, 269
 Oudendijk, 88, 90
 Ouderkerk a. d. Yssel, 322, 325
 Oudewater, 352
 Oultremont de Han, François Paul Emil, grave d', 110
 Outgersz., Heyndrick, 86
 Outgersz., Nanne, 87
 Overschie, 192, 193

 Pacificatie van Gent, 91, 92
 Pacheco, gezant, 163, 164
 Padilla, Juan de, 33, 37
 Padua, univ., 361
 Palm, H. v. d., 218
 Pamplona, 36
 Panfilo, Guiseppe, O.E.S.A., 57
 Panvinio, Onofrio, O.E.S.A., 56, 57
 Parra, Franc. de la, 37, 38
 Passy, Anton, 207
 Passy, Georg, 207
 Patrocinia, 360
 Paulucci, kard., staats-secr., 246
 Pauwelsz., Maerten Pieter, 88
 Patronaatsrecht, 109-112
 Pauwelsz., Sym, 86
 Peese, H. A., aartspr., 310
 Penitenten der Hereniging, zusters, 354
 Perez, Jacobus, O.E.S.A., 19
 Perponcher, 217
 Petri, Adam, drukker, 349
 Piazza, Giulio, nunt., 161, 163
 Piccolomini, kard., 45
 Pietersz., Harcke, 87
 Pietersz., Corn., 85
 Pietersz., Meynert, 87
 Pietersz., Pieter, 86
 Pietersz., Sieuwert, 86
 Pietersz., Symon, 87
 Pietersz., Willem, 88
 Pietersz., Willem, zie Enkhuizen
 Pilles, Jacob Pietersz., 82
 Pius IX, paus, 225, 229, 230
 Plancken, Anna A., 205
 Plemp, Corn. Giselbert, 104-108
 Plettenber, von, gezant, 183
 Plock, Pauwel, 88
 Poels, Henry, pr., 362
 Pompmaker, Maerten, 86
 Potcamp, Gerardus, vic. ap., 156, 166
 Potjen, Jacob Symz., schepen, 82
 Pouwelsz., Anthonis, 88
 Pouwelsz., Willem, 86
 Praepositus v. Yperen, Jac., zie Yperen
 Prato, Felix v., O.E.S.A., 48
Preces Horariae v. Musius, 97, 100, 104
 Pucci, kard., 45, 46
 Pyllles, Meynert, 87

 Quateland, 89

 Raet, Jan Albertsz., 85
 Rambonet, F., 318, 319, 321
 Ramp, Frerick, 86
 Rautenstrauch, 219
 Recanati, Antonio van, O.E.S.A., 3
 Reggio Emilia, 55
 Reiter, Matthaeus, pr., 208
 Renis, Bern. de, past., 341
 Reyer, Jan, 89
 Reyers, Jan, 92
 Reynerts, Griet, 86
 Reynertsz., Dierick, 86
 Reynertsz., Mathijs, 87
 Reynertsz., Pieter, burgem., 82
 Reynersz., Reulof, 86
 Reynersz., Tade, 86
 Rescius, Rutger, 5
 Reynersz., Lambert, 86
 Reynertsz., Jan, 86
 Reynertsz., Jan, 87
 Reynertsz., Pieter, 87
 Reynertsz., Thijs, 87
 Rhenen, 302
 Rieuwertsz., Dirick, 87
 Rieuwertsz., Jan, 86
 Rio, Rodrigo del, 26, 65
 Robijns, drukker en uitgever, 308-315
 Roermond, 357
 Roest, Barend, 85
 Rolduc, 359
 Rol, Gerbrant Heynsz., 88, 92
 Rol, Jan Symonsz., 92
 Romunde, R. van, 316
 Roodhooft, Adr. Cornelisz., 81
 Roos, Johan, pr., 179
 Roosendaal, 354
 Rossi, Francesco de, 26, 65
 Rottum, klooster, 358
 Rotterdam, 306, 364
 Rovenius, Philippus, vic. ap., 106, 108, 113-137, 200
 Ruiven, 192, 194
 Runspuit, zie Heilo, Maria-bron
 Rycke, Justus de, 103
 Rijns (Remmes), Trijn, 86
 Rijsenburg, 355
 Rijswijk, jhr. Corn. van, 79, 80, 84

 Sadoletto, kard., 26, 66, 67
 Sage ten Brock, Joachim le, 206, 209, 214, 219, 308, 310, 311
 Sailer, J. M., b. v. Regensburg, 207-209, 213
 Saint-Arragon, Jacob van, proost, 99
 Saksen, 52
 Salem, Henr., O.E.S.A., 53

- Salzburg, 208
 Sampsoen, Jacob, schepen, 86
 Sandelicus, Adr., deken, 8
 Santini, internunt., 249, 252, 277
 Saragossa, 26, 28
 Sasbout, Pieter, burgem., 94
 Sasbout, Sophia, 94
 Sasbout Vosmeer, vic. ap., 106, 178, 179, 199, 346
 Sauvage, Joh., kanselier, 9, 60
 Schacpman, H. J. A. M., 362
 Schagen, 74, 89, 90, 91, 109-112
 Schagen, Diederick Thomas van Beieren van-, 110
 Schagen en Burghorn, Heer v., 89
 Schagen, Jan van Beieren van, 111
 Schagen, Maria Isabella van Beieren van-, 110
 Scharp, Jan, ds, 214, 217
 Schelfhout, Andr., schilder, 203
 Schenckels, Dom., 353
 Scheveningen, 284
 Schieze, Gerrit, 86
 Schilder, Burger, 88
 Schipluiden, 182
 Schipper, Jan Broer, 88
 Schlegel, Friedrich, 207
 Scholten, J. J., pred., 308-312
 Schneider, J. A., pr., 208
 Scholastiek, 4
 Schoonhouwer, 86
 Schoonhoven, 323
 Schotel, G. D. J., ds., 236
 Schottus, Andreas, S.J., 101
 Schout, Piet, 76
 Schouten, Petrus, pr., 208, 213, 219, 220
 Schoutes, Claes Jaep, 88
 Schrant, J. M., prof., 206, 212, 213, 219, 220
 Schwerin, 140, 152
 Schyrtgelt, Willem Pietersz., 89, 92
 Sedulius, Henr., O.F.M., 102
 Segers, Trijn Meester, 86
 Seripando, Girolamo, O.E.S.A., 15, 56, 57, 58
 Sieuwertsz., Freeck, 86
 Silbert, J. P., 207, 209, 210
 Silvercroen, Toenis Pauwelsz., 92
 Symbola, 355
 Simonsz., Frederick, 87
 Simonsz., Louris, 89
 Simonsz. toe eue, Wouter, 87
 Siverts, Marie, 75
 Sluiter, W., ds., 218
 Smytre, Charles, commiss., 76, 77
 Smit, Aelbert Pietersz., 87
 Smit, Claes Jacobsz., 87
 Smit, Jan, 75
 Smit, Jan Claesz., 76, 78
 Smit, Jan Pietersz., 80
 Sonoy, Jhr. Dirck van, 84
 Sophie van Nassau, dochter van Willem II, 224, 241
 Sovius, Simon, 104
 Spa (water van-), 292
 Spanbroek, 89, 90
 Spanheim, Frederik, prof., 141-145, 148, 149
 Spinoza, Baruch, 140, 145, 149
 Stakenburg, Corn., 161
 Stalpart, Adriaen, 345
 Stalpart, Herebert, 345
 Stalpart van der Wiele, Corn., commissaris, 73, 345
 Stalpart van der Wiele, Jan Baptist, pr., 179, 345-347, 361
 Starck, J. A. von, 214, 218
 Staupitz, Johann von, O.E.S.A., 10, 11
 Steenoven, Corn., 161
 Steenwijk, M. A. v., past., 206, 214, 219
 Stein bij Gouda, klooster, 357
 Stensen, Niels, 139-152
 Stephani, Georgius, O.E.S.A., 8
 Storm, Mr L. D., 366
 Stravius, Richard, aartsdiaken, 119-124, 132-136, 352
 Strickebolle, 86
 Suerhuis, pr., 282
 Suermondt, Jan Willemsz., 86
 Susius, zie Suys
 Suskens, J. M., 316
 Suys, Cornelis, 96, 98, 101
 Swaech, Corn. Jansz., 85
 Swieten, Adriaan van, 84
 Sylvius, François dele Boe-, 142, 144
 Sylvius, Joh., pred., 145
 Symen toe eue, 86
 Swaen, Martinus de, deken v. h. kap. 158-161
 Taenman, Claes, 85
 Taenman, Folker, 86
 Taphaeus, Paulus, 82, 96, 106
 Tasch, Jan Jansz., 80
 Tedden, Jan, 89
 Tenhoren, Joannes, 298
 Terneuzen, 367
 Theunis, Aerjan, 88
 Thomas a Villanova, H., 19, 37, 39
 Thomas à Kempis, 362, 367
 Thouars, G. A. C. W. de, 218
 Thulden, Juliana van, 21, 354
 Thijssen, Jan, 322, 323, 326
 Thijsz., Frans, 90

- Thijsz., Claes, 90
 Tirinus, Jacobus, S. J., 125
 Titzing, Alard, pr., 164
 Tjepma, Jarich, commissaris, 74
 Toebe, Pieter Heynsz., hopman, 86
 Tomas, H., past., 206, 213, 219
 Tombour, Nic. de, O.E.S.A., 6
 Toomen, J. B., drukker, 309, 314
 Tordesillas, 67
 Torre, Diego de la, O.E.S.A., 38
 Tortona, 55
 Toussaint, G., 218
 Trani, kard., 50
 Treger, Conrad, O.E.S.A. 53
 Trognesium, Alex., pr. 114
 Turkengevaar 16e eeuw, 23-29, 36, 66
 Twisk, 80, 90
 Tijssen, L. P. H. J., pr., 365
 Ubbsz., Jan, 90
 Utberg, past., 206
 Utrecht, 355, 358
 Utrecht, St. Paulusabdij, 327, 330, 334, 355
 Utrecht, St. Salvator, 115
 Valck, Schout, 89
 Valerius Andreae, zie Andreas
 Varguez, Dionysius, O.E.S.A., 20, 21
 Vaucel, du, 158
 Veere, 306
 Veghel, 353
 Veith, J. E., 207
 Venetië, Gabr., zie Gabriël
 Venhuizen, 87, 90
 Venlo, 363
 Verbiest, Laur., S.J., 182, 198
 Verduyn, Cornelisz., O.S.B., 340
 Verduyn, Trijn Diricks, 88
 Verduyn, Trijn Ellerts, 88
 Verduyn, Gerbrant, 92
 Verlaen, Corn., 88
 Vermeer, Jan, 299-307
 Vermeer, Reynier Jansz., 299
 Vermeulen, aartspr., 206
 Vianen, 123
 Vierthaler, Michael, 208
 Villalar, 35
 Villanova, Thomas a, zie Thomas
 Vilvoorden, 14
 Vincent Cornelisz., Mr., zie Cornelisz.
 Vischer, J. M., pr., 282
 Visscher, Dirick Jansz., 78
 Visscher, Theod. de, kan., 158
 Viterbo, Egidius, O.E.S.A., 20-30, 39, 44, 45, 46, 50-54, 65, 66, 70
 Vittoria (Sp.), 47, 49
 Vleyshouwer, Claes Jacobsz., 88
 Vleyshouwer, Dirick Mathysz., 88
 Voert, Petr. van der, 9
 Voet, Dirc Jansz., 322, 323, 326
 Vollenhove, 367
 Volta, Gabriele della, O.E.S.A. 1, 2, 31
 Vonk, Anna, 291, 292, 296
 Vondel, 210-213, 218
 Vos, Hendrik, O.E.S.A., 14
 Vredericx, Arien, 85
 Vrecksz., Bouwen, 89
 Vriendt, zie Vrientius
 Vrientius, Maximilianus, 99, 101, 103
 Vroom, Corn. de, O.F.M., 185, 186, 188, 189
 Vroom, Henr. de, zie Sedulius
 Vrouwenrecht, 192
 Vrijenban (Groot- en Klein-) 192, 194
 Vijg, Jan Cornelisz., 82
 Vught, 353
 Wachtelaer, 113, 114, 121, 137
 Waechmeester, Claes Jacobsz., 88
 Waerden, Corn. Jacobsz., schepen, 82
 Walcheren, 351
 Walenbruch, 141
 Wap, Jan, 206, 210
 Wardeus, Fr. Paolo, 246
 Warmenhuizen, 81, 90
 Warmond, 75
 Watermans, Sieuwert, 86
 Wederdopers, 365
 Weesp, 120, 122, 135, 137
 Werbrouck, deken, 360
 Werkmeister, 219
 Werner, Zacharias, 207
 Wervershoof, 88, 90
 Wessenberg, 219
 Westerblokker, 90, 91
 Westfalen, Placidus van, O.S.B., 329, 331, 337, 339
 Westwoud, 90
 Wieringen, 90
 Wieringers, Sijvert Cornelis, 76
 Wiggersz., Corn. Pieter, 89
 Wiggersz., Pieter, 88
 Wilbrink, past., 206, 219
 Wildschut, Willem Hendricsz., 75, 77
 Willem II, koning, 221-242
 Willem III, koning, 225, 233
 Willem I, stadhouder, 174, 182
 Willem III, stadhouder, 151
 Willem II, graaf v. Holland, 100, 101

- Willem, bastaard van Beieren, 109
 Willems, Ael, 88
 Willemsz., Claes, 82
 Willemsz., Evert, 87
 Willemsz., IJsbrant, burgem., 82
 Willemsz., Pieter, 88
 Willibrord, St., 295, 352, 356, 368
 Wilsveen, 272
 Windesheim, klooster, 356
 Winkel, 81, 90
 Winkel Vries, Holle Eytges, 75, 77
 Wins, Paul Antoine, 356
 Winschoten, 77
 Witsen Geysbeek, P. G., 211
 Witsen, Nicolaas, 186
 Witte, Johan de, advocaat, 131, 132
 Wittenberg, 10, 11
 Wognum, 89, 90
 Wolf, Augustinus de, pr., 115, 119, 120, 131
 Wolsey, kard., 45
 Woonings, H., 316
 Woudenberg, 301
 Wouters, Cathrijn Jan, 90
 Woutersz., Jan, not., 77, 83
 Wrigh, Ellert Jansz., 80
 Wybrandtsz., Tonis, 86
 Wijck, Adr. van, pr., 182, 187
 Wyck, Corn. Jansz., 109
 Wyclef, John, 4
 Ximenez, kard., 17, 18
 Yperen, Jac. Praepositus van O.E.S.A., prior, 10, 11
 Ysselstein, 261
 Yzendijke, 351
 Zeelander, 214
 Zeeuws-Vlaanderen, 358
 Zegen, bisschoppelijke, 359
 Zegersz., Harcke, 87
 Zeist, 355
 Zevender, Fred. v., commiss., 74, 84
 Zutphen, Hendrik van, O.E.S.A., 10, 11, 12, 13
 Zwaag, 88, 90, 248
 Zwolle, 309, 358
 Zwijsen, J., a.b. v. Utrecht, 221-242, 354
 Zybrandtsz., Dirick, 87

GTU Library

3 2400 00253 5411

Archief voor de geschie-
denis van de Katholieke
Kerk in Nederland

v.2
1960

350715

v.2
1960

THREE DAY

GRADUATE THEOLOGICAL UNION LIBRARY
BERKELEY, CA 94709

